DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Bahaeddin Ögel

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ

2

Atamkorkud
eskikitaplarim.com
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ

II

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

© T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI, 2000 / ANKARA
ISBN 975 - 17 - 0872 - 9 (Takım)
ISBN 975 - 17 - 0874 - 5 (2.Cilt)
Kapak Düzeni / Ömer Ersin TUŞTAŞ

Ögel, Bahaeddin
Türk kültür tarihine giriş / Bahaeddin Ögel.
- 4. bsk. - Ankara : Kültür Bakanlığı, 2000.
9 c. : res. ; 20 cm. - (Kültür Bakanlığı yayınları ; 638. Yayımlar Dairesi Başkanlığı kültür eserleri dizisi ; 46)
İçindekiler:1.c.Türklerde köy ve şehir hayatı-2.c.Türklerde ziraat kültürü -3.c. Türklerde ev kültürü-4.c.Türklerde yemek kültürü-5.c.Türklerde giyecek ve süslenme -6.c.Türklerde tuğ ve bayrak-7.c.Türklerde ordu, ordugah ve otağ-8.c.Türklerde devlet ve ordu mehteri-9.c.Türk halk musıkisi aletleri
ISBN 975-17-0872-9 (tk.)
I. k.a. II. Seriler: .
306.09561

www.kultur.gov.tr
e-mail:kultur@kultur.gov.tr

Birinci Baskı, 10.000 Adet
İkinci Baskı, 1987, 10.000 Adet
Üçüncü Baskı, 1991, 10.000 Adet
Dördüncü Baskı, 2500 Adet

Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi
Tel : 0.312 212 64 95 / 108

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Millet olmanın en belirgin özelliği insanları zaman ve mekân içinde birleştiren ortak noktaların bulunmasıdır. Bunu sağlayan ise kültürdür. Bir milletin kültürü, geçmişinden süzülüp gelen maddî ve manevî değerlerin bütününden oluşur .

Tarihle yaşıt bir medeniyete sahip olan Türk Milleti'nin çok yönlü, köklü, zengin ve renkli bir kültürü vardır. Zaman içinde daha da zenginleşen ve gelişen bu kültür yüzyıllar boyunca Türk toplumlarını ayakta tutan unsurların başında gelir. Güzel ve faydalı olan her şeyi töre ve gelenek haline getiren milletimiz, tarihi seyir içinde diğer milletlerin medeniyetlerinin gelişmesinde de olumlu katkıda bulunmuştur .

Kimliklerin daha bir ağırlık kazandığı üçüncü bin yılın başında geçmişimizden bize kalan zengin kültür mirasını, sağlam temeller üstüne oturtmak isteyen, kim ve ne olduğunun bilincine varmayı amaçlayan yeni nesillere eksiksiz olarak aktarabilmek görevlerimizin başında gelmektedir.

Bakanlığımız fikir ve sanat ürünlerinin yanı sıra bütün kültür değerlerimizi tanıtan, araştıran, toplayan; böylece yaratıcı çalışmalara zemin oluşturmayı amaçlayan kaynak eserler yayınlamayı ilke edinmiştir.

Değerli tarihçimiz merhum Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL'in 9 ciltlik "Türk Kültür Tarihine Giriş" adlı eseri de Türk kültürü üzerine araştırma yapanların vazgeçilmez kaynağı durumundadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kültür tarihimizin bu dev eserini yeniden bilim dünyasına sunmanın sevincini yaşarken, merhum Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL'i şükranla anıyor, kitabın yayımlanmasını sağlayan Yayımlar Dairesi Başkanlığı'na teşekkür ediyorum.

M. İstemihan TALAY
Kültür Bakanı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ II

İÇİNDEKİLER

I. BÖLÜM

TÜRKLER VE ZİRAAT

I. TÜRKLERDE "TARLA" İLE İLGİLİ BİLGİLER:

Çiftçi ve ziraatçı Türkler: — *1. Tarıgçı ve tarıkçılar:* (S. 2). — *2. Ekinciler:* (Ek-mek, ekin, ekinci, ekinlig, ortakçı, Tatlar): (S. 3).

II. TÜRKLERDE "TARLA" ANLAYIŞI:

— *1. Türklerde "tarla":* (Tarlag. tarıglag, ekinlig): (S. 4). — *2. Ekin ve ekinlig:* (Ekinlig, sakız toprak, aşlık): (S. 5).

III. YAZI VE TARLA:

— *1. Ekilmiş ve ekilmemiş yer:* (Kır, yazı. yazak, çorak, koçur, tebiz, tüvün): (S. 6). — *2. Çöl:* (Çöl, taz yer, kel yer, yas, yoz yer, bor, ören, taylan, Gobi: g o v u, kovu-k): (S. 7). —*3. Kurak yer:* (Kurgak, kurug, kuruk): (S. 7). — *4. Sulanmayan yer:* (Kak, kakrak, kayrak): (S. 8).

IV. TARLAYI SÜRME VE SABAN:

— (Aktarma, kanğtarma, kantarma, kazma, sabanlama, sabandama): (S. 8).

V. TÜRKLERDE "SABAN":

— *1. Türk sabanı ve özellikleri:* (Koş, çift, saban, soku, anğdız, anız) (S. 11). — *2. Türk sabanı ve bölümleri:* (Bukursı, buursu, büylü, sırt, sırt demiri, tış, saban ağacı, s. bıçağı, s. eneği, kulağı, tabanı, tutak): (S. 12).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

VI. DİĞER TARLA ÂLETLERİ:

— *1. Sürgü ve tapan:* (Amaç, sürgü. sürek, taban, tapan): (S. 15). — *2. Tarla tırmığı:* (Tarama, tarmak, tırma-, tırmak, tırmık): (S. 15).

VII. EKİN EKME VE TOHUM SERPME:

— *1. Ekin ekme:* (Ekin, ekinlig, ekindi, ekinti, ekitmek, tarıg, tarıglıg, urug): (S. 16). — *1. Tarlaya tohum saçma ve serpme:* (Aydama, aydalama, saçma, sepme, sepkiç): (S. 18).

VIII. YAZLIK VE GÜZLÜK EKİN:

— *1. Türklerde "yazlık ve güzlük ekin" anlayışı:* (Yazlık, cazdık, baldır tarıg, baldır kozu, bıldır): (S. 18). — *2. Güzlük ekin:* (Dondurma, donğdurma, küz, küzdük): (S. 21).

IX. TOHUM VE EKİNİN YEŞERMESİ:

— *1. Anadolu'da "tohum" ile ilgili eski Türk gelenekleri:* (Ekin, evin, evinlig, urlug, dirsik, tüvürşük): (S. 21). — *2. Ekinin bitmesi ve yetişmesi:* (Bitmek, bütmek, bütürmek, önme, öndürme, örünme, bişme): (S. 22).

X. EKİN BİÇME:

— *1. Ekini "biçmek" anlayışı:* (Biçme, bıçma, biçin, irpeme): (S. 23). — *2. "Orak" ile biçme:* (or-, orma, orulma, oruşma, orgak, organ, utama, utrulma, budama): (S. 24).

XI. TÜRKLER VE "ORAK":

— *1. Orak ve orgak:* (Orgak, orak, targak, tarak, orgak tişendi, orakçı, orgakçı, orgaklı, orgak ay, baştar): (S. 23). — *2. Tırpan:* (Bel orağı, orak baş, orak zamanı): (S. 25). — *3. Orak çeşitleri:* (Yabancı oraklar, orak şarkıları, oruşma, oraklaşma, orum ot): (S. 27).

 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

XII. *"ANIZ" VE TÜRKLER:*

— *1. Anız sözünün aslı:* (Çeşitli anlayışlar): (S. 28). — *2. Anız ile ilgili işler:* (Anız biçme, anız bozma, anız kaldırma, anız sürme, anızlama): (S. 29). — *3. Ortaasya Türklerinde anız:* (Anğız, kısır anğız): (S. 29). — *4. Eski Anadolu metinlerinde anız:* (S. 30).

XIII. *BAŞAKLAMA VE BAŞAKÇILAR:*

— *1. Başaklama:* (Başak, başakçı, pay): (S. 30). — *2. Anadolu'da başaklama ve başakçılar:* (S. 31).

XIV. *TÜRKLERDE HARMAN VE HARMANCILIK:*

— *1. Anadolu'da harman:* (Hermen, hırmen, kırman, Ak-Harman, Kara-Harman, kerman): (S. 32). — *2. Uygurlarda harman:* (Örtkün, ürtkün): (S. 33). — *3. Harman döğme:* (Döğme, tepme): (S. 35). — *4. Harman zamanı ve "harman ayı":* (Ürtün ay, örtkünde, ırtın): (S. 35). — *5. Harman yeri:* (Indır, dönek yeri, harman salur yer): (S. 36).

XV. *HARMAN YIĞINI:*

— *1. Tokurcun:* (Tokurcun, dokurcun, çeç): (S. 37).

— *2. Samanından ayrılmış tahıl yığını:* (Çaç, çaş, çeç, çeç etmek): (S. 38).

XVI. *DÖĞEN VE HARMAN DÖĞMEK:*

— *1. Kundıgu:* (S. 38). — *2. Döğen, döven, düven:* (Harman döğme, harman tepme): (S. 39). — *3. Harman ayaklama:* (Ayaklama, demir tekerlekli ve bıçaklı döğen: Carcar, sercer, cırcır, çakmaktaşlı döğen): (S. 39).

XVII. *HARMAN SAVURMA:*

— *1. Kalburlama:* (S. 40). — *2. Savurma:* (Savurma, savurguç, sapırma, sapırgıç): (S. 40). — *3 - Tı-*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

naz: (Tınaz, tığ, ot tokurcunu, buğday kümesi): (S. 41). — *4. Buğdayı kotarma: (kotarma, kırman,* suzma): (S. 41).

XVIII. *BUĞDAYI MÜHÜRLEME:*

— (Damga, buğdaya mühür basma, tahıl ve çeç mühürleme): (S. 43).

XIX. *HARMAN VERGİSİ:*
(Döküş, tögüü, egin tögüü, ekin döküş): (S. 43).

XX. *HARMAN ÂLETLERİ:*

— *1. Yaba ve tırmık:* (Yaba, çaba, adhrı, ayrı, ayruş): (S. 44). — *2. Çapa ve yaba:* (Yaba, yapa, çapa, digren, diren): (S. 45).

XXI. *SAMAN VE KESMİK:*

— *1. Eski Türkler ve saman:* (Kevek, kevik, küvük): (S. 47). — *2. "Saman" sözü:* (Türklerde görünüşü, samanlıg, saman uğrusu, sapı, çöpü, rengi): (S. 48).

— *3. Kesmik ve kesmük:* (Dan, danğ, dangal, tangıl, tangılçak, kesmik, kesmük, ekin boğumu, düğmesi): (S. 49).

XXII. *SU YOLU VE KANALLAR:*

— *1. Ark ve arık:* (Arık, arıklıg, arık kıdhıgı, arık kırlama, arık tartma, sulug arıg, tarmutlanma, tarmutlug, tarmak, tırmık): (S. 60).

— *2. Arık kazmak ve kanal açmak:* (Ark tartma, çarma, kazma, arıkçı): (S. 51).

— *3. Su hendeği ve sulama kanalları:* (S. 51).

— *4. Su sedleri ve büğet:* (S. 54).

— *5. Su verme tarla sulama:* (S. 56).

N o t l a r: (S. 57).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

II. BÖLÜM

TOPRAK İŞLERİ

XXIII. *TOPRAK İŞLERİ VE TÜRKLER:*

— 1. Toprak kazma: (S. 61). — 2. İmece (S. 62).

— 3. Toprak yığma: (S. 62). — 4. Toprak sürmek: (S. 64).

XXIV. *TOPRAK ÇEŞİTLERİ:*

— 1. Ak yer: (S. 65). — 2. Boz ve bor yer: (S. 67).

— 3. Çatlak yer ve çatlak toprak: (S. 68). — 4. Çorak ve tuzlu toprak: (S. 69). — 5. Kayan ve heyelân eden toprak: (S. 70). — 6. Killi ve özlü toprak: (S. 71). — 7. Türk kültüründe *"balçık":* (S. 72). — 8. Killi toprak çeşitleri: (S. 73). — 9. Kırmızı ve kızıl topraklar: (S. 75). — 10. Özlü toprak ve yastık toprağı: (S. 76). — 11. Sarı topraklar: (S. 77). — 12. Taşlı, çakıllı ve kumlu topraklar: (S. 77). — 13. Verimli ve iyi topraklar: (S. 79).

— 14. Rutubetli ve yaş toprak: (S. 79). — 15. Yumuşak topraklar: (S. 82).

XXV. *TOPRAK İLE İLGİLİ DİĞER BİLGİLER:* (S. 83).

— ESKİ TÜRK DÜŞÜNCE VE EDEBİYATINDA "TOPRAK": (S. 93).

Notlar: (S. 139).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

III. BÖLÜM

TAHILLAR

ARPA:

— 1. Türkler ve arpa çeşitleri: (S. 143). — 2. *"Aşlık"* olarak Türklerde arpa ve buğday çağları: (S. 144). — 3. Arpadan yapılan yiyecekler: (Arpa ekmeği, kavudu, yarması, unu, çöreği, aşı ve lapası, bulguru, çorbası, suyu ve birası, şarabı ve boza): (S. 145). — 4. At ve arpa: (S. 150). — 6. *"Arpalı"*, arpa sahibi mânâsına: (S. 151). — 7. *"Arpalık"*, tarla mânâsına: (S. 152). — 8. *"Arpalık"*, arazi, maaş ve unvan mânâsına: (S. 152). — 9. "Arpalık", hayvan dişi mânâsına: (S. 153). — Bazı arpa çeşitleri: (s. 154).

— ŞEKİL VE ZAMAN SEMBÖLÜ OLARAK ARPA:

— 1. Bir ölçü ve şekil olarak "arpa ve arpacık": (S. 155).

— 2. Zaman ölçüsü olarak, "Arpa mevsimi": (S. 157).

— ARPA İLE İLGİLİ DİĞER ANLAYIŞLAR: — 1. Fal açmak ve falcı mânâsına "arpacı ve arpa salmak": (S. 158). — 2. Arpa ile ilgili bazı söyleyişler: (S. 158).

BUĞDAY:

— Türklerde buğday kültürü, *"buğday ve budgay"*: (S. 159). — Buğdayın, *"âşlık"*, yani *"yemeklik"* olarak anlaşılması. — Oğuzlar ve buğday kültürü. — *"Bulgur, döğme, kavut, kavurga, bulgur'un ve yarma"*: (S. 161).

KARA BUĞDAY (Fagopyrum):

— Türkmen buğdayı, kara-başak: (S. 164).

BURÇAK (Vicia):

— (Culband, fig, koca fig, küşne): — 1. Böğrülce ve yaban böğrülcesi: (S. 167). — 2. Burçak, ak-burçak, kara-burçak: (S. 167). — 3. Culband: (S. 170). — 4. Fig

 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ve kara-fig, koca-fig: (S. 170). — 5. Küşne: (S. 171). — 6. Burçak, culband ve fig: (S. 172).

ÇAVDAR:

— (Çavdar, çevder, ovus, uvus, arış, yadıgan): Secale cereale: (S. 173). — 1. Bromus mânâsına: (S. 173). — 2. Karamuk mânâsına: (S. 175). — 3. Gülcer mânâsına: (S. 176).

YULAF:

— (Arpağan, peygamber arpası, şeytan arpası, sulı ve sulu, yaban yulafı ve kara yulaf, karaduğ, çavdar delicesi, ağırca yulaf): (S. 177).

DARI:

— Darı ve darı kültüründen buğday kültürüne geçiş: (S. 178). — 1. Konak ve tögü: (S. 182). — 2. Kabuğu çıkarılmış darı: (S. 185). — 3. Darı kabuğu ve kepeği: (S. 185). — 4. Darı lapasından, "erişte çorbası"na: (S. 187). — 5. Darı lapası ve "şehriye çorbası": (S. 188). — 6. Diger darı yemekleri: (S. 191). — 7. Boza: (S. 191). — 8. *"Bekni, bekini"*, darı içkisi: (S. 193). — 9. Türk kaynaklarından görülen darı çeşitleri: (S. 194).

BOZ DARI (Sorgumdarısı):

— (Türk darısı, durru, mısırbuğdayı): (S. 195). — 1. Ak-darı: (S. 197). — 2. Boz-darı: (S. 198). — 3. Kuru ve Karaca-darı: (S. 197). — 4. Konakdarısı: (S. 199). — 5. Çavdar ve darı: (S. 199). — 6. *"Konak"*, birçeşit kaba darı: (S. 200). — 7. İtalyandarısı: (S. 201). — 8. Hinddarısı:

PİRİNÇ:

— (Çin'de, İran'da ve Hindistan'da pirinç ekimi, Türklerdeki pirinç ziraatı ve Çin): (S. 202). — 1. Ortaasya'da pirinç ekimi: (S. 205). — 2. *"Tuturgan"*, Türklerin pirinç için söyledikleri ilk söz: (S. 206). — 3. *"Dögü", döğülmüş* pirinç: (S. 207). — 4. *"Pirinç"* sözü Türklerde ne zaman

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

görüldü: (S. 209). — 5. Anadolu'da pirinç çeşitleri ve kökleri: (S. 211).

MISIR:

— (*Zea mais:* Mısırbuğdayı, kalembek ve kalambuk, cügeri, cügörü, kargıdalı, peygamberî; sert, beyaz, sarı, atdişi ve patlak mısır çeşitleri): (S. 213).

Notlar: (S. 216).

IV. BÖLÜM

KABAK, KARPUZ, KAVUN, SALATALIK

KABAK: — (Kabak, kabaktarlası, ilâç olarak kabak yaprağı, hulu, kedü, yenür kabak, asma, bal, bektaşi, helva, sakız, özlü ve su kabakları): (S. 221).

KARPUZ: — Çinliler karpuzu tanımıyorlar. — Uygurlarda karpuz ekimi. — Uygur karpuzlarının Çin'de yayılışı: (S. 222). — Türkçe *"büken"* sözü ve karpuz. — İran'da karpuzun görülmesi: (S. 224). — *"Karpuz"* sözünün Türklerde görünmesi: (S. 225). — Türkler ve karpuz çeşitleri: (S. 227).

KAVUN: — Uygurlarda kavun ekimi: (S. 227). — Türkçe *"kagun"* sözü: (S. 228). — Kavun ile ilgili Türk atasözleri: (S. 228). — Batı Türklerinde kavun: (S. 229). — *"Kavun tarlası"* ve kavun çeşitleri: (S. 230).

HIYAR VE SALATALIK: — "Tarmaz, turmuz": (S. 231). — "Yelpenek, yerpenek, ternek": (S. 231). — Hıyar tohumu ve suyu: (S. 231).

ACUR: — "Acur, susuz hıyar, uzun hıyar, kamçı kuyruk, küte": (S. 231).

Notlar: (S. 233).

 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

V. BÖLÜM

SEPİ VE TABAK BİTKİLERİ

SUMAK: — "Tadım, tutum, sarıağaç, sarıyaprak, panbuklu sumak, tetir, tetrî": (S. 235). — Sumak boyası ve kökü: (S. 236).

MEŞE VE PALAMUT: — "Emen ve emen ağacı": (S. 236). — "Meşe, mîşe, bellût, pelid, mazı": (S. 237). — Galla di turchia ve tanin: (S. 238).

Notlar: (S. 238).

VI. BÖLÜM

PANCAR, HAVUÇ, ŞALGAM, TURP

1. PANCAR: — Doğu Türklerinde pancar: (S. 239). — Batı Türklerinde pancar ekimi: (S. 240). — Pancar ve şalgamın karıştırılması: (S. 240). — Türklere göre pancar çeşitleri: (S. 241).

2. HAVUÇ: — "Turma, sarıg-turma": (S. 242). — Oğuzlar ve Batı Türklerinde havuç: (S. 243). — Türklere göre havuç ve havuç çeşitleri: (S. 243-244).

3. ŞALGAM: — "Camgur, çomgur, çemru, çumur". — (S. 244). — "Şelcem, Şalgam ve çalkan": (S. 245).

4. TURP: — Soğd-Türk kültür münasebetleri ve turp: (S. 245-246). — Ortaasya'da ve Anadolu'da turp bilgisi: (S. 246-247)

Notlar: (S. 248).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

VII. BÖLÜM

SOĞAN, SARMISAK VE PIRASA

1. SOĞAN: — A). Allium cepa): "Soğan, sogun, uksım, uksum, uskum", başlı, kaba ve arpacık soğanı: (S. 249). — B). *(A. ascalonicum):* "Arpacık Soğanı, bücür soğan, soğan uşağı, sıska ve tıska": (S. 250). — C): *Yaban soğanları:* "Kewürgen, küvürgen, gömürgen; yava, yuva, cuvu): (S. 250). — D). *Kış Soğanı* (A. fistulosum): (S. 250).

2. SARMISAK: — Çince "suan" ve sarmısak: (S. 251). — Türklerde sarmısak ekimi: (S. 251). — Türklerde, tarla ve yaban sarmısakları: (S. 252).

3. YABAN SOĞANI VE SARMISAĞI: — (Allium altaicum, A. Caspicum, A. Scorodoprasum, A. nutans, A. ursinum): (S. 253-254).

4. PIRASA: — Türk ve Soğal kültür münasebetleri: (S. 254). — Ortaasya ve Anadolu'da pırasa bilgisi ile ekimi: (S. 255).

Notlar: (S. 256).

VIII. BÖLÜM

BAKLAGİLLER

1. BAKLA: — Eski Türk ve Batı Türkistan kültür münasebetleri: (S. 257). — Baklanın, Ortaasya yolu ile Çin'e gelmesi: (S. 258). — Türklerde bakla çeşitleri ve bakla asması: (S. 258-259).

2. BEZELYE: — Türklerde, bezelye ve burçak anlayışı: (S. 259). — Batı Türklerinde, bezelye ve burçak: (S. 260).

3. FASULYA: — Türklerde fasulya, böğrülce ve burçak anlayışı: (S. 261). — Fasulya çeşitleri: (S. 262).

 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

4. MERCİMEK: — Türklerde, *"yasmuk ve yasımuk":* (S. 262-263). — Türklerde "mercimek" sözünün gelişmesi: (S. 263-264).

5. NOHUT: — Türklerde, *"nokut, nukut, burçak":* (S. 264). — Nohud yağı, ak, delüce, kara ve kızıl nohud: (S. 265-266).

Notlar: (S. 267).

IX. BÖLÜM

ISPANAK, HİNDİBA, MARUL, PAZI

1. ISPANAK: — Çin'de ıspanak ekimi: (S. 269). — Oğuzlar ile Batı Türklerinde ıspanak: (S. 270).

2. PAZI: — Eski Ortaasya'da pazı: (Büsteli, püsteli, çögen, alavota, unluça): (S. 271). — Batı Türklerinde pazı: (Sergenotu tatsız ot, deniz pazısı): (S. 271-272).

3. KARA PAZI: — Büstüli, koyun sarmaşığı, kızılca, kıvırcık, Sermak, zılk (ar.): (S. 272-273). — *KAZ AYAĞI:* Bıcın, sülüklü pancar, bersi yaman, bersiyâna (f.): (S. 273).

4. HİNDİBA: — Bostan ve yaban hindibası. — "Acıgıcı, acı günek, güneyik, sıçratku, saçratku, katagan, kara-kavuk": (S. 274).

5. MARUL: — "Dürülü, yağlı dürülü". — Maruliçi, südü ve yaprağı, yaban marulu: (S. 275-276).

6. EŞEK MARULU: — "Boz-tiken, çıtlık, kuru kürkü, kundrul": (S. 276).

Notlar: (S. 278).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

X. BÖLÜM

MEYVALAR

1. ALIÇ: — (S. 279).

2. ALMA: — *"Almıla"*, dağ alması: (S. 280).

3. ARMUD: — Bahçe, *"kertme"*, Çin, ahlad armudu: (S. 282).

4. AYVA: — *"Avya, kürt"*. — Ekşi, acı ayva, Hind. ayvası: (S. 283).

5. BADEM: — *"Badham, bayam, payam"*. — Acı, tatlı, taş, dağ ve yaban bademi: (S. 286).

6. CEVİZ: — *"Yagak, yangak, koz, çeklevük, ayman"*: (S. 287).

7. DUT: — Dut ve ipek kültürü. — *"Üjme, üjüme, çüsüm, üzüm, karagı"*. Beyaz ve kara dut; kakı, pestili, pekmezi ve kâğıdı: (S. 289).

8. ERİK: — Şeftali ve zerdali mânâsına. — *"Kara erük, sarıg erük, tülüg erük"*. — Erik suyu, çekirdeği, şarabı, zamkı: (S. 290).

9. GÖĞEM ERİĞİ: — Göğem ve ılgınçar: (S. 292).

10. FINDIK: — *"Çetlevük, koz, kosıg, kosug, kozak"*: (S. 294).

11. FISTIK: — *"Bitrik, buturgak, pıtrak, çatlaguç, piste (f)"*. — Fıstık ve çitlenbik ağacı: (S. 295).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

12. HURMA: — *"K'u-lu-ma, kurma, öl-h."*. — Hurma koruğu, kapçuğu: (S. 298).

13. HÜNNAB: — *"Çubakan, çıpkan, yigde, iğde, çiğde, tavılga, tabulga, çilan":* (S. 299).

14. İĞDE: — İğde unu, kavutu; büyük ve küçük iğde. — "Yigde, çigde, ak-çigde, çigdesımanlar": (S. 301).

15. İNCİR: — *"A-ci, yen-ci (ç.), ilek iğlek"*. — Yaş, kuru incir, incir südü: (S. 303).

16. KAYSI VE ZERDALİ: — *"Erük, sarıg erük"*. — Zerdali çeşitleri: (S. 305).

17. KESTANE: — Çin'de ve Türklerde kestane: (S. 306).

18. KIZILCIK: — Eski Türklerin *yumuşga ve yafışgu* kızılcıkları. — *Yemişken* ve *eğren, güren* adlı erkek kızılcıklar. — *Germeşik, güren* adlı dişi kızılcıklar: (S. 308).

19. KİRAZ VE VİŞNE: — Türklerin *çiğe, çiğelek* adlı meyvaları. — Vişne'nin Türklerde görülmesi. — Türklerde vişne ve kirazın çeşitleri: (S. 310).

20. KİŞNİŞ: Türklerin *"yumgak, yumgak tene"* adlı kişnişleri. -Çin'e kişnişin Uygurlar tarafından verilmesi. — Batı Türklerinde kişniş bilgisinin gelişmesi: (S. 313).

21. MUŞMULA: (Mespilus). — Türklerde, "Yumuşga, yafışku, yemişgen, ezgil, döngel" adlı meyvalar ve yumuşga. — Batı Türklerinde muşmula bilgisinin gelişmesi: (S. 314).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

22. NAR: — Uygur kitaplarındaki *nara* ve Batı Türkistan'daki Soğdların narak (a) sözleri. — Uygur Türklerinin *dana* ve Sanskrit-Soğdların dhanika adlı nar çeşitleri. — Batı Türklerinde nar bilgisinin gelişmesi ve çeşitleri: (S. 316).

23. ŞEFTALİ: — Eski Türklerin *tülüg erük,* yani tüylü erikleri. — Batı Türklerinde şeftali kültürünün gelişmesi ve çeşitleri: (S. 318).

24. TURUNÇGİLLER: — 1. AĞAÇ KAVUNU: (citrus medica). — 2. KAVUN PORTAKALI: (C. decumana). — 3. LİMON: (S. 321) ve C. limeta. — 4. PORTAKAL: (C. aurantium). — 5. TURUNÇ: (C. vulgaria ve bigaradia): (S. 322).

25. ÜVEZ AĞACI: (Sorbus). — Yüves, üves, cüves. — Yaban üvezi ve *keyik-yüves.* — Batı Türklerinde üvez bilgisinin gelişmesi ve çeşitleri: (S. 323).

26. ÜZÜM: — Yaban üzümleri. — Üzüm bağı kültürü *(Viticultur).* — Türklerde üzüm bilgisi ve *"üzüm, yüzüm, cüzüm"* sözleri: — 1. Üzüm şarabı: *Bor ve bor-bekni:* (S. 328). — 2. Üzüm bağı ve *borluk.* — 3. Türklerde *borlug* ve *bağ* sözleri. — 4. Üzüm çeşitleri. — 5. Üzüm koruğu: (S. 329). — 6. Üzüm teveği, üzüm asması. — 7. Üzüm sirkesi: (S. 330).

27. ZEYTİN: — Zeytin bilgisinin Ortaasya ve Çin'de yayılması. — Batı Türklerinde zeytin bilgisinin gelişmesi: (S. 330).

Notlar: (S. 332).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

XI. B Ö L Ü M

YAĞ BİTKİLERİ

1. SUSAM: — Künçit ve künçi bilgisinin Batı Türkistan ve Soğdlardan Türklere gelmesi. — O ğ u z l a r ı n susama, *yağ ügürü* ve yağlık tane demeleri. — Batı Türklerinde susam kültürünün gelişmesi: (S. 340). *2. GÜNE BAKAN VE GÜNEYİK:* (S. 340). — 3. YAĞ TURPU: (S. 341). — *4. KENDİR VE KENDİR YAĞI:* — Eski Türklerde kentir ve keyik kentir: (S. 341). — *5. BEZİR YAĞI:* Kuma yağı, yitim, göğdün ve seğerek: (S. 342). — *6. HİND YAĞI VE KENE OTU YAĞI:* (S. 342).

Notlar: (S. 344).

XII. B Ö L Ü M

BİBER

— 1. Türklerin biberi, Ortaasyalı Soğd komşularından öğrenmeleri: (S. 345). — 2. Türklerde *bıtmul, batmul.* — 3. Türklerde *murç:* (S. 346). — 4. Türklerde *ısısı-ot:* (S. 347). Notlar: (S. 348).

XIII. B Ö L Ü M

HAYVAN YEMLERİ

I. YONCA:

A. YONCA VE ESKİ TÜRKLER: (S. 351). — 1. Uygurlarda yonca. — 2. Batı Türklerinde yonca: (S. 353). — *B. YONCA VE DOĞU TÜRKLERİ:* — 1. Ortaasya Türkle-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rinde yonca kültürü: (S. 354). — 2. Çağatay Türklerinde yonca: (S. 356). — *C. BATI TÜRKLERİNDE YONCA:* — 1. Oğuzlarda ve Anadolu'da yonca: (S. 257). — 2. Mısırda Memlûk Türklerinde "yonçga" ve Anadolu'da "yonca" gelişmesi: (S. 358). — *Eski Türk kitaplarında yonca:* (S. 359). — *D. BİÇME, BURMA VE KURU YONCA:* — 1. Biçme yonca: (S. 361). — 2. Burma yonca. Kuru yonca: (S. 362).

II. YONCA ÇEŞİTLERİ:

— *I. YONCA (Medicago):* — 1. Yonca ve kaba yonca *(M. sativa).* — 2. Kara yonca *(M. lupulina):* (S. 363). — 3. Arı otu *(M. arborea):* (S. 364). — — *II. KOKULU SARI YONCA (Melilotus):* 1. Buga, koç boynuzu. — 2. Koç boynuzu *(M. officinalis):* (S. 366). — 3. Sarı yonca. — 4. Kokulu sarı yonca. — 4. Dağ yoncası, kara yonca veya yaban tirfili *(Trifolium):* (S. 367). — — *III. YABAN TİRFİLİ (Lotus corniculatus):* (S. 368). — — *V. ÜÇLEME VEYA KIZIL YONCA:* (S. 369): — 1. Al yonca *(Tr. hibridum).* — 2. Ak veya beyaz yonca *(Tr. repens).* — 3. Kızıl yonca *(Tr. pratensa, Tr. incarnatum).* — 4. Tavşan ayağı: *(Trif. arvense, Lagopus):* (S. 370). — 5. Tavşan paçası. — 6. Tırfıl veya tirfil: — 7. Üçleme yonca: (S. 371). — 8. Yaban yoncası *(Trif. medium).* — 9. Ufak yonca *(Trif. Procumbens).* — 10. *Onobrychis Sativa:* (S. 372).

III. ÇAYIR, ÇİM VE AYRIK:

— Çayır ve göklük: (S. 373). — Çim ve ayrık: (S. 374). — — *A. BÜYÜK AYRIK (Cynodon dactylon):* — 1. Adhrık ve ayrık sözleri: (S. 378). — 2. Çim ve çümgen *(Panicum frumentaceum):* (S. 379). — Çim otu *(Festuca. Lolium perenne, L. italicum):* (S. 279). — — *B. KÜÇÜK AYRIK (Triticum repense)* (S. 385): — 1. Batak sazı veya çayırı: (S. 386). — 2. Boya otu. — 3. Mekke ayrığı *(Andropogon muricatum),* A. stratum): (S. 388). — — *D. AYRIK ÇİÇEĞİ (Butomus umbellatus).* —— *E. BEYAZ AYRIK VEYA SI-*

 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ĞIR OTU: (Agrostiss alba): (S. 389). — — *F. AYRIK KÖ-Kü:* (Radix graminis): (S. 390).

Notlar: (S. 391).

XIV. BÖLÜM

KÜMES HAYVANLARI

I. TAVUK VE HOROZ:

— 1. Türklerin tavuk hakkındaki ilk bilgileri: (S. 396). — Çin kümes hayvancılığı ve Türkler: (S. 379). — 2. Horoz ve Türkler: (S. 400). — 3. Türklerde *"er-tavuk"* yerine horoz denmeğe başlanması: (S. 402). — 4. Horoz ötüşü ve Türkler: (S. 405). — 5. Horozu enemek ve iğdiş etmek. — 6. Horozun ibiği ve mahmuzu: (S. 406).

II. KÜMES, KULUÇKA VE CİVCİV:

— 1. Türklerde tavuk kümesi ve tüneği: (S. 408). — 2. Kuluçka ve folluk: (S. 411). — 3. Tavuk yavrusu, civciv ve piliç: (S. 412). — 4. Tavuğun çıkardığı sesler ve tavuğu çağırma: (S. 414).

III. TAVUK ÇEŞİTLERİ: (S. 415).

IV. TAVUĞUN FİZYOLOJİSİ: (S. 415).

— Tavuğun gagası: (S. 417). — Tavuğun kanadı: (S. 418). — Tavuğun kursağı: (S. 419).

V. YUMURTA VE TÜRKLER: (S. 420).

(— Yımırtga, yumurtga ve yumurta. — Yumuşak yumurta. — Tavuk yumurtası. — Yumurta akı, sarısı, kabuğu ve şekli. — Yumurta ile yapılan yemekler).

Notlar: (S. 425).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

XV. BÖLÜM

TÜRKLERDE ARICILIK

I. TÜRKLER VE BAL ARISI: (S. 428).

— 1. Bal arılarının huyları ve çeşitleri: (S. 431). — 2. Bal arısı ve bal: (S. 432).

II. "BAL" SÖZÜ VE TÜRKLER:

— 1. Bal sözü: (S. 432). — 2. Uygurlar ve bal: (S. 434). — 3. Çin arıcılığının Türklere tesirleri: (S. 434).

III. BAL ÇEŞİTLERİ:

— 1. Koyu bal: (S. 436). — 2. Ak bal. — 3. Gömeç balı (S. 436). — 4. Deli bal ve arı kovanındaki acı tortular: (S. 437). — 5. İlâçlarda kullanılan bal çeşitleri: (S. 438). — 6. Bal mumu ve eğir mumu: (S. 439).

IV. ARI KOVANI VE BAL SAĞMA:

— 1. Arı kovanı veya peteği: (S. 440). — 2. Kovandan bal sağma ve bal alma: (S. 442). — 3. Bal sağma işi ve âletleri: (S. 443): (Elbisesi, maskesi, eğişi, tütsüsü).

V. BALLI YİYECEKLER VE İÇKİLER:

— Un ve bal ile yapılan yiyecekler: (S. 445): (Ballı kavut, ballı talkan, ballı bulgama veya bulama, ballı türmek veya dürme).

Notlar: (S. 448).

XVI. BÖLÜM

TABİAT HADİSELERİ VE TÜRKLER

RÜZGÂRLAR:

A. MEVSİM RÜZGÂRLARI: — 1. Bahar rüzgârları ve ılık rüzgârlar: (S. 451). — 2. Yaz baharın devamı, yaz rüzgârları: (S. 454).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

B. SICAK VE SOĞUK RÜZGÂRLAR: — 1. Sıcak rüzgârlar: (S. 454). — 2. Soğuk rüzgârlar ve *kara-yel:* (S. 455).

C. YÖN RÜZGÂRLARI: — 1. Batı rüzgârları: (S. 458). — 2. Doğu rüzgârları: (S. 458). — 3. Güney rüzgârları: (S. 459).

D. KASIRGA VE FIRTINALAR: — 1. *"Kasırga"* sözü: (S. 460). — 2. Yağmurlu rüzgârlar ve fırtınalar: (S. 461). — 3. Karlı rüzgârlar ve tipiler: (S. 462).

YAĞMURLAR:

— (Yağmur sözü, dinmesi, mevsimi, suyu, yağmur ve gök, yağmur çeşitleri): (S. 464).

BULUTLAR:

— 1. Yağmur bulutu: (S. 467-468). — 2. Seyrek bulutlar. — 3. Kara bulutlar: (S. 469).

ŞİMŞEK VE YILDIRIMLAR:

— 1. *"Yaşın"* sözü ve yıldırım: (S. 471). — 2. *"Yıldırım"* sözü: (S. 472). — 3. *"Çakın"* ve şimşek: (S. 473). — 4. Yalabık, yalabuk, yalamuk, yalabık atmak ve yalabımak: (S. 474). — 5. Şimşek ve yıldırım ile ilgili diğer Anadolu anlayışları: (S. 475).

GÖK GÜRLEMELERİ:

— (Anadolu ve Ortaasya'daki çeşitli anlayışlar): (S. 475).

Notlar: (S. 478).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

I.

BÖLÜM

TÜRKLER VE ZİRAAT

Yukarıdaki bölümlerimizde Türklerin *"şehir-yayla"* hayatı üzerinde durmuş ve bu hayat düzenindeki ziraatin yerini göstermeğe çalışmıştık. Burada ise, daha çok, Anadolu'ya gelmiş olan Türklerin ziraat bilgisinden mahrum olmadıklarını göstermeğe çalışacağız. Türklerin Anadolu'ya geldikten sonra ziraat yapmağı öğrendikleri ve bununla ilgili görüşler, sadece tahminlere dayanır. Elimizde düşünebileceğimizden daha çok belge ve malzeme bulunmasına rağmen, aydınlatıcı bir mahiyette de olsa, bugüne kadar bu konuda bir şey yazılmamıştır. Biz burada, yalnızca belgelere dayanarak durumu özetlemeğe çalışacağız. Önemli bir özellik gösteren deyişler için, kaynak göstereceğiz. Yaygın olarak bilinen veyahut da şimdiye kadar sözlüklerde yer almış olan deyişler için ise, ancak lehçe göstermekle iktifa edeceğiz.

I. TÜRKLERDE "TARLA" İLE İLGİLİ BİLGİLER :

"Çiftçi" ve "ziraatçi" Türkler

Türkler, ziraatçi, daha doğrusu ekip biçme yolu ile hayatını kazananlar için, başlıca iki söz kullanırdı:

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1. "Tarıgçı, tarıkçı" :

Herhalde, Türkçede "ziraatçi" için kullanılan en eski deyiş, bu olsa gerektir. *Tar-* veya *Tar-ı* fiil kökünden gelen bu deyiş, U y g u r Türklerinden itibaren yazılı metinlerde, çok görülmeğe başlar. Gerçi ekin mânâsına gelen *tarıg* ve tarla anlayışı için kullanılan *tarlag* sözleri de, G ö k t ü r k harfleri ile yazılmış yazıtlardan itibaren görülmüyor değildi. Fakat biz burada, hangi deyiş ilk defa hangi metinde görülüyorsa, bu deyişi o çağda başlamış kabul edeceğiz. Bu yolla, bir çok karışık ve karanlık fikirlerin ileri sürülmüş olmasını da önlemiş olacağız. U y g u r metinlerinde *Tarıkçı Beg,* yani "ekinci Bey" şeklinde öz adlar da geçmektedir. S e l ç u k çağının başlangıçlarında, yani Kaşgarlı Mahmud'un kitabında ise, çiftçiler için söylenen *tarıgçı* deyişinin yanında, bir de *tarıdaçı,* yani *"tarım yapan"* sözü ortaya çıkar. İlk M o ğ o l metinlerinde de, çiftçiler için, *tariyacin* denirdi. Bu deyişin, Moğollara Uygurlar yolu ile gitmiş olması da, çok muhtemeldir.

2. Ekinci, "ziraatçi" :

Bu söz, Türklerde kullanılan ikinci Türkçe deyişdir. *Ekmek* fiili, G ö k t ü r k çağından beri, göregeldiğimiz eski bir deyimdir. Fakat *ekinci* deyişi, daha çok *Batı Türklerinde* yayılmış gibi görünmektedir. H a r e z m ş a h l a r ı n başlangıcında *Ekinci* adını taşıyan bir Türk emiri de, tarih kaynaklarında geçmektedir 1). Artık bundan sonra ekinci sözü, eski A n a d o l u metinlerinde umumi bir deyiş hâline gelir. XV. yüzyılda söylenmiş bir atasözünde şöyle

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

deniyordu: *"Ekinci kırk yılda biter, bezirgân kırk günde 2)."* Eski Anadolu Türkleri bununla, ziraatçinin bir tüccardan çok daha zor yetişebileceğini söylemek istiyordu.

Öyle anlaşılıyor ki, Türkler büyük devletler kurduktan sonra, herhalde beyler, tarlalarını *"yarıcı"* olarak veyahut da başka bir usûl ile Türk olmayan yerli halka sürdürüyorlardı. Mısırda Türk olmayan bu *"ortakçı" ziraatçilere,* Kıpçak Türkleri *Tat* adını veriyorlardı. Aslında *Tat* deyimi, Türk topraklarında yaşayan, fakat Farsça konuşanlar için söylenen bir sözdü. Azerbaycan lehçesinde de, *işçi* ve amele sınıfına *Tat* adı verilmektedir. Bu da bize, Türk devletlerinde Türk olmayanlar için, ne gibi vazifelerin düştüğünü gösteren, açık bir delil olabilir.

II. TÜRKLERDE "TARLA" ANLAYIŞI :

1. Türklerde "tarla" :

Türklerde *tarla* deyişi ile, bunun karşıladığı düşünce düzeninin kökleri de, çok eski çağlara kadar uzanır. Bu konuda, Türklerin kullandığı deyimler, çok eski ve köklü özellikler gösterir. Göktürk yazısı ile yazılmış yazıtlarda bile bu anlayış, *tarlag* ve *tarlagım,* yani "tarlam" deyişleri ile kendini göstermeğe başlamıştır. Bunun yanında, yine Göktürk yazıtlarında, "ekin ekilen yere", *ekinlig* deyiminin kullanıldığını da görüyoruz. Selçuk çağının başlarında ise tarla deyimi, daha eski bir öz ile, yani

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Resim: 1. Ortaasya-Uygur üslûbunda bir abdal: (Fatih albümü).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tarıglag şeklinde karşımıza çıkıyordu. Kaşgarlı Mahmud'un söz açtığı bu deyiş, herhalde üzerinde en çok durulması gereken deyişlerden biri olsa gerektir 3). *Tarıg-lag* isim ve yer eki ile görülen bu önemli deyim, Kutadku-Bilig'de de devam ediyordu. O ğ u z K a ğ a n destanındaki, Uygur harfleri ile yazılmış ve yine tarla manasına gelen *tarlıgu* deyişine de, büyük bir önem verilir. *Tarıgla-gu* şeklinden gelmesi muhtemel olan bu deyiş, bize biraz daha geç bir şekil olarak görünmektedir. Metinde, *"darlagusız bir yası yir irdi 4)"*, "tarlasız yazı bir yer idi" denilmektedir. Aslında en sağlam kaynağımız olan Kaşgarlı Mahmud'da da, *tarıglanmak* "ekin sahibi olmak", *tarıtmak* "ekincilik etmek, ektirmek" gibi, buna benzer bir çok fiil kökü ile bunlardan türeyen deyişler vardır. M a n ç u ve M o ğ o l dillerinde de, tarımla ilgili sözlerin çoğunun, *tari-* fiil kökü ile başladığını biliyoruz.

2. "Ekin" ve "ekinlig" :

Öyle anlaşılıyor ki, S e l ç u k çağının başlangıçlarından itibaren, *Batı Türkleri, ekmek* fiilinden gelen sözleri, *tarımak* ile ilgili sözlerden daha çok kullanmağa başlamıştı. Bizim *"Ne ekersen onu biçersin"* atasözünün karşılığı olarak, Kutadgu - Bilik'de *"Negü yerge ekse, yana ol orug"* deniyordu. Anlaşıldığına göre *Oğuzlar,* ekin ekilen yer ve çiftlik anlayışına, daha çok *ekin* deyişini kullanıyorlardı. Kaşgarlı Mahmud da bunun üzerinde durmakta ve bu sözün *Oğuzca* olduğunu söylemektedir. Eski Anadolu'da, ise bu deyişlerin yerini, artık

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ekinlik sözü almıştı. Tabiî olarak bunun yanında, daha yaygın bir görünüşle, *tarla* sözü de devam ediyordu. Türk sözlüklerinde, *"toprak"* ile çeşitlerini gösteren pek çok deyiş de vardır. Bunların en eskilerinden biri olan, *sakız toprak* deyişini vermekle yetinelim 5). *Toprak,* şimdi olduğu gibi, eskiden de ekilen tarla mânâsına kullanılmıştı. Bu sözün ayrıca *"sosyal"* bir anlayışı da vardır. Bir Kırgız atasözünde, *"Çocuğun iyi ve faydalı olursa, toprağın da bereketli olur"* denmesi, artık bizim bu konuyu yeniden açıklamamıza yer bırakmamaktadır 6). Ayrıca eski Oğuzların ekine, *aşlık,* yani yemek demeleri de, Türklerin, hayatın temelini nereye bağladığını gösteren bir delil olabilir.

III. "YAZI" VE "TARLA":

1. Türklerde, "ekilmiş" ve "ekilmemiş" yer arasında yapılan ayırma:

Bugünkü Türkçemizde, ekilmemiş yer mânâsında kullanılan *kır, yazı* gibi deyişleri biliyoruz. Bunlar, eskiden de aşağı yukarı aynı mânâları taşıyordu. Bununla beraber sonlarına birer ek getirilerek yapılmış, *kıra,* "ekilmiş yer" ve *yazak,* "atlak yeri'" gibi anlayışlar karşılığı olarak kullanılan yeni deyimler de yok değildi. Fakat bunlar, çok eski bir yapıya sahip olan deyişlerdir. Bununla beraber eski Türkçede de, *çorak, koçur* ve *sızlık* gibi sözler, ekilmemiş veya ekilemeyen yerler için kullanılan, umumi deyimlerdi. Kaşgarlı Mahmud'un *tebiz* ve Kıpçak leh-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çelerinin *tüvün* gibi, henüz daha incelenmesi gereken deyişleri de, bunların yanında yer alır.

2. "Çöl" :

Çöl sözü, çok eski Türkçe bir deyişdir. Bu sebeple çöl sözü ile ekilmemiş yer arasında fark vardır. Bunları, birbirinden ayırmak lâzımdır. Bu sebeple Türkler, ancak Gobi çölü gibi gerçek çöllere *çöl* demişlerdi. Yoksa, meselâ ot bulunmayan yerleri, *taz yer* "daz yer" veya *kel yer* demekle, çöllerden ayırmışlardır. Anadolu da kullanılan, *yas, yoz yer, gen yer, bor, ören, taylan, şorak* gibi aslı Türkçe olan deyişleri de, bunlara ilâve edebiliriz.

"Gobi" çölünün adı da aslında, Avrupalılar tarafından yanlış söylenmiş ve bu yalnış yazılışı ile de, bize kadar gelmiştir. Moğollar, Gobi'ye bugün bile *Govu* derler. Boş ve insansız demektir. Pelliot'nun, Gobi adının kökünü Türkçe *kovuk (Kovu-k)* sözünde araması, herhalde boş bir arayış olmasa gerektir.

3. "Kurak yer":

Mânâsına kullanılan eski Türklerdeki *kurgak yer, kuruk yer* deyişleri de, bugünkü Türkçemizdeki kuruk ve kuru gibi sözlerin nereden geldiğini açıklar. Aslında *kurgak* sözü, "kurak ve yağmursuz" mânâsına gelirdi 7). Harezmşahlar çağında söylenen *"kuruk yıl boltı"*, yani "kurak bir yıl oldu" veya *"kuruk otun"*, "kuru odun" gibi deyimleri de burada örnek olarak vermeyi, sözlerin anlaşılması bakımından faydalı buluyoruz 8).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

4. "Sulanmayan yer":

Toprak için yine eski Türkçede bir *kakrak* deyişi vardı ki, bu da bir nevi susuz tarla demekti 9). Kırgız Türkçesinde, *kayrak* şekline girmiş olan bu deyimi, bu lehçede kullanılan diğer örneklerden, daha iyi anlıyabiliyoruz 10). *Kak,* yani "kuru" kökünden gelmesi muhtemel olan bu deyişin, Anadolu da da, türlü şekilleri vardır.

IV. TARLAYI SÜRME VE SABAN :

"Sabanlamak", tarlayı sürmek: "Sürmek" deyişi, Anadolu'da biraz yanlış anlaşılmaktadır. Sürmek, toprağı aktarmak değil, sabanı çeken öküzleri sürmektir. Yoksa diğer mânâda, eski Türk sözlüklerinde herhangi bir deyişe rastlamıyoruz. Zaten bunun için de bu deyim, Anadolu'da *çift sürmek* gibi, iki sözle ifade edilmiştir. Türkçede *saban* sözüne, Selçuk çağının başlangıçlarında, Kaşgarlı Mahmud'da rastlıyoruz. Bu çağdaki Türkler, tarlayı sürme işini de, bu sözden yaptıkları *sabanlamak* fiili ile ifade ediyordu. *"Sabanda"* demek ile de *"çift sürme zamanı"* anlatılıyordu. Şu çok eski Türk atasözü de, bize bu bakımdan, bir çok şeyler öğretmektedir:

"Sabanda sandırış bolsa, örtkünde irteş bolmas".
"Sapan zamanı kavga olursa, harmanda gürültü olmaz 11).

Öyle anlaşılıyor ki, bu söz, daha çok Türk ziraatçilerinden çıkmış ve yayılarak diğer Türklere de mal olmuştur. Atasözünün ana anlayışı, eğer sapan za-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

manında çiftçiler, aralarındaki anlaşmazlıkları çözerlerse, harman zamanında da, ortaya herhangi bir mesele çıkmaz demektir. Fakat Kaşgarlı Mahmud'un açık olarak anlattığını göre, Türk çiftçilerinden gelen bu atasözü, esas anlayışından sapmıştır. Ona göre bu atasözünün manası, *"Başlangıçta işini sıkı tutarsan, sonunda kavga çıkmaz"*, demektir.

S e l ç u k çağının başlangıçlarında yine öyle anlaşılıyor ki, tarla sürmeğe yarayan bir âlet olmasına rağmen, *saban* sözü yalnız başına kullanıldığında, doğrudan doğruya "z i r a a t ç i l i k" mânâsına da geliyordu 12). Bunun yanında, *"Ol yerig sabanladı"* derken de, "O kişi, yeri sabanla sürdü" anlayışı çıkıyordu 13).

H a r e z m ş a h l a r çağında ise, *"toprağı altüst etmek"* anlayışına, *aktarmak* deyimi, daha çok kullanılmağa başlanmıştı. Bu çağdaki Türkler, *"Aktardı toprakını"* derken, "toprağı sabanla sürüp, altını üstüne getirdi", demek istiyordu 14). A n a d o l u d a, XIV. yüzyılda yazılmış A ş ı k P a ş a 'nın *Garibnâme*'sindeki şu mısralar da, yine bu fikri ifade etmiş olsa gerektir:

"Kim anınla toprağ u taş ahtara,
"Gizli genci işbu halka göstere 15)."

XVI. yüzyılda da, eski Anadolu metinlerinde *"Ekin ekmek için yer akdarmak"* deyişlerine rastlamıyor değiliz 16). Ortaasya'da, meselâ Kırgız lehçelerinde, "toprağın alt üst edilmesi" işi için de, *kañ-*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Resim: 2. Ortaasya-Uygur eserleri: Çiçek sunuş;

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tarma deyişi kullanılırdı. Bu deyiş herhalde "toprakta bir muvazene meydana getirmek" anlayışı ile, *kantarma* sözünden gelmiş olmalı idi. Aslında bu daha çok, *"güz ekini"* sırasında yapılan bir işti 17).

Bahçıvanlıkta, bir de kürek veya kazma ile kazmak işi vardır ki, bunu sabanlamak işinden ayırmak gereklidir. Eski Türkler, bu işi de yaygın olarak *kazmak* deyimi ile ifade ediyordu.

V. TÜRKLERDE "SABAN" :

1. Türk sabanı ve özellikleri :

Yukarıda Türklerin *saban* sözü üzerinde durmuştuk. Fakat şu nokta da, çok önemlidir: Kaşgarlı Mahmud'un eseri gibi Türk dilinin en önemli bir kaynağında yer alan *saban* sözü, nasılsa, yalnızca Batı Türklerinde görülmekte ve yaşamaktadır. Bundan da anlaşılıyor ki, *eski Türk kültürünün ana temellerini devam ettiren ve yaşatanlar, daha çok Batı Türkleri idi.* Anadolu, tabiî olarak, Batı Türklerinin başında geliyordu.

"Koş" sözü, eski Türkçede "çift", yani ikili mânâsına gelirdi. *Koşmak,* yani arabaya, *"sabana koşmak"* fiilî de, herhalde yine bu kökten gelmeli idi. Bu sebeple, şimdiki Ortaasya Türklerinden Kırgızlar, "çift olarak, koşum takımları ve hayvanları ile birlikte, saban veya pulluğa", *koş* adını verirlerdi. Bun-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dan da anlaşılıyor ki, saban denince, yalnızca yeri kazan saban değil, koşumları ve hayvanları ile birlikte, bir *"saban takımı"* hatıra geliyordu. Aslında *koş* deyişi, sabanın kendisi ile değil, koşulan çift hayvanla ilgili bir deyim olmalıydı. *"Koş çıktı"* deyişi ise, "tarla sürmeğe çıktı, başladı", anlayışına geliyordu 18).

Çift, çiftçi, çiftlik gibi, bugünkü Türkçemizde önemli bir yer alan deyimlerin, esas anlayış ve gelişmelerini de anlayabilmek için, *koş* sözüne yukarıda özel bir yer ayırdık. Birini iyice anlamadan, diğerini anlamanın imkânı yoktur kanaatındayız. Doğu ve Altay Türkçesinde *angdız* sözü de, çift sürmek anlayışına gelir. Bizim kullandığımız *anız* sözünün, mânâsının ayrı olmasına rağmen, kökü bununla aynıdır. Bu sebeple Altay Türkleri, sabana *andazın* derler. Sabana, *soko, soku* diyen Türkler de vardır. Aslında *sokmak, sokımak,* "döğmek ve vurmak" demektir. 19). Eski Türklerde ve Anadolu'da, "bulgur dibeği" mânâsına gelen *sokku,* soku sözü de, buradan gelir.

2. Türk sabanı ve bölümleri :

Saban demiri" hiç şüphe yok ki, sabanın önemli bölümlerinden biri idi. Eski Türkler, saban demirine, *tış* adı verirdi 20). Bu deyişin kökü de pek anlaşılmıyor. Aynı söz, eski Türkçede atların alnındaki akıtma için de kullanılırdı. Bazı Türkler de bu sözü, atların ayağına vurulan demir bukağı için kullanılırdı. Tabiî olarak burada *tış* sözünün hangisi ile yakından ilgili olduğunu kestirmek, erken ve güç-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tür. K ı p ç a k ve Mısır M e m l û k Türklerinde ise, saban demirine, *sırt, sırt demiri* denirdi.

Eski Türklerde, saban demiri için söylenilen deyişlerden en önemlisi, hiç şüphe yok ki *bukursı* sözü idi 21). Kırgız Türklerinde *buursun* şeklinde görülen bu söz, daha çok saban ve sabanın sapı için kullanıla gelen bir deyiş hâline gelmişti 22). Bu örneklerden de açık olarak anlaşılıyor ki, eski Türklerde saban ile ilgili deyişlerin sayısı oldukça çoktu.

A n a d o l u halk deyimlerinden, *büylü, buyulu, demirselik, ekenek, enek, sırt demiri* ve buna benzer bir çok söz de, eski Türk özellikleri göstermektedir. Aslında, Anadolu Söz Derleme sözlüklerinde yeralan sabanla ilgili deyişler arasında, yabancı sözler çok azdır. E s k i A n a d o l u metinlerinde ise, *saban demürü, saban bıçağı, kılıcı, saban burnu* deyimlerine de çok rastlanır 23).

"S a p a n ı n a ğ a ç k ı s m ı", Anadolu ile Kazan Türklerinde, *saban ağacı* deyişi ile adlandırılırlar 24). Koşuma yarayan ağaç oka da, *saban oku* adı verilirdi. Sabanın elle tutulan yeri için de yaygın olarak *tutak, dutak* deyimi kullanılır 25). Aynı tutak, eski A n a d o l u kitaplarında, *saban sapı, kulpu, eneği, kulağı* adları ile de görülür 26). *Saban eneği, ekeneği* gibi eski bir özellik gösteren deyişlere, Anadolu halk ağızlarında da rastlıyoruz.

Saban ökçesi veya *saban tahtası* ise, daha çok demirin takıldığı ağaç tabanına denirdi 27). Bu bölüme *saban tabanı* adı da verilirdi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Resim: 3. Bahçede oturan bir Uygur hocası.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

VI. DİĞER TARLA ÂLETLERİ:

1. Tarla sürgü ve tapanı :

Eski Türkler, saban öküz ve diğer âletler gibi, tarlada kullanılan takımların bütününe *amaç* adı verirlerdi 28). Bu deyimin hangi kökten geldiğini bilemiyoruz. Bugün yaşayan tek örneği de, Özbek Türk lehçesinde görülür.

Bilindiği üzere, tarla sürüldükten sonra, toprağı düzeltmek için üzerinden bir sürgü geçirilir. Bu iş çoğu da ekimden sonra yapılır. Bu âlete, eski Anadolu kitaplarında, *sürgü, ekinciler sürgüsü, sürek, tarla sürgüsü* gibi adlar verilirdi 29). Bazı sözlükler bu âlete, *tarla tabanı* adını verir 30). Anadolunun bir çok yerinde ise, bu âletler, *tarla tapanı* adı ile adlandırılır. Ortaasya'ya gelince, orada daha çok Farsçadan gelme *mala* sözü kullanılır 31).

2. Tarla tırmığı :

Türk tırmıklarını, ekin ve toprak tırmığı diye iki bölümde incelemek lâzımdır. *Tırmık* sözü, özü ve sözü ile birlikte, en eski, Türkçe bir sözdür. Kaşgarlı Mahmud'a göre, Türkçede yırtıcı kuşların pençe ve tırnaklarına, *tarmak* adı verilirdi. Ayrıca Türkçede, "tırnak" mânâsı karşılığında, *tırmak* sözü de kullanılır 32). Ortaasya lehçelerinde *tırmoo* "tırmık", *yer tırmalama* "tarla sürgüsü geçirmek, çekmek", *taramak* "tarlada sürgü sürmek, tırmıkla çalışmak" anlayışına gelen deyişler de kullanılır 33).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Adı geçen âlet için Anadolu'da da söylenen tek deyim, *tırmık*'tır. Ancak tırmığın çeşitleri ve değişik şekilleri vardır. Bu sebeple, türlü yeni deyişler ortaya çıkmıştır. Aslında ise, bu ikinci derecedeki deyimler, sözlük yazanları şaşırtmamalıdır. Yalnız aradaki ses benzerliğine bakarak, *tırmık* ile *tırpanı* birbirine karıştırmamak da lâzımdır. Çünkü Tırpan sözü, Türkçeye Rumcadan gelmiş bir söz gibi görünüyor.

VII. EKİN EKME VE TOHUM SERPME :

1. "Ekin ekme":

"Ekme" deyişi, hemen hemen bütün Türk lehçelerinde aynı mânâya gelir. Yukarıda *ekin, ekinlig, ekim, ekinti* deyişleri üzerinde durmuştuk. Yukarıdaki açıklamalarımız, bu bölümün daha iyi anlaşılmasına yardım edecektir. Bu sebeple, daha önce söylediklerimizi, yeniden tekrarlamıyacağız.

Selçuk çağının başlangıçlarında, öyle anlaşılıyor ki, Türkler, *ekmek* fiilini, yalnızca *"tohum ekmek"* mânâsına kullanıyordu. Bu çağlarda, "tohum" anlayışına gelen, iki Türkçe söz vardır. Bunlar da, *urug* ile *tarıg* sözleridir. *Tarıg* sözünün, bugünkü *tarım* deyişi ile ilgili olduğunu, yukarıda zaten söylemiştik. Ziraatle ilgili asıl tohum karşılığı deyiş, *tarıg* sözüdür. *Urug* ise, tohum için umumî anlayışta kullanılmıştır. Çünkü soy, nesil, zürriyet ve boy da, *urug* sözü ile ifade edilirdi. Bununla beraber Kaş-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

garlı Mahmud, *"urug ekti"* ile *"tarıg ekti"* deyişlerini, aynı mânâda tercüme etmiştir 34). Fakat bu tarım ile ilgili deyimlerin çoğu da,*tarıg* sözü ile söylenmiştir: *Ol, özinge tarıg ekindi,* "O, kendisi için tohum ekti". *Tarıg ekildi* "Tohum ekildi". *Ekindi tarıg,* "Ekilen tohum", gibi. *Ekitmek, ektürmek* deyişlerinin her ikisi de, "e k t ı r m e k" anlayışına geliyordu 35). *Ekişmek* de, "ekmekte yardımlaşmak ve yarış etmek" mânâlarına geliyordu. Yukarıda da görüldüğü gibi *ek-mek* fiiline, hemen hemen bir çok çekmeleri ile, eski Türk sözlüklerinde rastlanıyordu. K u m a n Türklerinde *eher (eker?)* sözü ise, yalnızca bitki mânâsına kullanılıyordu 36). Anadolu Türkçesinde, bu deyişle ilgili pek çok örnek ve atasözleri de vardır. Fakat bunları da araştırmamıza katarak konuyu daha fazla genişletmek istemiyoruz.

B a t ı T ü r k l ü ğ ü n d e, *ek-mek* fiili daha yaygın bir hâle gelirken, Doğu Türklerinde, *tarımak* deyişi eski önemini muhafaza etmeğe devam ediyordu. Doğu Türkleri tarımak deyişinin yanında, tabiî olarak *ekmek* sözünü de kullanıyorlardı. Meselâ K u t a d g u - B i l i g'de, *"Ne ekersen, o olur",* yani "onu biçersin" denirken; onun yanında, *"kıra tarıdı",* yani "tarlaya tohum ekti" deyişi de kullanılıyordu 37). K a r a h a n l ı çağında "t a r l a" mânâsına kullanılan *tarıg* sözü, önemini hâlâ saklamakta idi. Halbuki diğer Türklerde *tarlag, ekinlig* deyişleri çoktan aşılmış ve yayılmıştı. *"Bu acun içi, bir tarıglıg turur",* yani "Bu dünyanın içi, bir tarla gibidir" 38). "A ğ a ç d i k m e k" de, *tarıgan agaş* deyişinde, yine tarı - fiili ile söylenmiştir.

1977 — Birinci Basılış — F. 2

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

2. Tarlaya, "tohum saçma" ve "serpme" işi :

Batı Türklerinde *ekmek* sözü, "tarlaya tohum saçma" işini de ifade eder. Harezmşahlar çağında ise, *saçtı urukını* deyişi, yine "tarlaya tohumu saçtı" mânâsına kullanılırdı 39). Anadolu'da da, böyle deyişler vardır. Ortaasya'nın bir çok lehçelerinde ise, tohum ekmek için *sepmek* sözü kullanılır. Hattâ buradan, "tohum ekme makinası" için bile, *sepkiç* denmiştir 40). Yine Ortaasya Türk ağızlarında, kendi kendine olan bitkilerle, ayrı bir teknikle ekilen bitkilerin ekimini birbirinden ayırmak için, *aydama, aydalama* deyimi de kullanılır 41). Bu deyiş, daha çok, "çalışmak" ve "işlemek" işi ile ilgili bir söz olsa gerektir. Çünkü Anadolu'da, Eskişehir çevrelerinde de, tenbel kişilere *aydama* derler 42). Kırgızlar da bu sözü, aynı anlayış karşılığı kullanırlardı. Görülüyor ki, bu konuları eşeledikçe, karşımıza bir çok mesele çıkmaktadır. Meselâ bizim *"ekin mekin"* deyimimiz de, diğer Türklerde vardı ve "her çeşit ekin" anlayışına geliyordu.

VIII. YAZLIK VE GÜZLÜK EKİN :

1. Türklerde, "yazlık ve güzlük" ekin anlayışı:

Yazlık ekin için, Anadolu'da olduğu gibi, diğer Türklerde de hemen hemen aynı deyiş kullanılır. Bizim yalnızca *yazlık* dediğimiz gibi, Kırgız Türkleri de yazlık ekine *cazdık,* yani "yazlık" derler 43). Bu köke dayanan, daha bir çok yeni deyişler de meydana gelmiştir.

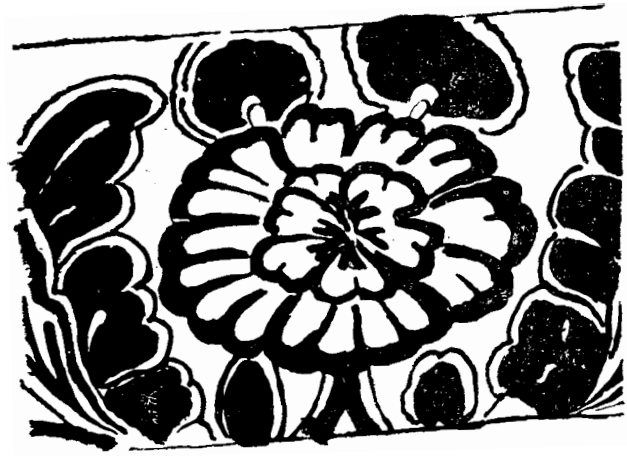
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Selçuk çağının başlangıçlarında, "ilk bahar başında ekilen ekine" ise, *baldır tarıg* derlerdi 44). Buradaki *baldır* sözü, şimdi bizim kullandığımız *bıldır*, yani "bir önceki, geçen seneki" deyişinin aslıdır. Eski Türkçede ise baldır sözü, değişik olarak, "bir şeyin ilk çağında işlenen iş "mânâsına geliyordu. Yazlık ekimin, yılın başlangıcında yapılması, herhalde böyle adlandırılmasına yol açmıştı. Çünkü, *"Eski Türklerde yılbaşı, otların yeşermesi ve ilkbaharın gelmesi ile başlardı"*. Türk kültür tarihinde, bu çok önemli bir kaide ve inanıştır. Hattâ Çin kaynaklarına göre Türkler, yaşlarını bile, buna göre hesap ederlerdi. *Yaş*, aslında "taze ot, yeşil" demektir. *"Yirmi yaş gördüm"*, demek de, yine Çin tarihlerine göre "yirmi yaşındayım", mânâsına geliyordu. Eski Türkler, ilkbaharda doğan kuzuya da, *"Baldır kozu"* derlerdi 45).

2. "Güzlük ekin" :

Güzlük ekin ise, büsbütün önemli ve ayrı bir konudur. Anadolu'da bir çok yerlerde kışa yakın ekilen ekinlere, *dondurma, doğdurma* denilir 46). Bu deyişin aynını, Ortaasya'da da *tonğdurma* şeklinde buluyoruz. Deyişlerin aynı olmasına rağmen, sözlerin anlayışlarında önemli bir değişiklik vardır. Aslında *dondurma*, güzün ekilen ekin demek değildir. Bu deyimin içinde *"toprağı dondurma"* mânâsı da vardır. Esas anlayışı ise, *"ilkbaharda ekilmek üzere güzün sürülen ve kışın dondurulan toprak"*, demektir 47). Bu iş için de, *"güzün sürülen toprak çok mahsul*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Resim: 4. Uygur çiçek süslemeleri.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

verir" gibi, atasözü mâhiyetinde sözler söylenmiştir.

Aslında Ortaasya'da bugün bile "güzlük ekin"e *küzdük,* yani "güzlük" denir 48). Konuyu fazla uzatmıyacağız. Görülüyor ki, bu meselede de, Anadolu ile eski Türk kültürü ve Ortaasya arasında, yakın ilgiler vardı.

IX. TOHUM VE EKİNİN YEŞERMESİ :

1. Anadolu'da "tohum" ile ilgili eski Türk gelenekleri:

Tohum mânâsına gelen en eski Türk deyişi, *ekin (evin)* sözüdür. Bu deyiş, U y g u r çağından itibaren, belki daha önce başlar ve bugüne kadar gelir. Uygurlar, hâmile kadınlara da, *evinlig* derlerdi. A n a d o l u 'nun bir çok yerlerinde *evin,* "buğday tanesinin içi ve özü için söylenir 49).

A n a d o l u 'da, yine çok yaygın olarak kullanılan diğer eski bir Türk deyişi de, *urlug* sözüdür. "Tohumluk" mânâsına gelir ve Kaşgarlı Mahmud'dan itibaren görülmeğe başlar. Aslında tohum karşılığı olan esas Türkçe deyim, *ur* sözüdür. Bu da değerini, Göktürk çağından itibaren almağa başlar.

Dirsik, dırsık gibi A n a d o l u 'da görülen deyişlerin kökleri de pek anlaşılamıyor 50). Bazı eski Türk sözlüklerinde, "Tohum, tohumluk, ur" mânâsına gelen, *bir tüvürşük* sözü de görüyoruz. Bunların arala-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rında bir benzerlik varsa da, ilgileri hakkında, şimdilik bir şey söylemek, mümkün değildir.

Tana, tene sözleri ise, aslen Farsça olmasına rağmen, Türkçeye "tohum" mânâsına çok erken çağlarda girmiştir. Bununla beraber Kaşgarlı Mahmud bu deyişin daha çok Uç ve Argu dilleri gibi İran tesirleri bulunan Türk lehçelerinde kullanıldığına da, işaret ediyor 51). Fakat yine aynı söz, aynı anlayış içinde, K ı p ç a k Türk lehçelerinde de *tana* şeklinde görülmeğe başlar. Bugünkü Kırgızlar da tohuma, yine *dan* derler.

2. Ekinin bitmesi, yetişmesi ve bakımı :

Bitkilerin bir kendi kendilerine ve bir de *"insan eli ve bakımı"* ile yetişmesi vardır İnsan eli ve bakımı ile yetişen bitkiler, ziraat bitkileridir. Bu bakımdan, bu konu üzerinde de kısa olarak durmağı faydalı görüyoruz. Otların çıkmasına, eski Türkler de bizim gibi, *bitmek* deyişini kullanıyorlardı. Kaşgarlı Mahmud çağında ise, *bütmek* deyişine daha çok rastlıyoruz. Bazı *K ı p ç a k* lehçelerinde, "yetiştirme, bitirme" mânâsına kullanılan, *bürütmek (Bütürmek?)* gibi deyimleri de görüyoruz. Fakat bizce, asıl bitki yetiştirme işini karşılayan deyiş, *öndürmek, öntürmek, örtürmek* gibi, Uygurca kültüründen gelen sözlerdir. *Örtürmek* deyimi, "yükselmek" mânâsına gelen, *örü-* fiil kökünden çıkmış olması çok muhtemeldir. A n a d o l u 'da görülen ve "büyümek" anlayışında, *ünmek, ünelmek, ünelemek* deyimlerinin de, eski Türkçedeki *ön-mek* sözü ile bir ilgisi bulunup bulunmadığı düşünülebilir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Uygur harfleri ile yazılmış olan O ğ u z destanında ise, *tarıg bişti,* yani "ekin yetişti, kemale gelip olgunlaşır" gibi bir deyiş görüyoruz.

X. EKİN BİÇME :

1. Ekini "Biçmek" anlayışı :

Biçmek deyişi, Türklerin ekin biçmekle ilgili olarak, çok eski bir çağdan beri kullana geldikleri bir sözdür. U y g u r metinlerinde *bıçmak* sözü, hem "biçmek" ve hem de "kesmek mânâsına geliyordu. Bu söz, bazı Uygur yazılarında ise, *biçmek* şeklinde geçiyordu. Dilciler, bu her iki deyişi de, birleştirmek istemişlerdir. Bize göre bu iki sözü, Anadolu'da da olduğu gibi, şekil ve mânâ bakımından, birbirinden ayırmak lâzımdır.

Eski A n a d o l u metinlerinde "e k i n b i ç i m i". *biçin* sözü ile tanıtılmıştır 52). Aynı deyişi, K ı p ç a k lehçeleri ile Mısırdaki M e m l û k devletinde de görüyoruz. Bıçkı ile biçmeği bu biçimden ayırmak lâzımdır. Zaten Kaşgarlı Mahmud bıçkı ile biçme deyişini, *irpemek* sözü ile diğerlerinden ayırmıştır.

2. "Orak" ve orak ile ilgili, diğer "ekin biçme" bilgileri :

Türkçemizdeki *orak* sözü de, *or-* veya *orul-* fiil köklerinden yapılmış bir âlet adıdır. Bu konu ile ilgili ilk fiil kökü, *orul-mak,* yani "biçilmek" şeklinde Kaşgarlı Mahmud'da geçer. Z. G o m b o c z, bu fiil kökü ile ilgili materyalin çoğunu, toplamıştır. Ona göre, biç-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mekle ilgili *or-* fiil kökü, bütün Altay kavimleri ile Macarlarda aynıdır 53). Gerçi yukarıda adı geçen Macar bilgini, bazı fiil köklerini, kendi düşüncesine göre kurmuştur. Fakat buna rağmen, aralarındaki büyük benzerlik de gözden kaçmamaktadır. Bundan da şu önemli netice çıkmaktadır: *"Ekin biçme" ve "orak" ile ilgili Türk menşeli deyişler, Türklerden Fin ve Macar kavimlerine kadar uzanıyordu.*

Or-mak, orul-mak, oruş-mak gibi sözleri, meselâ K ı r g ı z lehçesinde, bol miktarda bulmak mümkündür. H a r e z m ş a h l a r devletinde, meselâ *organ ekin,* "biçilmiş ekin"; *orarga yetti ekin* "ekin yetişti, orağa gelecek kadar oldu", gibi deyişleri bol miktarda görüyoruz 54). Bundan başka ot, ekin ve ağaçlar için kullanılan *utamak, utrulmak* deyişleri de vardır ki, bunlar eski Türkçede, bitkilerin "yapraklarını, başağını kesmek, *budamak,* kısaltmak" gibi işleri karşılar. Tabiî olarak, ekin biçmek de bu anlayışlar içine giriyordu. Kaşgarlı Mahmud'un açıklamasından da anlıyoruz ki, bu işler, daha çok "b a h ç ı v a n l ı k" ile ilgili idi.

XI. TÜRKLER VE "ORAK" :

1. Eski Türkler orağa, "orgak" derlerdi :

Kaşgarlı Mahmud, orak sözünün meydana gelişini gayet güzel anlatmıştır. Ona göre, *"saç taradı"* deyişinden nasıl *targak,* yanı "t a r a k' sözü doğmuşsa; *"ot ordı",* "ot biçti", deyişinden de, *orgak,* yani "o r a k" sözü doğmuştur. Bu açık izahat kar-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şısında, bizim ilâve edeceğimiz bir şey yoktur 55). Öyle anlaşılıyor ki, eski Türkler, orakların bilenme işine de, büyük bir önem veriyorlardı. Çünkü Kaşgarlı Mahmud'un örnekleri, *orgak tişendi, tişlendi, tişetti,* yani "orak bilendi" gibi deyimlerle doludur. *Orgak* sözü, H a r e z m ş a h l a r devletinde de devam eder 56). Daha sonra, -A l t a y ve Kuzey Türk ağızları ışında-, bu eski söz kaybolur ve yerini *"orak"* şeklıne bırakır 57). Bizim orak sözü, bir çok Türk ağızlarında da *orok* şekline girmiştir. Buna rağmen, deyimin anlayışları arasında, herhangi bir ayrılık yoktur. *Orakçı orgakçı, oraklı orgaktı, orak ayı orgak ay* gibi deyişler, ufak şekil değişiklikleri; fakat aynı anlayış ile devam edip gider 58). B a b ü r n â m e 'de de orak, *orak* şeklinde geçer 59). Bununla beraber, A r g u ağzı gibi, Fars tesiri olan Türk lehçelerinde ise orak yerine, yabancı bazı sözler girmiştir. Bu sebeple Kaşgarlı Mahmud, Argucada "orak" mânâsına gelen *baştar* sözünü, kitabına almıştır 60).

2. "Tırpan"

Tırpan ile orağı da, birbirinden ayırmak lâzımdır. *Tırpan* sözünün, Türkçeye Rumcadan geçme ihtimali üzerinde durmuştuk. Ortaasyalı Türklerden, meselâ Kırgızlar, T ı r p a n 'a daha güzel bir ad vermişler ve ona, *"bel orağı" (bel orok)* demişlerdir 61). Orak Türkler arasına, çok eskidenberi o kadar derin olarak girmiştir ki, "a t a d l a r ı" bile, orak veya tırpana benzetilerek verilmiştir. Meselâ Kırgızlar bazı atlara, *orak baş,* yani "tırpan başlı" demişler-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Resim: 5. Çiçek tutan bir Uygur beyi.

dir 62). Ahmed Vefik Paşa da, sözlüğünün orak maddesinde, *"orak sinirli at"* cinsinden söz açar. Ona göre bu tip atların sargısı yassı olduğundan, yük vurmak için uygun değildir.

"O r a k z a m a n ı" da bir çok Türk lehçelerinde, yalnızca *orak* sözü ile ifade edilmiştir. *Orak geldi, orağa gitmek* gibi. Anadolu'daki *orak ayı, orak vakti* ve Altay dağları ile kuzeyindeki Türk lehçelerinde görülen *orak ay* gibi deyişler de bunların açık birer örneğidir 63). Kırgızlar da orak zamanını, *orok ubağı* deyimi ile tanıtırlar. "O r a k s o n r a s ı" deyişleri de ayrıca vardır. *Orak zamanı, ayrıca Türklerin bir nevi yazlık "takvimi" hâline gelmiştir.*

3. "Orak çeşitleri" :

Orak çeşitleri de, Türkler arasında pek çoktur. Bu aletin, Türkçe esas adı oraktır. Fakat Anadolu'da orak şekillerine bakılarak, oraklara benzetme yolu ile, ikinci derecede bazı adlar da verilmiştir. Bu sebeple benzetiş deyişleri ile esas adı, birbirinden ayırmak lâzımdır. Bunlar arasında *girifterî* gibi Farsça veya Rumca adlar da yok değildir. Fakat Anadolu'da *orak* sözünü herkes, istinasız olarak bu âlet için kullanır. Ortaasya'da da durum böyledir. Meselâ Kırgızlarda, kaba saplı otları biçmek için kullanılan bazı orak çeşitleri de vardır. Buna *manğel* adı verilir. Biz bu sözün, türkçe olduğuna inanmıyoruz.

"T o p l u h a y a t" bakımından, orak ayrıca bir önem taşır. Orak, herkesin toplandığı ve toplu-luk hâlinde, hattâ yarış içinde çalıştıkları bir çağdır.

Bu sebeple "o r a k ş a r k ı l a r ı" ile eğlenceleri, eski ve yeni Türk etnoğrafyasında önemli bir yer tutar. Harhalde bunun için olmalıdır ki, eski ve yeni Türk sözlüklerinde, *oruşmak, oraklaşmak,* yani "hep beraber ekin biçmek ve orakta y a r ı ş m a k" gibi deyişlere, fazlaca önem verilmiştir.

"Bir oraklık ekin", bir orakta çıkarılan "bir kesim ot" demektir. Bunu da eski Türkler, orakla ilgili olarak, *"Bir orum ot"* şeklinde söylüyorlardı 64). Buna, Anadolu'da *deste, tutam* adları da verilir. Deste sözü Farsçadan gelmiştir. Buna rağmen bu deyim, Kırgız lehçelerinde *teste* şeklinde aynı anlayış karşılığı olarak kullanılmıştır. *Orakçılıkta,* bu tutamların bir yeri vardır. Çünkü bir kaç desteden bir *ekin demeti* meydana gelir ve ondan sonra da bağlanırdı. Anadoluda buna, *bağlam* adı da verilir.

XII. "ANIZ" VE TÜRKLER :

1. Anız sözünün aslı:

Eski türkçedeki *anğız* deyiminden gelir. Kaşgarlı Mahmud bu deyişin mânâsını şöyle anlatır: *"Buğday ve buğdaya benzer şeyler biçildikten sonra, tarlada kalan köke yakın biçilmiş saplar ve köklerdir 65)."*

A n a d o l u 'da da bu deyim, *anız* veya *anğız* şeklinde söylenir. Anız sözünün *"Anadolu'daki anlayışlarını"* şöyle sıralayabiliriz: 1 — Ekinin biçilmesinden sonra, tarlada kalan, *"köklü sap kısmı".* 2 — Ekin biçildikten sonra, sürülmeden *"boş kalan tarla".*

3 — Mahsul kaldırıldıktan sonra, ekilmeyerek *"nadasa bırakılan tarla"*. 4 — Nadas edilmeden ekilen tarla.

Yukarıdaki ana karşılıklardan doğmuş diğer *"yan anlayışlar"* ise şöyledir: 1 — Mısır sapı. 2 — Tarla kenarlarındaki otlar. 3 — İğde ve karaçalının dikeni. 4 — Tarla kenarlarında sınır yerine geçen, hendek ve set şeklindeki tümsekler. 5 — Ekin biçme zamanındaki sebze mevsimi. 6 — Sonbaharda tarla bozumu ve hasat zamanı. Buna benzer diğer anlayışlar.

2. "Anız ile ilgili işler" :

1 — *Anız biçmek:* Ekin biçildikten sonra, tarlada kalan saplarla, aralarında kalan otları biçmek. 2 — *Anız bozmak, anız kaldırmak:* Ekini kaldırılmış, anızlı tarlayı sürmek. 3 — *Anız sürmesi:* Biçildikten sonra, yerde kalan döküntülerle, kendiliğinden yetişen ekin. 4 — *Anızlama:* Ağacın kesilmesinden sonra, dibinde kalan kısmı 66).

Bu örneklerden de anlaşılıyor ki, A n a d o l u 'd a anız hakkında, çok köklü ve derin bir bilgi vardı. Temel bakımından bu bilgilerin hepsi de K a ş g a r l ı M a h m u d 'un açıklamalarına benziyordu. *Öyle anlaşılıyor ki, en eski Ortaasya Türk kültürünü, en az değişikliklere tâbi tutarak yaşatan ve devam ettiren, yine de "Anadolu Türklüğü" idi. Diğer Türklere ait örnekler de bu iddiamızı desteklemektedir:*

3. Orta Asya Türklerinde anız :

Ortaasya Türklerinde ise, anız mânâsına gelen *anğız* sözü, temel ve ana anlayışından ayrılıyordu.

Meselâ Kırgızlara göre *anğız,* "tarla, sürülmekte olan toprak" tır. *Kısır anğız* ise, "Sürülmemiş tarla, kıraç yer"dür 67). Şeyh Süleyman Efendi, "Çağatay lûgatini" yazarken Anadolu tesirinde kalmış olacak ki, *"Anız, hasılatı heniz biçilmiş tarla"* demektedir 68).

4. Eski Anadolu metinlerinde anız :

Eski Anadolu metinlerinde, anız için verilmiş çok güzel karşılıklar vardır. Anadolu halk ağızları ile Kaşgarlı Mahmud'un verdiği açıklamalara uyar: *"Ekin biçildikten sonra yerde bâki kalan anız", "Tahıl biçildikten sonra yerinde kalan sap"* gibi açıklamalar, bize bu gerçeği gösterir 69). Ekin biçildikten sonra, tarladaki anız, bazı yerlerde ise yakılır. Bu *"anızı ateşleme"* işine, İranlılar "ateş-i dihkan" derlerdi. Asım efendi'ye göre bu ateşleme tarlaya daha kuvvet verirdi 70). Öyle anlaşılıyor ki İrandaki bu ateşlemeler, dihkan denilen, feodal ve büyük toprak sahibi derebeylerinden kalma bir âdet idi.

XIII. "BAŞAKLAMA" VE BAŞAKÇILAR :

1. "Başaklama" :

Başaklama, çok eski bir Türk ziraat geleneğini gösteren bir sözdür. Ekin biçildikten sonra demetlere giremiyen ve tarlada kalan başaklar, bunları toplamak zahmetine katlanan fakir köylülerin hakkı olarak görülmüştür. Artık başakları toplayanlara da, Türkler arasında, *başakçı* adı verilmiştir. Tabiî

olarak, bu arada ihtiyacı olanlar, tarladaki s a m a n döküntülerini de toplayabilirdi. Başaklama işi, Türkler tarafından bir nevi *pay* mahiyetinde görülmüştür. Ortaasya'da bu başakçılığa, *paya* diyenler de vardır. Bu sözün "s a p" mânâsına gelen Farsça *pâye* sözünden gelmiş olması çok muhtemeldir. Nitekim Kırgızlar, ekin biçildikten sonra tarlalarda kalan anız ve samanı toplama işine, yukarıda adı geçen Farsça sözden bozulmuş *maya* deyişini kullanırdı. Başaklama işinin asıl Farsça karşılığı, *fecâ* ve *pesâçin* sözleridir.

2. Anadolu'daki "başaklama" ve "başakçılar" :

Anadolu'daki "başaklama" ve "başakçılar" sözü, hiç şüphe yok ki Türk kavimleri ve Türk kültürü içinde, en iyi belirlenmiş ve yerini bulmuş bir deyiştir. Tabiî olarak bu başaklama işi, yalnızca buğday tarlalarında değil, b a ğ ve b o s t a n b o z u m u ile meyvalar toplandıktan sonra, bahçelerde de yapılıyordu. Bu gibi artıkları toplama işlerinin, başakla ilgisi bulunmamasına rağmen, Türkler bu eski deyişi geniş tutuyor ve bunların hepsine birden, *başaklama* diyorlardı. Hattâ eski Arapça-Türkçe Osmanlı sözlüklerinde, hurma artıklarına bile, *başak* ve bunları derleyenlere de, *başakçı* denmiştir. Eski Anadolu kitaplarında bu konu ile ilgili bol örneklere rastlıyoruz 71). Nitekim, XIV. yüzyılda söylenmiş olan şu şiirde de şöyle deniyordu.

"Ziyâna verür harman issi işin,
"Ki başakçıya karşu salar başın 72).".

Buradaki *harman issi*, "harman sahibi" demektir. Bu arada özel olarak tutulmuş veya *ortakçı başakçı'lar* da düşünülebilir. Fakat yaygın olarak, Anadolu'da başakçılar, köyün fakirleridir.

Anadolu halk ağızlarında ise bu işe, *başaklamak, başak etmek, başak toplamak, başşak atlamak, başşak yapmak* gibi deyişler kullanılır. Derleme Sözlüğünde bunun örnekleri pek çoktur. İran edebiyatında ise, bu başakçıların artıkları toplama yolu ile meydana getirdikleri harmana, "yoksul harmanı", yani *hermeni gedâ* denir. Öyle anlaşılıyor ki, eski İran'daki başakçılar, dilenciler idi.

XIV. TÜRKLERDE "HARMAN" VE HARMANCILIK :

1. Anadolu'da harman:

Bizim harman sözümüz Farsça *hermen, hırmen* deyimlerinden gelmiştir. Hattâ *Ak-Kerman, Kara-Kerman* gibi, Karadeniz kuzey ve batısındaki büyük şehirlerin adlarının da, *Ak-Harman, Kara-Harman* sözlerinden, Türkçeleşme yolu ile meydana geldiğini söyleyenler vardır 73). Bizce bu fikir doğru değildir. Kervansaray ile ilgili bölümümüzde bu konu üzerinde durmuştuk. Nitekim Kırgız Türkleri de, harman sözünü farsçadan alarak, *kırman* şeklinde söylemişlerdir. Bu demek değildir ki, Türkler başlangıçtan beri harman denen şeyi bilmiyorlardı da, bunu sonradan İranlılardan öğrenmişlerdi. Böyle bir şey, düşünülmemelidir. Nitekim az sonra eski Türklerin

harman için kullandığı ve çok eski bir özellik gösteren öz türkçe deyişlerini de birer birer incelemeğe başlıyacağız.

2. Türklerde harman ile ilgili bilgiler, Uygurlar ile başlar :

Bu, Türklerin Uygurlardan önce, harmanı tanımadıklarını göstermez. Daha önceki çağlara ait yazılı kaynaklarımız olmadığı için, böyle bir giriş eğilişi gösteriyoruz. Yoksa bir deyim, belirli bir çağda, birdenbire ortaya çıkamaz. Bunun uzun bir geçmişi ve köklerinin bulunması lâzımdır.

U y g u r Türkleri harmana, *"Ürtkün"* adını verirdi. Bu deyiş, Uygurların *"tarla kiralama", "işçi tutma", "ortak tutma"* gibi işlere başlamadan önce, yaptıkları s e n e t ve m u k a v e l e l e r i n içinde geçer. Bu deyimler, köklü ve *"güdümlü bir Türk ziraatçiliğinin"*, bize kadar gelmiş olan eski hatıralarıdır.

2. Batı Türklerinde harman :

T ü r k l e r d e *"ziraat geleneği"* tabiî olarak Uygurlar ile de bitmiyordu. S e l ç u k çağının başlangıçlarında, Uygurların harman için kullandığı deyiş, *örtkün* şeklinde yine devam ediyordu 74). Kaşgarlı Mahmud, bu deyişi açıklarken, *"samanı ayrılmış harman"* şeklinde, bir belirtme yapar 75). Fakat başka yerlerde verilen atasözleri ile şiirlerde ise, *örtkün* sözünün, başka anlayışlara da kullanıldığı görülmüştür. Bu sebeple, rahmetli Besim Atalay da bunun farkına varmış ve diğer mânâlarını da özetliye-

Resim: 6. Uygur-Ortaasya anlayışı ile dağ görünüşleri; (Fatih albümü).

rek, şu şekilde vermiştir: 1. Harman. 2. Samanı ayrılmış harmanı, çeç. 3. Harman zamanı. Yukarıda, birbirinden ayırıp sistemliyerek verdiğimiz, Besim Atalay'ın bu görüşü, bizce de doğrudur.

3. Harman döğmek :

"Harman döğmek, çayır kuşunun işi değildir" "Sundulaç ışı ermes, ö r t k ü n tepmek" 76). Kaşgarlı Mahmud'un verdiği çok güzel ve çok mânâlı bir Türk atasözü. Bu atasözü ile anlatılmak istenen diğer şeyler de, şöyle açıklanıyor: "Bu söz, kuvvetli kişilerin yaptıkları işleri yapmak isteyen; fakat güçleri yetmeyen zayıf kişiler için kullanılır". *Bu atasözü, harmandan ve ziraatçilerden çıkmıştır.* Fakat sonradan esas anlayışını kaybederek, bütün Türk illerine yayılmıştır. Bu da, "T ü r k z i r a a t g e l e n e ğ i"-nin, nekadar eski ve tesirli bir hayat olduğunu belirten bir belgedir.

4. Harman zamanı, "harman ayı" :

"Sapan zamanı kavga olursa, harmanda gürültü olmaz" şeklinde, Kaşgarlı Mahmud tarafından verilen çok eski bir atasözünü, yukarıda açıklamağa çalışmıştık. Bu atasözündeki *örtkünde* deyişi de, *"harman zamanı"* anlayışında olarak kullanılmıştır. Yine Türk ziraatçilerinden çıkan bu atasözü, S e l ç u k çağının başlarında, esas anlayışını kaybetmiş ve başka öğütler için kullanılmağa başlanmıştı.

Örtkün, "h a r m a n" sözünü Türk dilinin kök ve ekleri ile açıklama ve etimolojisini yapma işini, belki bu kitap için biraz erken buluyoruz. Türkçe

ört- kökünden geldiği, bir gerçek gibi görünmektedir. *Ört-* kökünden, *örtmen,* yani ev ve örtülmüş deyeşinin çıkması gibi. Bu söz, Kuzey Altay Türklerinde ise, *ürtün* şeklinde görülür. Eylül ayına da, *ürtün ay, "harman ayı"* derlerdi 77). Kıpçak ve Mısırdaki Memlûk devletinin Türklerinde ise, bu söz, *ırdın* şekline girmiştir 78). Kuzey Sibirya'daki Tobol Türklerindeki *ırtın* 79) ile, yine harman karşılığı olarak söylenen, Kazan Türklerinin *ındır* sözlerini de, burada kaydetmeği faydalı buluyoruz 80).

5. "Harman yeri" :

Anadolu'da bazı yerlerde *"Harman yeri"* mânâsına kullanılan bir *ındır* deyişine de rastlıyoruz 81). Bu deyiş, harman için kullanılan, kuzeydeki Kazan lehçesine göre bir sözdür. Anadolu'da harman yerine bazan *ındır* ve bazan da *dönek yeri* adı verilir. Bu örneğimizde de açık olarak görülüyor ki, Anadolu'da en eski ve nadir deyişleri bulmak, her zaman için mümkündür.

"Harman" deyiminin Türkçeye Fars dillerinden ne zaman girdiğini, kesin olarak tespit edemiyoruz. Elimizde bulunan en eski örneklerden birisi, Harezmşahlar çağına aittir. Zamahşarî'nin *Mukaddimet ül-Edeb* adlı çok dille yazılmış sözlüğünde, şöyle bir cümle buluyoruz 82).: *"Harman salur yer".* Bu cümlenin mânâsı, *"Harman salınan yer"*dir. Bu örnek de bize gösteriyor ki, başlangıçta Türkler harman sözünü, "Harman yeri" için değil, harmandaki sap veya saman yığını için kullanıyordu. Yahut da bu, doğrudan doğruya bir harman yapma işi idi.

XV. HARMAN YIĞINI:

"Çeç" deyişi, Türkçeye Farsçadan girmiş bir sözdür. Bu deyişin Türkçeye ne zaman girdiğini de, söyleyecek durumda değiliz. *Çeç* sözünün, Farsçada iki anlayışı vardır: 1. Harman y a b a s ı. 2. Büyük harman ka l b u r u 83). Bu Farsça söz Türkçede ise, eski mânâlarını kaybederek, yeni bir mânâ kazanmıştır. Türkçede *çeç* sözünün, şu anlayışlarını görüyoruz:

1. "Tokurcun":

Tokurcun sap veya demet yığını 84). A n a d o l u 'nun bir çok yerlerinde *dokurcun* şeklinde geçen bu deyiş, "çeşitli sayılardaki ekin demetlerinden yapılmış yığın" mânâsına gelir 85). Görülüyor ki bu, tam bir harman yığını değildir. Daha çok, demetlerin taşınması için tarlada yapılan yığınlardır. Ne de olsa, ister tarlada, isterse harmanda olsun, bu yine de demet yığını demektir. Ahmed Vefik Paşa, *"Nisan yağar sap olur, mayıs yağar çeç olur"* şeklinde bir ata sözü de vermektedir 86). Yalnız eski Anadolu metinlerinde, bir oyun için söylenen *dokurcun* sözünü, bizim buradaki harman ile ilgili anlayışından ayırmak lâzımdır.

2. Savrularak samanından ayrılmış tahıl yığını:

Çeç sözü, eski Anadolu metinlerinde, yaygın olarak bu mânâya kullanılır. Sultan Veled divanında şöyle deniyor:

"Sen güneşsin, gök tahtın eş paşa,
"Çayır u çimen, nurundan oldu çeç 87)."

Asım Efendi de, farsça *çaç, çaş* sözlerini açıklarken, "Harmanda kesmikten ve samandan temizlenmiş hububat yığınına denir ki, Türkçede *çeç* ve arapçada da subre derler", şeklinde fikrini belirtir.

Çec etmek, Anadolu'da Ermenek bölgesinde, "samanından ayrılmış taneleri, kalburdan geçirdikten sonra, yığmak" mânâsına kullanılır. Derleme sözlüğünün çeç maddesinde de, bununla ilgili pek çok bilgi bulunur. Ufak değişikliklere rağmen, verilen mânâların hepsi de, müşterek bir noktada birleşir. Bu konuda, bu kadar bilgi vermekle yetiniyoruz.

XVI. "DÖĞEN" VE HARMAN DÖĞMEK:

1. "Kundıgu":

Kundıgu, döğen karşılığı olarak kullanılan, en eski Türkçe bir sözdür. Fakat bu demek değildir ki, bundan sonra, daha eskileri de bulunmayacaktır. Biz, yazımızda bu sözle, araştırmağa başlama yolunu tercih ettik. Anlaşıldığına göre, eski Türkçe *kundıgu* adını daha çok "Döğen bıçakları" yolu ile alıyordu. Çünkü bu sözü veren Kaşgarlı Mahmud, deyişin kılıçları parlatan şey ve âletlerle ilgili olduğunu, başka örneklerle de veriyordu 88).

Ayrıca diğer eski Türk lehçelerinde ise, *ançık, angıç, merdimen* gibi, döğen için kullanılan deyim-

ler de vardır ki, bu sözleri burada derin olarak araştırmaya imkân bulamadık. Bu konuyu bir başka yazımıza bırakıyoruz. Bu döğenlerin, Ortaasya'da çeşitli tipleri vardır 89).

2. "Döğen, döven, düven:

Döğen, döven, düven bunlara benzer şekillerde söylenen bu sözler de, *döğmek* kökünden gelen, Türkçe sözlerdir. Ruslar ve bazı Moğollar da, döven ve harman için *tok, tog gibi* deyişler kullanır ki, bunlar da, Türkçeden geçmiş sözlerdir 90).

"H a r m a n d ö ğ m e k" için kullanılan -elimizdeki malzemeye göre- en eski Türkçe söz, *"örtkün tepmek"*, yani "harman t e p m e k" deyişidir 91). Yukarıda, *"Harman tepmek, çayır kuşunun işi değildir"* şeklindeki çok eski bir atasözünü örnek olarak verirken, bunu söylemiştik. Öyle anlaşılıyor ki, eski Türkler, hayvanları gezdirmek yolu ile *"harman tepmek"* ve sopa veya döğen ile sapları ezmek yolu ile de, *"harman döğmek"* işlerini yapıyorlardı.

3. "Ayaklamak" :

Ayaklamak da eski Anadolu metinlerinde "H a r m a n a y a k l a m a k" ve döğmek şeklinde görülmektedir. Bu kitaplar, daha çok sözlüklerdir ve Arapça ile Farsça sözleri açıklarlar. Bu sebeple, bu sözlüklerin yazıldığı çağda, Anadolu'da böyle iptidaî harman usûllerinin bulunduğunu düşünmek de, doğru değildir. Bizi burada ilgilendiren nokta daha çok T ü r k ç e sözler oldu. Eski Anadolu sözlüklerin-

de, *"Ekini tavar ayağı ile bastırıp ayaklatmak", "Harmanı ayaklayup tereke çıkarmak"* gibi cümlelere de rastlıyoruz 92).

Carcar, cercer, cırcır deyişleri ile A n a d o l u'da söylenen döğen cinsini, bizim "ç a k m a k t a ş l ı" döğenlerimizden ayırmak lâzımdır. Ahmed Vefik Paşa'ya göre, *"demir tekerlekli, bıçaklı döğen"*e carcar denilirdi 39). Tabiî olarak döğen çeşitleri de, ayrı bir inceleme ve araştırma konusudur.

XVII. HARMAN SAVURMA:

1. "Kalburlama":

Yukarıda *çeç* sözü dolayısı ile, harmanda *"kalburlama"* üzerinde durmuştuk. Türkler taneleri samandan ayırmak için, genel olarak rüzgâra karşı, *"savurma"* yaparlar. Bu sebeple, Türkçede *"harman savurma"* kendi başına bir deyiş ve iştir. *Savurma* ana deyimdir. Anadolu'da bunun yanında, savurma şekillerine göre ad almış bazı işler vardır ki, bunlar ikinci derecede kalır. K ü l t ü r t a r i h i araştırmalarında, ilk önce ana deyimlerden başlamalıdır. Çünkü Anadolu'ya, yüzde doksanbeş hâkim olan sözler, bunlardır.

2. Savurma:

Savurma, Ortaasya'daki bazı lehçelerde de, *sapırmak* fiili ile ifade edilir. Bu deyiş, yalnızca har-

man savurmak için değil; k ı m ı z ve yoğurt döğme işleri için de kullanılır. Meselâ *"savurma makinesi"* için, *sapıruuçu,* yani "s a v u r u c u" denir. Savurmak için kullanılan yaba veya kalbur makinası gibi aletlere de, *sapırgıç* adı verilirdi 94). Bizde de buna, *"savırgıç"* diyenler yok değildir.

3. Tınaz:

Anadolu'da "dövüldükten sonra savrulmak üzere, biriktirilmiş mahsul yığınına", denir. Bazı eski Anadolu metinleri, Farsça *tığ* sözünü açıklarken, *"savurmak içün yığılan yığın ki, ana tınaz derler"* şeklinde, bir karşılık verirler 95). Anadolu'da *tınaz* sözü, yalnız harman yığınları değil, ot yığınları için de söylenen bir deyişdir. Fakat ot yığınlarına, çoğu zaman *ot tokurcunu* da derler. Ahmed Vefik Paşa, biraz da B u r s a bölgesindeki görüşlerine göre, tınazı şöyle açıklar: *"kule gibi üstü örtülü yağmur geçmez buğday kümesi 96)"*. Derleme Sözlüğünde ise, bu mânâya yakın, türlü yığın şekilleri verilir.

4. Buğdayı kotarmak" :

Harman savrulduktan sonra, ayrı bir iş gelir. Ortaasya'da *kırman suzmak,* "harman yerinden, savrulmuş ve ayıklanmış hububatı toplamak" mânâsına gelir. Özellikle, "Kırgız Sözlüğü"nde *Maykanda* gibi deyişler de vardır. Fakat bunlarda, yabancı tesiri pek fazladır. Bu konu üzerinde de, daha fazla durmayacağız.

Resim: 7. Çiçek tutan üç Ortaasyalı: (Fatih albümü).

XVIII. BUĞDAYI MÜHÜRLEME :

Tamga, eski Türklerde mühür mânâsına gelirdi. Bu sebeple, hayvan, eşya ve hattâ silâhların damgalanması gibi, harmanda elde edilmiş olan hububat da damgalanırdı. H a r e z m ş a h l a r çağında yazılmış olan *Mukaddimet ül-Edeb'de, "Mühür bastı bugdayga"* şeklinde bir cümle görmekteyiz. Bu cümle tabii olarak, Harezmşahlar devletindeki okumuşların dillerini gösteren bir örnektir. Biraz daha sonraki çağlara ait olan Moğolca karşılığında ise, yarı türkçe ve yarı Moğolca olarak, *"Tamga daruba bugdayda"* denmektedir 97). Harezmşahlar çağında da, köylü ve hayvancı Türk halkının mühüre *tamga* dediği hususunda, hiç bir şüphemiz yoktur.

XV. yüz yıl A n a d o l u metinlerinde de, *"Tahıla mühür urmak ve çeç mühürlemek"* gibi deyişler görüyoruz 98). Eski ve şimdiki Anadolu Türklerinde, bu eski Türkçe örnekleri pek çoktur.

XIX. HARMAN VERGİSİ :

Selçuk ve Osmanlı Türkiyesindeki harman vergileri hakkında, özellikle arşiv vesikaları ile kanunnâmelerde, pek çok bilgi vardır. Böyle bir kitapta, bu meselelerin derinliğine inmenin imkânsız olduğu açıktır. Ancak burada bir notumuzu vermeği de faydalı görüyoruz: Ortaasya'da *tögüü,* yani "d ö k ü ş", dökme deyimi, hem "dökmek" ve hem de v e r g i mânâsına gelirdi. Meselâ *egin tögüü* deyimini ele alalım: Bu deyişi, bugünkü Türkçemize çevirecek olur-

sak, "e k i n d ö k ü ş" anlayışını buluruz. Bu sözün iki mânâsı vardı 1) Ekini anbara dökme. 2) Ekini hükûmete teslim etme 99). Bu açıklama, Yudahin'in Kırgız Sözlüğü'nden alındığı için, bu söz şimdiki Rus vergi sistemine göre izâh edilmiştir. Aslında ise, vergi sistemlerinin sık sık değişmesine rağmen, bu gibi hukukî deyimler değişmemiştir.

XX. BAZI HARMAN ÂLETLERİ:

1. "Yaba" ve "tırmık" :

Burada, bütün harman âletleri üzerinde durmamıza imkân yoktur. Bizi ilgilendirenler, daha çok Türk kültür tarihi bakımından önemli olanlardır. Çatallı *yaba,* herhalde Türklerin en eski harman âletlerinden birisidir. Yabanın en eski adı da, karşımıza tam bir öz Türkçe ile çıkmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'a göre *adhrı,* yani "a y r ı" sözü, *"buğday temizlemek için kullanılan âlettir. İki yanı bulunan bir şeye de, adhrı denir. 'adhrı bultu', bacakları açık kimse"* demektir 100). Görülüyor ki bu, bir ç a t a l ağaçtan başka bir şey değildir.

Ç a t a l d e ğ n e k l e r, eski Türklerin *"top oyunlarında"* da kullanılırdı. Oyun için kullanılan çatal değneklere de, yine aynı deyişle *adhrı* adı verilirdi 101). Ağaç dallarındaki çatal kısımlar için de, yine aynı söz söylenirdi. Görülüyor ki yaba veya tırmık, Türklerde adı ve şekli ile birlikte, çok eski, yerli ve köklü idi. Kırgız Türkleri "yaba"ya, *"ayrı"*

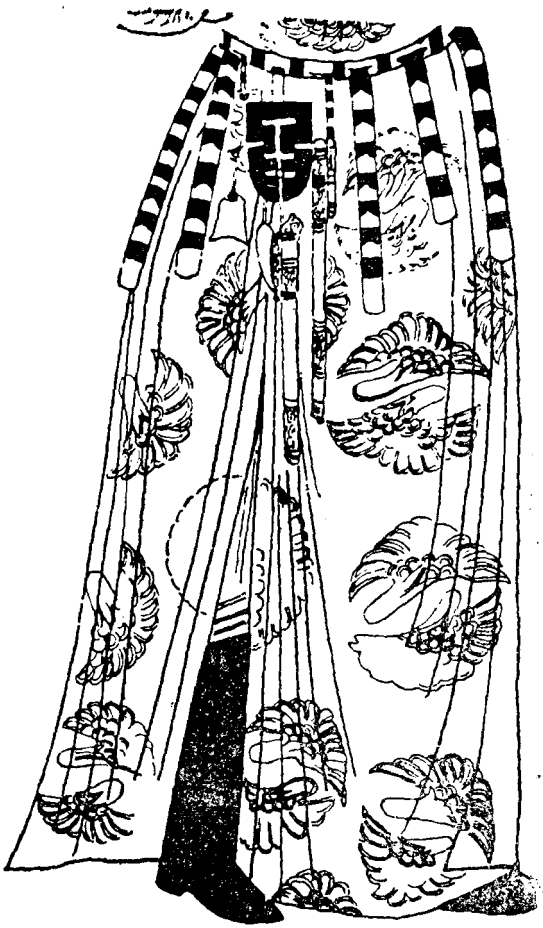
Altay Türkleri ise *"ayruş"*, yani *(ayrı tuuş)*, derlerdi.Radlof bunları, sözlüğüne almıştır (I, 71).

T ı r m ı k üzerinde yukarıda durmuştuk. Bu sebeple burada, aynı konuya yeniden dönmeyeceğiz. Yukarıda gösterdiğimiz gibi, tırmık da Türklerde, ad ve şekil bakımından, yine yerli ve köklü bir âlet idi.

2. "Çapa" ve "yaba" :

Yaba, yapa sözleri, A n a d o l u ve Ç a ğ a t a y Türk lehçelerinde, aynı mânâda kullanılan harman aletleridir. K ı r g ı z Türkçesinde bu söz, *capa* şekline girmiştir. Aynı lehçede, *capa tırmak* şeklinde, hem yaba ve hem de tırmığı birleştiren, müşterek bir deyim de meydana gelmiştir 102). Kanaatimize göre, Anadoludaki *"ç a p a"* sözü de, buradan gelmektedir.

Eski Anadolu metinlerinde *çapa* ile birlikte, *yaba* sözüne de çok rastlanır. Yabaya, *yağrın küreği* adını verenler de görülür. A n a d o l u köylerinde, *dirgen* adı verilen, büyük bir yaba cinsi daha vardır. Ahmed Vefik Paşa *Lehçe-i Osmanî*'sinde bu cins yabayı, *diren* adı ile tanıtmıştı 103). Radhouse ile Şemsettin Sami de bunu Paşa'dan aynen almışlardır. Paşa, buna *digren* dendiğini de ilâve etmiştir. Derleme Sözlüğünde, bu âletle ilgili bir kaç sahife bilgi bulabiliriz. Fakat açıklaması iyi değildir. Paşa'ya göre, *"harman savurmak (için kullanılan) yabanın kalını, çatal ağaç, büyük kürek gibisi: Diren yabanın düdüğü gibi kalmak"* mânâsınadır. Paşa'nın verdiği atasözüne göre, bu cins yaba da, *"diren*

Resim: 8. Bir Uygur beyinin çiçekli eteği.

yaba" şeklinde söyleniyordu. Redhouse ise Paşa'ya ancak, *"eleyen cinsten bir yaba"* diye, ilâvede bulunuyor.

3. Din sembolü

Uygurlarda ise, Budizm yolu ile, bir sembol olarak gelip de, sonradan harman ve tarla âleti olan bazı yaba cinsleri de yok değildir. Meselâ Uygurların, *drzul* dedikleri yabaya benzer, üç dişli bir sembolleri vardır. Bunun adı, Sanskrit dilinde *trisûla*'dır. Buna benzer sembolik âletler ile, Türklerin gerçek harman ve tarla âletlerini, birbirine karıştırmak doğru değildir.

XXI. "SAMAN" VE "KESMİK":

1. Eski Türkler ve Saman:

Elimizde bulunan kaynaklara göre, Türklerin saman için kullandıkları en köklü ve yerli söz, *küvük* sözüdür 104). Bu söz, Kıpçak lehçeleri ile Mısır Memlûk devletindeki Türklerde, *kevük* veya *kevek* şeklinde görülür 105).

"Kevik" deyişi, saman karşılığı olarak, Anadolu'nun bir çok yerlerinde de görülür. Derleme Sözlüğünde bu söz, bazan kesmik mânâsına da kullanılıyorsa da, bu kadarcık bir ayrılığın önemi yoktur. Hattâ bunu, *kepek* sözü ile karıştıranlar bile vardır.

2. "Saman" :

Bu söze gelince, samanın da Türklerdeki geçmişi oldukça eskidir. Biz şahsen bu sözün aslının veya benzerinin Türkçe olduğuna inanmıyoruz. Fakat U y g u r l a r d a, *"ziraat ve tarla kiralama"* ile ilgili olarak yapılmış yazılı *"mukavele ve kontrat"* gibi belgelerde, saman sözüne rastlıyoruz. Fakat bu belgelerin bazılarının, M o ğ o l çağında yazılmış olmaları da muhtemeldir. Kaşgarlı Mahmud, Ç i g i l Türklerinde *samanlıg* sözünün, "saman sahibi olan kimseler" için söylendiğini de kesin olarak yazıyor 106). Ç i g i l Türkleri, esas itibarı ile Isığ-Göl çevrelerinde oturuyordu. Buraya, Batıdan bir tesir de gelmiş olabilirdi.

A n a d o l u Türkçesinde samanla ilgili bir çok deyim, artık sembolik olmuş ve bir atasözü haline gelmiştir. Bu da saman sözünün Türkçedeki eskiliğini gösteren bir delil olabilir: *Saman uğrusu, saman sapı, saman çöpü, saman rengi* ve buna benzeyen birçok deyişler gibi.

3. "Kesmik, kesmük" :

Bu sözler ise, Türklerde ve Türkçede, yerli, köklü ve eski bir deyiş olarak kendini gösterir. Türkçedeki eski söz ise, *dangal* sözüdür 107). Fakat bu sözün kökü, pek anlaşılmıyor. Bugünkü Kırgız lehçelerinde de, *tangıl-, tangılçak* sözleri, bağ ve deste mânâsına gelmektedir. Görüşümüze göre bu sözü, Türk ağızlarındaki "zahire ve arpa, tohum" mânâsına gelen *dan, danğ* sözleri ile de karıştırmamak

lâzımdır. Çünkü bunlar, Farsça *dâne* sözünden gelmiş olmalı idi. Aslında *kesmik,* "i r i s a m a n" dır. Daha doğrusu bunları, "s a m a n b o ğ u m l a r ı" olarak da kabul edebiliriz. Mütercim Asım Efendi de Kamus'da, *"ekin boğumlarının tüğmelerine denir"* diyordu 108). Bu konuyu, yine Asım Efendi'nin bir hemşehrisi tarafından, 1487 de yazılmış bir şiir ile bitirelim 109).

"Dericek harmanını, kesmüğünde
"Komasa dâne, önünde sonunda".

XXIII. SU YOLU VE KANALLAR :

1. "Ark" veya "arık" :

Eski ve yeni Türk hayatının vazgeçilemez bir parçasıdır. Türkler, köyün içinde veya yakınında akan sulara da *arık* demişlerdi; kazma ile açıp su getirdikleri hendek için de, *arık* sözünü kullanmışlardı. Arık, hayatın bir kan damarı idi. Ziraatçi köylüler için de, hayvancılar için de, durum böyle idi. XI. yüzyılda derlenmiş bir Türk atasözünde şöyle deniliyordu: *"Ağılda oğlak togsa, arıkta otu öner" 1).* Yani, "Ağılda oğlağın doğduğu an, onun yiyeceği ot da, arıkta bitip, çıkar". Gerçi bu atasözü, XI. yüzyılda derlenmiştir. Fakat bu atasözünün, derlenişinden kaç yüz yıl geçtiğini ise, henüz bir olgunluğa ermemiş olan bu bilgimizle ölçemeyiz. Çünkü, bu gibi atasözlerinin kökleri, çok eskilere gider. Ayrıca bu atasözünde, bir tevekkül ile felsefe de var-

dır. Irmaklar ile çaylar da, Türkler tarafından arık adı ile anılmıştı: Eğer, Türkler, o sulardan yararlanmıyor ise... Yoksa ıssız yerlerdeki ırmak ve çaylar için, Türklerce söylenen ayrı sözler de vardı. Türkler, çayların yarıp geçtiği arazilere ise, *arıklıg yer* derlerdi 2). Çayın veya arığın *"kıyısı"* da, *arık kıdhığı* diye adlandırılırdı 3). Arığın veya çayın taşmaması için, arığın kıyılarına özen gösterilmesi gerekli idi. Bu iş de, ayrı bir kültür gelişmesidir. Bu sebeple eski Türkler, arığın kıyılarının düzeltilmesi ve yükseltilmesi için de, *"ol arık kırlattı"*, yani *"o, arığın kıyılarını düzeltti"* diyorlardı 4). Çünkü su arıktan taşabilirdi. Nitekim eski Türkler bu taşma için de, *"su arıktan taştı"*, diyorlardı 5). Aslında arıklar çok geniş değildi. Bir at, arığın bir yanından diğer bir yanına bile sıçrayabilirdi. Eski Türkler bunun için de, *"Ol atın, arıktın segirtti"*, yani "O, atını arıktan seğirtti, atlattı", diyorlardı 6). Arıklardan geçerek gitme, ordu ve kervanlar için de zor ve önemli bir iş idi. *"Arıklı yol"* deyişi, bu sebeple eski Türk kaynaklarında sık sık yer alıyordu. Nitekim R a b g u z î bile, *"sulug, arıklıg yol"* dan, söz açıyordu 7). Eski Türkler suyun kollara ayrılmasına da, *"tarmutlanmak"* derlerdi. Kollara ayrılmış ve etrafa yayılmış sular için ise, *"tarmutlug"* derlerdi 8). Herhalde bu anlayışın, Türklerin *tarmak*, yani "kol, dal" deyişleri ile bir ilgisi olsa gerekti. Çünkü eski Türklerde, "kollara ayrılma", *tarmaklanma* sözü ile karşılanıyordu 9). *Tarmak* sözü, bugün bizde *tırmık* şeklinde hâlâ yaşamaktadır. Türklerin *arık* sözü, M oğ o l kavimlerine de *arag*, şeklinde geçmiştir 10).

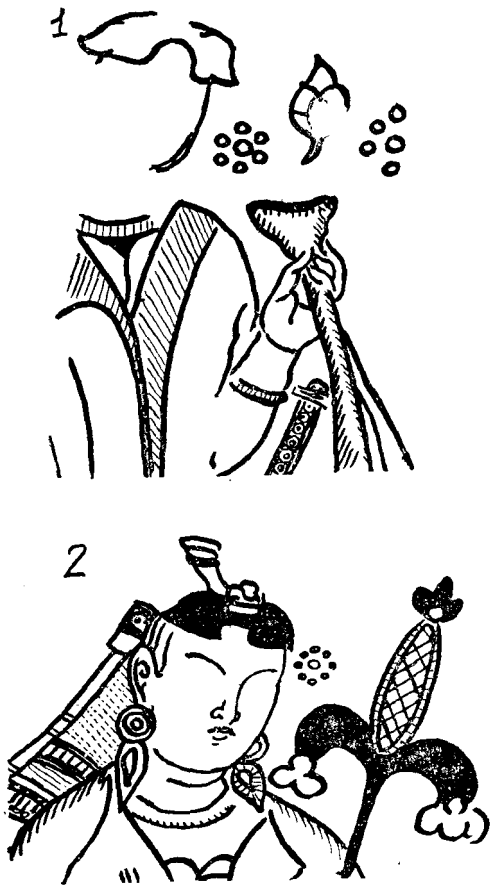
2. Arık kazmak ve kanal açmak :

"Er arık kazdı", XI. yüzyıl Türklerinde bile söylenen bir söz idi 11). Kazmak yolu ile hazırlanmış arığa da, *"kazılmış arık"* veya *"kazuk arık"* ıyorlardı 12). Eski Anadolu'da yazılmış olan türkçe kitaplarda da, *"ark açmak, ark dartmak"* sözlerine çok rastlıyoruz 13). Kırgız Türkleri de, arık kazma işini, *"ark kazmak, ark çapmak"* sözleri ile anlatırlardı 14). Bu anlayışta, diğer Ortaasya Türkleri ile Anadolu Türkleri arasında büyük ayrılıklar yoktu. Kırgızlar da, arık kazan usta veya işçilere, *arıkçı* diyordu. Ziraatçi Tarançı Türkleri ise, bunu biraz değiştirerek, *erikçi* şekline sokuyorlardı 15).

3. Su hendeği ve sulama kanalları :

Barthold, Fergana'daki sulama kanalları hakkında özel bir araştırma yapmıştı. 1962 de yayınlanmış olan *Türk kültür tarihi* adlı eserimizde de belirttiğimiz gibi, eski sulama kanallarının izleri, yalnızca Fergana gibi büyük tarım bölgelerinde değil: Altayların ıssız ovalarında bile görülüyordu. Göktürk ve Hun mezarlarının bulunduğu bölgelerde görülen bu Altay kanalları, kayaların yarılması ile yapılmıştı. Ruslar bile yeni sulama tesislerinde, bu yarmalardan yararlanmışlardır. Fakat biz burada eskiden ele almış olduğumuz konulara dönmeyeceğiz. Daha çok yazılı Türk kaynaklardan elde ettiğimiz bilgileri vermeğe çalışacağız.

Yukarıda, Türklerin *arık* sözü hakkındaki görüşlerimizi sunmuştuk. Radlof'a göre Türklerin *arık*

Resim: 9. Buda dininin mukaddes çiçeklerini tutan Uygur çağı beyleri.

sözü, *ayırmak, ayrılmak* kökünden gelen, *ayrık* ile ilgili idi. Sonradan değişme yolu ile bu söz, *arık* hâline gelmişti 16). Bu da, yerinde bir görüş olabilir. Bu sebeple, Radlof'un görüşlerinin münakaşasına da burada girmeyeceğiz.

A n a d o l u köylerinde hendek ve ark için söylenen, *"aymak, gömülgeç, kazamak, kesik, yargan, sorgan, tartma, yargan, yarıntı, yarnak, yırım"* ve bunlara benzer sözler, hep eski Türk köklerine dayanır. Bu sebeple, Anadolu'daki sözleri, burada yeniden ele alacak değiliz. *"Sulama hendeği"*, eski Türklerde en iyi şekilde, *"atız"* veya *"etiz"* veya *anız* sözleri ile karşılanmıştır. "Adamın ekin ekmek için toprağı parçalara ayırıp, evlek yapıp, arık açıp, set yapması" için, XI. yüzyıl Türkleri, *"Er, yerin atızladı"* diyorlardı 17). Toprağın durumu bakımından da, *yer atızlandı* veya *yer etizlendi,* deniyordu 18). *Atız* sözüne, G ö k t ü r k harfleri ile yazılmış, Talas çevrelerindeki Türk yazıtlarında da rastlıyoruz: *"Atızım itip, er atım Udun, size (adhırıltım)"*. Bu sözler, bir mezar taşı üzerine, Göktürk harfleri ile yazılmıştır. *Atızımı,* veya *anızımı* yaptıktan sonra, öldüm ve sizden ayrıldım. Belki de *"anız zamanı"* bir zaman veya takvim başlangıcı idi. Yahut da anız işine büyük bir önem verildiği için böyle deniyordu. Anadolunun bazı yerlerinde, ormanda açılan tarlaya, *ağız* derler. Ortaasya'nın ziraatçi Türkleri Tarançılar, *etiz* sözünü yalnızca "tarla" karşılığı söylüyorlardı 19). Çağatay Türk kültür çevresinde ise, sulanmak için ayrılmış arazi veya tarlaya, *atız* deniyordu 20). Görülüyor ki, bu konuda

da, Türk kültür çevreleri arasında, bir yakınlık vardı. Bizce, eski *"atız"* sözü, yani *"anız"*dan başka bir şey değildi.

K a n a l veya su hendeği mânâsına gelen diğer eski bir Türk sözü de, *kadhag* idi. Bugünkü Türkçemizdeki, "kaymak" ile ilgili bir söz olması muhtemeldir. Belki de *kadhmak* sözü, "bağlamak veya bükmek" anlayışı ile ilgili idi. XI. yüzyıl Türkleri, *"Kanal veya su hendeği kazdırdı"* demek için, *kadhag kazturdi,* diyorlardı 21). Anadolu'da ve Kırgız Türklerinde de kanal veya su hendeğinin kollarına, *kulak* adı verilir. Tabiî olarak, kanalların büyükleri ve küçükleri vardı. O s m a n l ı çağında, büyük su kanallarına, *azmak* adı veriliyordu 22). Bu kanallar içinde, leventler, kayıklarını bile saklıyabiliyordu.

"Ev ve kale hendekleri" ise, ayrı bir konudur. Bunlar üzerinde, surlar ve kaleler ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. Bu kale veya şehir hendeklerine Uygurlar, *karam* adını veriyorlardı 23). H a r e z m - ş a h l a r çağı kültür çevrelerinde de, evin etrafındaki hendek ve kanallardan söz açılıyordu. *"Ev tegresi arık"*, yani *"evin etrafındaki hendek veya kanal"* demekti 24). Bu çeşit su hendeklerinin vazifeleri hakkında, kesin bir bilgimiz yoktur. Bunlar, savunma için de, evin etrafındaki bahçe veya tarlaları sulamak için de kullanılabilirdi.

4. Su sedleri ve büğet :

Tarlaların yanında bulunan bir çaya veya derenin önüne, bir sed çekme yolu ile, suları toplayıp

bunlardan yararlanma, bilgili ve tecrübeli çiftçilerin yaptığı işlerdir. Suya, *"kaş, germeç, büvet yapmak"* sözleri, bugün bizim Anadolu Türklerince de bilinen deyişlerdir. XI. yüzyıl Türkleri, "O, dereye bir sed yaptı" demek için, *"Ol, arıg kaşladı"*, sözünü kullanıyorlardı 25). Eski Türklerde, *kaşlamak,* "kaş, kaş vurmak, germe vurmak" mânâsına söyleniyordu. Bir şeyin kıyısına da, *kaş* derlerdi 26). Bilindiği üzere Türklerde kaş sözünün çeşitli ve yakın anlayışları vardır. Osmanlılar, bazan damın saçağına bile kaş derlerdi 27). XI. yüzyıldaki *kaşlamak* sözünün karşısı da, *ağızlamak* idi. Hendeğin ağzını açıp, döküntü ve engelleri temizlemek için, *"Ol, arıkını ağızladı"*, diyorlardı 28). Görülüyor ki Türkler, o çağda hiç bir milletin sahip olamadığı geniş bir kültür terminolojisine sahip idi. *Kaş,* Anadolu köylerinde de, sed karşılığı olarak söylenir 29).

"Büğe" ve *"büğet"* sözleri de, Türk dünyasında çok yaygın bir deyiş idi. Bu sözler, Anadolu köylerinde de çok yaygın olarak söylenir. Kırgız Türkleri de, "suyun önüne sed çekmek veya yolu kapama" işleri için, *bögömek* derler 30). Kazan Türkleri de suya sed çekme için, *böyemek* sözünü kullanırlardı. Bu deyiş, Fin-Ugor ve Çuvaş dillerine bile girmiştir 31).

Herhangi birşeyin tıkacı veya kapağına, XI. yüzyıl Türkleri *tuğ* adını verirlerdi. Bu sebeple, su bendi için de, *tuğ* denmişti. "Suya germeç ger, büvet yap" demek için ise, *"Suwka tuğ ur"* diyorlardı 32).

Anadolu köylerinde, sed ve su seddi karşılığı olarak söylenen şu kültür sözleri de, eski Türk karakteri taşır: *"Ağıt, bağla, bağlağı, basturuk, bekinti, böğek, böğen, böğenti, böğet, büveme, büvet, çalağan, kaş, künde, pekinti, seki, selinti, tonç, yarnak, yumru..."*

"Su sarnıcı" üzerinde ev ile ilgili bölümümüzde durmuştuk. Burada da, Harezmşahlar Türk kültür çevresine ait bir notumuzu vermeden geçemiyeceğiz. *Mukaddemet ül-Edeb, "su anbarı"* diye söylenen bir Türk deyiminden söz ediyordu 33).

5. Su vermek, tarla sulamak :

Anadolu köylerinde sulamak yerine daha çok *"suvarmak"* denilir. Bunun kökleri de yine eski Türkçeye dayanır. XI. yüzyıl Türkleri de, *suvarmak* veya *suvgarmak* derlerdi 34). Görülüyor ki, eski ve yeni arasında, pek fazla bir değişiklik yoktu. Kırgız Türkleri de Ortaasya'da, *sugarmak, suarmak* diyorlardı 35). Eski Anadolu kültür çevresine yakın olan Eski Mısır ve Kıpçak Türkleri ise, "yerin suyu çekmesine", *su sugardı* diye, değişiklik yaparak söylüyorlardı 36). Aslında "yağmuru çok olan", yani *yağmurçıl* bölgelerde, sulama ihtiyacı kendisini daha az gösteriyordu 37). Bu konu üzerinde yukarıda da durduğumuz için, sözü daha fazla uzatmıyacağız.

NOTLAR

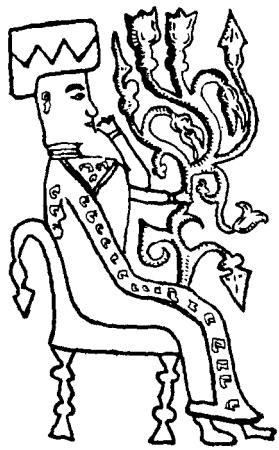
(Ziraat kültürü)

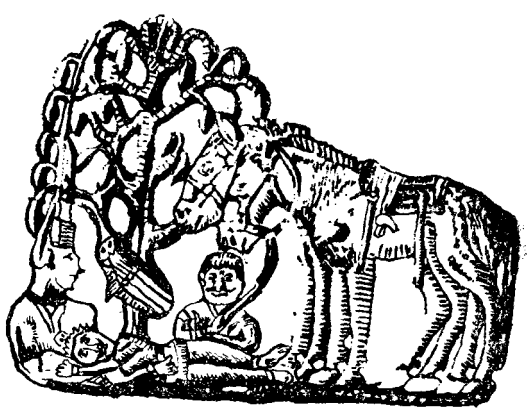
1). Marquart, *Komanen,* s. 50; F. Köprülü, Belleten, XXVIII, s. 50.2). *Tarama Sözü,* III, s. 1408. 3). Kaşgarlı Mahmud, I, s. 496. 4). Rahmeti Arat, *Oğuz Kağan destanı,* s. 24 (261). 5). Kaşg. Mahmud, I, s. 365. 6). Yudahin, s. 65. 7). Kaşg. Mahmud, I, s. 78; *Codex Comanicus,* s. 204. 8). *Mukaddimet ül-Edeb,* s. 299a. 9). Abu Hayyan, s. 73. 10). Yudahin, s. 423. 11). Kaşgarlı Mahmud, I, 402; II, 214. 12). Aynı esr., I, s. 402. 13). Aynı esr., III, s. 342. 14). *Mukaddimet ül-Edeb,* s. 365b. 15). *Tarama Sözl.,* I, s. 78. 16). Aynı esr., a. yer. 17). Yudahin, s. 399. 18). Aynı esr., s. 490. 19). Aynı esr., s. 657. 20). Kaşgarlı Mahmud, III, s. 125. 21). Aynı esr., III, s. 242. 22). Yudahin, s. 151. 23). Redhouse, s. 1166a. 24). Radlof, I, s. 150; Redhouse, aynı yer. 25). *Tarama Sözl.,* (eski), IV, s. 765. 26). Redhouse, aynı yer. 27). Aynı esr., aynı yer. 28). Kaşgarlı Mahmud, I s. 52; Radlof, I, s. 646. 29). *Tarama Sözlüğü (eski),* IV, 718. 30). *Lehçe-i Osmanî,* s. 570. 31). Yudahin, s. 550. 32). Aynı esr., s. 177. 33). Aynı esr., s. 709, 733. 34). Kaşgarlı Mahmud, I, s. 64, 168. 35). Aynı esr., I, s. 212, 223. 36). *Codex Comanicus,* s. 85. 37). *Kutadgu-Bilig:* Radlof, III, s. 856. 38). Aynı esr., aynı yer. 39). *Mukad. ül-Edeb,* s. 129a. 40). Yudahin, s. 646. 41). Aynı esr., s. 65. 42). *Derleme Sözlüğü,* I, s. 410. 43). Yudahin, s. 43. 44). Kaşgarlı Mahmud, I, s. 456. 45). Aynı esr., aynı yer. 46). *Derl. Sözlüğü,*

IV, s. 1559. 47). Yudahin, s. 747. 48). Aynı esr., s. 545. 49). *Derl. Sözlüğü,* V, s. 1807. 50). Aynı esr., IV, s. 1436. 51). Kaşgarlı Mahmud, III, s. 44. 52). *Tarama Sözlüğü, (eski),* IV, s. 101. 53). Z. Gombocz, *Türkische Lehnwörter im Ungarischen,* s. 37. 54). *Mukad. ül-Edeb,* s. 286 a. 55). Kaşgarlı Mahmud, I, s. 14. 56). *Mukad. ül-Edeb,* s. 270b. 57). Radlof, I, s. 1049. 58). Aynı esr., I, s. 1061. 59). *Babürnâme,* R. Arat yayını, s. 124. 60). Kaşgarlı Mahmud, I, s. 455. 61). Yudahin, s. 599. 62). Aynı esr., aynı yer. 63). Radlof, I, s. 1061. 64). Kaşgarlı Mahmud, I, s. 75. 65). Aynı esr., I, s. 94. 66). *Derl. Sözlüğü,* I, s. 271-73. 67). Yudahin, s. 34. 68). Şeyh Süleyman Efendi, *Lûgat-ı Çagatayî,* s. 23. 69). *Tar. Sözlüğü,* I, s. 159-160. 70). *Bürhanı Katı tercümesi,* s. 30. 71). *Tar. Sözlüğü,* I, s. 418. 72). Aynı esr., s. 419. 73). Redhouse, s. 842. 74). Kaşgarlı Mahmud, I, s. 402, 526... 75). Aynı esr., III, s. 412. 76). Aynı esr., I, s. 526. 77). Radlof, (Şor), I, s. 1842; *İbn Mühenna lûgatı,* s. 15. 78). Abu Hayyan, s. 10. 79). Radlof, (Tobol), I, s. 1372. 80). Budagof, s. 101. 81). *Derl. Sözlüğü (eski),* V, s. 158. 82). *Mukad. ül-Edeb,* s. 384b. 83). *Bürhanı katı terc.,* s. 215; Redhouse, s. 715. 84). *Lehç. Osmanî,* s. 344; Redhouse, s. 715, 1258. 85). *Derl. Sözlüğü,* IV, s. 1541. 86). *Lehç. Osmanî,* s. 344. 87). *Tar. Sözlüğü,* II, s. 846. 88). Kaşgarlı Mahmud, I, s. 491; III, s. 277. 89). Radlof, *Sibiryadan, (Terc.),* I, 437, 449, 468, 478.. 90). Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch,* s. 317a. 91). Kaşgarlı Mahmud, I, 526. 92). *Tar. Sözlüğü, (eski),* I, s. 592. 93). *Lehç. Osmanî,* s. 409. 94). Yudahin, s. 638. 95). *Tar. Sözlüğü (eski),* IV, s. 751. 96). *Lehç. Osmanî,* s. 533. 97). *Mukad. ül-Edeb, s.* 339b. 98). *Tar. Sözlüğü,* II, s. 846. 99). Yudahin, s. 754. 100). Kaşgarlı Mahmud, I,

s. 126. 101). Aynı esr., II, s. 22. 102). Yudahin, s. 177. 103). *Lehç. Osmanî*, s. 414. 104). Kaşgarlı Mahmud, III, 165-66. 105). Abu Hayyan, s. 86. 106). Kaşg. Mahmud, I, s. 499, 500. 107). Aynı esr., III, s. 384. 108). *Tar. Sözlüğü*, IV, s. 2454. 109). Aynı esr., aynı yer.

XXIII. Suyolu ve kanallar (Bk. S. 49 - 56): 1). Kaşg. Mahmud, I, 65. 2). Aynı esr., I, 147. 3). Aynı esr., I, 375. 4). Aynı esr., II, 347. 5). Aynı esr., III, 182. 6). Aynı esr., II, 233. 7). Radlof, I, 271. 8). Kaşg. Mahmud, II, 270. 9). Aynı esr., II, 274. 10). Ramstedt, *Kalmück.*, 13a. 11). Kaşg. Mahmud, II, 10. 12). Aynı esr., I, 382; II, 59. 13). *Tarama Sözlüğü*, I, 214. 14). *Kırgız Sözlüğü*, 44. 15). *Radlof*, I, 280. 16). Aynı esr., I, 269. 17). Kaşg. Mahmud, I, 307. 18). Aynı esr., I, 292. 19).Radlof, I, 843. 20). Aynı esr., I, 463. 21). Kaşg. Mahmud, II, 190. 22). *Tarama Sözlüğü*, I, 351. 23). *Kalyanamkara Papamkara*, 39, 5. 24). *Mukaddemet ül-Edeb*, 171a. 25). Kaşg. Mahmud. III, 299. 26). Aynı esr., III, 152. 27). *Tarama Sözlüğü*, IV, 2328. 28). Kaşg. Mahmud, I, 302. 29). *Derleme Sözlüğü*, VIII, 2677. 30). *Kırgız Sözlüğü*, 136. 31). Paassonen, *Çuvaş Sözlüğü*, bk. *Peve*. 32). Kaşg. Mahmud, III, 127. 33). *Mukaddemet ül-Edeb*, 369b. 34). Kaşg. Mahmud, I, 498. 35). *Kırgız Sözlüğü* 667. 36). *Tuhfet-üz-Zekiyye*, 27a. 37). Kaşg. Mahmud, III, 56.

2

Resim: 10. Ortaasya ve İskitlerde hayat ağacı.

II.

BÖLÜM

TÜRKLER VE TOPRAK İŞLERİ

XXII. TOPRAK İŞLERİ VE TÜRKLER :

Toprağın ekin ekmek için hazırlanması, Türklerin önemli bir işi idi. Bu hazırlığı, *"tarla işleri"* olarak da söyleyebiliriz. Türklerin bu iş ile ilgili görülen bilgi ve tecrübelerini, Türklerde ziraat hakkındaki bölümümüzde, incelemeğe çalışmıştık. Bu sebeple aynı konuları, bu bölümümüzde yeniden ele almıyacağız.

Toprak, yalnızca tarlada değil, başka gerekler için de işlenirdi. Herhangi bir maksatla toprağı *eşmek* veya kazmak, her insan topluluğunda görülen, günlük ve olağan işlerden biridir. *"Kazmak ve kazma"* gibi iş ve âletlerden, gerek ziraat ve gerekse Türklerin âlet ve yolları ile ilgili bölümlerimizde, yeter derecede söz açmıştık. *Kürek* ile ilgili bilgilerimiz de bu bölümlerde verilmiştir.

1. "Toprak kazma" :

Selçuk çağının başlarında, *toprak eşmek* deyişimiz, bu çağla ilgili hemen hemen bütün sözlüklerde görülmektedir. Bunlardan bir kaç örnek verelim: "O, kumu kazdı" demek için, *"ol kayırnı eşti"*. diyorlardı 1). Aslında buradaki *kayır* sözü, *kum* de-

ğildir. Bunun en gerçek karşılığını Anadolu'da buluyoruz. Aynı konu üzerine, az sonra döneceğiz. Biraz daha derine inelim: Eski Türkler, *eşilgen, eşilen* sözü ile de, *kayan* veya *kayran toprağın* akıp inmesini söylemek istiyorlardı. Görülüyor ki, eski Türklerin deyimleri çok genişti. Bir sözden, türlü kavrayışlar ile işleri anlatan, çok çeşitli deyişler yaratmışlardı. Bu sebeple, kayıp akan toprak için de *eşkin toprak* derlerdi 2). Üğünen, yumuşak toprak için de böyle denirdi. Bilindiği üzere, yüğrük, ayağı çabuk atlara da eski Türkler, *eşkin* deyişini kullanırdı. Görülüyor ki, konumuz, o kadar kolay ve basit değildir.

2. "İmece" :

"Bölüşülen toprak işleri" ile ilgili bazı deyişler de görüyoruz. Eski Türkler, *Toprak eşişti* denince, "toprak eşmede yarış etti" gibi bir söz söylemek istiyordu. Toprak eşen bir kimseye, komşusu veya bir arkadaşının "y a r d ı m" etmesi de normal idi. Bu sebeple S e l ç u k çağının başlarına ait kaynaklarda, *"ol manga toprak eşişti"* şeklinde söylenmiş bazı deyişler de görüyoruz 3). Kaynakların açıklamalarına göre, bu deyimin mânâsı, "o bana, toprak kazmada yardım etti" demektir. Bu örnekler de bize gösteriyor ki, eski ve yeni Türk topluluğunda, *"imece"* ile *"yardımlaşma"*, hemen hemen aynı deyişler ile söylenip anlatılıyordu.

3. "Toprak yığma"

Eski Türk hayatında çok görülen önemli işlerden biri idi. S a v a ş ve t a b y a yapma

işlerinde, toprağı çabuk ve ustaca işlemek, Türk ordularına, başarının anahtarını veren bir beceriklilik idi. *Toprak yığmak* deyişimiz de, meselâ S e l ç u k çağının başlarında, aynı söyleyişle söylenen çok yaygın bir söz idi. Bu sebeple, en eski Türk kaynaklarında, *yığın toprak, yığım toprak, toprak yığdı* gibi, bir çok söz görüyoruz 4).

"B u ğ d a y y ı ğ m a" ile "toprak yığma" da, yukarıdaki işler ile hemen hemen aynı şeylerdir. Fakat eski Türkler, yapılan işin aynı olmasına rağmen, gereğine göre, ayrı ayrı deyimler kullanıyordu. Gerçi *toprak öküldi* ile *"toprak yığıldı"*, eski kaynaklarda ayın mânâyı taşıyan sözlerdi. Fakat bunlar arasında da, derin mânâ ayrılıkları vardı. *Ök, ökmek, ökülmek* sözleri de eski Türklerce, yalnızca "yığmak, yığılmak" mânâları için söylenmişti. Fakat bu sözler, "biriktirmek, çoğalmak, büyümek", karşılığında olarak da söyleniyordu 5). Bununla beraber, *"bugday yıgıldı, bugday öküldi"* arasında, pek büyük bir ayrılık gösterilmiyordu. Görüşümüze göre, bunlardan birincisi şatıslar tarafından yapılan bir işti. İkincisi ise, bereketli ve kendi kendine yığılmış bir buğday yığını ile ilgili olmalıydı: Toprağın sel ile gelip, *ökün, öküm,* yani *"yığın"* yapması gibi... A n a d o l u 'da da bu kökten gelen deyişlere, sık sık rastlamıyor değiliz. Nitekim, Ç a n k ı r ı 'da tarlalara konan küçük kül yığınlarına da, *üğmeç* adı veriliyordu. Örnekleri daha fazla çoğaltmıyacağız.

4. "Toprak sürmek" :

Toprak sürmek ile ilgili deyişler de, eski ve yeni Türk gelenekleri ile birlikte, Türklerde ziraat kültürü adlı bölümümüzde, yeter derecede incelenmiştir.

"Toprak saçmak" işi Türklerde, işçilikle ilgili bir deyiş değildi. *"Başına toprak saçmak"*, yani "büyük bir üzüntü duymak", Türk kavimlerinde görülen çok yaygın bir deyim idi. Fakat aynı deyiş, F a r ş edebiyatında da vardır. İranlılar bu deyimi, daha çok, "büyük bir felâketin geldiğini haber vermek" için kullanırdı. Fakat bu sözü, kimin kimden aldığı meselesi bizce pek önemli değildir. Nihayet her iki kavim de, İnsanoğlundan gelmekte idi. *Saçmak* ve *saçılmak* sözlerinin Türkler tarafından toprak ile ne kadar güzel anlaştırıldığını göstermek için, *Hatayî*'den bir örnek verelim:

"Bir kandilden bir kandile atıldım,
"Toprak oldum yeryüzüne saçıldım,
"Bir zaman Hak idüm, Hak ile kaldum,
"Gönlüme od düştü yandum da geldüm!..."

"Toprak salmak, toprağa ısmarlamak" gibi sözler ise, daha çok "ölüyü gömmek" ile ilgili, çok yaygın Türk deyişleri idi. *Toprak salmak*, Ortaasya Türklerinde de çok söyleniyordu. Bu konuya gelmişken, K ı r g ı z Türklerinin şu güzel sözünü de vermeden geçemiyeceğiz: Ortaasya Türkleri, vedalaşırlarken çoğu zaman, *"topraktan dışarı olursak"*. yani "sağ olursak" sözünü söylemeyi ihmal etmezlerdi.

XXIV. TOPRAK ÇEŞİTLERİ :

Türklerin toprak çeşitleri ile ilgili bilgileri, çok geniş bir konudur. Yalnızca A n a d o l u 'da derlenen toprak çeşitleri ile ilgili deyişler, sahifelerce yer tutmaktadır. Fakat böyle bir meseleye bir bölüm olsun ayırmadan geçmek, doğru olmayacaktı. Bu sebeple kaynaklardaki bilgileri, dikkatle seçip karşılaştırma zorunda kaldık. Bu bölümün çok yer tutmaması için de, gereksiz açıklamalardan kaçındık. Yalnız okuyucularımızın bilmesi gereken önemli bir nokta vardır: Türk kaynaklarında verilen bilgiler, yalnızca burada sunulanlardan ibaret değildir. Bizim tek gayemiz, A n a d o l u 'daki Türk kültürünü, Ortaasya ve eski Türk köklerine göre açıklamaktır. Bu sebeple, bizim burada vereceğimiz bilgiler, bu gayeye uygun olarak seçilmiştir. Elimizde, bunu destekliyebilecek, daha pek çok belge vardır. Ancak bunların hepsini burada verme imkânını bulamıyoruz:

1. Ak yer :

Bu söz, ister Anadolu'da veya isterse Ortaasya'da olsun, *"ağaçsız ve düz yerler"* için kullanılan bir deyim idi 1). Anadolu'daki *Ak-yazı* gibi yer adları da, bu görüş açısından değerlendirilmelidir. S e l ç u k çağının başlarında ise, böyle, "düz ve ıssız" yazılara *ağlak yer* derlerdi 2). A n a d o l u 'da bu deyim, Manisa, Antalya ve Fethiye köylerinde hâlâ yaşamaktadır 3). "Beyaz renkli" toprağa da,

Resim: 11. Çiçek tutan bir Uygur din adamı veya beyi.

Anadolu'nun bir çok yerlerinde *ak-toprak* denilir. Antalya'nın Serik ilçesine bağlı Çandır'da, bu toprak çeşidine, *ak-melek* denmek yolu ile bir özleştirme yapılmıştır 4). Diğer Türk ağızlarında, *ağarşak* gibi bir çok Türk deyişini de, bulmuyor değiliz.

2. Boz ve bor yer :

Bunlar da, en eski Türk deyişleridir. Ziraat ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde biraz daha geniş olarak durduk. Aslında *bor, boz,* çok eskiden beri kullanılan Türk renklerinin adlarıdır. Buradan da toprak çeşidlerine ad olmuştur. *Bor,* Anadolu'da "üzerinde bitki ve ekin bitmeyen toprak ve yer" çeşidine verilen bir addır 5). *Boz* ve aynı kökten yapılmış olan *bozlag* da, bor ile eş anlayışa sahiptir 6). Anadolu'da, *boz, bozlak, bozluk, bozan* gibi toprak ve yayla deyişleri, daha yaygındır. Eski Anadolu kitaplarının yazı dillerinde, bazan *bozlag* ile *borlag* sözleri, birbirine karıştırılmıştır. 14. yüzyılda yazılmış olan *Mantık-ut-Tayr* gibi eserlerde, bunun bir örneğini görüyoruz 7).:

"Bagım ile borlagumı nideyim
"Hanumanı kime koyup gideyim!..."

Bizim görüşümüze göre, buradaki *borlag, bozlag* okunursa, daha yerinde bir düzeltme yapılmış olacaktır. Aslında *borlag* deyimi, eski Türkçede *"bağ"* mânâsına kullanılmış olan bir sözdür. Ayrıca Anadolu'da *bor* deyişi de, türlü köklerden gelişmiştir. Afyon bölgesinde, "yağmurdan sonra toprağın üzerinde oluşan tuzlu beyaz tabakaya" da

bor denirdi 8). Afyon'daki bu bor deyimini, eski Türkçede renk karşılığı için kullanılan bor ve bozdan ayırmak gereklidir. İzmir'de Bornova'da derlenmiş *borak* sözü de, aynı anlayış için kullanılan bir deyimdir. Eski Türkler, *tuz* ve diğer bazı madenler için de *borak* derdi. Verdiğimiz bu örnekten de açık olarak anlaşılıyor ki, verimsiz *"bor tarla"* ile, toprak üzerinde toplanan *"tuz tabakası"* için kullanılan deyişler arasında, epey geniş bir ayrılık vardır. Ama Isparta Gönen'indeki *boraz* deyişi üzerinde, ilgi ile durulması gerekir. Eski bir Türk özelliğini taşıyan bir sözdür. Bor yer için yine Anadolu'da söylenen *gerensi* gibi bazı deyişlerin aslı ise, Farsça *kiren* sözünden gelir.

3. Çatlak yer ve çatlak toprak :

A h m e d V e f i k Paşa, *"çatlak toprak"* deyimini, sözlüğüne özenerek almıştır 9). Bu arada anlayışı biraz değişik olmakla beraber, *kırtış toprak* deyişini de, buna ilâve etmeği ihmal etmemiştir. *Yer kırtışı* "yeryüzü" ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde durmuştuk. Çatlak toprakların da çeşitleri vardır S e l ç u k çağının başlarında, "biçilmiş gibi yarılmış topraklara", *biçgil yer* derlerdi 10. "Yarıkları biraz daha geniş olan yarılmış" yer için ise, *tapluk yer* deniliyordu 11). Kuraklıktan kuruyup da çatlamış tarlalara gelince, bunları tanıtan deyişler, daha başkadır. Çatlamış ve kabuk bağlamış tarlalar için Kırgızların söylediği *tuuruk* deyimi de, önemli bir kültür sözüdür 13). Erzincan ve Adana'da kuraklıktan çatlamış, içine su dolan

küçük çukurlara ise, *ağzı kara* adı verildiğini görüyoruz. Türklerin geleneğine göre, bu çatlak topraklı tarlalar hoş görülmezdi. Nitekim D e d e K o r k u t 'ta şöyle deniyordu 13):

"Yer kibi kertileyin!
"Toprak kibi savrılayın..."

4. Çorak ve tuzlu toprak :

Çorak toprak ile çöl arasında bir benzerlik vardır. Bu sebeple, *"çorak arazi"* üzerinde, daha çok *çöl* ile ilgili bölümümüzde duracağız. *Çorak* deyimi Türklerde oldukça geç çağlarda görülür. *Çorak* sözünün, Farsça *şûre* ile ilgili olması, çok muhtemeldir. Bununla beraber bu yabancı söz, Türklerde *şorak* ve *çorak* hâline girmiştir. 14). Aynı Farsça söz, *şora* şeklinde M o ğ o l dillerine de girmiştir. Fakat Moğollar, bu Farsça sözün incelik ve derinliklerine varamamıştı. Bu sebeple yalnızca, toprak ve yer anlayışı karşılığı olarak kullanmışlardı 15). Türkler, bu yabancı kökü zorlayarak, *çorlak, çorlu, çorağlan* gibi, çeşitli deyişler de yaratmışlardır. A n a d o l u 'dan Derleme Sözlüğü'nde, bunların üç sahife dolusu örneklerini görebiliyoruz 16). Derleme Sözlüğü'nde, *"çorak yer"* karşılığında olarak verilen *daz* sözü, daha çok "çıplak arazi" ile ilgilidir. *Çağıllık, çakıllık* ise, çakıllı bozkır olmalıdır. *Geranlık* sözünün aslı, Farsçadan gelmedir. *"Kireçli arazi"* anlayışınadır. Eğridir'de Bucak köyünde derlenmiş "az mahsul veren taşlık kıraç arazi" mânâsına söylenen *keler kırı* diye bir deyim vardır ki, bu ger-

çekten önemli bir Türk kültür sözüdür. Bilindiği üzere, *keler,* bir çeşit *"kertenkele"* idi 17).

A h m e d V e f i k P a ş a, her konuda olduğu gibi, *çorak ve çoraklık* için de bize, değişmez bir açıklık getiriyor: *"Bûre, şûre, bozlak, kayrak-Giren toprak ki sabun yapılır. Çorak yer, bor, kıraç 18)."* Paşa, burada herşeyi söylemiştir. İran kültüründeki bûre ve şûre'den, Göktürk yazıtlarında geçen, kumlu ve çorak arazi anlayışında *kayrak*'a kadar. Kendisine, bin saygı ve rahmetler.

5. Kayan, heyelân eden toprak:

Kanaatimizce, kayan topraklar için kullanılan en eski Türk deyişi, *eşkin toprak* idi. Nitekim, bu deyişi veren S e l ç u k çağının başlarına ait kaynaklar, şöyle bir katma ile de, konuyu açıklığa kavuşturmak istiyorlardı: *"Uzun yola eşkin ve koşa koşa giden at postasına da eşkinci derler 19)."* Görüşümüze göre *eşkin toprak,* sert bir yüz üzerine yayılmış, kaygan toprak şeklinde yorumlanmalıdır. A n a d o l u 'dan yapılan derlemelerde ise, heyelân hâlinde olan toprak ile ayak kaydıran çamur ve topraklar ile ilgili deyişler birbirine karıştırılmıştır. Derleme Sözlüğüne göre Anadolu'nun bir çok yerlerinde *"kaymış arazi"*ye, *kaygın* deniyordu 20). Anadolu'nun, *"kaymış, çökmüş toprak"* için kullanılan diğer önemli bir deyişi de *göçük* sözüdür 21). Bunlara, Eskişehir Yukarısöğütönü'nden derlenmiş, *çökecik* deyişini de katabiliriz 22). H a r e z m ş a h l a r çağında da, *çökerür yer* gibi, güzel ve anlayışlı deyişlere rastlamıyor değiliz 23). Görü-

lüyor ki, kayan ve heyelân eden toprak ve arazilerin de çeşitli şekilleri vardı. Buna rağmen Türk Milleti, türlü deyişlerle bunların çoğunu da, adlandırmağa çalışmıştır.

6. Killi ve özlü toprak :

Killi toprağın pek çok çeşitleri vardır. Bilindiği üzere, *kii* sözü Türkçe değildir. Fakat Anadolu'da, gerek dilimize ve gerekse günlük hayatımıza, çok girmiştir. Anadolu'da kilin, gerçek Türkçe karşılığı, *balçık* sözüdür. Eski Türkçede ise *balçık,* doğrudan doğrlya çamur mânâsına kullanılıyordu. Bektaşi babası *Semerkandlı Behlûl* şöyle diyordu:

"Âdemi balçıktan yoğurdun yaptın,
"Yapıp da neylersin bundan sana ne..."

Bilindiği üzere, Âdem'in hamuru kilden yuğrulmuştu. Bu sebeple, İran efsanelerinde de, bunu yoğurana, *"Kil Şah"* denmişti. Yapışkan kil toprağına Selçuk çağının başlarında, *"sagız toprak"* denirdi 24). *Sakız toprak* deyişini, bugün Anadolu'da da görüyoruz. Eski Türkler "sakız" sözünü daha çok *"Elbiseye bulaşan meyva suyu veya pekmez gibi şeyler"* için kullanırdı. Bu sebeple, *"yapışkan şeyler, yapışmış elbise"* için, *sakızlıg ton* derlerdi 25). Ahmed Vefik Paşa'ya göre, *killi toprak* ve kil, *"balçık, yağlı, özlü çömlekçi çamuru"* dur 26). Kütahya Kızılcaören'inde "killi" toprağa, *kaylan* da derler 27). Fakat bunun, hem "kayan toprak" ve hem de "kumlu ve çakıllı" anlayışına gelen *kayran toprak* ile ilgili bulunması çok olağan görülmelidir.

Nitekim Aydın, Samsun, Antakya, Babaeski gibi yerlerde de, çakıl ve kumla karışık ve arpa ekimi için çok elverişli olan killi topraklara *aktoprak* denilir 28). Anadolu'da bu çeşit toprakların iyi verimine bakarak, *"calımlı, calımı, çalımbi"*, yani "çalımlı (?)" toprak diyen, bir çok yerler de vardır. Killi topraklar, renk bakımından da adlandırılmışlardır. Çal ve Lâdik'de, *"verimsiz ve sert killi"* topraklara, *deve-gönü* denir 29). Denizli, Bursa ve Niğde köylerinde ise, "killi" toprağa *et-toprak* adı verildiği de yapılan derlemelerden anlaşılmıştır 30). Anadolu'nun türlü yerlerinde "killi toprak" için kullanılan, *"doyla, gebik, gebiz, geriş, gev, gevin, keşnek, kerem, sagas, salım"* gibi deyimler de, ayrıca incelenmeğe değer Türk kültür sözleridir.

7. Türk kültüründe "Balçık" ve "at":

Sonraki çağlarda gerek Anadolu'da ve gerekse Ortaasya'da, *balçık* sözü, yaygın olarak *"sıvık çamur"* anlayışına kullanılmıştır 31). Fakat balçık, eski Türk kültüründe daha çok, *"içinden çıkılması çok güç olan killi ve sakızlı bir bataklık"* mânâsına kullanılmıştır. Çingiz Han'ın, adamları ile birlikte yemin edip and içtiği ünlü *Balcuna* ırmağı da, adını yine, Türkçe *balçık* sözünden alıyordu. Bu sebeple de, Moğolistan'daki bu ırmağın adının Türkler tarafından verilmiş olması, çok muhtemel görülmektedir 32).

Türk kültürünün önemli kaynaklarında *balçık* sözü, nedense at ile ilgili konularda geçer. Dede Korkut'ta da balçık sözü hep, büyük Türk alp-

leri ile kahramanlarının, atlarının balçığa gömülüşü sebebi ile görülür.

1. *"Oğul sen varacak yerün,*
"Tolama tolamoç yolları olur,
"Atlu batup çıkamaz, anun balçığı olur!" (175,11).

2. *"Kan Turalı cevap veriyor):*
"-Atlu batup çıkamaz, anun balçığına kumlar döşeyim!" (176,7).

3. *"Begil aydur:*
"-Alplar içinde, bizi kuskunumuzdan balçığ'a baturdun!" (238,7).

Yalnızca Dede Korkut kitabında değil, eski A n a d o l u Türkçesi ile yazılmış kitaplarda da, at ve balçık ile ilgili deyişler ile karşılaşıyoruz 33).

"Kaçarken nâgehan orada ol şîr,
"Çöker balçuğa atı, elde şimşir!..."

8. Tanınmış killi toprak çeşitleri:

A n a d o l u 'nun da çömlek ve çini yapımında kullanılan, ünlü killi toprak çeşitleri vardır. *Lüleci, çömlekçi* çamuru deyişleri, kaynaklarımızda sık sık geçer. Birçok kil çeşitleri de *"sabun"* yerine, *"baş ve saç yıkamak için"* kullanılıyordu. Başka kil çeşitleri de, *"ilâç yapımında"* kullanılmak üzere, dış ülkelerden getiriliyordu. Eski Anadolu kitaplarında geçen bu kil çeşitlerinden birkaçını, burada tanıtmağı faydalı görüyoruz:

Resim: 12. Farsça Oğuz destanına göre kağnı yapan Oğuzlar,

1. Fars kili: Baş yıkama ve yaralara basmak için. *2. Ermeni kili veya kilermeni:* Doğu Anadolu'dan geliyordu. *3. Girid kili. 4. Horasan kili:* Beyaz renkte ve tuzlu bir kil. Yenmesi güzel ve şifalı imiş. *5. Kıbrıs kili:* Beyaz, çok yapışkan ve kat kat hâlinde olan bir kil. *6. Limni adası kili:* Çok yapışkan ve dereotu kokusunda. *7. Mısır kili:* Mısır'dan, Nil kıyısından getiriliyormuş. Dalak hastalıkları için çok faydalı imiş. *8. Rumeli kili:* İki türlü Rumeli kili vardır. Mütercim Asım Efendi'ye göre, birincisi, kan tükürenlere şifalı gelirmiş. *Kil-i Rumî* denen ikincisi ise, İstanbul'daki Yenidağ'dan çıkarmış ve gözden gelen kanları durdurumuş. *9. Sakız toprağı:* "Tın el-mastakî" adı verilen bu killer ise, yanıklara karşı çok iyi gelirmiş. Bunlara benzer, daha bir çok kil vardır. Biz burada, yalnızca bunları vermekle yetinelim.

9. Kırmızı ve kızıl topraklar :

Aşı toprağı, Türklerin *"kırmızı toprak"* için kullandığı en eski bir kültür sözüdür. Selçuk çağının başlarında Türkler, bu çeşit toprağa, yalnızca *aşu* adı verirlerdi 34). Kaşgarlı Mahmud'un kitabını dilimize çeviren Besim Atalay'ın da notlarında dedikleri gibi, "Bugün bile Anadolu'nun her tarafında ve hele köylerde, evleri badana ettikleri kırmızı toprağa *aşı toprağı* denir". Aslında bu, bir türlü *"boya toprağı"* idi. Ahmed Vefik Paşa, bu konuya da bir açıklık vermiştir 35). Bazı yerlerde de *"boya toprağı"* demekle yetinmiştir 36). Yalnızca *"toprak boya"* dendiği de görülmüştür. İranlılar ise

buna, *kırmızı kil* (gîl-i surh) derlerdi. Mütercim Asım Efendi derin bilgisi ile bunu, *aşı boya* karşılığı olarak dilimize çevirmiştir 37). Aynı deyişe, Merzifon ve Ilgaz köylerinde, tıpkı Selçuk çağı söylenişi ile, *aşu* şeklinde de görebiliyoruz 38). Bu, boya yapılan "kırmızı bir toprak" çeşidi idi.

Kırmızı topraklar, renk bakımından kile benzediğinden, Anadolu'nun bazı yerlerinde, buna *"çalımlı"* da derler. Aslında *"çalım"* sözü, ekin biçmekle ilgili bir deyiştir 39). Çalımlı karşılığında kullanılan diğer bir deyiş de *cağcın*'dır. Bu da ayrıca, incelenmesi gereken önemli bir kültür sözüdür. Yine Elazığ'da "kırmızı, yapışkan killi toprak" için söylenen bir *garçın* deyişi vardır ki, bunun aslı da *karçın* olmalıdır 40). Altay Türkleri, kırmızı renkteki bir bitkiye, *karçın* adı verirler 41). Bu benzeştirmede, belki de biz aldanıyoruz.

10. Özlü toprak ve yastık toprağı:

Yukarıda da söylendiği gibi Türkler, öz ve yağlı deyişlerini daha çok, "kalın ve yapışkan killi topraklar„ için söylerlerdi. *Özlü* veya *yastık toprağı* ise, yetiştirme gücü çok olan bir nevi çiçek toprağıdır. Bunlar, özlü bir şekilde gübrelenmiş, havalandırılmış ve dinlendirilmiş topraklardır 42). Kayseri çevresinde de, toprağın özlü kısmına *özlek* denir 43). Tekirdağ'ın Şarköy köylerinde ise, çamuru özlü olan kara toprağa, *karakepir* derler 44). Aslında *kepir* sözü, bütün Anadolu'da "yapışkan, çamurlu toprak" için kullanılan yaygın bir addır.

11. Sarı topraklar :

Esasen sarı toprakları, kırmızı ve buna yakın ara renklerdeki topraklardan ayırmak çok güçtür. Bununla beraber, *Sarıyer, Sarıyar* gibi yer adlarına da rastlamıyor değiliz. Ayrıca B a l ı k e s i r İvrindi'sinde, "rengi az sarı olan topraklara"da *sarı çiyle* adı verilir 45). Anadolu'nun bazı yerlerinde ise, *sarı geren* denilir. Bu, daha çok kireçli ve sarı topraklar için söylenen bir deyiştir. Bilindiği üzere, *geren* sözü, Türkçe değildir. Ç a n k ı r ı 'nın Dikenli bölgesinde ise, "sarımtırak ve killi toprağa" ise, *kitleyik* adı verilir. Bu da Türkçe bir kökten çıkmış gibi görünmektedir.

12. Taşlı, çakıllı ve kumlu topraklar :

Anadolu'da, taşlı ve çakıllı topraklar için söylenen yaygın deyişler, *kayrak, kayran* ve bu kökle ilgili diğer sözlerdir. Taşlı arazi için kullanılan *kayrak* deyişine, Anadolu'nun hemen hemen bütün kesimlerinde rastlanır 46). Tabiî olarak, bu kökten yapılmış yan deyişler de vardır. Edirne'nin keşan köylerinde de *"çakıllık"* yerlere, *kayraksı* adı verilir 47). Aynı anlayış karşılığı olarak, Anadolu'nun bir çok yerlerinde, *kayran* sözü de çok yayılmıştır. "Taşlı arazi, ince çakıllı kumlu toprak, zayıf toprak, topraklı çürük taşlı yer, kumsal toprak, içinde pulpul taş parçaları bulunan taşlı toprak" ve buna benzer anlayışlar ile bütün Anadolu'yu sarmış bir deyim olarak, buna bakabiliriz 48). İstanbul, Kartal'ındaki Kurtköyü'nde ise, "kayalık ve ot bitme-

Resim: 13. Çin'de pirinç harmanı ve ziraatı.

yen" yerlere, *kayranbaş* adı verilir 49). En eski Türkçede, *kayır* sözü, *"kum"* mânâsına geliyordu.

Mersın Büyüknacar köyünde, taşlı araziye *çokrak* denildiği görülür 50). Başka yerlerde bu deyiş daha ziyade, çamurlu ve kaplıcalı araziye verilen bir addır. Aynı konuya az sonra yeniden döneceğiz. *"Çok taşlı yer"* için, Anadolu'da en çok söylenen deyiş, *daşağır, daşağırı, taşağırı* gibi sözlerdir. Bu sözler, bazı yerlerde de *taşahırı, daşahur* şeklinde söylenmektedir 51). Bunların hangisinin doğru olduğu üzerinde, şimdilik durmayacağız.

13. Verimli ve iyi toprak çeşitleri:

Anadolu'da, verimli topraklar için söylenen pek çok deyim vardır. Fakat bunlar arasında, en ilgili olanı, herhalde *dölek* sözü olmalıdır. Merzifon, Manisa ve Bozkır arasında derlenmiş olan bu deyiş, ufak ayrılıklarla, Anadolu'nun bir çok yerlerinde görülür 52). Bu deyiş yalnızca tarlalar için değil, hayvanlar için de söylenirdi 53). "Kuvveti ve verimi orta olan toprak ve tarlalar" için ise, Tire'nin köylerinde, *kırdaban* adı verilir 54). Onlara göre, *"Gırdabanın kavunu tatlı olur"*. Ziraatle ilgili bölümümüzde, bu konuda daha çok açıklama yapılacaktır.

14. Rutubetli ve yaş toprak :

Yukarıda, *öl* ve *höl* deyişleri üzerinde durmuştuk. Bu deyiş, çok eski ve yaygındır. Kuzey Buz Denizine yakın bölgelerde oturan Yakut Türk-

leri bile, *"yaş ve ıslak"* şeye, *üöl* derler. Selçuk çağının başlarında *öl neng, "yaş şey", öl ton,* "yaş elbise" gibi örnekleri, sık sık görebiliyoruz 55). Kaşgarlı Mahmud'a göre, *öl* sözünü bilmiyor ve kullanmıyorlardı. Kaşgarlı Mahmud'un, böyle geniş bir değerlendirmeyi, niçin ve nasıl yaptığını bilmiyoruz. Besim Atalay'ın da, haklı olarak notlarında dediği gibi, bu söz Oğuzlarda da yaygın olmalı idi. Çünkü, *"toprakta öl yok", "ölsüz toprak"* deyişlerine Anadolu'nun her tarafında rastlamak mümkündür. Eski Uygur yazılarında da, *kurug öl yer,* "kuru yaş yer" 56) ve *suv öl,* yani "su ve yaşlık" gibi deyişlere de rastlamıyor değiliz 57).

Anadolu'da da *öl* sözü, *"yaşlık ve toprak tavı"* için söylenen sözlerin başında gelir 58). Anadolu'da yine bu sözden bozulmuş olan *höl* sözü de, türlü yerlerde *"rutubet, nem, yaşlık, tav, ekilmek için hazırlanmış toprak"* karşılığı olarak kullanılır 59).

"Gönen" deyimi de, toprağın "nem, yaşlık, rutûbet" gibi özelliklerini gösteren, ikinci bir sözdür. Bu söz, Anadolu'nun bir çok yerlerinde, "tarlanın sulandırılması ve tavlandırılması" için de söylenir 60). *Gönen etmek, gönenlemek, gönenmek* ise "tarlayı sulamak" mânâsına kullanılan deyişlerdir. İçel'in Silifke bölgesi ile Kaman'da da, çoğu zaman gönen yerine *gonen* denmiştir. Silifke'de, *gönenini aldı* denince, "toprak su ile yumuşayarak kabardı" anlayışı çıkarılıyordu 61). Ermenek, Adapazarı ve Kıbrıs'a, "bol yağmur alması sebebiyle, toprağın doyması ile, bir yıl verimli olabilecek duruma gelmesi"ne, *gönen almak, gönenmek* denir 62). Ah-

med Vefik Paşa bu konuda da, bütün sözlük yazan dilcilerin, yine üzerine çıkar. Radlof da, onun bu güzel açıklamasını almaktan geri duramaz. Ona göre, gönen sözünün asıl anlayışı *"su göllenmesi"* idi. Bu söz çoğu zaman da, yazın çekilen gölcükler için kullanılıyordu 63).

Debiz, darbız şeklinde, *"nem ve rutûbet"* anlayışına kullanılan iki deyiş daha vardır ki, bunlardan ikincisinin, yabancı köklü olması, çok muhtemeldir. Fakat *debiz* sözünün aslı, Türk kültürünün çok eski çağlarına iner. Eski Derleme Sözlüğüne göre *debiz* sözü, Konyanın Karaman ilçesinde, "suya doymayan toprak" için kullanılan bir deyişdir 64). Yeni Derleme sözlüğünde ise bu söz, "hasattan sonra tarlayı sürerek, nemlendirerek tava getirmek, tavlanmış toprak" anlayışına olarak Anadolu'nun bir çok yerlerinde kullanılmaktadır 65). *Tebiz, tepiz* sözünün esas anlayışı, Selçuk çağının başına ait kaynaklara göre, *"çorak yer"* demekti. Nitekim, Kaşgarlı Mahmud şöyle diyor: *"Çorak yer, bundan alınarak hasetçi kişiye de, tebiz kişi denir* 66)." Uygur kitaplarında da *tepizlig yer,* yani *"çorak yer"* deyimi çok yerde geçer 67). Tepizlik yer, aslında verimsiz tarladan çok, *"ekilmemiş bozkır"* mânâsına kullanılmıştır. Bizce Anadolu'da "suya doymayan toprak" eski Türk anlayışının en gerçek bir kalıntısı olmalıdır. Isparta ve Burdur'da, *tepsimek, "kurumak"* anlayışınadır 68).

Gömek, gömürgen, bulatalık gibi Anadolu'dan Derleme Sözlüğünde görülen sözler ise, daha çok sulu ve yarı bataklık hâlinde bulunan, tarlalar ile

ilgili deyişlerdir. Bataklık araziyi, bu konunun dışında tutuyoruz.

"Çi toprak" sözü, Selçuk çağının başlarında *"ıslak ve nemli toprak"* mânâsında kullanılıyordu 69). *Çi yer* deyimi bu çağda ıslak toprak mânâsına geliyordu. Bu konuya girince, sabahları bitkiler üzerinde görülen *çiğ* sözümüzün hatırlanmamasına imkân yoktur. Bu söz, "ıslak ve nemli" mânâsına olarak Ortaasya ve Altay Türklerinde de görülür 70). Burdur, Vezirköprü, Merzifon ve Ayaş gibi Anadolu'nun ilçe ve köylerinde, "nemli" anlayışına söylenen *çığsak* sözü üzerinde de durulmalıdır 71). Anadolu'da yine aynı anlayış karşılığında kullanılan ve Türk kültürü bakımından büyük bir önem taşıyan, *çiğermek, çilemek, cilim, memergin* gibi ve buna benzer pek çok deyiş vardır.

15. Yumuşak topraklar :

Bunlar, tarım bakımından *"gevrek toprak"* dediğimiz önemli toprak çeşitleridir. Bundan başka, yumuşak ve üzerine bastığımız zaman topuklarımızın gömüldüğü, topraklar da vardır. Selçuk çağının başlarında bu çeşit topraklara, *topurgan yer* derlerdi 72). Bu çeşit toprak, "ayak basıldığında, tozayan yumuşak topraktır". Bir de "kar ve yağmurun tesiri ile çukurlaşmış, çökmüş gevşek topraklar" vardır ki, bunları da ayrı cinsten gevşek topraklar arasında incelemek gereklidir. Meselâ Ulukışla'da böyle topraklara *uçmuş* denir. Bu çeşit topraklar, biraz da çökmüş ve Zonguldak'ta *uçurak* adı verilen yerler ile ilgili olmalıdır 73).

XXV. TOPRAK İLE İLGİLİ DİĞER BİLGİLER

"Gök yere su verir,
"Yer göğe toz verir!"

Bir Türk Atasözü

1. Toz ve yağmur: Yukarıdaki atasözünde de görüldüğü gibi, Türkler zaman zaman *"göğün sembolünü yağmur ve yerinkini de toz"* olarak görüyordu 1). Biri gökten şiseleyerek iniyor ve diğeri de, yerden göğe doğru uçuşuyordu. Tabiî olarak bu deyişler, Türk düşünce düzeninin, en eski çağlardan günümüze kadar, yaşayıp gelen hatıraları idi. Nitekim, bir U y g u r yazısında da şöyle deniyordu 2):

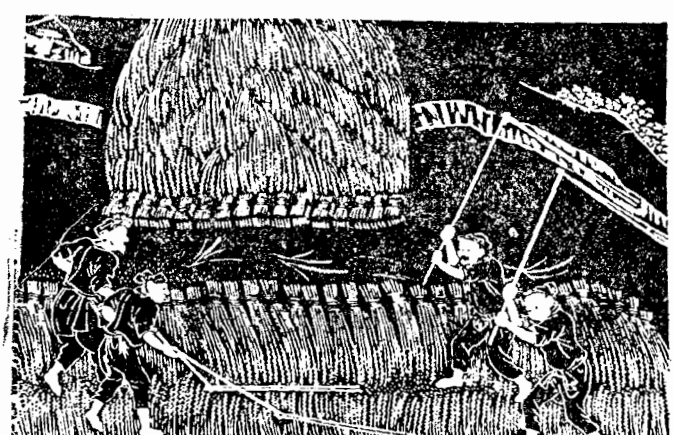
"Yürüng bulut önüp yağmur yagdı,
"Toz toprak özin söndü!..."

"Beyaz bulut yükselip yağmur yağdı,
"Toz toprak (yere inip) söndü!..."

Görülüyor ki, hernekadar yerin sembolü toz idi ise de, onun düşmanı ve tozu söndüren de, yağmur idi.

2. Toz ve duman: A h m e d V e f i k Paşa, herşeyde olduğu gibi, bu konuda da sözüne, *"Duman gibi toz"*, *"Tozu dumana katmak"* diye başlar 3). Türklerin "toz duman" deyişleri çok eskidir. Eski U y g u r yazılarında da, *"toz tumanlıg"*, yani "toz dumanlı" gibi deyişleri görmek mümkündür 4). Düşünce düzenine, biraz da m i t o l o j i karışınca, bu konudaki anlayışlar, biraz daha değişiyordu. Meselâ A l t a y Türkleri de, zaman zaman, *"dumanı, göğün bir tozu"* gibi düşünüyor ve bunun böyle olduğuna inanıyorlardı. Göğün, tozu olur mu? Tabiî olarak bunu, Altay mitolojisinin motif ve inanışları içinde aramak gerek-

Resim: 14. Çin'de pirinç harmanı.

lidir. Meselâ Altay Türkleri, Altay türkçesi ile, şöyle bir atasözü söylüyordu 5).:

"Yerin tozu göğe çıktı,
"Göğün tozu yere indi!..."

Bu konuya girmişken, bugünkü Anadolu Türk kültürünü açıklığa kavuşturmak için, eski Türk kültüründen de bir kaç örnek daha verelim. Ünlü bilgin Thomsen'in yayınladığı Göktürk yazıları ile yazılmış *"Irk Bitig"* yazısında şöyle deniyor 6).

"Üze tuman turdı, asra toz, turdı,
"Kuş oglı uça aztı, kiyik oglı yügürü aztı!..."

"Üstte duman durdu. aşağıda toz durdu,
"Yavru kuş uçar iken, yavru geyik koşarken,
"Yollarını azdı (kaybetti)!..."

Yukarıdaki sözler, kıyamete benzer bir günü anlatmak için söylenmiştir. *Kutadyu Bilig*'den de "toz duman" ile ilgili çok güzel bir şiir verelim 1):

"Yaşık yerke indi, yüzin kizledi,
"Kararıp tuman tozdı, dünya tudı!..."

"Güneş yere indi, yüzün gizledi,
"Karardı, duman tozdu, dünyayı boğdu (kapladı)!.."

Burada da, yine kıyamet benzeri bir oluş anlatılıyordu. Yukarıda da söylediğimiz gibi, eski Türkler *toz* sözünü daha çok "toprak" karşılığı olarak kullanıyorlardı. Eski Türklerde, tozu karşılayan ana deyiş ise, *tog* idi. İşte bu çok eski Türk sözü ile, bizim *"tozu dumana kattım"* karşılığında söylenmiş, yine çok eski bir Türk şiirini daha verelim 2):

"Yemek içmek erse, yedim içtim ud teg!
"Tilek sürmek erse, tümen tog tozıttım!"

"Öküz gibi yedim içtim, yemek içmek işinde,
"Binlerce toz tozuttum, dilek gütmek peşinde!..."

3. Toz ve göge savrulmak: Yukarıda Türklerin toz ile yağmur ve dumanla olan ilgilerini incelerken, bu konu üzerinde durmuştuk. Böylece, bu bölümü geliştiren eski Türk düşünce düzeni de, daha belli bir duruma erişmiş olmaktadır. *"Tozunu göğe savurmak"* hepimizin bildiği ve söylediği bir deyişdir. Nitekim 14. yüzyıl türkçesi ile A n a d o l u'da yazılmış olan *Süheyl ü Nevbahar*'da da şöyle deniyordu 3):

"Bu tozup eren erene kim tura,
"Bu toz tozumuz tiz göğe savura!..."

Buna benzer deyişler, İran edebiyatında da yok değildir. Fakat eski Türk halk edebiyatının en iyi dilini ve öz deyişlerini içinde toplayan D e d e K o r k u t Kitabından vereceğimiz şu örnekler ise, Türk kültür ve düşüncesinin bu bölümünde, bizi daha çok aydınlığa kavuşturmuş olacaktır:

1. *Al aygır kaçan kim yağı kohusın alsa, ayağın yere döger idi, tozı göğe çıkar idi:* (246, 11).

2. *Beyrek and içti: Kılıcuma toğranayın, ohuma sançılayın, yer kibi kertileyin, toprak kibi savrılayın!...:* (98, 10).

4. Düşman tozu, at tozu, geyik tozu: Elbette ki toz, tozdur. Tozatan ne olursa olsun, toz yine tozdur. Fakat eski Türkler, bu kadar kuru düşünmemişlerdi. Onlar da insan idi. Onların da, bir kültür ve edebiyatı vardı. Bunları da bir sıraya koyarak, herbiri için önemli birer örnek seçerek vermeğe çalışacağız.

a. "Düşman tozu": Düşman atlılarının tozu, insanların can ve mal emniyeti bakımından önem taşır. Ayrıca toz meselesi, savaş taktiği ile ordu idaresinde, üzerinde dikkatle durulması gereken bir konudur. Düşmanı bekleyen bir gözcü için olduğu kadar, düşman üzerine yürüyen bir akıncı için de toz, türlü güçlükler çıkaran bir meseledir. Bu se-

beple toz, tozdur deyip geçemeyiz. Toz, büyük komutanları olduğu kadar, kağanları bile ürkütmüş ve düşünceye salmış bir konudur. Nitekim, Selçuk çağının başlarında derlenmiş, fakat çok daha eski olduğu anlaşılan bir Türk şiirinde şöyle deniyordu 10):

"Aga büktir üze yordım,
"Barık yakıp kıya kördim,
"Anı bilip takı bardım,
"Tükel yagı töri togdı!"

"Dik yamaçlar üzerine çıka çıka yürüdüm,
"Bir karaltı uzaktan, yakın varınca gördüm,
"Nedir bildim ama, yine yürüdüm,
"Bütün düşman tozu doğdu (yükseldi)"

Yukarıdaki bu çok güzel Türk şiirinin dili o kadar eskidir ki, bu şiirin derinliklerine inmek, bir araştırıcıyı gerçekten ürkütüyor ve derin düşüncelere sevk ediyordu: *"Burada söz konusu olan kişi, akıncı bir komutandır. Öyle anlaşılıyor ki düşmanı baskına uğratmak için, yüksek dağlardan geçiyor ve düşmanın bulunduğu yere iniyordu. Düşmanın karaltısını ve belirtilerini görüyor ve belki de gizlice yine ilerliyordu. Düşmanın tam yakınına geldiği zaman, düşman ordusu kendini görüyor ve harekete geçiyordu. Toz, düşmanın harekete geçişinin bir sembolü hâlinde söyleniyordu".* Bundan da anlaşılıyor ki, "tozun, sosyal bir anlayışı" da vardı. Aynı konuda, diğer bir örneği de, Türklüğün büyük kitabı Dede Korkut'tan, alarak verelim 11):

"... Onaltı bin kara tonlu kâfir ata bindi. Kazan'un üzerine ılgar yetdi. Bakdılar, gördiler altı bölük toz indi.

"Kimi aydur: - Geyik tozıdur!

"Kimi aydur: - Yağı tozıdur!

"Kazan aydur: - Geyik olsa, bir ya iki bölük olur idi. Bu gelen bilmiş olun, yağı tozıdur, dedi.

"Toz yarıldı; kün kibi şıladı, deniz kibi yaykandı, meşe kibi karardı!

"Onaltı bin ip üzengülü, keçe börklü, azgun dinlü, kızgın dillü, kâfir çıka geldi!..."

Yukarıda Kaşgarlı Mahmud'un derlediği Selçuk çağının çok öncelerine ait eski Türk şiiri ile Dede Korkut'un anlatışı arasında bir benzerlik vardır.

Kaşgarlı Mahmud tarafından derlenmiş olmasına rağmen, Selçuk çağının çok öncelerine ait diğer bir Türk şiirini, burada verip, incelemeden, başka bir konuya geçemiyeceğiz. Burada "toz koptu" deyişi, *"kara toprak doğdu"* sözü ile karşılanmaktadır 12):

"Agdı kızıl bayrak,
"Toğdı kara toprak,
"Yetşü kelip Oğrak,
"Tokşıp anın keçtimiz!..."

"Yükseldi kızıl bayrak,
"Tozandı kara toprak,
"Yetişti, geldi Oğrak,
"Savaştık da, geciktik'..."

Eski Türkçede toz sözünün asıl karşılığının *"tog, toğ"* olduğunu yukarıda söylemiştik. Bu sebeple, yukarıdaki şiirdeki ikinci mısraın, "doğdu kara toprak" değil; *"tozdu kara toprak"* şeklinde anlaşılmasının daha doğru olabileceğini de, burada belirtmek isteriz. Bu konuyu bu kadarla bitirirken, yine savaşla ilgili olmasına rağmen, "toz koparan" deyişimize de bir bölüm verelim:

b. *"Toz koparan":* Bu söz gerçi Türkçede biraz geç çağlarda görülmüştür. Fakat en eski Türk yazılarında bile, *"Saba yeli kopdı", "yerden kopdı"* gibi, buna benzer bir çok örnek bulabiliyoruz. 15. yüzyılda Anadolu Türkçesi ile yazılmış *Muhammediye*'de şöyle deniyordu 13):

"Bildiler kim Cebrail'in askeri,
"Toz kopardılar havada leşkeri!..."

Anadolu Türkçesinde, bunun gibi yüzlerce örnek vardır. Bazı kitaplarda ise, *"iyi toz kopardı"* deyişi, *"iyi bir ad bıraktı"* mânâsında açıklanmıştır 14). Selçuk çağının başlarında, kar tipisinin birdenbire başlaması için de Türkler, *"tüpi koptı"* derlerdi 15). Görülüyor ki, Türkçenin bazı deyişleri, bazan unutuluyor ve kayboluyordu. Fakat müşterek kök ve düşünce düzenlerinden, aralarındaki birlik de kolayca görülebiliyordu.

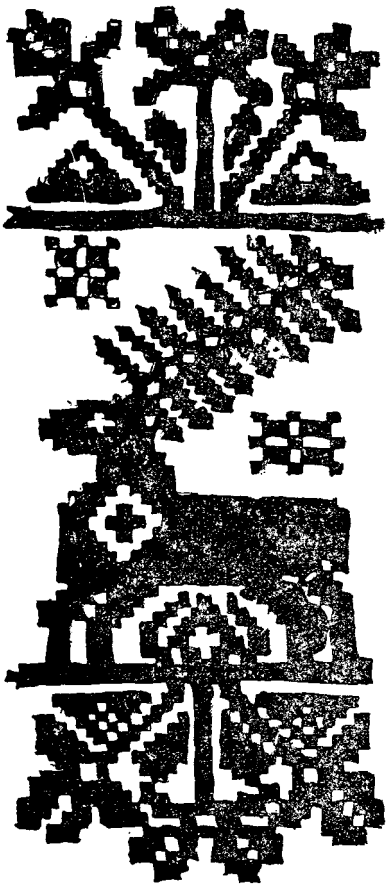
Tozun kendi kendine tozarması başka; başka bir tesir ile, tozun kopması ise, bambaşka birşeydir. Bu sebeple, eski Türkler, "tozun kendi kendine tozarması" için, *"toz tozardı"* derdi 16). Selçuk çağının başlarında, *"ol toprak tozıttı"* gibi, deyişlerle de karşılaşmıyor değiliz.

"Hafif tozlar" da, toz kopması gibi büyük tozlardan ayırd edilmiştir. Selçuk çağının başlarında, "hafif ve kalkacak gibi olan tozlar" için *"toz tozgırdı"* derlerdi 17). Bu deyiş aşağı yukarı bizim *tozardı* sözümüzün karşılığıdır. *Tozantı* sözümüz de, bunun başka bir örneğidir. Bu sebeple toz koparma, bir nevi *"savaş tozu"* dur. Sosyal bir anlayış vardır. *"Tozu dumana katmak"* da, bunun başka bir benzeridir. *"Tozu toprağa katmak"* ise, biraz "çalışmak, iş gücü, gezme ve kaçma" ile ilgili bir deyişdir 18). *"Alay bozan toz"* deyişimiz ile aynı anlayıştadır 19).

e. *"At tozu, tozutan at":* Bu da Türk düşüncesinin başka bir özelliğidir. İyi ve çok tozutan at, çok iyi bir attır. Tozutmayanda ise, iş yoktur. Bu sebeple, Selçuk çağının başlarında tozutan atlardan sık sık söz açılır: *"Bu at ol telim toprak tozıtgan"*, yani *"Bu at toprağı çok tozutan bir attır"* 20). Yine böyle "tozutan iyi bir atın" hatırasını da, Dede Korkut'dan buraya alalım 21):

"Al aygır kaçan kim yağı kohusın alsa,
"Ayağın yere döger idi,
"Tozı göğe çıkar idi!..."

d. *"Savaştozu":* Savaş ve mücadelenin olduğu yerde, toz vardır. Bu tozu, kurtlar kadar, kuşlar da yapardı. Kan Tu-

Resim: 15. Kuzey Asya'da Gök geyiği ve kanaviçe şeklinde işlenmiş bitkiler.

ralı düşmanla savaşa gidip kaybolunca, nişanlısı, kayınatası ile kayınanasına şöyle diyor 22):

"(Kız) kamçıyile işarat kılup:

"- Odaya düşün! Ne yerde iner karışur toz var ise ve ne yerde karga kuzgun oynar ise, anda isteyelüm dedi!

"Atına mahmuz urdı, bir yüksek yere çıkdı, gözledi. Gördi kim:

"Bir derenün içinde, toz gah dirilür, gah tağılur!

"Üzerine geldi gördü kim, Kan Turalının atını ohlamışlar! Gözinün kapağın ohlamışlar! Yüzini kan bürimiş! Turmaz kanın siler, kâfirler üşer, kılıcın yalın eyler, kâfiri önine katup kovar!..."

Çünkü Kanturalı'nın nişanlısı iyi biliyordu ki, Kanturalı kolaylıkla ölmeyecek, yılmayacak ve günlerce savaşa devam edecekti. Tıpkı A l t a y efsanelerinde, *"yedi gün, yedi gece, yedi ay, yedi yıl" savaşan alpler ve kahramanlar gibi!* Kızın *"savaş tozu"* aramasının sebepleri bu idi.

5. Türklerin toz hakkındaki diğer düşünceleri: *"Tozlu"* denince, hatırımıza gelen ilk şey, bir tarafa atılmış eski şeylerdir. S e l ç u k çağının başlarında derlenmiş olan eski bir atasözünde şöyle deniyordu 23): *"Eskimiş ok torbasından, tozlu yay çıkar"*. Tabiî olarak, bu atasözünün mânâsı ve kullanıldığı yerler, çok geniştir. Bu atasözünü derleyen Kaşgarlı Mahmud, Arapçada buna benzer, *"Bazan eski yay torbasından, sağlam yay çıkar"* şeklinde, bir atasözünün bulunduğuna da işaret ediyor. Bu çok eski Türk atasözünün, Araplardan alındığı düşünülemez. Bu atasözünün Türkçesine bakılırsa, İslâmiyetin en ufak bir izinin bile bulunmadığı bir çağda söylenmiş bir şiir dili idi. Zaten Kaşgarlı Mahmud da öyle demiyor. Aslında bu konuyu şöyle düşünmek gereklidir: Türkler de, Araplar da, nihayet bir insanoğlu idi. Bu benzer düşünceler de, insanlığın müşterek düşünceleri olarak düşünülmelidir.

"Tozlu" ve *"tozlurak"*, yani çok tozlu veya az tozlu, Türklerin her konuda kullandığı genel deyişler idi.

Nitekim, 16. yüzyılda Anadolu'da yazılmış Türkçe sözlüklerde, *"yani bozrak, tozlurak, renklü nesne"* gibi cümleler geçiyordu 24). Bu örnekten de anlaşılıyor ki, *tozlurak* sözü, bir renk mânâsına kullanılıyordu. Tabiî olarak bugünkü *toz pembe* deyişimiz de, çok sonraları böylece meydana geliyordu. *Tozlurak*, yine aynı kök ve düşünce düzeninden geliyordu.

"Toz toprak" deyişi, yalnız söz olarak değil, anlayış bakımından da, önceden olduğu gibi, sonradan da birbirlerinden ayrılmıyorlardı. Moğol dillerinde de böyle idi. Moğollar da, *tosn tovrag, tosn tobrag* diyorlardı 25). Tabiî olarak bu deyiş de, Moğollara Türklerden girmiş olmalı idi. Bununla beraber, en eski Moğolcada da bizim toz sözümüz, *to'osun, togosun* şeklinde söyleniyordu 26). Bu meselenin, derinliklerine inmek, bizim konumuzun dışında kalmaktadır. Bununla beraber, *Hatayî*'nin de dediği gibi, toprağa düşen de toz olurdu.

"Toz olmak, toz etmek", yani "kaçmak, kaybolmak" veya "yokolmak" gibi deyişlerimiz ile buna bağlı anlayışlar, yalnız Anadolu'da değil; Ortaasya'da Kırgız Türklerinde de vardır. *Toz kılmak, toz buz etmek, toz olmak*, onların da bizim inandığımız anlayışta, söylediği sözlerdi 27).

*"Ayak tozu"*da, Türkçemizde çok eski çağlardan beri söylenen bir deyimdir. Bununla beraber farsçadaki "hâk-i pây" deyimini de unutuyor veya bilmiyor değiliz. Selçuk çağının başlarında derlenmiş ve çok eski bir özellik gösteren şu Türk halk şiirini de, örnek olarak verelim 28).

"Avlalur özüm anıng tözunga,
"Emlelür közüm anıng tozınga!..."

"Avlanır benim özüm, onun güzelliğiyle,
"İlâç bulur gözlerim, onun (ayak) toziyle!..."

Gerçi bu eski Türk şiirinde ayak sözü geçmiyor. Fakat Kaşgarlı Mahmud'un çevirisinden, bunun ayak tozu olduğu anlaşılıyor.

ESKİ TÜRK DÜŞÜNCE VE EDEBİYATINDA "T O P R A K"

Yer ile *Toprak*'ın Türk mitolojisi ile Türk düşüncesindeki yerini, Millî Eğitim Bakanlığının yayınladığı "1000 Temel Eser" yayınları arasında çıkan *"Türk Mitolojisi"* adlı eserimizin ikinci cildinde belirtmeğe çalışmıştık. Bu sebeple, mecbur olmadıkça, orada söz konusu edilen konuları, burada yeniden ele almıyacağız. Biz burada daha çok, bir kültür tarihçisi olarak, *"Türklerin Tabiat Bilgileri"* üzerinde durmak istiyoruz.

YER VE TOPRAK :

I. "Yer" ve Türkler: Türklerde *Yer* ve *toprak,* çoğu zaman eş bir değer içinde kullanılmışlardır. Toprak, topuklarımızla bastığımız ve tozayan, aynı zamanda bize çok yakın olan bir varlıktır. Halbuki yer sözünün anlayışı, çok daha geniş ve derindir. Türklere göre Yer sözü, oturduğumuz ve bastığımız toprak parçasından başlayarak, bütün dünyayı içine alıyordu. Yer, iyi ve ölümlü olan tarafları ile düşünülüyordu. Aynı zamanda yer, bu dünyanın bölünmez, elle tutulmaz bir parçası ve bastığımız, üzerinde durduğumuz bir yer idi. Toprak ise, dünyayı baştan başa saran elle tutulur bir şey idi. Gerçi toprak elle tutulan bir şeydi ama, yine de dünyanın ayrılmaz bir parçası idi.

Yer, göğün karşısında bulunan ikinci kutsî bir varlık idi: Eski Türklerde, hiç şüphe yok ki en üstün kutsiyet, *"Kök Tengri",* yani "mavilikler içinde sonsuzluğa uzanan" göğün kendisi idi. Ama bunun yanında, göğün altındaki *Yağız-Yer*'in de, aşağılara doğru uzanan sonsuzlukları vardı. Gök ve yerin sonsuzlukları gelip, *"Kişioğlu",* yani insanoğlunda birleşiyordu. Çünkü Göktürk yazıtları şöyle diyordu:

Resim: 16. 1). Fatih albümünde Uygur geleneği ile işlenmiş bir hatun. 2). Uygurlarda aile hayatı.

"Üze Kök-Tengri, asra Yagız-Yer kılındukta, ikin ara kişioglı kılınmış": Yani, *"Yukarıda Gök ve aşağıda da Yağız-Yer yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış".*

Çok eski olmasına rağmen, çok açık ve çok güzel bir Türkçe ile söylenmiş olan yukarıdaki belgeye göre, üç kutsî varlıktan biri olan "insanoğlu", yerle göğü birleştiriyordu. Türk Mitolojisi adlı eserimizde göğün de, bazı bölümlerden meydana geldiğini göstermeğe çalışmıştık.

Yukarıdaki belge, gökten söz açarken, yalnızca *"üze kök tengri"* diyor ve göğün, yalnızca yukarıda bulunduğunu belirtiyordu. Yağız yerin ise, aşağıda olduğunu söylüyordu. Fakat Yağız yer'in aşağıda olduğunu söylerken, değişik bir deyiş kullanarak, bunu başka bir anlayışla anlatıyordu. Yazıtta geçen, *asra yagız yer* deyimi, yalnızca "aşağıdaki yağız yer" demek değildir. Burada, *asra* sözünün sonuna konan *"-ra"* eki, söze tamamı ile değişik bir düşünce örneği vermiştir. Çünkü bu ek, "sonsuzluğa doğru yön gösteren", bir ektir. Bu sebeple burada sözü edilen "aşağıdaki yağız yer" değil; "aşağıya ve aşağıdaki sonsuzluğa doğru uzayan, yağız yer" olmalıdır. Bunu böyle anlamalıyız. Çünkü Göktürk yazıtlarındaki bu bölüm, *kozmogonik,* yani "yer ile göğün yaratılışını" kendisine konu alan bir giriştir. Süleyman Çelebi, Mevlidi'nde niçin *"Mustafaya"* değil de; *"Mustafa-ra* Salâvat" diyordu? Sonradan Türkçemizde yer alan *yeraltı* sözü, eskisi kadar mânâlı ve derin değildi. Eski Anadolu kitaplarında görülen *yeriçi,* bizce çok daha mânâlı ve derin bir sözdür 1). Ama bu da, Göktürk yazıtlarının *"asra yagız yer"* deyişindeki derin jeolojik ve kozmogonik anlayışı vermekten uzaktır. Eski Türk düşüncesindeki deyişler ve fikirler, çok daha açık, derin ve belirli idi.

"Göktürk" yazıtlarında, "dünya" karşılığı olarak yer alan *yağız yer* deyimi, *Kutadgu Bilig*'deki, kâinatın yaratılışı ile ilgili bölümlerde de görülür 2).

"Yagız yer, yaşıl kök, kün ay birle tün
"Törütti halayık, öd, ödlek bu kün!..."
"Yağız yerle mavi göğü, ayla birlikte geceyi,
"O yarattı canlılarla zamanı ve ölümlü bugünü!..."

"Yağız yer", artık burada tam mânâsı ile, dünyamızın ta kendisidir. Burada, gök ile birlikte, göğün üzerinde yer alan uzay varlıkları da yer alıyordu. Uzaydaki varlıkların Türk düşüncesindeki yerlerini, başka bir eserimizde incelemiştik 3). Eski Türk düşüncesinde iki türlü zaman vardı. Türkler, "gerçek ve sürekli zaman" ile öbür dünyadaki ölmezlik ve sonsuzluğu, *öd* deyimi ile karşılardu. *"Ölümlü ve geçici zaman"* için ise Türkler, *ödlek* deyimini kullanırdı. Türk şairi bu mısrada, "geçici, ölümlü zaman" daha doğrusu *"ölümlü dünya ile bugün"*den söz açıyordu. Türklerin bu yaygın deyişini şiirine katarak, bu anlayışı, *"ödlek bugün"* şeklinde söylemeğe çalışıyordu. Rahmetli Rahmeti Arat hocamız, *ödlek* sözünü, farsça *"zamâne"* sözü ile karşılamışlardı. Türk düşüncesi ile İran düşüncesi arasında, bazı ayrılıkların bulunduğunu da kabul etmek gereklidir. Ayrıca *ödlek* sözü, çok yaygın, eski ve köklü bir Türk sözüdür. Kaşgarlı Mahmud'un verdiği çok eski Türk şiirlerinde sık sık geçen *ödlek* sözümüz, her zaman için farsça *"zamâne"* sözünü karşılamamaktadır. Bazan buna, *tâlih* veya *felek* demek gerektiğini de görmekteyiz.

YER YÜZÜ:

A. "Yer ve yağız yer": X. yüzyıla kadar *yer* veya *yağız yer* sözleri, yeryüzünü de karşılayan deyişler olarak kalmıştı. Nitekim yine *Kutadgu Bilig*, baharın gelişini anlatırken, yağız yerden şöyle söz açıyordu 4).

"Yagız yer yıpar toldı, kafur kitip,
"Bezenmek tiler dünya, körkin itip!..."

"Yağız yer misk ile doldu, kâfur kokusu gitti,
"Bezenmek diledi dünya, kendisini süsledi!..."

Burada yağız yerin yanında, *"dünya"* sözü de, kendi yerini almıştır. Artık bu şiirde yağız yer, dünya değil; yalnızca yer yüzüdür. Rahmeti Arat hocamız, buradaki Yağız yer sözünü, *kara toprak* şeklinde çevirmiştir. Tabiî olarak, bu da doğrudur. Fakat sözün gelişinden de anlaşıldığı gibi,

"yağız yer" yine, yeryüzü anlayışını vermek için söylenmekte idi. Burada artık, yeşilliklerle örtülen yağız yer, yeryüzünden başka bir şey değildi. Eski Türk şairi, *"yağız renkteki yeryüzünün yüzüne ipekten bir duvak çektiriyor ve üzerine de, sırmalı Çin kumaşlarından bir elbise giydiriyor veya bir örtü örttürüyordu"* 5).

"Yagız yer yaşıl torku yüze badı,
"Hıtay arkışı yadtı, Tavgaç edi!..."

"Üstüne de Çin kervanı, Çin kumaşlarından yaydı!..."
"Yağız yer yüzüne, yeşil ipek bağladı,

B. "Yer sağrısı": "Sağrı" sözü X. yüzyılda daha çok *"deri"* anlayışında kullanılıyordu. Yeryüzü mânâsına olarak yer sağrısı, ancak XI. yüzyıl kaynaklarından Kaşgarlı Mahmud'da görülüyordu 6). *"Yerin derisi"* gibi, bir anlayışı taşıyan bu deyişi, belki de biraz garipsiyenler olacaktır. Ama ekonomisi hayvancılığa dayalı Türk kavimlerinde, böyle bir düşünce düzeni ile karşılaşmak, bizim için herhalde normal bir şey olsa gerektir. Eski sözlüklerde bugün anladığımız mânâda görülmemesine rağmen, önemli olan *sağrı* sözünün, o zaman da kullanılmış olması idi. Kaşgarh Mahmud'un kitabında geçen *"Yer sağrısı"* deyimini, bizim bugünkü *sağrı* sözümüzle açıklığa kavuşturmamız, daha doğru olacaktır.

C. "Yer kırtışı": Türklerde yeryüzü için söylenen diğer bir deyişti 7). Belki bu deyiş, yeryüzü için söylenen, çok daha yerinde bir deyiş idi. Çünkü eski Türkler, *kırtış* sözünü, bir şeyin *"üst yüzünü veya kabuğunu"* anlatmak için söylerdi. Kırtış sözü, Altaylara kadar uzanan bütün Türk kavimlerinde, aynı mânâ için söylenen bir deyişti 8). Anadolu'da da aynı düşünce düzeninden ve sözlerden gelen, buna benzer bir çok söze rastlamak mümkündür.

D. "Yeryüzü": Türk düşünce düzeninin yarattığı, her bakımdan açık ve seçik bir deyiş idi. H a r e z m ş a h l a r çağından itibaren bu söyleyiş, gittikçe çoğalmağa başladı 9). Bu çağa ait kaynaklarda, "yer yüzündeki top-

rağa" *"yer yüzindeki toprak"* denirken, "yer altındaki toprağa"da, *"yerning altındakı toprak"* dendiğini görmeğe başlıyoruz 10).

E. "Yeraltı": Bu söz, bütün Türklüğün, böyle söylediği ve böyle anladığı yaygın deyişlerden biri idi. Anadolu'da da, Altaylarda da, yeraltı için hep aynı sözler kullanılırdı 11). Yeraltı denince, ilk olarak hatırımıza fizik ve gerçekçi bir anlayış gelir. Fakat bunun yanında yeraltının bir çok moral ve manevî anlayışları da vardı. Türk düşüncesi ile Türk dininde, bunlar da yer alırdı. G ö k t ü r k düşüncesindeki *"yağız yer"* deyimini de, bu görüşle ele almak gereklidir. Fakat öyle görülüyor ki, Türklerde *yağız* sözü, yerini sonradan yavaş yavaş *"kara"* deyişine bırakmış gibi idi. Daha sonraki çağlarda yaşayan Türk kavimlerinde ise, *kara yer, kara toprak* gibi deyişler, daha çok tutunmuştu. Meselâ Hem A n a d o l u 'da ve hem de Altaylarda, *kara yer* sözü, hem "mezar", hem "yeraltı" ve hem de, rengi kara olan toprak çeşitleri için söylenmeğe balanmıştı 12).

TOPRAĞIN RENGİ:

"Yağız" sözünün kökü üzerinde, burada derin olarak duracak değiliz. Çünkü en eski Türk belgelerinden itibaren yağız sözü, karşımıza bu yazılış ve bu söylenişle çıkmaktadır. Bu deyişin, *yabız, yavız* veya *yavuz* sözü ile bir ilgisi var mıydı, yok muydu? Bu gibi konuların münakaşasına girişmek, bizim buradaki sınırımızı aşmak demektir. Bununla beraber, üzerinde önemle durulması gereken, diğer bir nokta da yok değildir. *Yağız* sözü, eski Türkler ile Batı Türklerinde çok yaygın olarak görülmekte idi. Buna rağmen, Ortaasya ile Altay Türklerinde bu söz yavaş yavaş kaybolmağa başlamıştı.

"Yavuz ve yabız": Burada konumuzla alâkası biraz az olmasına rağmen, *yavuz* sözü üzerinde de biraz durmamız, okuyucularımız için faydalı olacaktır. Bizim yavuz sözümüz aslında eski Türkçedeki *yabıs, yabız* sözlerinden gelir. Bu

söz, bugünkü Altay Türklerinde de *yaus, yauz* şeklinde söylenmiş ve böyle yayılmıştır 13). Anadolu'da söylenenlerle Altaydakiler arasında büyük bir ayrılık yoktur. Mânâsı da yine Anadolu'da olduğu gibi, *"kötülük, fenalık, korkunçluk, şiddet"* gibi, kötü bir anlayış içinde gelişmiştir. Zaten eski Türkler de bu sözü, aynı anlayışta kullanıyordu. Aynı kötü anlayışı, Anadolu 'da da gelişmiş ve yayılmış olarak görüyoruz. Nitekim *Yunus Emre*'nin şu şiirinde yavuz sözü, bu çok eski ve kötü mânâsı ile karşımıza çıkmaktadır:

"Gök perdeleri açılır, iyi yavuzdan seçilir,
"Ol dem kancaru kaçılır, baş kurtarası er gerek!..."

Anadolu 'da *yavuz* sözünün bu eski ve kötü anlayışının yanında, "iyilik" ile tanıtılan, ikinci bir mânâsı daha gelişiyordu. Yavuz, Anadolu'da "cesur, becerikli, baskın, yaramaz" kişilere de, bir ad ve unvan olarak verilmeğe başlıyordu. Ama XVI. yüzyılda bile halâ *Yavuz kardaş*, "kötü ve fena huylu kardeş" demek değildi. Cesur ve kahraman, diğer kardeşlerine cesareti ile yardım eden kardeş mânâsına geliyordu. Nitekim, XVI. yüzyılda yaşamış olan *Güvâhi*'nin, bir Türk atasözünden alınmış şu şiirinde de, bu anlayışı görüyoruz:

"Ere kardaş gerek, düşman dağıda,
"Ki demişler, yavuz kardaş yağıda!..."

Ama aynı şair, kurdu tanıtırken *"yavuz kurd"* deyişini, bilerek ve alışmış olarak kullanıyordu:

"Adı yavuz olur kurdun hemîdun,
"Keser baş dilküler, var dime efsun!..."

Nitekim eski Anadolu atasözlerindeki, *"Aç kurt gibi yavuz iken, koyun gibi yavaş oldu"* ve *"Ne yavuz ol asıl, ne yavaş ol basıl"* deyişleri de, yavuz sözünün gelişmesi hakkında, bize açık bir fikir verebilmektedirler. Türklerin, *"yavuz at, yavuz savaş, yavuz yel, yavuz kış, yavuz düşman, yavuz sirke, yavuz ve bahadır"* gibi deyişlerinde,

Resim: 17. Bahçede yapılmış bir taht çardağı veya köşkü: (Uygur duvar resimlerinden).

hem iyi ve hem de kötü anlayışlar yer almıştır 14). Bunların hepsinin de, kendilerine göre derin ve güzel mânâları vardır. Öyle anlaşılıyor ki, Redhouse da, bu gibi söylenişlere bakarak, *yavuz* sözünü, *"iyi, fevkalâde, excellent, iyi yaratılışlı"* gibi yan anlayışlar ile tanıtmıştır 15). Zaten bu sözün güzel mânâları da gelişmiş olmasaydı, *"yavuz"* sözü I. Sultan Selim'e takılan bir unvan olamazdı.

"Renk olarak Yağız" deyişine yeniden dönelim: Yağız sözü Batıda yazılmış olan sözlüklerde yaygın olarak, *"koyu kahverengi"* mânâsı ile tanıtılmıştır 16). Aslında ise, eski Türkçe yağız sözü, *"toprak rengi"* ile donunu gösteren bir deyişten başka bir şey olmasa gerekti. Nitekim Kaşgarlı Mahmud, yağız sözünü açıklarken, *"Bu, kızıl ile siyah arasında bir renktir, buna benzetilerek yeryüzüne de yağız denmiştir"* şeklinde, kesin ve açık bir sona varmak istemiştir 17). Kaşgarlı Mahmud'un bu güzel ve kesin açıklamasına rağmen, bir kültür tarihçisi olarak, bu konudaki bazı şüphelerimizi de söylememiz gerekmektedir:

"Türk renk adlarının kökleri" de, üzerinde ayrıca durulması gereken önemli bir konudur. Çünkü eski Türklerdeki renk adlarının, başlangıçta kutsî deyişlerden çıkmış olmaları çok muhtemeldir. Meselâ *yağız* renk adının, Göktürklerin *Yağız yer* deyişinden çıkmamış olduğunu kesin olarak söyleyemeyiz. Sonradan bir renk adı olarak gelişmiş olan *gök* sözü de, adını kutsî gökten almıştı. Bu konulara böyle derin bir giriş yapabilmek için, şimdilik, ne kaynaklarımız ve ne de diğer bilgilerimiz kâfidir. Ama böyle bir kitapta, bu gibi düğüm noktalarına da dokunmadan geçemiyoruz.

"Yağız" sözü, öyle anlaşılıyor ki, çok eski çağlardan beri, yalnız yer için değil, "at rengi" olarak da kullanılıyordu. Nitekim Göktürk yazıtlarında, *Az-yağız gibi*, renklerine göre ad almış atlara, rastlamıyor değiliz. Yağız sözü ile at renklerini adlandırma geleneği, nedense bugünkü Ortaasya Türk kavimlerinde pek görülmüyor. Bu gelenek, daha çok "Orhun'dan Anadolu'ya" doğru gelişmiştir. Bu da bize, *"Anadolu Türklüğünün, Türklerin en soylu ve kültürlü*

kitleleri" olduklarını gösteren başka bir delil olsa gerektir. Anadolu'da kullanılan yağız sözünün de en iyi açıklamasını, yine rahmetli Ahmed Vefik Paşa ile onun çok yakın arkadaşı Redhouse yapmışlardır 18). Anadolu'da görülen, *yağız, yağız-doru, bozumtuk-yağız, sarı-yağız, kara-yağız* gibi deyişlerin en güzel açıklamalarını, yine bu yazarların eserlerinde bulabiliyoruz.

"Kara yer" ve "kara toprak": Türklerin bu çok yaygın deyişleri üzerinde, *"Türk Mitolojisi"* adlı eserimizde durmuştuk. Burada aynı konu üzerine, yeniden derin olarak dönmeyeceğiz 19). Biz bugün de, dünyamızın topraklardan meydana gelen bölümlerini denizlerden ayırabilmek için, *"kara"* diyoruz. *"Kara ve deniz"* sözleri, günlük hayatımız ile teknik söyleyişlerin en yaygın ve en tabiî deyişleri hâline gelmişlerdir. Anadolu'da, artık yerin rengi, yerin adı olmuştu. Nitekim *Karacaoğlan*'ın şu şiiri, bizi bu konuda yeter derecede aydınlatmaktadır:

"Derya, deniz dağ taş demez geçerdin,
"Karada menzilin aldın mı gönül!..."

Bu deyişler, Türklerin yalnızca günlük hayatlarına girmiş değil, aynı zamanda benliklerini de sarmıştı. Türkçeye çok az önem veren *Nâbi* gibi Osmanlı Divan şairleri bile, ağdalı bir dille yazılmış şiirlerinde, gemilerin "karaya oturması" mânâsına gelen *"karaya çalmak"* deyişini söylemekten, geri kalmazlardı 20).

"Karaya çalardı çoktan bu havada keşti-i sabr,
"Dil-i âhhenini yârin hele ana lenger oldu!..."

Altay Türklerinde de, yere yalnızca *kara* dendiğini görmekteyiz 21). Eski Anadolu kitaplarında *kara-yer* deyişine daha çok yer verilmişti. Buna örnek olarak, Dede Korkut Kitabında sık sık geçen şu söyleyişi de verebiliriz: *"Kara yerin üstüne, ağban evün diktürmiş idi"*. Dede Korkut Kitabında, bu gibi örneklerin sayısı pek çoktur. Karayer ve Kara toprak denince, rahmetli Ahmed Vefik

Paşa'nın da ilk hatırına gelen şey, "mezar" oluyordu 22). Tabiî olarak bu da doğru idi. Ama Anadolu'da Karayer denince ilk hatıra gelen şey, yer ve topraktır. Tıpkı eski Türklerin "yağız yer" deyişinde olduğu gibi... Bu görüşü desteklemek için, XVI. yüzyıl Anadolu edebiyatından ve bir atasözünden alınmış bir şiiri, daha verelim 23):

"Var yemez pinti, kara yere gömer akçasını,
"Bulmasunlar deyü, üstüne yığar taş ve ağaç!..."

"Türk Mitolojisi" adlı kitabımızın ikinci cildinde, bu konular hakkında yeter derecede bilgi vermiştik. Burada aynı kaynakları tekrarlıyacak değiliz 24). Biz burada daha çok, yeni bulduğumuz kaynakları, yeniden değerlendirerek, Türk kültür hayatını zenginleştirme arzusunu duyduk.

ANADOLU TÜRKLÜĞÜNDE "YER VE DÜNYA":

Böyle bir konuya başlarken, her zaman olduğu gibi burada da, rahmetli Ahmed Vefik Paşa'nın hizmet ve büyük hatırasını anmadan geçemiyeceğiz. Kendisinden sonra Türkçe sözlük yazan Redhouse ve Şemseddin Sami, hemen hemen Paşanın yolunu izlemiş ve onun verdiği örnekleri almışlardır. Fakat anlıyabildikleri kadarı ile. Çünkü Paşa Türkçe deyişleri, Arap ve fars sözleri ile karşılamış ve anlayışlara bir kesinlik vermiştir. Bu sebeple, Paşa'nın verdiği örnekler kitabında hemen hemen bir sütundan fazla yer tutmakta idi. Redhouse, Paşa'nın verdiği bilgileri kısaltmış, fakat daha sistematik bir duruma getirmişti 25). Bizim bu kitabımız, bir sözlük değildir. Bu sebeple, bu değerli araştırıcıların verdiği bilgilerin hepsini buraya alacak değiliz. Tabiî olarak yeri geldikçe de, onları değerlendirmeden geri durmayacağız:

1. "Yeryüzü ve toprak tabakası": Yukarıda Eski Türklerin yeryüzüne, *yer sağrısı, yer kırtışı* dediklerini, söylemiştik. *Sağrı* sözü, eski Türklerde daha çok "deri" karşılığı olarak kullanılıyordu. Eski Türkler, yalnızca deriye

Resim: 18. Bir Uygur beyinin çiçekli etekliği.

değil, aynı zamanda bir çok şeylerin yüzüne de, *sağrı* derlerdi. Ama bunun yanında, yine eski Türkler, meselâ kumaşın yüzü için, *yer* sözünü kullanırlardı. Bunun için de, "yeşil yüzlü bir ipekli kumaş" için, *"Yeşil yerlig barçın"* derlerdi. Kaşgarlı Mahmud kitabında, çok eski bir özellik taşıyan şu atasözünü bile veriyordu: *"Kişi sağrısı yüz"*. Bu atasözünün esas anlayışına inmek, gerçekten çok güç bir iştir. *"Yerin sağrısı, yeryüzü ile yer kabuğu; insanın sağrısı ise, yüzü"* oluyordu: Bu eski ve büyük Türk yazarı, yukarıda verdiğimiz atasözünü açıklarken de şöyle demekte idi: *"İnsanın sağrısı yüzüdür. Çünkü yüz, sıcakla ve soğukla karşılaştığı için, daha katı ve daha sert olur 26)."* Yine aynı yazara göre yer sağrısı, *"yere yayılan yaygı"* anlayışına da geliyordu. Bu deyişler üzerinde, başka bir eserimizde daha geniş olarak durmuştuk 27). Türk halk edebiyatında, buna benzer pek çok örnek vardır. Fakat Bektaşi şairi *Perişan Baba*'nın, "yerlere yüz sürdüren" şu şiirini de vermeden geçemiyeceğiz:

"Sabahın vaktında durup duaya,
"El kaldırıp yüzün çevir semâya,
"Yere yüzler sürüp yalvar Hudaya,
"Hayırlar fethola, şerler def'ola!..."

XVI. yüzyılda, Şahnâme'yi tercüme eden *Diyarbakırlı Şerifî*, "yükseltmek, aşağılıktan ve perişanlıktan kurtarmak" karşılığı olarak "yerden götürem" deyişini kullanıyor. Bu çok yerli ve köklü deyişle ilgili Anadolu şiirini de vermeden geçemiyeceğiz 28):

"Dedi ger düşmanı ele getürem,
"Sizi Tanrı bilir, yerden götürem!..."

Yukarıdaki satırları yazan Diyarbakırlı Türk, eserini Mısır Memlûk hükûmdarı Kansu Gavri'ye sunmuş ve büyük bir hediye almıştır. Eski Diyarbakır Türkmen dili ile yazılan bu şiiri, burada vermekle mutluluk duyuyoruz. 1392 yılında, bir Arapça tarihi Türkçeye tercüme eden bir Erzurumlu Türk, eserinde, *"kâfiri yere yamadı"* -*"Yerle*

bir etmek" deyişi de buna benzer- demekle, düşmanın nasıl yamyassı edilip yere yamandığını, ne kadar güzel anlatmaktadır 29). Bu konu ile ilgili örnekleri, daha fazla uzatmıyacağız.

2. "Dünyanın bir bölümü olarak yer": Bir ülke ve memleket olarak yer sözü, Türkçemizde çok kullanılmıştır. Eski Anadolu kitaplarında, *"Mısır yeri, Urum yeri, ata yeri"* gibi deyişlere sık sık rastlamaktayız. Altaydaki Türkler de, Rusya veya Çin gibi büyük ülkelere, *"Oruş yeri, Kıtay yeri"* gibi deyimler kullanırdı. G ö k t ü r k yazıtlarında da, *"Türk ıduk yeri"*, yani "Türklerin mukaddes yeri, toprağı" şeklinde söylenmiş deyişleri de sık sık görüyoruz. Eski Türklere göre dünya, iki anlayışa göre düzenlenmiş ve bölümlere ayrılmıştır:

I. Dünyanın, kavimlerin oturdukları yerlere göre illere ayrılmış olması. II. Yine Dünyamızın Tanrı tarafından, *"Yedi, dokuz veya oniki bölüme"* ayrılmış olması. "T ü r k M i t o l o j i s i" adlı eserimizin ikinci cildinde, aynı konu üzerinde, Türkiye'de ve Dünya'da ilk defa olmak üzere, yeni bir giriş yapmıştık 30).

"Dünyanın 9 bölüm" olarak düşünülmesi, en eski Türk düşüncesinin bir gereği olarak ortaya çıkıyordu. Eski Türklerde "dokuz rakamı" mukaddesti. Gezegenler, göğün ve yerin katları ile dünyanın bölümleri, hep dokuz sayısı ile bölümleniyorlardı. Diğer eserlerimizde bu konuya türlü sebeplerle girip. incelediğimizden, burada yeniden aynı şeyleri tekrarlamada, bir fayda görmüyoruz. Batıda bulunan Türkler ise, Batı dünyası ve Önasya ile münasebet kurarak, kültür bağlarını geliştirmişlerdi. G ö k t ü r k devletinden sonra, bu bağların daha da gelişmiş olduğunu görüyoruz. Bu sebeple Batı Türkleri, artık *"Dünyayı 7 bölüm"* olarak görmeğe başlamıştı. Meselâ M a c a r kavimlerinin menşe efsanelerinde, *"Yedi oğul"* veya *"Yedi kardeş"*, Macar devletinin kurucuları olarak ortaya çıkıyordu. Bugün Budapeşte'de bu yedi ata pirens adına dikilmiş bir abide de vardır. Bunun mânâsı nedir? Çünkü bu düşünce düzeni ile, Macar

devleti ile ülkesi ve tahtı, *"Yedi bölüm"* olarak düzenlenmiş oluyordu. Fakat bu, devletin başsız kaldığı mânâsına gelmiyordu. Bu "Yedi Prens" in hepsi de, Macar Kağanına bağlı idi. Devletin tek otoritesi ve sahibi, kağan idi.

YER VE DEVLET:

Göktürk çağındaki devlet düzeninde de, devlet belirli bölümlere ayrılıyordu. Göktürk devleti kesin olarak, kağana bağlı başlıca iki bölümden meydana geliyordu. Fakat Türk boylarından söz açılırken, *"Üç tuğlu", "Yedi tuğlu"* gibi unvanlar taşıyan ve Türk boylarına başkanlık eden Türk soylularından söz açılıyordu. Bu eski Türk deyişlerini daha iyi anlayabilmek için, Osmanlı devletindeki *"Sancak"* deyişini hatırlamamızda fayda vardır. Osmanlılarda sancak, bir vilâyet veyahut da vilâyetlerin birleşmesinden doğan daha büyük bir eyâlet demektir. Bu sebeple eski Türk boyları da, kağan veya büyük boy beyi tarafından birer tuğa sahip idiler. Bu tuğlar daha çok Kağan tarafından verilir ve hukuk bakımından, Osmanlılardaki sancaktan pek fazla ve ayrı bir tarafı da yoktu. Bu sebeple eski Türklerin *"Yedi tuğlu"* deyişi, *"Yedi boylu"* veya *"Yedi bölgeli"* bir Türk beyini veya hanını hatırlatmalıdır. Gerçekten bu beyin yedi bölgesi var mı idi? Bu da ayrı bir konudur. Yedi sayısı kutlu idi. Bu sebeple bir Türk beyine veya hanına, yedi bölge veya yedi boyunun bulunmamasına rağmen, eski inanış ve geleneğe uyularak, böyle bir unvan verilmiş olabilirdi. Nitekim Çingiz Han'ın *"Dokuz kollu tuğu"* çok tanınmıştır. Fakat Çingiz Han'ın devletinin, *"Dokuz bölüm"* hâlinde düzenlenmiş olduğunu hiç bir kaynakta göremiyoruz.

Yukarıdaki girişi yaptıktan sonra, Anadolu'daki Türklerin, düşünce düzenleri ile ilgili deyişlerini daha iyi anlayabilmiş olacağız: *"Yedi iklim, dört köşe"* deyişimiz, ilk bakışta hiç bir şüphe götürmeyecek şekilde, İran ve Önasya edebiyatının tesirlerini göstermektedir. Başka bir kitabımızda bu konuyu, derin olarak münakaşa etmiştik 31).

Resim: 19. Çiçek tutan bir Uygur beyi veya rahibi.

Çünkü eski Türklerde de böyle bir düşünce düzeni, Göktürk çağındanberi vardı ve gelişmişti. Ne olursa olsun, Otman Baba'nın çıraklarından biri olan Bektaşi dedesi *Muhyiddin Abdal*'ın şu güzel nefesini vermeden geçemiyeceğiz:

"Elâ gözlü Sultan Baba, ululardan ulusun sen,
"Yedi iklim dört köşeye, arşa kürse dolusun sen!..."

Otman Baba, Oğuz ulularından ibir idi. Muhyiddin Abdal burada onun için, Sultan Baba demektedir. Otman Baba ile ilgili *Vilâyetnâme*'lerde, bu büyük Oğuz ulusunun şahsiyeti hakkındaki bilgilere de rastlıyoruz. Sadeddin Nüzhet Bey in kaydına göre, *"Otman Baba, yassı yağrınlı, elâ gözlü, kızıl benizli, yapılışı büyük ve heybetli, bakışı ibret verici, dış görünüşü kuvvetli, iç dünyası ise sonsuz. Oğuz dilin söylerdi. Daima kendisi için, ol şerefli Hoca benim derdi 32)."*

Nitekim Muhyiddin Abdal, başka bir nefesinde de Otman Baba için şöyle diyordu:

"Şahım da rehberim oldu, heman kıblem nurum oldu,
"Gani Otman pirim oldu, anın eteğin tuttum ben!
"Eğnime giydim abayı, terkettim kamu kabâyı,
"Serverim Sultan Baba'yı, can ile gönül kattım ben!..."

Bu kısa açıklamadan da anlaşılacağı üzere, bu bektaşi şairleri *"Oğuz dilin söyler"*, Türkmen kişilerdi. Bir Türkmen gibi düşündüklerinde şüphe yoktur. Fakat bunun yanında Ahmed Yesevî'den ve hattâ daha öncelerinden gelen, İran edebiyatı ile ilgili bir düşünce düzeninin bulunduğunu da, unutmamak gereklidir. Yine Kırşehirli bir Bektaşî babası olan, *Sersem Ali Baba*'ın şu nefesinde de, aynı nakaratın sürüp gittiğini görmekteyiz:

"Yedi iklim dört köşeyi dolandım,
"Hünkâr Hacı Bektaş Pirim hû deyu!
"İndim eşiğine niyaz eyledim,
"Hünkâr Hacı Bektaş pirim hû deyu!"

Yukarıdaki bektaşi babalarına göre çok bilgili ve iyi yetişmiş bir hükûmdar olan *Hatayî*, "Yedi iklim" demeye bile gerek görmeden bir Türk gibi, *"Yedi yer"* deyip geçmektedir. Aşağıdaki şiir pek fazla bir özellik taşımamaktadır. Fakat Türklere mahsus böyle bir deyişi, içinde bulunduran bu belgeyi de, vermeden geçemiyeceğiz:

"Yedi yirde İmam Cafer Makamı,
"Verdiler elüme çün evrakımı,
"Kakr ilinde Şeyh Safi'nin makamı,
"Mürşidümden gayrı nem var benüm de!"

Aslında, İmam Cafer'in mezarı Meşheddedir. Fakat Hatayî, yani Şah İsmail, onun tesirini, bütün dünyaya yayılmış görmek isteğinde. Buradaki *"Yedi yer"* "bütün dünya" demektir.

Selçuk çağının başlarına ait kaynaklarda da, yer için söylenmiş bazı güzel belgelerle karşılaşabiliyoruz. Artık bunlar, dünya anlayışına gelen, yer deyimi ile karıştırılmamalı idi. Eski Türklerin, *"barası yer"* dedikleri zaman, "varılacak yer" demek istediklerini bilmek gereklidir 33). *Turgu yer, turası yer* veya *turası oğur* sözleri ise, "durulacak yer" karşılığı olarak kullanılıyordu 34). Bunların Anadolu'da kullanılanlarını, Ahmed Vefik Paşa, kendi sözlüğünde dikkatle toplamıştır 35).

YERALTI VE TOPRAK :

"Yeraltı", "yerin temeli ve dayanağı": Türklerin, yeraltı ile ilgili *mitolojik* düşüncelerini, başka bir eserimizde toplamağa çalışmıştık. Biz burada daha çok, Türklerin yeraltı ile ilgili gerçekçi düşünceleri üzerinde durmak istiyoruz. İslâmiyet, kıyamet ile birlikte, yeryüzünün alt üst olabileceğini kabul etmişti. Bu fikrin doğuşunun da, sebepleri ve derin kökleri vardır. Göktürk yazıtlarındaki şu sözler de her Türkün bilgisi içinde olan büyük bir fikirdir: *"Ey Türk Milleti! Gök yıkılmasa, yer çökmese, seni kim ortadan kaldırabilir!"* Bu sözlerden de anlaşılıyor ki eski

Türkler, yerin çökme imkânlarını da düşünüyordu. Yer nasıl çöker ve bu iş nasıl olur, bunun üzerinde fazla durmayalım. Fakat bu inancı taşıdıklarına göre, bu düşünceyi meydana getiren eski bir Türk görüşünün bulunduğunu da var saymak zorundayız. Göktürk çağındaki bu Türk görüşü hakkında bir bilgimiz yoktur. Fakat eski Anadolu'da da, *"yer götürmez"*, yani "yerin taşıyamıyacağı derecede çok" gibi bir deyiş bulunduğuna göre, bu konu üzerinde biraz daha düşünmemiz gereklidir. Bu deyiş üzerinde, ilk önce Redhouse durmuştu 36). Nitekim Fatih Sultan Mehmed'in vezirine sunulan *Düsturnâme-i Enverî*'de geçen şu şiiri sunmamızda da fayda vardır 37:

"Yer götürmez leşkeri alay alay,
"Anda iletür, müşkil iş oldu kolay!"

Bu önemli eski Türk sözü bazı eski Anadolu kitaplarında da, *"Yer gök götürmez"* şeklinde geçer. Nitekim ne zaman yaşadığını pek iyi bilemediğimiz Bektaşi babası *Azmi Baba* da, aşağıdaki nefesinde yerin temelinden söz açıyordu:

"Denizleri yarattın sen kapaksız,
"Suları yürüttün elsiz ayaksız,
"Yerleri temelsiz, göğü dayaksız,
"Durdurursun aceb iskâncı mısın?..."

Yine *Pir Sultan* ile aynı çağda yaşamış olması muhtemel, görülen *Kul Himmet* de, bir nefesinde dünyanın temelinden söz açmaktadır:

"Bozuk şu dünyanın temeli bozuk,
"Tükendi dâneler kalmadı azık,
"Yazıktır şu geçen ömüre yazık,
"Bir dost bulamadım gün akşamı oldu!"

Öz Türkçe ile, bir Türkün kalbinden taşan bu şiirde, bir İran tesiri aramak elbette ki yersizdir. Aslında *"temel"* sözü Türkçede, oldukça geç çağlarda meydana gelmiştir. *"Dünya-*

nın temeli" gibi öz Türkçe ve basit bir deyim için bile farsça karşılıklar aramağı, biz yersiz buluyoruz. Aslında Kul Himmet Dede'nin üstadı Şah İsmail'in bile farsçayı ne kadar bildiği şüphelidir.

YERİN DİREĞİ:

"Yerin direği" deyişine de, Türk halk şairlerinin şiirlerinde çok rastlıyoruz. Bir başka eserimizde, *"Göğün direği"* ile ilgili Türk düşüncesinin gelişme çağlarını incelemiştik 38). Burada da "yerin direği" ile ilgili deyişleri, kısa olarak gözden geçirmeği faydalı buluyoruz. Ayrıca öbür eserimizde verilmemiş olan bir kaç belgeyi de, burada sunmak yolu ile, konuyu tamamlamış olmak istiyoruz. Türklerin söyledikleri, *"Dünyanın temeli, yerin temeli, yerin direği"* gibi Türk halk deyişleri arasında, büyük bir anlayış ayrılığı yoktur. Öbür eserimizde Pir Sultan Abdal'ın, Şah İsmail'e özenerek yazdığı bir şiiri vermiştik. Şimdi burada, *Hatayî* imzasını taşıyan bu şiirin aslını sunacağız:

"Bindikleri burakdürür,
"Yaktıkları çırakdürür,
"Yerden göğe direkdürür,
"Allah bir Muhammed Ali!..."

Türk dili ile kültürünün bütün büyüklüklerini toplayan bu şiirin azameti karşısında, bize söyleyecek bir şey kalmıyor.

YER, İNSANLIĞA VE TÜRK MİLLETİNE HAYAT VEREN BÜYÜK VARLIK:

Yer ve insan münasebetleri: *Göktürk* çağında Türkler, daha çok, yer, gök ve insan gibi, *"üçlü varlık"* düşüncesi içinde idi. *"Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer ve ikisi arasında da kişioğlu"* yaratılmış idi. Bu düşünce ile, eski Türklerin "i n s a n" *(Homos)* denen varlığa, ne kadar büyük bir önem verdiklerini öğreniyoruz. Bu düşünce, Türklerin, yaratılış ile ilgili yaygın görüşleri idi. Fakat "Göktürk

yazıtları'nın diğer yerlerinde, eski Türklerin, günlük ve pratik hayatın meseleleri karşısında, başka düşüncelere de yer verdiklerini, açık olarak görebiliyoruz. Eski Türkler de biliyorlardı ki, *"İnsanoğlunun varlık ve hayatı, gökten çok, yer ve su ile ilgili idi"*. Bu gerçek, Göğün büyük kutsiyetine rağmen, günlük hayat ve konuşmalardaki "Y e r - s u", daha büyük bir önem kazanıyordu. Yer ve su, insanoğlu ile Türk milletine hayat veren en önemli iki varlık idi.

Bu meyil, Türk düşünce düzeninin, ne kadar gerçekçi *(realist)* olduğunu, bize açık olarak gösterebilir. Eski Türkler biliyordu ki, kendileri ile hayvanlarını doyuran ve hayatı devam ettiren tek büyük varlık, *"Yer ve su"* idi. Onlara göre yer ve su, birbirinden kesin olarak ayrılan iki güçlü varlık değil; birbirinden ayrılmayan ve birbirini tamamlayan tek mukaddes varlıktı. *"Hayat veren yer, susuz ve su da, yersiz olamazdı"*. İşte eski Türk düşüncesinin dayandığı tek temel ve geliştiği kök, bu gerçekçi anlayış ve inanışın içinde saklı idi. Bu sebeple Şamanist Altay Türkleri de, evlerini koruyan rûha, yer suyun sahibi ile büyük Tanrı Bay Ülgen'e içki sunmadan *(libation)*, kendileri de sofrada içmeğe başlamıyorlardı: *"Boyumuzun töresine göre, eşiğimizi (kötülüklerden) saklayıcıya, yer ve suyun sahibine ve Ülgen'e içki sunmadan içmiyoruz 39)."*

Gerçi yer ve su, Tanrı veya yaratanın, insanoğluna verdiği büyük bir nimet ve varlık idi. Fakat Türkler, biraz daha değişik düşünüyordu. Göktürk yazıtlarındaki "Türk yer ve suyu" deyişi çok önemlidir. Türklerin, bu deyişi doğuran bambaşka bir düşünce düzeni ile sosyal dayanışma anlayışları vardı. Onlara göre, "Türklerin yer ve suları ayrıdır" ve kendilerine aittir. Türklerin güçlü ve kutlu yer ile suları, aynı zamanda, Türk milletinin koruyucusu ve lideri idi. G ö k t ü r k yazıtlarının şu sözleri, bizim bu fikirlerimizi doğrulamaktadır:

"Türk Tengrisi,
"Türk iduk yeri subı, ança timiş,
"Türk budun yok bolmazun tiyin..."

Resim: 20. Çiçeklerle süslenmiş bir çardaklı taht: (Uygur duvar resimlerinden).

"Türk Tanrısı ile, Türklerin kutlu yer-suyu şöyle demişler: Türk budunu yok olmasın diye..." Dikkat edilirse, Göktürk yazıtının bu bölümünü, bugünkü dilimize çevirirken, yer ile su arasına, ayrıca bir virgül koymadık. Çünkü Türklere göre, bu iki varlık, birbirinden ayrılmayan, bir bütün idi. Ayrıca burada eski Türkçedeki *"ıduk yer sub"* deyişi üzerinde de durulmalıdır. Biz burada, *ıduk* sözünü, "mukaddes" diye çevirmek zorunda kaldık. Aslında "ıduk" sözü, temel bakımından, *"gönderilmiş"*, yani *"(Tanrı tarafından) gönderilmiş, verilmiş şey"*, demekti.

"Yer ve su, kim tarafından gönderilmiş veya yaratılmış idi?" Herhalde bu soruyu, ancak Göktürklerin, *"göğü* yeri ve bu ikisinin arasında da kişioğlunu" yaratan, yüce yaratıcının kimliği ve gücü ile çözebiliriz. Fakat bununla da, karşımıza çıkan meseleler, hemen çözülmüş olmuyordu. Yukarıdaki belgede adı geçen, *"Türk Tengrisi"* kim ve ne idi? Yüce yaratıcı ile ilgili miydi? Yoksa, yalnızca gök mü idi? Görülüyor ki, bütün meseleler çözülemiyor. Bütün bunlara rağmen, derin bir düşünce düzeni ile sağlam bir sosyal düzenin varlığı, Göktürk yazıtlarını okuyan herkese, bütün ağırlığı ile kendini kabul ettiriyordu.

TÜRK'ÜN YERİ VE SUYU:

"Türk devleti ile toprağı"da, *"Türk yer-suları"* ile ilgili Türk düşüncesinin olgunlaşmasında, herhalde önemli bir rol oynuyordu. Göktürk yazıtları, İkinci Göktürk devleti kurulurken, Tanrının yardımcı olma sebeplerinden birini de şöyle anlatıyor:

"Eçümiz apamız tutmış yer sub,
"İdisiz bolmazun tiyin..."

"Atamız, (Bumın ve İstemi Kağanların) tutmuş oldukları yer-su, sahipsiz olmasın diye..." Burada sözü edilen yer-su, Bumın Kağan tarafından bir "Türk devletinin top-

rağı" hâline geldiğinden dolayı mı, bir "Türk yer-suyu" özelliğini taşımağa başlamıştı?

Bu belgeye göre, *"Türk yer-suyu"*, Türk devletinin sınırları içinde kalan topraklar olabilirdi. Belki bu yer-sular. Göktürk devletinin kuruluşundan, yani Bunun Kağan'dan önce de, *"Türk yer-suyu"* idi. Tabiî olarak, bu sorulara cevap vermek için, elimizde yeter derecede belge yoktur.

Her şeye rağmen, "vatan toprağı ile suyunun", Türk düşüncesinde kutlu olarak değerlendirildiği de, bir gerçek idi. Bu görüşü desteklemek için, bugünkü Altay Türklerinin söyledikleri bir duayı sunmağı faydalı görüyoruz: *"Yetmiş dağımızı, yer ve suyumuzu, herkesin atası Bay Ülgen'i, ayrıca (Yer Tanrısı) Erlik'i çağırıyoruz 40)."* Yukarıdaki Altay duasında da açık olarak görülüyor ki, Tanrılardan önce yurdun dağları ile yer-su'ları çağrılmaktadır. Büyük Gök Tanrısı *Bay Ülgen* ile yerin sahibi ve insanlığa kötülükler getiren *Erlik* ise, daha sonra çağrılmaktadır. Buradan da anlaşılıyor ki, günlük ve gerçek hayat şartları, Türklerin düşüncesinde daha önemli bir yer almaktadır.

İslâm dininde de yer, insanların mekânı ve yeridir. Gök ise, ancak meleklere aittir. Bu görüşü *Kul Himmet Baba*, Türk dili ve düşüncesi ile ne kadar güzel bir söyleyişle söylemektedir:

"Yerde insan, gökte melek yok iken,
"Kudretinden bir nur indi süzüldü,
"Cümle mahlûk, kandildeki nur iken,
"Ayın Ali, mim Muhammed yazıldı!..."

"Yerden göğe doğru konuşmak": Bu alışkanlık ve gelenek, eski Türk düşüncesinin bir özelliği idi. Burada hemen, peşin değerlendirmelere varmak istemiyoruz. Eski Türklerde gök yerden, hiç şüphe yok ki çok daha mukaddesti. Fakat insanoğluna en yakın çevre, kendi yeri ve yurdu idi. Bu sebeple Anadolu Türklüğünde, yerden başlıyarak göğe doğru konuşma, genel bir görüntü hâlinde idi. Hatayî'nin, *"Yerden göğe direkdürür"* yolunda söylenmesi, herhalde bu

alışkanlığın bir sonucu olsa gerektir. Viyana kuşatması sırasında, savaşlara katılmış olan serhad şairlerinden *Âşık Hasan*'ın şu iki satırını, buna bir örnek olarak verelim:

"Yerlerin göklerin binasın düzen,
"Ak üstünde kara yazılar yazan..."

Nihayet basit bir asker olan Âşık Hasan'ın, Arap veya İran edebiyatındaki şöyleyişe uyayım diye böyle söylediğini herhalde kesinlikle ileri süremeyiz. XIX. yüzyılın birinci yarısında yaşamış olmasına rağmen, *Azmî Baba*'nın da şu şiirini bir örnek olarak sunmadan geçemiyeceğiz:

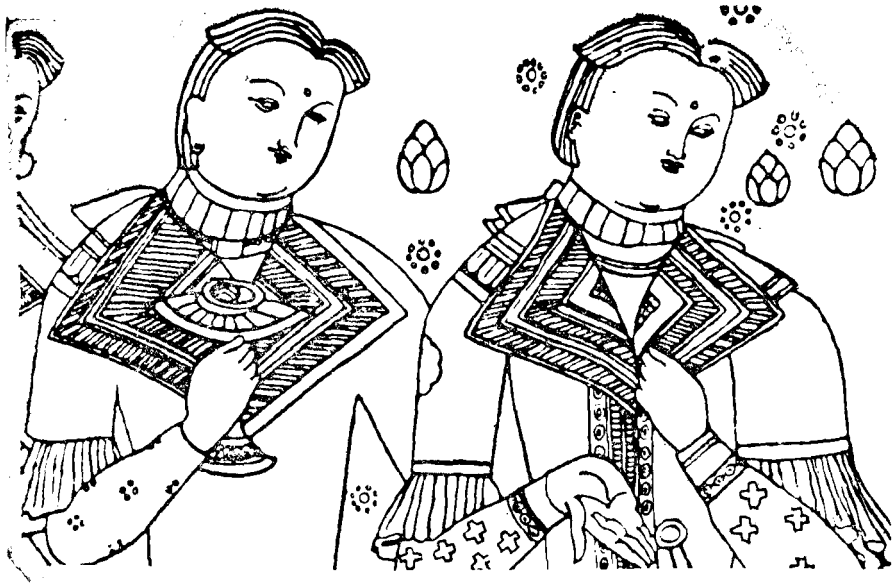
"Sana yerden gökten büyük nasihat,
"Gördüğün ört, görmediğin söyleme,
"Erenlerden, Pirden budur nasihat,
"Gördüğün ört, görmediğin söyleme!..."

Bektaşi şairi, asıl büyük nasihatın gökten geldiğini bildiği hâlde, Türkçedeki söz gelimi ile yerden başlamaktadır. Bunlardan başka aynı görüş için örnek olmak üzere, Türk halk şiirlerinden alınmış şu mısraları da vermeği faydalı buluyoruz:

1. *"Yerü, göğü, insü, cinni yarattın!"* (Azmi Baba)
2. *"Yerleri gökleri yaptık yedi kat!"* (Edib Harabî)
3. *"Cihan derya iken, yer gök su iken!"* (Sadık Baba)
4. *"İnüp yerden, göğe bina kurdular!"* (Hatayî)

Bu örnekleri, başka kaynaklar ile de destekliyerek, sayfalar dolusu çoğaltabiliriz. Fakat bu birkaç örnek de okuyucularımıza bir fikir verebilecektir kanaatindeyiz.

İnsanoğlu ve Türklerin, "Yer ve suların" buyruğunda olması: Yukarıdaki bölümlerimizde, yer ve sular ile insanoğlunun bağları üzerinde durmuştuk. İnsan, günlük hayatı bakımından, kendisine hayat veren yer ve su gibi bu iki büyük varlıkla, çok yakından ilgili idi. Türk düşüncesi, Çin'de ve diğer kavimlerde olduğu gibi, çeşitli yaratıklar

Resim: 21. Kenarları mukaddes çiçekler ile süslenmiş bey portreleri: (Uygurlardan önce).

ile tabiat olaylarını, bu iki ana maddeye karıştırmıyordu. Çünkü Türkler biliyordu ki, yağmur, rüzgâr, kaplan, yılan gibi meydana gelmişler ve yaratılmışlar, hep yer ile suyun yaratıcı varlığının birer verimiydi. Veyahut da böyle hissediyorlardı. Çünkü, bu gibi tabiat oluşları ile yaratılmışlar, eski Türk düşüncesinde birinci derecede yer almıyorlardı. Bundan da anlaşılıyor ki, *"Eski Türk düşüncesi gerçekçi ve temele iniyordu"*. Bunun sonucu olarak da, zihinlerinde karışık düşünceler yer almıyor ve dolayısı ile bu sâdelik, onları mistisizme kaymaktan koruyordu.

Yukarıda özleştirdiğimiz özellikler, daha çok büyük devletler kurmuş olan yapıcı ve kurucu Türk kitlelerinde görülür. Aynı zamanda, *"Bu görüşü bir nevi devlet düşünce ve dini"* olarak da ele alabiliriz. Bu konu üzerinde bir çok yazılarımızda geniş olarak durmuştuk. Yoksa aşağıdaki Türk halk kitleleri, yer ve su ile ilgili bir çok şeye saygı göstermiş ve sunuşlar sunmuşlardır. Bizce önemli olan, bunun sebepleri ve kökleridir.

"Türk Yer-suları", bazan kendi sahipleri olan Türk kağanlarına da yardım etmiyorlar. Bazan da yardımcı oluyorlar. Düşmanın basılmasını ve mağlûbiyete uğramasını sağlıyorlar. *"Türk kağanı, yalnızca milleti ile ordusunun değil; yurdunun yer ve sularının da yardımına dayanıyor"*. Gerçekten bu, "B ü y ü k ve d e r i n b i r d e v l e t d ü ş ü n c e s i" idi. G ö k t ü r k yazıtları bir akın dolayısı ile şöyle diyordu: *"(Yukarıda) Tanrı, kutsal yer-su, (Amcam) Kağana elvermedi (taplamadı). Dokuz-Oğuz budunu, yer ve suyunu bırakıp. Çin'e vardı"* (II Doğu. 35). Bu çok derin ve güzel belge, bize çok şey öğretmekte ve söylemektedir. Türklerin Gök Tanrısı ile Yer ve suları, Türk kağanının da her zaman talihine yar olmuyordu. Göktürk yazıtlarında geçen, *"taplamak"* sözü de, üzerinde durulması gereken önemli deyişlerden biridir. Biz burada bu sözü, sözün gelişine göre, *"elvermedi"* diye tercüme ettik. Aslında bu söz, *"rıza göstermek, muvafakat etmek, tasvip etmek ve uygundur kararı vermek"* anlayışına gelir. Türk Kağanı, Tanrı ile Yer ve Suların uygun görmediği bir tutum içine girmesinden dolayı, ona yardım etmemiş ve el vermemişlerdi. "Tedbirsiz-

lik ile gurur"da, Türk Yer ve Sularının uygun görmediği bir şeydi. Bunun için de çok önemli ve derin bir belge verelim: Tonyukuk Yazıtı'nda şöyle deniyor: "Irtiş ırmağını geçerek geldik. Gelenler, alp (ve bahadırdır) dediler. Fakat (Onlar), duymadılar. Tanrı, Umay (ile) yer-Su (Onları) basıverdi". (Tonyukuk Yazıtı: 38). *"Gelenler alptır demişler. Fakat karşıdakiler, bunu duyup tedbir almamışlar veya onların güçleri karşısında tabi olmamışlar. Bunun üzerine Tanrılar ile Yer-Su, onları basıvermiş ve mağlûbiyete uğratmış".*

Yeni dinlere girdikçe, Türklerin düşünceleri değişiyor, fakat eski görüş ve öz Türkçe deyişleri kalıyordu: Yukarıdan beri hep söylemek istedik. Türkler, türlü kültür çevrelerine girmişler. Çeşitli dinleri denemiş ve değiştirmişlerdir. Bunun sonucu olarak da, her din ve kültürden birşeyler almış ve diğerlerine eklemişlerdir. Ama bütün bu yeni görüşler ile tecrübeleri içinde toplayan ve Türkleştiren bir pota vardı. Bu da, Türk dili idi.

Çeşitli dinlerin dünya görüşleri ile inançları, Türklerin bilgileri içine giriyordu. Çoğu zaman da bu yeni inanışlar, Türklerin benliklerinin ta içlerine kadar girebiliyordu. Ama bunları söylemeğe gelince Türk dili, fikirlerin bir aktarıcısı olarak araya giriyordu. Türkler, eski söz ve deyişlerini atamıyordu. Göktürk yazıtlarındaki *kut* ve *yer* sözü, *Buda* dinine girmiş, -hattâ Buda dininin yeryüzündeki büyük üstad ve hocaları olmuş- Uygurlarda, yine *kut* ve yine *yer* sözleri söylenip devam etmişti. Türkler İslâmiyete girmişler. Ama yine Türkler bu eski deyişlerini, İslâm düşüncesi ile de bağdaştırmadan geri durmamıştı. *Kutadgu Bilig*, İslâm düşüncesini, yalnızca en eski Türk deyişleri ile, çok güzel, çok anlayışlı ve hem de çok derin olarak anlatıp devam ettirmişti. İslâm düşüncesi ile İran edebiyatı, ister Türkistan'da, isterse Anadolu'da olsun, Türk dili ile deyişlerine çok derin tesirler yapmaktan geri durmamıştı. Ama halk, bu yeni düşünce düzenini de eski Türk deyişleri ile sürdürüp gitmekte devam etmişti. İşte Türk kültür tarihinin en önemli noktası budur.

Buda dinine girmiş Uygur kitaplarında bile, yine *Yer Tengri*, yani "Yer Tanrı", *Yer aklığı* gibi türlü deyişler yazılıp söylenmeğe devam ediliyordu. *"Söz aynı; fakat anlayış değişiyor"* idi. Çünkü buradaki *Yer Tengri*, Göktürklerdeki "Mukaddes yer" değil; Buda dinindeki *"Yer ruhu"* olmuştu. 41). *Yer aklığı* ise, artık Buda'nın ta kendisi idi 42). *"Ağlık, karalık"*, Anadolu'da da değişmiyor ve yine aynı anlayış için kullanılıyordu. Fakat Göktürklerde yalnızca *Yer* deyimi vardı. Yer sözü, yerin kudsiyetini de içinde topluyordu. *"Sekiz Yer Tengri"* gibi yeni anlayışlar ise, Buda dininin tesiri ile, Uygur çağında doğuyordu. Deyişler aynı idi. Yalnızca anlayışlar değişiyordu.

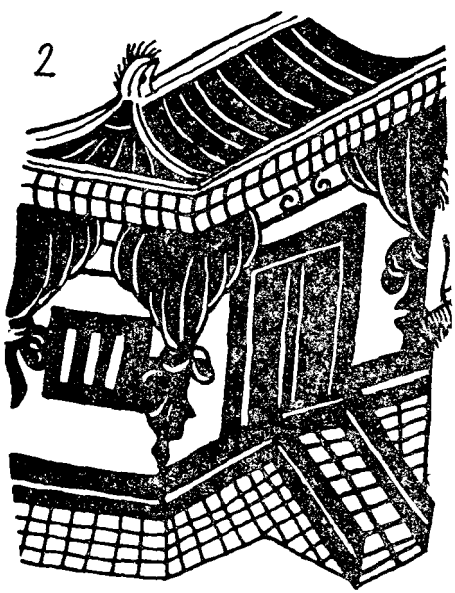
"Yer-su" sözü, bugünkü modern Kırgız Türkçesinde bile vardır. Fakat daha çok *"üzerinde ziraat ile davarcılık yapılabilecek veyahut da bu şartları içinde toplayan elverişli toprak"* anlayışına kullanılıyordu. Halbuki "Kırgız mitolojisi"ndeki *Yer-su* deyimi ile anlayışı, Göktürk çağındaki Türk Yer-sularından, pek fazla bir ayrılık göstermemekte idi. Kırgız mitolojisinde *"Cer-su tayınak"*, eski Türklerde olduğu gibi, *"Yer-su Tanrısından yardım dilenerek, ona kurban vermek veya kesmek"* mânâsına söyleniyordu 43). Görülüyor ki deyimler de doğar, yaşar, gelişirler ve bazan da ölürlerdi.

DEVLET DÜZENİ, GÖK VE YERİN DÜZENİ GİBİ:

"Gök ve yerin karışması veya bulanması": Böyle bir söz ve düşünceyi araştırmağa başlarken, her zaman olduğu gibi burada da bu deyişlerin, başka kültürlerde de bulunabileceğini göz önünden uzak bulundurmuyoruz. Ama Türklere, hiç bir şey vermek istemeyenler de vardır. Bunlar da insafa gelmeli ve Türklerin de, düşünen ve konuşan bir insanoğlu olduğunu, kabul etmeleri gereklidir.

Göktürk yazıtları, "önceden Türk Kağanına koşulup da sonradan başkaldıran bir Türk kavminden" söz açılınca, hemen şöyle diyordu: *"Tengri yer bulgakın üçün yagı boldı"*. Yani: *"Gök ve yer karıştığı için düşman oldu"*.

Resim: 22. Uygurlarda bahçe köşkleri: (Uygur-Çin tekniği).

Eski Türkler, yer, gök ve tabiat düzeni ile, devlet düzenini, aynı yapıdan ve açıdan görüyordu. Belki de devlet düzeninin bozulmasını, yer ve göğün bulanmasına yoruyorlardı.

"İsyân" ile devlet düzeninin bozulması da, *Gök ile yerin karışması"* veya eski Türklerin deyişlerince, *"bulanması"* ile ilgili görülüyordu. Bilindiği üzere, bugünkü *"bulama, bulanma"* sözlerinin aslı, eski Türklerin dilinde *"bulgama, bulganmak"* şeklirde idi. "Karışıklık, bulanıklık" mânâsına gelen *bulgak* sözü de, bu fiillerden yapılmış bir isim idi. Bu sebeple eski Türkler hep, *"Tengri yer bulgakın üçün"*, derlerdi. Bu, bugünkü dilimizle tam olarak, *"Gök ve yerin bulanması sebebi ile"*, demektir. Fakat geniş bir düşünce düzeninin ifadesi olan bu gibi deyişleri, sözlerin dar anlayışları içine sokup, sözler içinde boğmamız doğru olamaz.

Eski Türk düşüncesine göre: "Yer ve gök, tabiat ve devlet düzeni ile insan münasebetlerini düzenleyen iki büyük güç idi. Yer ile gök, yerlerini tutamaz, daha doğrusu görevlerini yapamaz olurlarsa, tabiat, devlet düzenleri ile insan münasebetleri de, bu büyük düzensizliğe uyarak bozulabilirdi. Ayrıca insanların yasa ve törelerden ayrılması da, bu düzensizliğin, bir belirtisi olarak görülebiliyordu." Bu sebeple sözleri dile getirirken, o sözleri söyleyen insanoğlu ile insan topluluğunun düşünceleri ile duygularını da, hesaba katma zarureti, gözden uzak tutulmamalıdır. Zaten bir dilci ile bir kültür tarihçisini birbirinden ayıran en önemli metod ayrılığı da budur. Dilci, sözün yapısına; tarihçi ise, daha çok sözün mânâsına önem veren araştırıcıdır.

Göktürk yazıtları, başka bir yerde de şöyle diyor:

"Dokuz-Oğuz budunu, kendi budunum idi,
"Gök ve yer karıştığı (bulgakın) için,
"(Bana) düşman oldu!"

Bütün açıklamalarımıza rağmen, bu sözlerin dayandığı düşünce düzenini kesin olarak anlıyabildiğimizi de söyleye-

meyiz. Ama bu sözleri, diğer bilgiler ile karşılaştırma yolu ile, çok şeyler anladığımız da bir gerçektir. 744 den sonra kurulan büyük U y g u r devletinde de, aynı anlayış süre gelmiştir. Devlet düzenini bozanlar, "Yer ve göğün buyruğu" üzerine, Uygur kağanı tarafından cezalandırılmıştır:

"(Sekiz-Oğuz, Dokuz-Tatar'ları),
"Kölem ve cariyem olan bu budun (lar)ı,
"Gök-yer deyiverdi ve (onları), orada mızrakladım!"

(Şine Usu yazıtı, 13, 33)

YER VE ECEL:

"Ecel aldı yer gizledi": D e d e K o r k u t'un dilince Dünya, *"Gelimlü gidimlü"* bir dünyadır. Dedem Korkut'un bu sözden kasti, dünyan'nın kendisi değil, insanın kısa hayatıdır. Eski Türklerin de, "gerçek büyük zaman"a *öd*, gelimli gidimli küçük zamana, yani "hayat süresi"ne de, *ödlek* dediklerini yukarıda açıklamıştık. Ecel'i de burada bir Türk gibi düşünmek gereklidir. Eski Türkler, ölüme *kergek boldı*, yani *"ölüme gerekli oldu, gerek görüldü"* derlerdi. Bu da "ecel" hakkında bir bilgi ve düşüncedir. Ama Türk düşüncesince!

Dağın kökü yerde, insana hayat veren gölgelice ağaç ise yeryüzünde. Bunlar da, canın yongaları ve dayanakları idi. Burada da Dedem Korkut'un şu güzel deyişini vermeden geçemiyeceğiz:

"Yerlü kara tağun yıkılmasun!
"Kölgelüçe kaba ağacun kesilmesün!"

Her konuyu, çok kısa olarak gözden geçirmeye çalıştık. Buna rağmen, Türklerin yer ve Dünya hakkında, nekadar çok düşünüp nekadar çok söylediklerini gördük. Türkler, binlerce yıl, yer ve Dünya için düşünüp söylemişlerdi. Ama bu söyleyişlerin en güzeli ve en derini A n a d o l u'da olmuştu. Çünkü büyük devlet kurabilen Türklerin çoğu, Ana-

dolu'ya gelmişti. Türk dili, islâmiyeti kendisine ve eski Türk düşüncesine benzetmişti. Konuyu bitirirken, bunların en güzelini de bir ağız tadı olarak verelim.

"Dedem Korkut gelüben sazılık çaldı,
"Bu Oğuz-nâmeyi düzdi, koşdı, böyle dedi:

"İmdi kanı dedüğüm beg erenler, Dünya menüm diyenler!
"Ecel aldı yer gizledi, fâni Dünya kime kaldı!
"Gelimlü gidimlü Dünya, ahır son uç, ölümlü Dünya!"

KUNDAK TOPRAĞI VE ÖLLÜK:

İnsanlığın, varlığın ve hayatın tek kaynağı olan, topraktır. Bütün insanlık giyi, elbette ki Türkler de topraktan ayrı kalamazdı. Onun için, hiç bir şey düşünüp söylememiş olamazlardı. Toprak için en güzel Türkçe ile konuşan Türk, yalnızca Aşık Veysel değildi. Veysel, ancak Türk kültürünün son bir halkası olabilirdi.

Topraktan kopan, toprakta büyüyen ve yine Tanrı gereğince, toprağa ısmarlanan eski Türkler de, ana toprak için, çok şey düşünmüş ve çok şey söylemişti. Türk mitolojisinde, bütün insanlığın düşündüğü gibi, Türkler de topraktan yaratılmıştı. Bunlar için, kitaplarımızda, çok şey söyledik, çok şey yazdık. Burada artık yenilerine bakalım ve Türkün eski benlik ve duygularından, yeni şeyler verelim.

Kundak toprağı, "öllük" ile başlayan hayat: Türk doğar, yine toprakta büyür. Anadolu'da *höllük* veya *öllük* dedikleri, yeni doğan çocukların kundağına serdikleri bir toprak vardır. Bu toprak önce kavrulur ve bu yolla içindeki mikropları yok edilirdi. Maksat, çocuğun türlü ıslaklık ve ıslatmaların bu toprağa emdirmek ve çocuğun sihhatini korumaktır. Biz de, bu öllük içinde büyüdük. Söze, niçin bu örnekle başladık? Çünkü bu örnek bir Türk olarak hepimizi uzun uzun düşündürecek, tarihin derinliklerine götürecek ve millî birlik ile beraberliğimizde, küçük de olsa,

bir temel taşı olacaktır. Eski Türkler en eski çağlardan beri, "yaş, yaşlık ve rutubet" için, *öl* deyişini kullanırdı. *Öllük* ise, bu rutubeti alabileçek şey ve maddedir. Bu bir "kundak toprağı" dır. Adı Türk, geleneği Türk olan, bir hayat ve sihhat kaynalı idi. Türklerde, yararı olmayan dış kültür tesirleri yuvaya giremiyor ve anayı kendine çekemiyordu. Bu sebeple de öllük sözü ve geleneği bugüne kadar yaşayıp geliyordu. Bakınız, 14. yüzyılda, Anadolu'da yazılmış *Mantık-ut-Tayr* adlı kitabın yazarı, *öl,* yani "yaşlık" sözünü nasıl kolay ve güzel söylüyor:

"Geçerem yüzbin deniz gibi gölü,
"Kim eteğime onın değmez öl'ü!..."

"TOPRAK" SÖZÜMÜZÜN KÖKLERİ:

Biz bu eserimizde, genel olarak derin etimoloji araştırmalarına girmiyoruz. Toprak sözümüz, elimize geçen en eski yazılı Türk kaynaklarından beri, hep *toprak, toprag* diye yazılmış ve söylenmiştir. Bu kitapta adı çok geçen ve kendisine büyük bir saygı gösterilen Ahmet Vefik Paşa, sözlüğünde toprak maddesine başlarken, bu sözün aslı *tofrak*'dır diye bir giriş yapıyordu. Aslında ise *tovrak, tofrak,* toprağın Çağatay Türk ağzında bozulmuş söylenişidir. Nitekim, Ali Şir Nevaî'nin şu şiirinde olduğu gibi:

"Bir kara tofrag tegdür, kim gülü reyhanı yok!..."

Aslında Karahanlı ve ilk Selçuk çağlarında *tofrak, tovrak* sözleri, "çabuk, becerikli" anlayışına kullanılan sözler idi. Selçuk çağının başlarında, *topramak* sözü ise, *"kurumak"* mânâsı karşılığında kullanılıyordu. Ama bu sözlerin toprak sözü ile ilgileri olup olmadığını söylemek çok güçtür. Yine Selçuk çağının başlarında, "ayak basıldığında tozan yumuşak toprak" için Türkler, *topurgan* derlerdi. Bu deyişin topuk ile mi, yoksa toprak sözü ile mi ilgili olduğunu kesin olarak söyleyebilmek de oldukça güçtür.

Toprak, sözünün kökleri hakkında bir görüşe sahip olmak, ancak sezmelerimize kalıyor. Toprak sözümüz, bazı Moğol ağızlarına da, *towrag* şeklinde girmemiş değildir. Onlar da "Toz toprak" için *tosn towrag* derdi. Bu deyişin Moğol dillerine, Türkçeden girmiş olduğu konusunda, hiç bir şüphemiz yoktur. Ama bizim bildiğimiz "toz toprak", Türklerin Moğollar gibi komşularına geçince, manevi bir mânâ kazamyordu. Onlarda da toz toprak, "mezar" anlayışını kazanıyor veya "geçicilik, fanîlik" gibi anlayışları belirten, en önemli bir deyiş hâline geliyordu 6). Moğollarda *togurang, togurag* sözleri toprak için kullanılan yaygın deyişler hâlinde idi. Fakat bu sözler, nedense "Moğolların Gizli Tarihi" gibi, Moğol kültürünün eski kaynaklarında görüldüyordu. Bazı Moğol ağızlarında da, *toorag* şeklinde görülen bu sözün, *tovrag, tovurag* gibi toprak sözlerimizden bozularak yayılmıştı. Yine önemli olan nokta şudur ki, Türkçeden komşularına giden bu sözler, öz anayışlarını saklıyamamışlar ve "toz bulutu" gibi, ayrı şeyler için söylenmişlerdir. *"Toz, tog"* gibi, en eski Türkçede görülen bazı deyişlerimiz de karşımıza bazı meseleler çıkarmaktadır. Eski Türkler, bizim bugün kullandığımız anlayışdaki "toz" için, *tog* deyimini kullanıyordu. Bu duruma göre, yukarıda sözünü ettiğimiz "togurang" gibi, toprak mânâsına gelen Mogol deyişlerinin, eski Türklerin *tog* deyişi ile ne kadar ilgili olabileceğini şimdilik kestiremiyoruz. Bunlar daha çok bir sezmenin, belirtileri idi.

Türklerde "toprak" bilgisinin komşularından derin ve geniş olması: Görülüyor ki, "tabiat bilgisi" ile ilgili konularda, Türkler yakın komşularıma göre çok daha zengindi. Türkler yalnızca "t o p r a k" için, *"tog, toz, toprak"* gibi üç çeşitli deyiş kullanıyordu. Tabiî olarak bunlar toprağın çeşitlerini karşılayan deyişlerdi. Halbuki Moğollar, Türkçe *kum* sözünü bile, toz karşılığında kullanıyordu. Toz ve toprak ile *kum* arasında, oldukça derin ayrılıklar vardır. Yine Moğolların, toprak ve yer için *şora* dediğini görüyoruz... Halbuki *şora,* T ü r k l e r d e, "çorak ve kalkerli" arazi için kullanılan bir deyiştir. Aslı

Resim: 23. Çiçek tutan, çiçek ve tüyle süslenmiş şapkalı bir Uygur beyi.

da Türkçe değildir; farsçadan gelmiştir. Tabiî olarak, Moğollara da Türklerden gitmiş bir deyiştir.

"Tabiat bilgisinin Türklerde çok geniş ve derin olduğu", Moğollar ile yaptığımız bu birkaç karşılaştırmadan da, açık olarak anlaşılmaktadır.

"DÖRT MADDE" VE TOPRAK :

"Toprağ ile su ile gelenler, uçmakda (cennetde) olasılardur": Bu sözler, Yunus Emre divanında, "akıl" ile ilgili olarak yazılmış bir bölümden alınmıştır. Yunus, Doğu ilimleri ile tasavvufu çok iyi bilen, gerçek ve koca bir kişi idi. Bu sebeple Yunus'da, eski Türk Şamanizminin izlerini aramak, hem güç ve hem de çok tehlikelidir. Ama ne yapalım ki Yunus, "Cennet" yerine *Uçmak;* "Cehennem" yerine de *Tamu* diyor ve tıpkı Şamanist Türkler gibi söyleşiyordu. Yunus, İslâmiyet ile Arap ve Fars edebiyatını çok iyi biliyordu. Onun içindir ki, bizim Yunus'dan vereceğimiz örnekler, öz bir Türk düşüncesini değil; Türkte özleşmiş bir Türkün, söyleyişlerini belirtmeğe yarayacaktır:

"Toprak, padişahun nur-ı pertevindendür!
"Su, padişahun hayatı pertevindendür!
"Yel (rüzgâr), ol padişahun heybeti pertevindendür!
"Od (ateş), padişahun hışmı pertevindendür!"

Yukarıdaki mısralar da Yunus'un divanından, akıl ile ilgili bölümden alınmıştır. Yunus'un kaleminden çıkmış olabileceği çok muhtemel görülen bu satırlarda, *"Toprak Tanrının nuru; su ise, Tanrının hayatı"* gibi düşünülmüş ve öyle söylenilmiştir. Aslında bu düşünce ve görüş, İslâm düşüncesindeki *"Dört unsur"*a ait, inanış ve teoriler ile ilgilidir. Bunun için de bu konuda çok söylenmiş ve çok yazılmıştır. Çinliler, Hintliler de böyle düşünmüşlerdi. Ama Türk de düşünmüş ve bunu, kendi Uçmağı ile Tamusuna, yani Cennet ve Cehennemine uydurmuştu. Düşünce ne kadar yaddan gelirse gelsin. Türkün söyleyiş kalıbına giriyor ve *"Türkten üçre"* oluyordu. İşte bizim aradığımız budur. İslâm Fel-

sefe ve düşüncesinden gelen bu görüş, bakın Yunus'un dilinde nasıl eriyor ve nasıl Türk düşünce kalıbına giriyordu:

"Toprağile su, Uçmak'da yerlüdür!
"Od (ateş) ile yel, Tamu'da yerlüdür!...
"Toprağ ile su ile gelen, onüç kişidür,
"Bunlar dahı binbaşılarıdur, biner erleri vardur,
"Kime gelseler, Uçmağa dartarlar!...
"Toprağ ile gelen, Uçmakda (Cennette) olasılardır!
"Yel ile gelen, Tamuda (Cehennemde) kalasılardur!...
"İmdi bilgil ki, kangı bölükdensin?
"Kangısınun sözin dutarsan anun bölügindensin!

Yani: *"Toprak ile su Cennet'in yerlisidir. Ateş ile rüzgâr ise, Cehennem, Toprak ve su ile gelenler, onüç kişi idiler. Bunlar, binbaşı idiler. Herbirinin de, biner erleri vardır. Kimin üstüne gelirlerse, onu Cennet'e çıkarırlar!... Toprak ile gelenler, Cennet'de bulunması gerekenlerdir. Rüzgâr ile gelenler ise, Cehennem'de kalması gerekli olanlardır. Hangi bölükten olduğunu, şimdi bil (ve öğren)! Hangisinin sözünü tutarsan, onun bölüğünden olursun!"*

İslâm edebiyatında, yukarıdaki "dört unsur ile hayır ve şer" nazariyeleri hakkında pek çok şey söylenmiş ve yazılmıştır. Bizim buradaki konumuz, bu değildir. Bizim takibettiğimiz ve görmek istediğimiz şey, daha çok *"Proto Türk-İslâm düşüncesi"*dir. İslâmiyete giren Türkler, bir çok şeylerini bırakırken, İslâm düşüncesine kendilerinden daha neler getirdiklerini görmektir. Yukarıdaki belgeyi bunun için seçip verdik. Yeni bir düşünce düzenine girerken bile, Türkler, kendilerinden, duygularından ve söyleyişlerinden hiç bir şeyi kaybetmek istemiyorlar gibi idi. İşte bizim aradığımız ve önemli olan nokta budur.

"Dört unsur", yani *"toprak, su, ateş, rüzgâr"* hakkındaki İslâm tasavvufçularının görüşü, çok derin; fakat en öz Türkçe ile anlaşılmış ve söylenmişti. Yukarıda verdiğimiz belge, bunu göstermektedir. Y u n u s E m r e, divanına yine aynı konu ile başlıyor:

"Padişahın hikmeti gör neyledi,
"Od ve su toprağ ve yele söyledi.

"Toprağ ile suyı bünyâd eyledi,

"Od dahı geldi ve kızdırdı anı,
"Çünki kızdı, çisme ulaştı canı.

"Bismillâh deyüb getürdi toprağı,
"Ol arada hazır oldu ol dağı.

"Yel gelüb ardınca debitdi anı,
"Andan oldı cism-i Âdem bil bunı.

"Sûrete can girmeğe ferman olur,
"Padişah emri ana derman olur..."

"İnsanoğlunun yaratılışı" ile ilgili efsaneleri, *"Türk Mitolojisi"* ile ilgili eserlerimizde, geniş olarak ele almıştık. Bu sebeple, Yunus Emre'nin yukarıdaki görüşlerinin hangi çağa ve kaynaklara dayandığı üzerinde durmağı, burada gereksiz görüyoruz. Bu deyiş, İslâm düşünce ve mitolojisinin çok ustaca Türkçeye uydurulmasından başka bir şey değildir. Sonraki çağlarda Türkçe gibi, bilgi ve düşünce de zayıflamıştır. Bektaşi şairlerinin en ilerlerinden biri olan *Muhyiddin Abdal*'ın şu nefesi bile, gerek bilgi ve gerekse düşünce bakımından Yunus'un yanında yer alamıyacak kadar geridir:

"Yel, su, od ve toprak, çarı anasır,
"Bu nişan ile, ol nişanı buldum,
"Şeriat, tarikat, marifet ile,
"Hakikat bahr olan ummanı buldum..."

Bizim buradaki konumuz, Türklerdeki edebiyat ve şiirin gelişmesini gözden geçirmek ve incelemek değildir. Biz, daha çok Türk düşüncesinin kaybolmayan ve yaşayan izleri üzerinde yürümek istiyoruz. Gerçi Muhyiddin Abdal'da, Yunus'daki düşünce derinliği ile bilgiyi bulmak çok güçtür. Ama eski Türk düşüncesi, yalnızca Yunus'u değil: *"Yel su od ve*

toprak" deyişi ile, Bektaşi babasını da kendi baskı ve tesiri altında tutuyordu. Ama Bektaşi babası, çağına uyuyor ve kendisini *"çar anasır"*, yani *"Dört unsur"* demekten kendini alamıyordu. Bununla beraber diğer Bektaşi erenleri gibi, *"Nârü, bâdü, âbü hâkten halkoldum"* da, demiyor veya diyemiyordu. Önemli olan, Türk kültürünün süre gelmiş, süre giden bu baskısını, bunlarda görmüş olmamızdır.

K a r a h a n l ı çağına, yani çok daha eskilere, Yunus'dan da öncelere gidelim. *Kutadgu Bilig*'deki şu söyleyişle, A n a d o l u 'da devam eden düşünce ve deyişler arasında, pek büyük ayrılıklar görülmüyordu 1):

"Üçi od, üçi suv, üçi boldı yel,
"Üçi boldı toprak, ajun boldı il!..."

"Üçü ateş, üçü su, üçü oldu yel,
"Üçü oldu toprak, dünya oldu il!..."

"Yirmi dört ana madde" yukarıda, yüzyılların verdiği kolaylık ve alışkanlıkla söylenip açıklanmaktadır. "24 boy, 24 unsur, 24 saat, 15 er günden 24 ay" ve buna benzer daha neler. Türk kültürünün büyük eseri ve gururu olan *Kutadgu Bilig* yazarının hemen bir anda kafasından doğmuş olan düşünceler olmasa gerektir.

Toprağın bitirici ve hayat verici gücü: Hepimizin kulağında olan büyük bir Türk sözü vardır: *"Doğduğun toprağın kokusunu ver!"* A h m e d V e f i k P a ş a, sözlüğünün toprak bölümünde bu gibi Türk deyişlerine, büyük bir önem vermişti. Ondan sonraki Redhouse, Şemseddin Sami gibi Türkçe sözlük yazarları da paşanın bu istek ve plânını, takib edip gitmişlerdi. Toprak ile ilgili deyişlerin hepsini burada vermek, elbette ki bizim konumuzun dışında kalmaktadır. Ayrıca bu yaygın Türk deyiş ve düşüncelerine benzer örneklerin başka kültürlerde bulunmadığını da iddia etmiyoruz. Nitekim, son çağın şuh ve neş'eli Bektaşi şairi *Edip Harabî*, hem Doğu ve hem de Batının tesiri altında kalmış, bilgili bir kişi olmasına rağmen, top-

rağın bereket ve verimliliğini, yine eski bir Türk gibi söylüyordu. Bunu yaparken, birçoklarına da taş atmadan duramıyordu:

"Mermerin üstüne ne eksen bitmez,
"Zühdü riya ile yol Hakka gitmez,
"Bizim indimizde beş para etmez,
"Meta-ı vaazın başkasına sat!..."

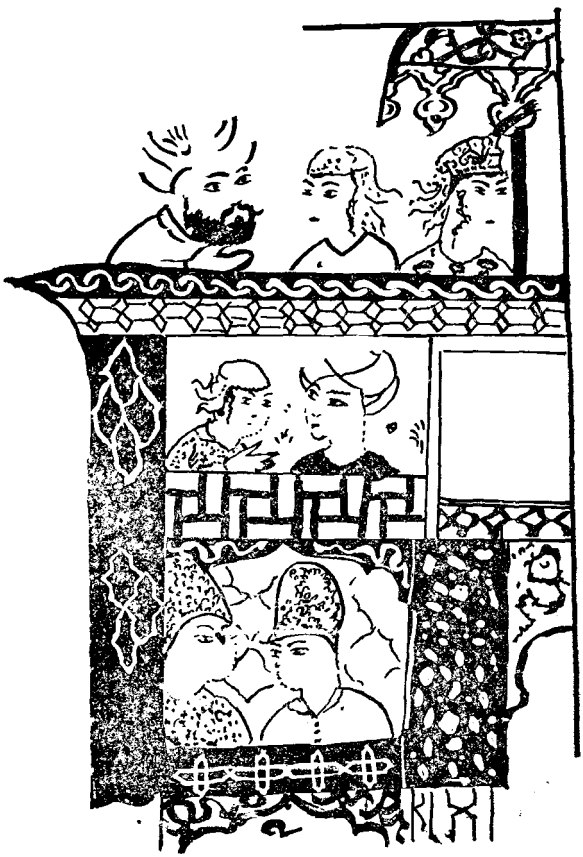
BAHAR VE TOPRAK :

Tabiî olarak, Türk halk edebiyatı ile atasözlerinden, bununla ilgili pek çok örnek seçip verebiliriz. Fakat bunu faydasız buluyoruz. Yine Karahanlı çağına, yani Türklüğün kültür yönünden sıçrama çağına inelim. Baharın gelmesi ve etrafın yeşillenmesi, her çağda Türkler için büyük bir sevinç kaynağı olmuştu. Hattâ Türklerin birbirlerinin yaşlarını sorarlarken, *"kaç yaşındasın"* yerine, *"kaç yeşil gördün"* gibi sorular sorduklarını, yeri geldikçe sık sık söylemiştik. Eski Türkler, "yeşil" için, *"yaşıl"* derlerdi. Bizim bugünkü *"yaş"* sözümüz de, yine bu kökten gelmektedir. Nitekim yine *Kutadgu Bilig,* söze başlarken bile ilk sahifelerini bahar yeşilliğinin bu göz alıcı güzelliği ile doldurmaktan geri duramıyordu 2):

"Kurımış yıgaçlar tonandı yaşıl,
"Bezendi yipün, al, sarıg, kök, kızıl!..."

"Kurumuş ağaçlar donandılar yeşille
"Bezendi (her yan), mor, al, sarı, kızılla!...

Türk kültürünün bu büyük kitabı, hep bahar ve yeşili öğme ile doludur. Bahar bayramları ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde daha geniş olarak duracağız. Türkler, Anadolu'ya gelip yerleşiyorlar. Fakat toprağın yeşillenmesi ile, aynı sevinç ve aynı bayram gösterileri ile şiirleri, yine devam ediyordu. Bunları, *"Saya, Hıdırellez ve Bahar bayramları"* ile ilgili bölümlerimizde vermeğe çalışacağız.

Resim: 24. Osmanlılarda dam çardağı.

AKIL VE TOPRAK:

Sultan Veled, hiç şüphe yok ki Selçuk çağı Türk edebiyatının en önemli öncülerinden biri idi. Mevlâna Celâleddin Rumî'nin büyük oğlu olması sebebi ile, Türk kültüründe ayrıca da bir önem taşıyordu. Aşağıda Sultan Veled'in *toprak* ile ilgili bir şiirini de seçip vereceğiz. Türkçenin ilk ve büyük öncülerinden olmasına rağmen Sultan Veled'de Türkçe deyişler ile mânâlar donuklaşmış ve halk dilinde görülen, o canlılık ve kayganlığı kaybetmiştir. Sultan Veled, İran, Arap ve Tasavvuf edebiyatına vakıf olan bir kimse idi. Ama Anadolu'daki Türk kitlelerine inebilmek istiyor ve Türkçe şiir söyleyebilmek için, kendini zorladığı da, gözden kaçmıyordu. Sultan Veled'e göre, toprak, mal, davar gibi şeyler, fâni ve geçici idi. Akıl sahibi, yani *uslu*, yani "akıllı" kimselere gerek şeyler olamazdı. Tabiî olarak burada Sultan Veled'in sözünü ettiği toprak, ekilip biçilebilen tarla ve arazidir. Ona göre uslu, yani akıl sahibi olan kimselere, ölümlü ve geçici olmayan Tanrı ve söz gerektir. Genç yaşta hayata gözlerini yuman değerli dostum ve meslektaşım *Prof. Dr. Mecdut Mansuroğlu*'nun aziz hatırasını anmak için, Sultan Veled'in kuru; fakat fikir dolu bir kaç sözünü de burada vermeği faydalı buluyorum 3). Anadolu Türklüğünün gelişme çağlarında, Türk aydınlarının da, görüşlerini belirtme bakımından bu şiir, ayrı bir değer taşır:

"Uslu kişinün malı sözler olur,
"Malını verür, bu sözleri alur.

"Mal toprakdur, bu sözler cân durur,
"Uslular andan kaçar, bunda durur.

"Söz kalur bâki, tavar fâni olur,
"Diriyi dut, kogıl anı, kim ölür.

"Tengriyi dut, kim kala sen sen ebed,
"Gün ve gece, Tengriden iste meded!..."

BİR AVUÇ TOPRAK:

"Bir avuç toprak", Türklerde gerçek toprak ve ölümlü dünya sembolü: Bu toprak, hayat veren ve tarladaki bitiren topraktır. Elimize aldığımız zaman, kütür kütür eder. Sanki bizimle konuşan bir kişiliği vardır onun. *"Bir avuç toprak"* sözümüz ise, maddî ve gerçek toprağın, en eski ve en uygun ölçüsüdür. Aynı zamanda bir avuç toprak, ölümlü ve gidimli dünyanın da bir sembolüdür. En güzel bir eski Türkçe ile bu düşünceyi anlatan aşağıdaki deyişleri, *Kutadgu Bilig*'den seçerek verelim:

"Kodu bir avutça kara toprakığ,
"Ulug, mengü il kol, nerek bu sakığ!

"Bu tog, toz tumandın, örü tart özüng,
"Sözük, mengü il kol, sen açgıl közüng! 4).

"Vazgeç, koyuver sen, bir avuççuk toprağı,
"Ulu ve ölümsüz iller kolla, bırak sen bu serâbı!

"Bu toz, toprak ve dumanın üstüne çek özünü,
"Duru ve ölümsüz iller kolla, aç gözünü!"

Büyük Türk düşünürü ve şairi *Yusuf Has Hacib*, toprağın küçüklük ve geçiciliğini, bir avuca sığması ile ölçüyor. Zaten *kara toprak* deyişi de, bu geçici ve gidimli dünyanın bir sembolüdür. Bu şiirde "serâb" anlayışına gelen, *sakığ* sözü de, bugün A n a d o l u 'da aynı mânâda kullanılan *sakım* sözünün öncülerindendir.

DOĞAN VE YÜKSELEN TOPRAK.

"Toz-toprak", başlangıçta "toprak" mânâsına: Kutadgu Bilig yazarı, toprağı burada *"toz"* deyişi ile anlatmaktadır. Yazar, toz yerine de *"tog"* sözünü kullanmaktadır. Az sonra bu konuya, toz ile ilgili bölümümüzde yeniden döneceğiz.

"Toz-duman" deyimindeki toz, görülüyor ki yalnızca toprak anlayışınadır. Fakat *"Toz, toprak ve duman"*da zi-

hinlerimizde bazı sorular doğuruyordu. Gerçi duman, toz ve toprağın bir belirtisi olabilirdi. Fakat *"duman"* deyişi, eski Türklerde daha çok, yere yakın giden sis ve bulutlar için söylenmişti. Türk Mitolojisi adlı eserimizde, *Türkmenlerin Şeceresi* adını taşıyan ünlü kitabın incelenmesinde, bu konu üzerinde geniş olarak durmuştuk. Korkut-Ata, yeni doğan bir bey oğluna, büyük bir törenle *Tuman* adını verir. Korkut-Ata, burada yaptığı konuşmada, tuman, yani duman'ın ne güçlü bir şey olduğunu, çok güzel örneklerle anlatır. Öyle anlaşılıyor ki, eski Türklere göre gerçek gök, sis ve bulutlardan sonra başlıyordu. Sis ve bulutlar, dünyanın malı idi. *"Toprağın doğup yükselmesi"*, Kaşgarlı Mahmud'un derlediği, şu çok eski ve güzel Türk şiirinde de, yalnızca "tozun kopması" anlayışında kullanılmaktadır:

"Aga büktir üze yordım, barık yakıp kıya kördim,
"Anı bilip takı bardım, tükel yagı töri togdı 5)."

"Dik yamaçlar üzerine çıka çıka yürüdüm,
"Nedir bildim ama, yine yürüdüm,
"Tüm düşman (kımıldadı), tozu yükseldi!"

"Toz-toprak" da çok eski çağlardanberi Türklerde, yalnızca "toz" anlayışı karşılığında olarak kullanılmıştır. Aslında toz, savaşçı ve hareketli bir kavim olan Türklerin, hoşuna gitmeyen bir şey idi. Onlara göre, *"Tozun düşmanı da, yağmur bulutu idi"*. Anlaşıldığına göre Türkler, zaman zaman toz ile buluta şahsiyet veriyor ve onları vuruşturuyorlardı. İçinde biraz Budizm tesiri olmasına rağmen, şu örneği de veremeden geçemiyeceğiz 6):

"Yürüng bulıt önüp, yagmur yagdı; toz toprak özin söndi".

"Beyaz bulut yükseldi, yağmur yağdı; toztoprak özü ile söndü!"

"Tozu toprağa katmak", "Tozu dumana katmak" gibi bugünkü deyişlerimizin de, en eski Türk belgelerinden örnekler verilirken hatırlanmalarında fayda vardır. Toz toprak nasıl birlikte düşünülmüşse, bunları ayıranlar da olmuştur. Bu konuyu *Hatayî*'nin şu şiiri ile bitirelim:

"Hatayîm der kuşak kuşan,
"Toz olur toprağa düşen,
"Budur dervişlüğe nişan
"Yolu gerek yol ehlinün!"

Bunlar bizim önümüze, Türk düşüncesi ile birlikte, Türk dilinin de gelişme çağlarının devrelerini sergiliyor.

NOTLAR

TÜRKLER VE TOPRAK İŞLERİ: (S. 61-64): 1). Kaşgarlı Mahmud, *Divan,* I, 166. 2). Aynı esr., I, 109. 3). Aynı esr., I, 185. 4). Aynı esr., III, 19. 5). Aynı esr., I, 168.

TOPRAK ÇEŞİTLERİ: (S. 65-82): 1). Radlof, III, 336. 2). Kaşg. Mahmud, I, 119. 3). *Derleme Sözlüğü,* I, 101. 4). Aynı esr., I, 159. 5). *Bürhan;* 389. *Kamus,* III, 105. 6). *Derleme Sözlüğü,* II, 751. 7). *Tarama Sözlüğü,* I, 639. 8). *Derleme S.,* II, 737. 9). *Lehç. Osmanî,* 537. 10). Kaşgarlı Mahmud, I, 15. 11). Aynı esr., I, 467. 12). *Kırgız Sözlüğü,* 766. 15). *Dede Korkut,* 190, 2. 14). *Bürhan,* 403, 596. 15). Ramstedt, *Kalmück.,* 365a. 16). *Derleme S.,* III, 1270-73. 17). Aynı esr., (eski), III, 869. 18). *Lehç. Osmanî,* 539. 19). Kaşg. Mahmud, I, 109. 20). *Derleme S., (eski),* II, 855. 21). *Derleme S.,* VI 2121. 22). Aynı esr., III, 1281. — KİLLİ TOPRAK: (S. 71): 24). Kaşg. Mahmud, I, 365. 35). Aynı esr., I, 495. 26). *Lehç. Osmanî,* 537. 27). *Derleme S.,* (eski), II, 1857. 28). Aynı esr., I, 163. 29). *Derleme S.,* 30). Aynı esr., V, 1800. — BALÇIK: 31). *Kırgız Sözlüğü,* 83. 32). Pelliot, *Genghis Khan.* s. 351. 33). *Tarama S.,* I, 389. 34). Kaşg. Mahmud, I, 89. 35). *Lehç. Osmanî,* 26. 36). Aynı esr., 537. 37). *Bürhan,* 567. 38). *Derleme S.,* I, 363. 39). Aynı esr., III, 1055. 40). Aynı esr., IV, 1922. 41). Radlof, II, 205. 42). *Lehç. Osmanî,* 537. 43). *Derleme S.,* (eski), II, 1126. 44). Aynı esr., II, 834. 45). Aynı esr., III, 1191. 46). Aynı esr., II, 859. 47). Aynı esr., II, 859. 48). Aynı esr., a. yer. 49). Aynı esr., a. yer. 50). *Derleme S. (Yeni),* II, 1261. 51). Aynı esr., IV, 1375. 52). Aynı esr., IV, 1577. 53). Radlof, III, 1259-60. 54). *Derleme S. (eski),* II, 912. 55). Radlof, I, 48. 56). *Huastuanif,* 2, 148. 57). *Türk. Turfan Texte,* VIII. I, 1. 58). Derleme S., (eski), III, 1107. 59). Aynı esr., II, 752. 60). *Derleme S. (yeni),*

VI, 2153-5. 61). Aynı esr., VI, 211. 62). Aynı esr., VI, 2154. 63). *Lehç. Osmanî,* 740. Radlof, II, 1588. 64). *Derleme S.,* (eski), I, 410. 65). Aynı esr., (yeni), IV, 1368. 66). Kaşg. Mahmud, I, 365. 67). *Manichaica,* III, 14, 3. 68). *Derleme S.,* (eski), III, 1342. 69). Kaşg. Mahmud, III, 207. 70). Ramstedt, *Kalmück.,* 443a. 71). *Derleme S.,* III, 1163. 72). Kaşg. Mahmud, I, 516. 73). *Derleme S., (eski),* III, 1412.

TOPRAK İLE İLGİLİ DİĞER ŞEYLER: (S. 83.-93.): 1). Radlof, III, 1212. 2). *Türk. Turfan Texte,* I, 5. 3). *Lehç. Osmanî,* 306. 4). *Suvarnaprab.* 74. 18. 5). Radlof, *Proben,* I, 12. Radlof, III, 1216. 6). W. Thomsen, *Irk Bitig,* JRAS, 1912, s. 20. H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları,* II, s. 76 (20). 7). *Kutadgu Bilig,* s. 502 (6028). 8). Aynı esr., 6535. 9). *Tarama S.,* V, 3843. 10). Kaşg. Mahmud, I, 456. 11). *Dede Korkut,* 127, 4. 12). Kaşg. Mahmud, III, 183. 13). *Tarama S.,* V, 3841-3. 14). Aynı esr., a. yer. 15). Kaşg. Mahmud, II, 4. 16). Aynı esr., III, 186. 17). Aynı esr., II, 178. 18). *Lehç. Osmanî,* 306. 19). Aynı esr., a. yer. 20). Kaşg. Mahmud, I, 514. 21). *Dede Korkut,* 246, 11. 22). Aynı esr., 195, 2. 23). Kaşg. Mahmud, III, 16. 24). *Tarama S.,* V, 3842. 25). *Kalmück.,* 404b. 26). *Moğolların Gizli Tarihi,* 170, 173. 27). *Kırgız Sözlüğü,* 752. 28). Kaşg. Mahmud, I, 296.

NOTLAR

ESKİ TÜRK DÜŞÜNCE VE EDEBİYATINDA "TOPRAK"

1). *Tarama S.,* IV, 4537. 2). *Kutadgu Bilig:* (Kısaltma: K.B.), s. 4, A. 10, 2. 3). B. Ögel, *Türk mitolojisi,* İstanbul, 1971, II, s. 127. 4). K.B., 64. 5). Aynı esr., 68. 6). Kaşgarlı Mahmud: (Kısaltma M.K.), I, 461. 7). Aynı esr., a. yer. 8). Radlof, II, 756. 9). *Mukad ül-Edeb,* 174 a. 10). Aynı esr., a. yer. 11). Radlof, II, 336. *Lehç. Osmanî,* 827. 12). *Lehç. Osmanî,* 827. Radlof, 134. 13). Radlof, III, 20. 14). *Tarama S.,* IV, 4422. 15). Redhouse, 2195b. 16). Radlof, III, 43-44. Red., 2188. 17). Kaşg. Mahmud, II, 10. 18). *Lehç. Osmanî,* 817. Redhous, 2188. 19). B. Ögel, *Türk Mitolojisi,* II, s. 319. 20). *Tarama S.,* VI, 2285. 21). Radlof, III, 134. 22). *Lehç. Osmanî,* 827. 23). *Tarama S.,* VI, 2286. 24). B. Ögel, aynı esr., II, s. 330-335. 25). *Lehç. Osmanî,* 827. Redhouse, 2200. 26). Kaş. Mahmud, I, 422. 27). B. Ögel, aynı esr., II, 325. 28). *Tarama S.,* VI, 4534. 29). Aynı esr., VI, 4536. 30). B. Ögel, aynı esr., II, 269. 31). Aynı esr., II, 259, 270. 32). Sadeddin Nüzhet, *Bektaşi şairleri,* 272. 33). Kaşg. Mahmud, I, 33. 34). Aynı esr., I, 16, 33. 35). *Lehç Osmanî,* 827. 36). Redhouse, 2200. 37). *Tarama S.,* VI, 4537. 38). B. Ögel, aynı esr., II, 148, 157. 39). Radlof, *Proben* I, 150. III, 335. 40). Aynı esr., *Proben,* I, 150, 18. 41). *Kalyanamkara,* 44, 1 ve 59. 42). *Uigurica,* I, 54. 43). *Kırgız sözlüğü,* 202-203. — *"DÖRT MADDE" VE TOPRAK:* 1). K.B., s. 31. 2). Aynı esr., s. 26, 96. 3). Mecdut Mansuroğlu, *Sultan Velet,* s. 17. 4). K.B., 24-25. 5). Kaşg., Mahmud, I, 456. 6). *Türk. Turfan-Texte,* I, 5.

Resim: 25. Çiçek tutan bir Uygur soylusu

III.

B Ö L Ü M

TAHILLAR

ARPA

Arpa çok dayanıklı bir bitkidir. Az rutubetli, çok sıcak ve soğuk yerlerde de yetişir. Bu sebeple arpa ekimi, kuzeydeki 70. paralele kadar uzanır. Dağ başlarına ve yüksek yerlere de, arpa ekilebilir. Bu sebeple, *"Arpa kültürü"* Türk kavimlerinin yayıdığı her bölge veya çevrede görülebilir. Bunun içindir ki arpa, Türk kültür çevrelerinde benzerlikler gösteren bir konudur.

1. Türkler ve arpa çeşitleri:

Türklerde arpa kültürünün derinliklerine inebilmek için, kısaca arpanın tarihi ile ilk çeşitleri üzerinde de, durmamız gerekmektedir. Arpa, insanlar için çok faydalı bir bitki idi. Bu sebeple, tarihin ilk çağlarından beri, arpa ekilmeğe başlanmıştı. Bizim kaynaklarımız arpayı, yaygın olarak yalnızca bir çeşit içinde toplamıştı. *(Hordeum distichon, L),* arpanın ilk çeşitlerinden biri idi. Bu botanikçilerin *"İki sıralı arpa" dediği cinstendi.* O s m a n l ı kaynakları da, *"iki veya üç sıralı arpa"* lardan söz açmış ve bunlara, *"küçükarpa"* adını vermişlerdi. *(Hordeum hexastichon, L)* Çeşidindeki arpaların,

"Altı veya sekiz sıralı" başakları vardı. Buna Anadolu'da *kış arpası* adı veriliyordu. Osmanlı kitaplarında ise, buna, *büyük arpa* adı ile rastlıyoruz. Bu ön açıklamamız, bundan sonra verilecek olan belge ve örneklerin değerlendirilmesinde faydalı olacaktır. Türk ve Arap kaynaklarında sözü edilen arpa çeşidi daha çok, *(Hordeum vulgare, L)* adını taşıyan, normal arpalar idi. Herşeyin olduğu gibi, arpanın da ilk çeşidi veya bir atası vardı. Bu ilk arpanın ortasında, yalnızca uzun bir kılçığı bulunuyordu. Tabiî olarak, elimizde bulunan Türk kaynakları, bu kadar eskilere inebilmemiz için kâfi değildir.

Arpa, bütün Türk kavimlerinde, *arpa* veya *arba* şeklinde söylenir. Altay Türkleri ise arpaya, genel olarak *arba* derlerdi. Bazı Moğol kavimlerinin Türklerin arpa sözünü, *arwe* veya *arbai* şeklinde değiştirerek söyledikleri de görülmüştür. Mançurya'daki bazı kavimlere ise, arpa sözümüz, *arfa* şeklinde geçmiştir.

2. "Aşlık" olarak Türklerde, "arpa ve buğday çağları" :

"Aşlık", Türklerce yemeklik mânâsında söylenen bir sözdür. Buğday ile ilgili bölümümüzde de göreceğimiz gibi. Oğuzlar, buğdaya *aşlık* derdi. Çünkü Oğuzlar, yemeklerini buğday ile yapıyordu. Oğuzlar artık, darı, çavdar ve arpa kültürü gibi çağları çoktan aşmış ve *"buğday çağı"* gelişmesine erişebilmişlerdi. Darı ve pirinç ile ilgili bölümlerimizde, Türklerin eriştiği bu

gelişme çağları üzerinde yeniden duracağız. Pirinci henüz tanımamış ve dar bölgelerde kilitlenip kalmış Türk kavimleri, yalnızca darıya *düğü* veya *tügü* demişlerdi. Fakat büyük devlet kurmuş Türkler ise, *düğü* sözünü, artık bulgur veya pirinç için kullanmağa başlamışlardı. Bu örnekleri sundıktan sonra, şimdi arpa ile ilgili diğer konularımıza gelebiliriz: Çok kuzeylerde yaşayan Tobol Türkleri de, arpaya *aşlık* derlerdi. Kazan, Kırım, Kuman ve Uygur Türkleri gibi, oldukça ileri bir kültür gelişmesi yapmış olan Türk kültür çevrelerinde ise, *aşlık* sözü bütün tahıl ve hububat çeşitlerini içine alan umumi bir deyiş hâline gelmiş idi 1). Yine kuzeyde yaşayan Baraba ve Şor Türkleri gibi belirli bir bölgede kilitlenip kalmış Türk kavimleri ise, sadece arpaya *aş* diyebilmişlerdi 2). Yine bu Türklere göre, *(Crepis Sibirica)* gibi bitkiler bile, *aş enezi* diye adlandırılmıştı. Çünkü bu bölgelerde yetişen tek tahıl bitkisi, a r p a idi. Onların komşuları olan Sagay ve Koybal gibi Türklerde yine arpaya, *as* diyorlardı 3).

3. Arpadan yapılan "yiyecekler":

Arpa ekmeği, B a t ı Türklerinde ise, yoksulluğun bir sembolü olmuştur. Tabiî olarak, bu, Batı Türkleri ile Anadolu köylerinde, artık arpadan hiç ekmek yapılmıyor, demek değildi. Ama Batı Türklerinin, eriştiği, belirli bir kültür ve ekonomi gelişmesi vardı. Büyük devletler ve imparatorluklar kurmuş olan Türk kavimleri ile, dağların ve vadilerin içine yüzyıllar boyunca kilitlenip kalmış Türkleri, elbet-

te ki, birbirleri ile karşılaştıramayız. Bununla beraber Osmanlı tıb kitapları ile Anadolu'da da, *arpa ekmeği, arpa kavudu, arpa yarması* gibi deyişlerle karşılaşmıyor değiliz. Arpa kavudunu, çocukluğumuzda bize de yedik. Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyıl Türklerinin h a m u r çeşitlerinden söz açarken, şöyle diyordu: *"Suna: Islanmış buğday kurutularak üğütülür. Onunla bulamaç, ekmek gibi şeyler yapılır. Şerbet hamuru yapılan ıslatılmış arpa için de böyle denir" 4).* Bu da, arpadan yapılan bir bir çeşit n i ş a ş t a h a m u r u idi.

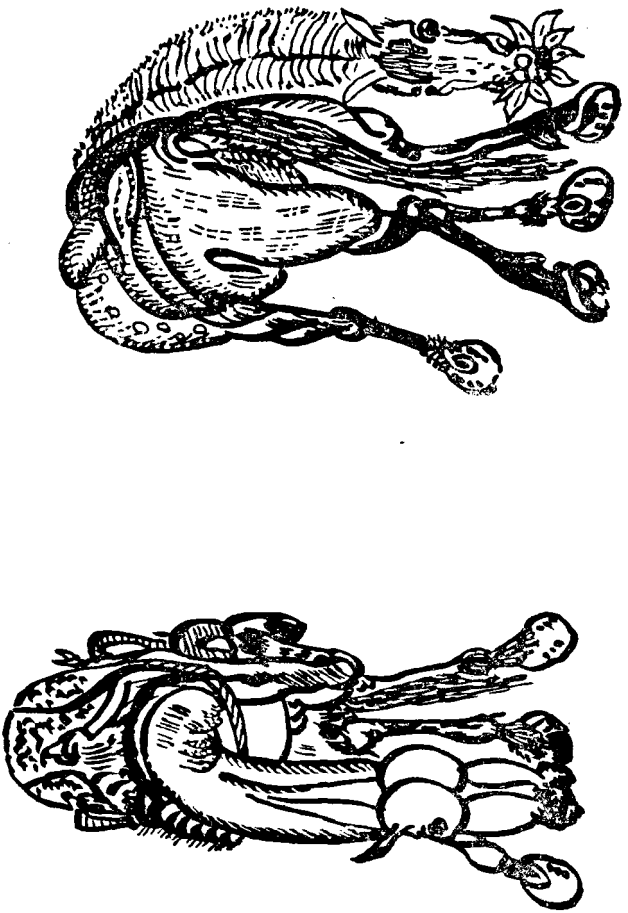
"Arpa ekmeği" Türklerde, yukarıda da belirttiğimiz gibi, yoksulluğun bir sembolü idi. XIV. yüzyılda Anadolu'da yazılmış olan Türkçe kitaplarda çoğu zaman, *"arı buğday etmeği"* gibi ekmek çeşitlerinden de söz açılmakta idi 5). Fakat *Muhammediye*'de ise, bir yoksuldan söz açılınca, *"arpa etmeği doyunca yememiştir"*, deniyordu. D e d e K o r k u t kitabında, kâfirlere esir düşen Uruz ise, babasına şöyle diyordu: *"Yanmış arpa etmegi, acı soğan öğüni değil; menüm anam menüm içün kayırmasun"* 6). Babası ise oğluna, *"Arpa etmegi, acı soğan öyünçügi diyeyin mi"*, diye oğlundan soruyordu. Oğlu Uruz da babasından, annesine bu haberin verilmemesini isteyecekti 7). Azerbaycan'da da, *arpa çöreği yapılıyordu* 8).

"Arpa unu", Beylikler çağında Anadolu'da Türk çeye çevrilmiş İbn Baytar tercümelerinde, türlü hastalıklar için ilâç olarak da salık verilmekte idi 9). Tabiî olarak arpa, unu yapılmadan ekmek hâline konulamazdı. Çin kaynakları, Altay dağlarının ku-

zeyinde ve Kem ile Yenisey ırmaklarının kıyılarında yaşayan, Kırgız Türklerinin hayatları hakkında, bize geniş bilgiler vermekte idi. Bu kaynakların kısa bir özü, Prof. Eberhard tarafından *"Çin'in Şimal komşuları"* adlı eserde verilmiştir (S. 68). Oldukça soğuk bölgelerde oturan Kırgızların, *"arpa ekip küçük el değirmenlerinde"* nasıl üğüttüklerini de bu kaynaklardan öğrenebiliyoruz.

"Arpa yarması": Yarma, tahılı bölüp daha küçük parçalara ayırmadır. Tabiî olarak, bulgur ile yarma arasında fark vardır. Osmanlı tıb kitaplarında *arpa yarması*'nın ilâç olarak verildiği de görülür 10). Türklerin *yarma* sözü, Moğol dillerine de *carma* şeklinde girmiştir. Moğollar bu sözü daha çok, "darı, bulgur ve kaba bir şekilde üğütülmüş unlar" için kullanıyorlardı 11). Buna rağmen, Türklerde *arpa pilâvı* ile ilgili bir belgeyi şimdilik bulamadık.

"Arpa aşı ve arpa lapası": Yukarıda, büyük devletler kuramamış ve dağlar ile vadiler arasında kilitlenip kalmış olan bazı Kuzey Türk kavimlerinin, arpaya nasıl yalnızca *aşlık* veya *aş* dediklerini, göstermeğe çalışmıştık. *Aşlık, "yemeklik tahıl ve tane"* demektir. *"Buğday kültürüne* girmiş ve büyük devletler kurmuş olan *O ğ u z l a r* ise, buğdaya *aşlık* diyorlardı. Çünkü O ğ u z l a r ca *"aşlık ve yemeklik",* yalnızca buğday demektir. K u t a d g u B i l i g gibi Türk kaynakları ise, arpadan yapılmış yemeğe, *arba aş,* yani *"arpa aşı"* diyorlardı. Kutadgu Bilig bir yerde, yoksulluğu anlatmak için ise, şöyle diyordu: *"Giydiğim koyun yünü, yediğim ise arpa aşı idi" : Tonum koy yüngi tep, yegün arba*

Resim: 26. Ortaasyalı bir at ressamı: (Fatih albümünde).

aş) 12). Burada sözü edilen koyun yünü, herhalde yünden dokunmuş bir elbise olmasa gerekti. Bu koyun yünü, ya bir koyun postu veyahut da keçeden yapılmış bir kepenek olmalı idi. Dede Korkut kitabında da çoban kepeneği, yine bir yoksulluk sembolü idi. Radlof, Kutadgu Bilig'deki bu *"arba aş"* sözünü, *"arpa bulguru yemeği"* diye yorumluyordu 13). Bu açıklamanın neye göre yapıldığını da pek bilemiyoruz. *Ögre* ve *yügür* sözlerinin eski Türklerde *"lapa"* mânâsına söylendiğini, darı ile ilgili bölümümüzde göstermiş ve bu sözleri geniş bir şekilde incelemiştik. K u t a d g u B i l i g bir yerde de, *"şekerli helva" (Şekeralva)* ile *arpa üyür,* yani *"arpa lapası"* nı karşılaştırıyor ve şöyle diyordu: *"Şekerheivası mı, yoksa arpa lapası mı istersin": (Şeker alva yegli, ya arba öyür?)* 14).

"Arpa çorbası": Kırılmamış arpa tanesinden çorba yapmak, elbette ki mümkün değildir. Bu sebeple *arpa yarması* ile ilgili bölümümüzde, bu konuya dokunmak daha yerinde olurdu. Kaynaklarımızda bu yemde daha çok arpa çorbası değil de; *"çorba arpası"* deyişi ile geçmektedir. Radlof buna, *kırılmış arpa* diye, bir yorum da katmaktadır 15). Çorba arpası, herhalde arpa yarmasından başka birşey değildi.

"Arpa suyu (Bira)": Arpa suyı sözünü A n a d o l u 'da, bilhassa Türkçe tıb kitaplarında, çok görüyoruz 16). İbn Baytar'ın orijinal metinlerini inceleyen Leclerc de, bu konu üzerinde geniş olarak durmuştur 17). Ancak İbn Baytar'daki açıklamalara göre bu sözden, *"bira"* anlayışını çıkarmak, olduk-

ça güçtür. Çünkü bira, alkolik bir içkidir. Alkol ise islâm dininde yasaklanmıştı. Yine Anadolu'da yazılmış diğer Türkçe tıb kitaplarında, *sulanmış arpa* deyimini de görüyoruz 18). Herhalde arpa unu, sulandırılarak hastalara verilmiş olmalı idi. Hezarfen'in yazdığı tıp kitabında ise, *"arpa şarabı"* gibi bir söz görüyoruz 19). Fakat bu konuda, herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Altaylardaki Teleüt ve Şor Türkleri, arpadan yapılan bir biraya, *abırtkı* diyorlardı 20). Ahmed Vefik Paşa ise, *"arpa suyı, boza envaından bira"* gibi, bir açıklamaya girişiyordu 21).

4. At ve arpa: (at yemi olarak arpa):

Oğuzlar ile Batı Türklerinin, *"buğday yeme"* çağına çoktan eriştiğini, yukarıda belirtmiştik. Büyük devlet kuran bu Türklerde, arpa artık *"at yemi"* olarak kalmıştı. Buna rağmen, XI. yüzyıl Türkleri, at ile insan arasında bir benzerlik bulmuştu: *"At arpasız koşamaz: yiğid arkasız, düşmanı bozamaz": (Arpasız at aşumas, arkasız çerig suyumas)* 22). Eski Türkler zaten durmadan, at ile yiğidi birbirine benzetmişlerdi. Yukarıdaki eski Türk atasözünün açıklanması ise, şöyle yapılıyordu: *"At arpa yemedikçe yokuşu aşamaz. Bir yiğit de, kendisine yardım eden bir arkacısı bulunmadıkça, düşman askerinin saflarını yaramaz. Bu söz, her işte yardımlaşmayı anlatmak için söylenmiştir"* 23). Bizim Elâzığ bölgesinde, buna benzer bir başka söz de, katır için söylenmiştir. Katır dermiş ki: *"Ver bana arpa, vur beni sarpa"*. Bu da, Türklerin baş-

ka bir kültür gelişmesi ile ilgili diğer bir sözüdür. Arpa, bir insan yiyeceği olmaktan çıkmıştı. Türklerde arpa, artık bir at veya katır yemi olmuştu. XI. yüzyıl Türklerinin konuşmalarından, başka bir örnek daha verelim: *"At arpanı kürt kürt yidi"* 24). Bu eski Türk sözünün açıklanması ise, yine aynı kaynakta şöyledir: *"At arpayı kütür kütür yedi. Hıyar ve hıyara benzeyen şeyleri ses çıkartarak yiyen kimse için de böyle denir"* 25). Bugün Anadolu'da ise artık, eski Türklerin dediği *kürt kürt* yerine, *"kütür kütür yedi"* diyoruz. Bu da Türk kültürünün ayrı bir gelişme hatırasıdır.

6. "Arpalı", arpa sahibi mânâsına:

XI. yüzyıl Türklerince, bu söz, "ata arpa vermek" mânâsına söyleniyordu. *"Ol atın arpaladı"* sözü, "O atına arpa verdi" mânâsına geliyordu 26). *Arpalandı* sözü ise, *"O, arpa sahibi oldu"* anlayışını karşılıyordu 27). Bu söz, Anadolu'da da aşağı yukarı, aynı şeyi anlatmak için söylenir. Fakat *arpalama,* atın gereğinden fazla arpa yemesi sebebi ile tutulduğu geçici bir hastalıktır. Bu gibi atlarda, yaygın olarak bir aksama görülür. Bu *arpalama* deyişine, Anadolu'nun hemen hemen her tarafında rastlanır 28). Eski Anadolu'da yazılmış bazı Türkçe kitaplarda ise, *arpalama* yerine, *"arpa tutmış at"* sözü söyleniyordu 29). *"Ata arpa verme"* zamanı ise, Merzifon dolaylarında, *arpa kestirme* sözü ile karşılanıyordu. Yolculukta, araba atlarını dinlendirip yem verme işine de, böyle deniyordu 30).

Anadolu'da, atın arpa yemesine, daha çok *arpa kesme* denir. Çünkü at, arpayı keserek ve yavaşça yer. Atın bu işi bitirmesine de, *arpayı kestirdi* denir. Ahmed Vefik Paşa'ya göre, iyi beslenmiş insan ve hayvanlara ise, *arpa anbarı* lâkabı da takılıyordu 31). Bu sözler, Türklerin eski günlerinden kalan güzel hatıralardı.

7. "Arpalık", tarla mânâsına:

Kazan ve Kırgız Türklerinde *arpalı* sözü, "arpa ekilmiş tarla" anlayışına söyleniyordu 32). Anadolu'da ise, bu eski Türk sözü mânâsını, biraz değiştirmişti. Söze yine Ahmed Vefik Paşa'nın şu çok güzel açıklaması ile başlayalım: *"Arpalık, toprağı kuvvetli olan taban, tarla"* demektir 33). Ermenek'in Görmel civarlarında, sadece *"arpa tarlası"* için, *arpalık* deniyordu. Yalvaç, Abana, Gürün, Malkara çevrelerinde ise *Arpalık, "köye, eve yakın, verimli küçük tarla"* karşılığı olarak kullanılıyordu. Silifke'de "az arpalı" ya da, çok eski bir Türk küçültme eki ile, *arpalırak* deniyordu 34).

8. "Arpalık", arazi, maaş ve unvan mânâsına:

Din ve devlet ulularına verilen arazi ve maaşa, *arpalık* denirdi. *Arpalık* müessesesi, Osmanlı İmparatorluğunda çok önemli bir yer tutmuştu. Buna niçin, buğdaylık denmemişti de, arpalık denmişti? Bu konuyu da, biraz Osmanlı tarihçileri araştırsın.

Ancak şu nokta da unutulmamalarıdır ki, bu deyiş, Osmanlılar tarafından türetilmiş bir söz değildi. Bu anlayışın kökleri, çok daha eski çağlara ve ta Ortaasya'ya dayanıyordu. Osmanlı çağındaki *"ot vermek"* sözü de, *arpalık* ile aynı anlayışla görülmüştü 35). Bu deyişler üzerinde dikkatle durmak gereklidir. İ ç e l 'in Uzuncaburç dolayılarında, *"Köy işi gören ve ihtiyar heyeti üyesi"* olan kişilere ise, *"Arpa bölen"* diyorlardı 36). Osmanlılardaki *"Arpa nâibliği"* de, bu görüş açısından yeniden ele alınıp incelenmelidir.

9. "Arpalık", hayvan dişi mânâsına:

Türkiye'de hayvan, özellikle binek hayvanı beslemiş olan herkesin, *"arpalık dişi"* hakkında bir bilgisi vardır. Hayvanlar, arpayı bu dişleri ile keserler. Bu kitabımızın konusu, eski Türklerin bilgilerini, okuyucularımıza sunmaktır. Asım Efendi, Farsça *cevdân* sözünü açıklarken, şöyle demektedir: *"... ve atların dişleri arasında olan siyahlığa dahi cevdân derler. Arpa dânesi şeklinde olur. Atların yaşlarını ondan anlarlar. Türkçede arpalık derler. O siyahlık kaybolduktan sonra, (hayvanların) yaşları bilinmez. Öylesi ata, "arpalığı silmiş" derler"* 37). Aslında atların yaşları, bu dişin silinme derecesine göre ölçülürdü 38). Fakat Asım Efendi, Ayıntap'dan aldığı Türk halk bilgisi ile ün salmış bir Türk büyüğüdür. Bu deyiş de, kökünü eski *"Türk at kültürü"*nden alıyordu.

BAZI ARPA ÇEŞİTLERİ :

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Anadolu ve Ortaasya *Flora*'sı ile ilgili olan botanik kitaplarında, bir çok arpa çeşidi yer almıştır. Agro - botanik, yani tarım botaniği bakımından da Türkiye'de, Jukovskiy'in kitabına, henüz yeni ilâveler yapılmış değildir 39). Biz burada prensip olarak, Türk kaynaklarında adı geçen çeşitler üzerinde duracağız. Çünkü bu arpa çeşitlerinin, Türklerin yaşamasına bazı tesirleri olmuştu. Bu sebeple, Türkler, onların adlarını anmış veya tanıtmışlardı. Yalnızca eski Türkler değil; bugünkü Türkler de, dışarıdan yeni gelen arpa çeşitlerini benimsemiş ve kendilerine benzetmişlerdi. Örnek olarak Acıpayam bölgesi, "Amerikan tohumlu buğdaylara" bile, arpaya benzemesi bakımından, *arpacık* demişlerdi 40). A n a d o l u 'da görülen arpa çeşitlerinin adları, yaygın olarak Türkçedir. erleme Sözlüğünde yer alan bu çeşitlerden birkaçını okuyucularmıza sunalım: *Evinli: (Özlü arpa). Gömleksiz arpa. Karakılçık: (Siyah kılçıklı arpa). Kılıç arpa: (Uzunca bir arpa). Siyes: (İri arpa). Topbaşı: (İri taneli arpa). Topuz arpa: (başağı dolgun arpa)* ve diğer çeşitler... Ortaasyadaki Kırgız Türkleri de, *Cırım arpa! (Yassı arpa), Olong arpa: (Kuskun arpası)* gibi, arpa çeşitlerinden söz açıyorlardı 41). Anadolu'daki, *Nemçe arpası, Peygamber arpası (Tragos), Kılçıksız arpa, Firenk arpası,* gibi çeşitler de, ayrıca incelenmelidir. *Kabsız arpa,* bir *(Seldanium)* demek idi. *(Hordeum murinum)* ise, Türklerde *çetük otı,* yani *kedi otu* adı ile anılıyordu 42).

ŞEKİL VE ZAMAN SEMBOLÜ OLARAK ARPA:

1. Bir ölçü ve şekil olarak, "arpa ve arpacık" :

A n a d o l u 'da söylenen, *"bir arpa boyu"* deyişini, sık sık işitiriz. Elbette ki bunun, önceleri vardı. Bu anlayış ve düşünce düzenini Türkler, ilk olarak Anadolu'da edinmemişlerdi. Eski U y g u r yazılarında da, arpa ölçüsüne önem verirlerdi. Ufak şeyler için, *arpaça,* yani arpa büyüklüğünde, arpaca, arpa kadar büyük derlerdi 43). *Arpa,* en küçük uzunluk veya bir büyüklük ölçüsü idi. Nitekim Anadolu'da yazılmış olan en eski Türkçe kitaplarda bile, "ince ince, ufak ufak" anlayışının karşılığı olarak, *"arpa arpa"* deniyordu: *1. "Aradım bu cihânı arpa arpa". 2. "Arpa arpa eyledim yüz kes hisâp". 3. "Arpa arpa gökler ahvalin bilir". 4. "Topranır idi arpa arpa teni"....* Rahmetli Hüseyin Sadettin Arel, *Türklük* adlı dergide, Türk musikisinin kökleri hakkında yazdığı bir seri yazıda, musikide kullanılan *arba* adlı ölçünün de, Türklerin arpa sözlerinden geldiğini ileri sürmüş ve bunun üzerinde, derin olarak durmuştu. Bu, şimdilik bizim bu kitabımızın dışında kalmaktadır. Sadettin Arel'in bu görüşünü, yalnızca bir bilgi olarak sunuyoruz. Türk kültürünün özü A n a d o l u'dadır. Bu sebeple örneklerimize, yine Anadolu'dan başlıyacağız:

1). Arpa Bilezik: XVI. yüzyılda, boğumları arpa biçiminde olan, bir bilezik çeşidi idi 44). *2). Arpacık:* Yalvaç yakınlarında, değirmen çarkının Ortasında bulunan, bir demir parçasıdır. *3). Arpacık:*

Resim: 27. At besleyen, Ortaasyalı derviş ve kişiler.

Taze ufak hıyar: (Divriği, Gemerek, Bor). *4). Arpacık:* Arpa biçiminde çorbalık şehriye: (İzmir'de Bayındır, Edremit). *5). Arpacık:* Gecelik erkek entarisine yapılan, bir çeşit nakış: (Bozüyük'de Dodurga). *6).Arpacık:* Tohumluk soğan: (Çal, Edremit, Suşehri, Bor), Kırım Türkleri bk. Soğan. *7). Arpacık, arpacuk:* Gözdeki sivilce: (Arapkir ve Osmanlı kitapları). *8). Arpacık*: "tüfekteki nişan p i r i n c i" 45). Bunlara benzer daha birçok örnek Türk kültürün çeşitli çevrelerinde yer alıyordu.

2. Zaman ölçüsü olarak, "Arpa mevsimi" :

Yukarıda, bütün Türk kavimlerinde önem verilen *"orak zamanı"* üzerinde durmuştuk. Türklerde, *"arpa orağı"* da ayrı bir yer tutuyordu. *Arpa orağı, "arpa kaldırma zamanı"* demektir. Samsun'un Çakallı köyü yakınlarında, şöyle deniyordu: *"Hey oğul, cemre düştü diye kar tutmaz deme, arpa orağına, kar yağdığını biliriz biz"* 46). Ahmed Vefik Paşa ise, arpa orağını, *"arpa vakti"* diye adlandırıyordu 47). Tabii olarak burada arpa orağının, her bölgeye göre değişen başlangıç ve sonu hakkında, bir sonuca varmak çok güçtür. Yine Acıpayam çevrelerinde, *"Ocak ayında akşamdan sonra doğuda görülen, tek ve parlak yıldızı, arpa yıldızı"* adı veriliyordu. Bu bilgileri, Derleme Sözlüğü içinden toplayarak sunuyoruz. Gümüşhane ile Niğde'de ise, *"Arpa zamanı yetişen, sulu yeşil renkli bir çeşit armuda, arpa armudu"*, deniyordu. Yine Gümüşhanede, "yazın yetişen bir çeşit elma" için de *arpa elması* söyleniyordu. Bu elmaya niçin böyle den-

diğini de. açık olarak bilmiyoruz 48). Bu konuda da, şimdilik yukarıdaki örnekler ile ihtifa edelim.

"ARPA" İLE İLGİLİ DİĞER ANLAYIŞLAR-

1. Fal açmak ve falcı mânâsına, "Arpacı ve arpa salmak":

Eski Anadolu'da XV. yüzyılda yazılmış Türkçe kitaplarda, *"Gayipten söyleyiciler, arpacılar, suya bakıcılar, ve müneccimler"* gibi sözlere rastlıyoruz 49). Buradaki arpacı sözü, "falcı" karşılığı olarak söyleniyordu. Bu *arpa* sözünün, bizim konumuz olan arpa ile hiç bir ilgisi yoktur. Eski Türklerde sihir yapmak mânâsına söylenen *arbamak* ve Moğollarda da *arbahu* şeklinde geçen bu söz, Anadolu'da arpa hâline girmiştir 50). Hattâ büyük Türk düşünürü Ahmed Vefik Paşa, bunun farkına varmış ve Osmanlıların *arpacı* sözünü, *arpağcı* olarak düzeltmişti 51). Yine XV. yüzyıl Anadolu kitaplarında, falcı ve fala bakmak yerine, *arpa salıcı* ve *arpa salmak* deyişleri de kullanılmış idi (A. yer) Altay Türkçesinde, "rastgele konuşma ve hezeyan" için bile, *arbamak* denirdi. 52). Çankırı ve Babaeski köylerinde de, "ağzına geleni söylemek ve ne dediğini bilmemek" için, yine *arpalamak* veya *arpaladın* diyorlardı 53). Bunun da kökleri, Türk kültürünün çok eski çağlarına iniyordu.

2. Arpa ile ilgili bazı söyleyişler :

Arpağan sözü üzerinde, yulaf ve çavdar ile ilgili bölümlerimizde durmuştuk. Fethiye'de ise, *(Chloro-*

dendron verbenaceae)'ye, arpafulu diyorlardı 54). Kırgız Türklerinde bu arpa karşılığı olarak söylenen *yalmen* deyişi için de şimdilik bir açıklama bulamadık 55). *Yaçmen,* daha çok, Rusçadan Ortaasya Türklerine geçmiş bir sözdür. Altay Türklerinde, bazan arpa karşılığı için söylenen *sulı* ve *sula* gibi sözleri ise, yulaf ile ilgili bölümümüzde inceledik. Moğollar, Arpa ile yulafı birbirine karıştırıyorlardı 56).

BUĞDAY

Buğday, yiyecek kültürünün ana maddesidir. Buğday, Ortaasya'nın en soğuk ve elverişsiz bölgelerinde oturan Türk kavimleri tarafından bile, ekilen bir tahıl idi. Burada, buğday ve diğer tahıllar ile ilgili bilgileri toplayan saygı değer hocamız Prof. W. Eberhard'ın adını ve hizmetlerini anmak isteriz. Prof. Eberhard bu bilgileri, *"Çin'in sınır komşuları (Randvölker Chinas)* adlı eserinde toplamıştı. Bu kitabın, *"Çin'in Şimal komşuları"* adlı bölümünü ise, 1941 de Ankara'da yayınlamıştı. İstatistik bir metod ile, Çin kaynaklarından derlenmiş olan bu bilgilere göre, Hun ve Göktürk kavimlerinde buğday ve darı kültürü, çok eskilerden beri yerli bir özellik gösteriyordu 1). Yine Çin kaynaklarına göre, buğday ve darı kültürü, Mançurya ve Moğolistan'ın kuzeylerinde oturan, *Suşen* ve *Şivei* gibi, *Proto - Moğol* kavimlerine kadar uzanıyordu. Ünlü ve büyük kültür araştırıcısı B. Laufer, bu gerçeği bildiği için *"Sino - Iranica"* adlı kitabına, ayrıca bir buğday bölümü koyma-

mıştı. Çünkü buğday, Çin'in kuzeyinde de, çok eski çağlardan beri ekilip biçilen bir tahıl idi. *Büyük Hun İmparatorluğu* ile, Ortaasya kavimlerinde bir birlik şuuru yaratan Mete, Çin İmparatoruna yazdığı bir mektupta, *"Yirmialtı krallığı"* aldığından da söz açıyordu.

Yirmialtı Krallık o çağlarda, *"Doğu Türkistan"* daki şehir beyliklerinin sayılarına göre verilmiş bir ad idi. Sonradan bu beyliklerin sayısı, biraz daha artmıştı. Ancak bu *Yirmialtı Krallık* deyişinin, "Doğu Türkistan şehirleri" olduğunda artık hiç bir kimsenin şüphesi kalmamıştır. Ünlü Japon bilgini K. Shiratori, *Toyo Bunko* dergisinde çıkmış olan, Hunların *"Hsiu-tu ve Hsiu-wang"* adlı pirensleri hakkındaki yazısında, Ortaasya tarihine yeni bir görüş getirmişti. Ona göre, *"Doğu Türkistan'ın tarım şehirleri, Hun İmparatorluğunun bir buğday ve azık ambarı idi"*. Aslında Shiratori'nin bu görüşü, Çin kaynaklarına dayanıyordu. İsa'dan sonraki çağlarda, Ortaasya'ya yapılan Çin akınlarından önce, Çin Sarayında vezirler tarafından yapılan konuşmalarda, hep bu konu üzerinde duruluyordu. Bu konuşmalarda *"Türkistan'ı almakla, Hunların sağ kolunu kesmiş olacağız"*, deniyordu. Bu konularla az çok ilgilenmiş olan herkes tarafından bilinen bu bilgileri, burada yeniden tekrarlamakta bir fayda görmüyoruz.

"Buğday", başlangıçtan beri, bütün Türk kavimleri tarafından, *buğday* adı ile anılıyordu. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud şöyle diyordu: *"Barsgan halkı buğday diyemezler. Budgay derler. Ben, Bars-*

gan'lardan değilim diyenler, bu söz ile sınanırlar" 2). Burada adı geçen B a r s g a n halkı da, Türk bölüklerinden biri idi. *Buğday* sözü, gerek eski A n a d o l u, Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde ve gerekse Ortaasya'da, H a r e z m ş a h l a r 'dan Çagatay kültürüne kadar uzanan çağlarda, hiç değişmeden günümüze kadar gelmiştir.

Buğdayın, "aşlık", yani "yemeklik" olarak anlaşılması :

Bu anlayış, çeşitli Türk kültür çevrelerinde durmadan değişe gelmiştir. Bu konuya, arpa ve darı ile ilgili bölümlerimizde, yeniden döneceğiz. Arpa veya darı ekimi ve yemekliği seviyesinde kalmış olan Türk kavimleri, bunlara *aşlık* demişlerdi. Büyük devletler kurarak yaşama seviyelerini yükseltmiş plan Türkler ise, yemeklik tahılda, daha çok buğdaya dayanmışlardı. G ö k t ü r k devletinin Batı kesimleri, daha erken çağlarda Batıya kaymışlardı. Bu sebeple, Batı Türkistan'daki yüksek ziraat teknikleri ile ilişkiler kurmuşlardı. Herhalde bu sebepden dolayıdır ki, B a t ı T ü r k l e r i n i n yiyecek kültüründe buğday, birinci derecede bir önem kazanmıştı. Nitekim Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyılda bütün Türklerin buğdaya, *buğday* dediklerini yazıyordu. Ancak O ğ u z l a r, buğday için *aşlık* derlermiş. Tabii olarak bu, Türk kültür tarihi bakımından büyük bir gelişmeği gösteren önemli bir belgedir. Aynı konuya, arpa ve darı ile ilgili bölümlerimizde de döneceğiz.

Resim: 28. Farsça Oğuz destanında bir savaş sahnesi:
(Dış tesirli).

"Bulgur, döğme, kavut, kavurga, un, yarma", Türklerin buğday kültürü ile ilgili konularıdır Bu eski Türk kültür deyişlerini bugün, yalnızca Anadolu'da görmüyoruz. Bu deyişlere, bütün tarih boyunca ve Altay dağlarının en ıssız vadilerinde yaşayan Türklerin dillerinde bile rastlıyoruz. Biz bu kitabımızda, bu konuların derinliklerine kadar inemiyeceğiz. Zaten yiyecek kültürü ile ilgili buğday ve un meseleleri, bu kitabımızın yemek bölümünde yer almıştır. Bizim *yarma* sözümüzü, bugünkü Moğolların bazı kesimlerinde bile, *carma* şeklinde görmek mümkündür. Moğollar, Batıya yayılıp Türkler ile ilgilerini çoğalttıkça, buğday ile ilgili Türk kültür sözlerini de benimsediler. Örnek olarak, XIV. yüzyılda Batı Türkistan'a yakın olan Moğollar da, Türkler gibi buğdaya buğday diyorlardı 3). Harezmşahlar çağında, yalnızca buğday ekimi değil, buğday alım satımı veya *"Buğday ticareti"* de vardı. Bu sebeple buğday satan kişiye, *"buğday satkuçı"*, yani "buğday satıcısı" deniyordu. Tabiî olarak Türkler, *"buğday çeşitleri"* hakkında da, çok geniş bir bilgiye sahipti. Biz bu kitabımızda, yalnızca *kara buğday, delüce buğday* gibi bazı yan çeşitler üzerinde duracağız. Diğer konular için ise, bu kadarcıkla yetineceğiz.

KARA BUĞDAY

Kara buğday, yani *(Fagopyrum esculentum),* Anadolu Türklerinin beslenme ve hayvancılık kültüründe, önemli bir yer tutmamıştır. Fakat bu bitki, Türk kültürünün başlangıcı bakımından, ayrı bir

değer taşır. Çünkü, eski Ortaasya'da bu bitki, önemli bir yer tutmuştu. Çingiz Han zamanında, Ortaasyaya seyahat etmiş olan Plano Carpini ve Marco Polo gibi seyyâhlar, kara buğday'dan önemle söz açmışlardı. Bu sebeple, Avrupa'da sonradan görülen kültür bitkilerinin köklerini inceleyen V. Hehn gibi ünlü kültür tarihçileri bile, karabuğdayın yayılışı üzerinde durmuşlardı 4). Bitkileri sınıflayan, yine ünlü botanikçi Linné de, bu bitkinin anayurdu üzerinde durmuş ve karabuğdayı, kodeksine *(F. Tataricum)* adı ile almıştı. Bazı Avrupa dillerinde ise, buna, *Türkmen buğdayı* adı da verilmiştir. Bu bitkiye, Kuzey Moğolistan ile Baykal gölü kenarlarında, yabanî olarak rastlanır. Unu çok boldur. Kara buğday Avrupa'da arılara yem olsun diye, arı peteklerinin önüne özel olarak ekilmekte idi. Kuzeydeki Tatarlar ile Batı Türkistan'daki Özbek Türkleri, - Anadolu'da olduğu gibi - bu bitkiye *kara buğday* adını vermişlerdir. Hüseynova'ya göre, Azerbaycan Türkleri ise, karabuğdaya, *kara - basak* veya *kara - bassak* adı verirlerdi 5). Biz bu yazılışı, *kara - başak* olarak düzeltmeği, daha uygun bulduk. Karabuğdayın, kuzey - doğu Anadolu'da ekildiği de görülür. Bu ekim geleneğinde, Rusya ile Ortaasya geleneklerinin tesirlerini aramak da yerinde olacaktır görüşündeyiz. Kazan Türkleri de Kara - buğdaya, *kara - buuday* adını verirler 6). Türklerin çok uzak kesimlerinden biri olan Çuvaşlar bile, karabuğdaya *xora - töle* diyorlardı 7). Bu da bize gösteriyor ki, Türk kavimleri birbirlerinden ne kadar uzak olursa olsunlar, yine de bir karabuğdayın adında birleşiyorlardı. Moğol kavimlerinin or-

ta ve Batı kesimleri ise, karabuğdaya *hara - carma* diyorlardı. Buradaki *carma* sözü, bugünkü Türkçemizdeki *yarma* deyişinden başka birşey değildir. Bazı Moğol kesimleri de, *boro - carma* yani *boz yarma* sözünü kullanıyordu 8). Görülüyor ki, herşeyin kökü ve temeli, Türk kültürüne dayanıyordu.

BURÇAK

Burçak *(Vicia)*, Anadolu'da *culband, fig, koca fig, küşne* adları ile adlandırılan, yeşil veya kuru olarak hayvanlara yedirilen ve baklagillerden, çok değerli bir yem bitkisidir. Aşağıda adlarını sunacağımız birkaç araştırma, burçağın, ne kadar değerli bir ekin veya bitki olduğunu, bize açık olarak gösterecektir:

1). S. Dilmen, *Ankara keçilerinin bazı yemlerden faydalandırılmaları üzerinde araştırmalar*, Ankara, 1955, s. 7. *2)*. V. Horn ve Esad Kadaster, *Fig nebatının yeşil silo, ot, saman ve dane halinde yem değeri*, Ankara, 1948. *3)*. Esad Kadaster, *Beslenmenin ilk maddeleri*, Ankara, s. 133. *4)*. Sedat Kansu, *Koca fig (Vicia narbonensis) danesinin yem değeri*, Ankara, 1964. Burçak veya fig hakkında, yukarıda yazılmış olan dört eser, Türkiye'de ziraatçilik mesleğinin kurucuları tarafından kaleme alınmıştır. Bundan sonra, daha niceleri yazılmıştır ve niceleri de yazılacaktır. Yukarıda görüldüğü gibi, burçağın da birçok çeşitleri vardır. Bu çeşitlerden çoğu da, *"yaban burçakları"*dır.

Baklagiller ile ilgili bölümümüzde de belirttiğimiz gibi, Türkler baklagillerin hepsine birden, geniş bir ad olarak, *burçak demişlerdi.* Erik, şeftali, kaysı gibi, meyvaların hepsine birden *erük* veya *erik* dedikleri gibi. Uygur tıb kitaplarında *Enetkek burçak,* yani *Hind burçağı* diye bir deyiş geçiyordu 1). Herhalde bu, *(Vicia sativa)* değildi. Bu, bir *Hind baklası, yani (Phaseolus caracalla)* da olabilirdi 2). Veya daha başka bir bitki olması da, muhtemeldi. Yine Uygur tıb kitaplarında, *burçak kayıma* diye bir burçak adı daha görüyoruz 3). Belki bunu, *kıyma burçak* (?) diye de yorumlayabiliriz ama, bu da kesin değildir. Yine Uygur kaynaklarında görülen *kara burçak* sözü, Rus akademisi tarafından, *"kara - nohud"* olarak yorumlanmıştır 4). *Kundu burçak* ise, çince dipnotlarına göre, *(Abrus precatorius)* olarak açıklanmıştı 5). Çünkü Türklerin *kundu* sözü, çince *hung - tou* ile ilgili olmalıydı. Görülüyor ki Türkler, daha Uygur çağında bile, bu konular üzerinde çok şeyler biliyordu.

(Vicia sativa), bugün Türkiye dışında bulunan Türkler tarafından, şu adlar ile adlandırılmaktadır: Azerbaycan Türkleri: *Kara burçak* veya *çöl nohudu. Özbekler: Yavaci nahud.* Başkırdlar: *Mırçak özüm.* Tatarlar: *Torna borgacı* veya *borcagı.* Hakaslar: *Vika ot.* Bu derlemeleri Baskakov'un Altay, Hüseynova'nın Azerî, Çankova'nın "Hakas ve Tatar bitki adları", sözlüklerine göre düzenledik. Her zaman söylediğimiz gibi, bu kitap, bir botanik veya agro - botanik kitabı değildir. Ayrıca, botanikçi

ve ziraatçilerin bile termoniloji üzerinde bir birlik sağlayamadıkları bir konuda, teknik bir sınıflandırma yapmak bize düşmez ve yersizdir. Çünkü bizim belgelerimiz, oldukça eski çağlar ile ilgilidir. Bu sebeple biz, Türklerin burçak *(Vicia)* için kullandığı adları, yalnızca bir sıraya koyarak, inceleyeceğiz:

1. Böğrülce ve yaban böğrülcesi :

Böğrülce, kök ve ekleri ile birlikte, Türkçe bir sözdür. Batı Türkleri ve özellikle Anadolu Türklerinde,yaygın olarak görülmeğe başlanmıştır. Aslında, Türklere göre, nohud, mercimek ve bezelye gibi tane ve bitkiler de, birer böğrülce idi. Bu sebeple, Osmanlı kitapları bunlara, *"böğrülce nev'i"* diyordu 6). Yine Osmanlı Türkçesinde yazılmış kitaplara göre, *"fig, kara fig ve ak burçak"* gibi *(Vicia)* cinsinden bitkiler de, *"Yaban böğrülcesi nev'inden"* idi 7). Görülüyor ki, *yaban böğrülcesi,* fige benzer birçok taneli bitkileri içinde topluyordu. *Kara fig (Phaseolus max)* da, bir yaban böğrülcesi idi. Belki Osmanlılar bunlara, böğrülcegiller bile diyebiliyordu.

2. Burçak, ak-burçak, kara-burçak :

Burçak sözünü Uygur Türklerinin, baklagillerin hemen hemen hepsi için, genel bir deyiş olarak kullandığını, belirtmeğe çalışmıştık. Tabiî olarak bunlar, *Enetkek burçak, kundu burçak* gibi tanıtmalar yapma yolu ile söylenmişti. XI. yüzyıldaki Ortaasya Türklerinin ise, daha çok

Resim: 29. Uygur beyleri ve çiçekli Uygur süslemeleri.

fasulya için burçak dediğini, yine ilgili bölümümüzde göstermiştik. (b. bk.). Harezmşahlar çağında, yani XIII. yüzyılda ise *burçak* sözü, göçerevli Türkler ve Moğollar tarafından, *"nohud"* için bile söylenmeğe başlamıştı 8). Çağatay Türk kültür çevresinde de burçak, hem burçak ve hem de, *"nohud"* anlayışına söyleniyordu. Yalnız, nohudu esas burçaktan ayırabilmek için bir *"küçükter"* tanıtması koymağı da, unutmuyorlardı 9). Azerbaycan Türkleri de *(Vicia)* için, *burçak* veya *kara - burçak* diyordu. Nohudu ise, *hırda burçak,* yani *küçük burçak* diyerek, bundan ayırıyorlardı 10). Kırgız Türkleri ise, yalnızca nohuda burçak diyorlardı 11). Görülüyor ki, bütün Türklerde temel ve çıkış noktaları ayrı idi. Yalnızca zamanla gelişen görüş ve görenek açılarından, birbirlerinden ayrılıyorlardı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, O s m a n l ı Türkleri konuyu daha gelişmiş ve geniş olarak ele alıyordu. Asım Efendi, Farsça *hirûl* sözünü, türlü Arap ve Fars deyişleri ile karşılaştırıp inceledikten sonra şu sonuca varıyordu: *"... Lâkin burçak nev'inden, hurle denilen tanedir. Bizim diyarlarda öküze yedirirler"* 12). Görülüyor ki O s m a n l ı Türkleri, yalnızca deyişlere bağlanıp kalmıyordu. Buna, kendi görgüleri ile, pratik hayattaki tatbikatı da katıyorlardı. Yine Asım Efendi, Farsların *meşeng* deyişini yorumlarken, *"burçak dedikleri tanedir"* dedikten sonra, bir de bunun Hint dilindeki karşılığını veriyordu 13). *Burçak* sözünün, eski A n a d o l u terminolojisinde, yalnızca *(Vicia sativa)* için söylendiği de, bir gerçek idi 14). Buna, bazan *burçak otu* ve bazan *culband* dendiği de, gö-

rülüyordu 15). Bazı Osmanlı sözlüklerinde yer alan *burçak* sözü ise, bizce yanlıştır. *Kara - burçak,* A n a d o l u ile Ortaasya'da, *(Vicia)* için söylenen en yaygın ve en köklü bir deyiş idi. Osmanlı tıb sözlüklerinde ise, daha çok, *kara - burçak* deyişi yazılıyordu. *Ak - burçak* sözüne de, A n a d o l u'da Beylikler çağından beri rastlanıyordu 16). Leclerc'e göre, *ak - burçak* bir *(Orobus ervilia)* idi 17). Daha sonraki Osmanlı kitapları ise, *fig* yani, *(Vicia sativa)* yanında açıklamalar yaparken, *"kara-fig, bir nevi Ak - burçak"* diyorlardı 18). Bundan da anlaşıldığına göre, Ak - burçak, daha çok Kara - fig ile ilgili idi.

3. Culband :

Anadolu'da çok görülen *culband* sözü, kök bakımından, Arap - Fars kültürü ile ilgilidir. Bu söz, Arap - Fars kültüründe *culbân* idi. Bunun Türkler tarafından, nasıl *culband* yapıldığını, burada açıklayamayacağız. Ayrıca culban'ın, Arap - Fars kültüründeki anlayışı da çok geniştir. Löw'e göre bu deyiş, *(Lathyrus sativus)* ve *(Triticum spelta)* gibi tahılları da tanıtıyordu 19). *Culband* ise, Türklerde yaygın olarak *burçak otu,* yani *(Vicia sativa)* veya *(V. narbonensis)* idi 20). Bazan da *(Lathyrus sativus)* idi 21).

4. Fig ve kara-fig, koca-fig :

Osmanlılarda *fig* yaygın olarak *(Vicia sativa)*'dır 22). Türk kaynakları, *"figin Arap - Fars kültürü-*

nün culbân deyişinin karşılığı olduğunu ve burçağa benzediğini", yazar 23). Tarama Sözlüğünde buna *ak - burçak* veya *yaban böğrülcesi* de denmiştir 24). *Kara - fig,* bazı Türk kaynaklarına göre, *(Phaseolus max)* idi 25). Fakat bu, şüphelidir. Çünkü Arap - Fars kültüründe, ancak *mâş* deyimi bir *(Ph. max)* idi 26). *Malayesa*'nın Türkçe tercümesinde, *Hind mâşı* diye anılan bir bitki de vardır 27). Bir Hind bitkisinin, Anadolu'da sık sık adı anılan *kara - fig* ile aynı olması, elbette ki düşünülemez. Görülüyor ki konu, oldukça karışık ve derindir.

5. Küşne :

Küşne de Anadolu'da, *(Vicia)* ve *(Lathyrus)* için çok söylenen deyişlerden biridir. Asım Efendi, Farsların *kersene* deyişini yorumlarken, şöyle diyordu: *"Burçak adı verilen tane adıdır... mukaşşer edüp öküze yedirirler. Bizim diyârda bu taneye, küşne derler"* 28). Arap - Fars kültürünün *kersene* deyişini Löw, *(Vicia ervilia)* ve tarla burçağı *(Lathyrus)* cinsinden, bir tane olarak yorumlamakta idi 29). Löw, bu konuları çok derin olarak ele almıştır. Fakat küşnenin, *(Vicia ervilia)* ile olan ilgisi, daha fazladır. Löw, böyle görüyordu. Çünkü Löw de, küşnenin bir sığır yemi olduğu, kanaatinde idi 30). Tabiî olarak *(Vicia)*'nın da, çeşitleri vardır. Biz burada yalnızca, Türk kaynaklarındaki belgeleri sunmakla yetineceğiz. Bizim görevimiz budur. Bu belgelerin dışındaki bilgiler, bizim konumuz dışında kalmaktadır.

6. Burçak, culband ve fig :

Bu ad ile anılan, yem değeri yüksek bir bitki veya ekin daha vardır. Bu da *(Lathyrus)* dür. Osmanlı kültürü hakkında, gerçekten derin bir bilgisi olan Esad Şerafeddin'e göre, bu çeşitlerin Türkçe adları şöyle idi: *Culban, burçak, fig: (Lathyrus sativus). Fava: (L. cicera).* Tarla *burçağı: (L. pratensis). Yılan bezelyası: (L. Aphaca). Itrî şâhî:* (L. Odoratus).

(Lathyrus) ve *(Vicia)* adları verilen hayvan yemleri, Türkler tarafından, aynı adlar ile adlandırılıyordu. Büyük Türk bilgini Asım Efendi'nin dediği gibi, hepsi de *"Burçak nev'inden"* idi. Burçak çeşitlerine verilen adları da, birer birer incelemiştik. Bu sebeple konuyu, artık burada keseceğiz. (Bk. S. 246).

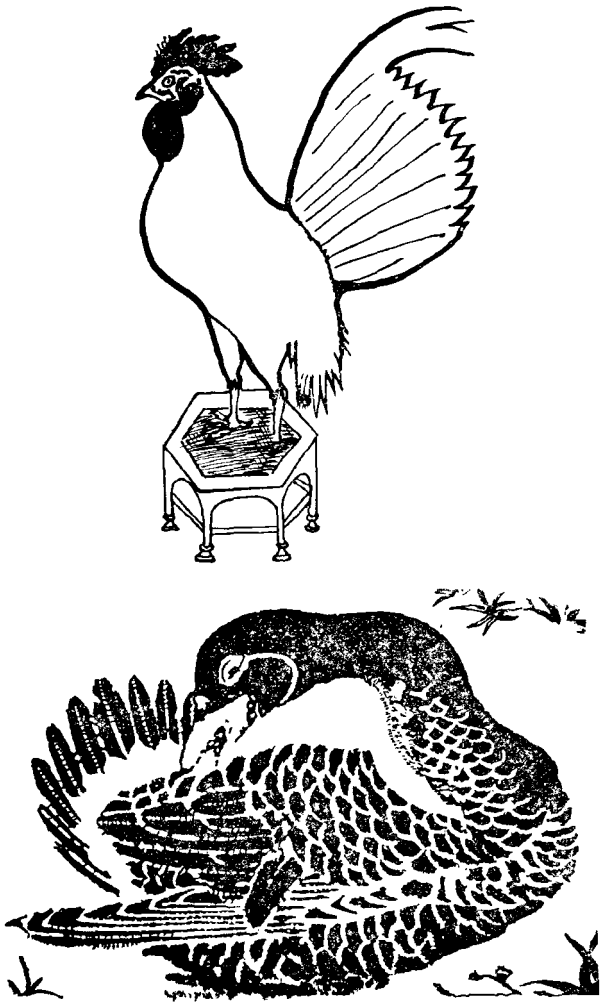
ÇAVDAR

Çavdar, hububat arasında, önem bakımından, üçüncü sırayı alır *Çavdar* aslında, *(Secale cereale)* adı verilen bir bitkidir. Fakat melezlerinin çok olması sebebi ile, Osmanlı tıb kitapları, çavdarı başka bitkiler ile karıştırmıştır. Çavdarın, buğday ile çarpışmasından dolayı, birçok yeni çeşitleri doğmuştur. Beylikler ile Osmanlıların ilk çağlarında tercüme edilen tıp kitaplarında çavdar deyişi çok ve açık olarak görülür. *İbn Baytar* tercümelerini, buna örnek olarak gösterebiliriz 1). Ortaasya Türklerinden Özbekler ise, buna *çevder* derlerdi. Sözün aslı Farsçadır. Bu sözün X. yüzyılda veya daha önce,

Türklerin Batıya doğru kaymaları çağında, Türkler arasında yayılıp gelişmiş olması çok muhtemeldir. Buna rağmen *çavdar* sözü, Ortaasya ile İran'ın yerli kavimleri arasında, az kullanılırdı. Türklerin çavdarı, çok daha önceleri tanıdıklarından, hiç bir şüphemiz yoktur. Kıpçak Türk kültür çevresinden olan Kuman Türkleri çavdara, *ovus* diyorlardı 2). Fakat *ovus, uvus* sözü, yulaf ile ilgili bir deyişdir. Altay Türkleri ile Kuzey Türklerinin hepsi de, çavdara *arış* veya *arıs* diyordu. "Çavdar ekmeği" için, *arış ikmek;* "kış ekimi" için ise, *arış ücümü* diye konuşuyorlardı 3). Yine Altay Türkleri çavdara, *yatkan, yadıgan* da, diyordu. Bazan da iki deyişi birleştirerek, *yadıgan arış* dedikleri de oluyordu 4). Bizce Türklerde çavdar ekiminin köklerini, bu deyimlerde aramak gereklidir. Nitekim bu Türk kültür sözleri, Türklerin uzak kesimlerinden olan Çuvaşlara *ıraş* ve Ruslara da, *roş* şeklinde geçmiştir. Eski Osmanlı kitaplarında çavdara, *Kara-başak* da deniyordu 5).

1. Bromus :

Çavdara yakın ekinlerden biri idi. Bu bitki ile ilgili deyişleri, Anadolu'da şimdilik bulamadık. *(Br. Cristatum)* için, Ortaasya'da Özbek Türkleri, *erkek* derler. Yine Özbeklerde, *(Br. Danthome): Kıltı ak; (Br. oxydon): Kette vaş; (Br. Tectorum):* ise, *arpagan* adı taşıyorlardı. Bu sözleri, Anadolu ile karşılaştırılmasında bir fayda olur diye kaydediyoruz. Çavdarın diğer bir yakın çeşidi ise, *(Boa pratensis)*

Resim: 30. İran tesirli bir horoz ve Uygur-Çin tekniği ile yapılmış bir ördek: (Fatih albümünden).

iri. Yine Özbek Türkleri buna *komur-vaş* diyordu. Buradaki *vaş sözü,* Farsça *mâş* sözünden geliyordu.

2. Karamuk :

Yani *(Lolium temulentum),* ziraat ve botanik kitaplarında, çavdar ile birlikte incelenmektedir. Ekin içinde biten, yabancı ve zararlı bir ottur. *Kara - mug, karamuk,* Türklerin oldukça eski ve yaygın bir kültür sözleridir 6). Çağatay Türk kültür çevresinden, Tarançı adlı tarımcı Ortaasya Türklerine, oradan da kuzeydeki Baraba Türklerine kadar yayılmıştır 7). Kırgız Türkleri, buna *Karamık* derlerdi. Vücûdu lekeler ile kaplayan cilt hastalığına da, aynı adı verirlerdi. XI. yüzyıl Türkleri ise, karamuğa *sarkaç* derdi 8). Yere yayılmak veya yeri kaplamak anlayışına söylenen aynı kaynaklardaki eski türkçe *sarkaçlanmak* veya *surkuçlanmak* sözüne bakılırsa, *sarkaç* deyişinin bu kökten gelmesi çok muhtemeldir. Çünkü karamuk, buğdayın dibine yayılır ve adeta buğdayı boğar. Zararlı bir bitkidir. Eski Anadolu kitaplarında, karamuğa yaygın olarak *karamuk* adı veriliyordu. Bir yaban eriğine de, eski Anadolu'da aynı ad verilmiştir 9). Yine eski Anadolu kitaplarının çoğu yerinde, karamuk için, *delüce* veya *delice* de denmiştir. Asım Efendi ise, karamuk veya deliceye, *buğday azıntısı* diyordu 10). Anadolu'nun birçok köylerinde, karamuk ve delice sözlerinin yanında, buna *acımık, acımuk, bağla* diyenler de yok değildir. Bu konuda, derleme Sözlüğüne bakılmalıdır. Arap - Fars kültüründe karamuk, geniş olarak *şey-*

lem sözü ile karşılanıyordu. Bazan *kara - günlük, kara - buhur* anlayışına da gelen bu söz, Türkler tarafından, birbirine karıştırılmıştı 11). Anadolu'daki Türklerin *karamuk* sözü, Ortaasya'da, ta kuzeylere kadar yayılmış olarak görülüyordu. Batı Türkistan'daki Özbek Türkleri ise, Fars kültür baskılarından kurtulamamıştı. Aslında ziraatçi olan bu Türkler karamuğu, *mestek, bendek* gibi yabancı sözler ile anıyordu. Buna rağmen, yine Kuzey Türklerine dönelim ve eski bir Türk kültür sözüne bakalım: Bu da Kazan Türklerindeki, *bakıra, bakra* sözleridir. Karamuk mânâsına gelen bu söz, Çuvaşlara da *bekra* şeklinde girmiştir 12).

3. "Gülcer":

Anadolu'nun bazı köylerinde, *gülcer* denilen *(Aegilops ovata)* da, çavdar ile birlikte anılan bir bitkidir. Osmanlı kitaplarında ise buna, *keleçeri* deniyordu 13). Topkapı Sarayı kitaplığında bulunan çok eski bir İbn Baytar Türkçe tercümesinde, *kelecer, kelücer* sözleri ile *çavdar* yanyana yazılmıştır 14). Nitekim Arap - Fars kültür sözü olan *şeylem* için, Asım Efendi de şöyle diyordu: *"Bazıları (bunu), yaban yulafı diye tefsir ederler. Bazıları da çavdar derler"* 15). Ahmed Vefik Paşa ise, derin tecrübe ve derlemelerine göre, buna *buğdaycık* diyordu 16). Görülüyor ki, Osmanlı Türkleri de bu konu ile, epeyce uğraşmıştı. Zaten bu bitkiyi de buraya, çavdara benzetildiği veya karıştırıldığı için, bir ilâve olarak koyduk. *Çavdar ile ilgili diğer konular, "Bozdarı" bölümünde ele alınmıştır.*

YULAF

Burada hocamız Prof. W. Eberhard'ın hizmetlerini saygı ile analım. *"Çin'in Şimal Komşuları"* (S. 68) adlı eserinde, Altay dağlarının kuzeyinde oturan Kırgız Türklerinin, yulaf ekimine önem verdiklerini göstermişlerdi. Kuzeye gidildikçe, tabiî olarak, buğday ve hattâ arpa ekimi bile güçleşiyordu. Bu sebeple, Türk kültürünü incelerken, kültür çevrelerine göre iklim ve araziyi de, göz önünde tutmak gereklidir. Yulaf, *(Avena fatua ve sativa)*'dır. *(A. sativa)*, yani tarla yulafı, geniş olarak birçok Türk kültür çevrelerinde, *yulaf* adı ile anılır 1). Osmanlı tıb kitaplarında ise, arapça *dâdî* sözü ile karşılanmıştı. Asım Efendi şöyle diyordu: *"Arpaya benzer ve andan arık ve uzun. Tadı acı ve karamtak dânedir. Nebatı, bir karıştan büyük ve kırmızıdır. Bazıları buna yulaf demişlerdir..... Bazı Türkler, şeytan arpası tâbir ederlerdi"* 2). Yulaf sözü, en eski İbn Baytar Türkçe tercümelerinde bile vardır. *Peygamber arpası* diyenler de vardır 3). Ortaasya'daki ziraatçi Türklerden Tarançılar, yulafa *arpakan* diyorlardı 4). Biraz sonra göreceğimiz gibi arpağan, kara yulaf veya yaban yulafının, eski bir Türkçe adı idi. Türk dünyasında, en yaygın olarak görülen Türk kültür sözü, *sulu* veya *sulı* sözleri idi. Bu söz Ortaasya'da, çok geniş bölgelere yayılmıştı 5). Bu Türk sözü, *suli* şeklinde Moğollara ve *sele* şeklinde de Çuvaşlara geçmişti. Doğu Türkistan'da ise yulafa, belki de at yavrularına yaraması sebebi ile, *tay-arpası* deniyordu 6). Önemli olan nokta, Moğol kavimlerinin yulafa, yal-

nızca *arpa* demeleri idi. Bazan da, *arwe, arbai* şeklinde söylenen bu söz, Ramstedt'e göre M a n ç u diline de, *arfa* şekli ile geçmişti 7). Bu değişikliğe, kuzey bölgelerinin arpa yerine, yulaf kullanmış olmaları da, bir sebep olabilirdi.

"Yaban yulafı" veya *"kara yulaf" (Avena fatua)* da, ayrı bir konudur. Ahmed Vefik Paşa ile Redhouse, yaban yulafının Türkçe karşılıklarını bulabilmek için, Osmanlı sözlüklerindeki *dûser* ve *şeylem* gibi, Arap - Fars kültür sözlerine de önem vermişlerdi. Ahmed Vefik Paşa'ya göre, "yaban yulafı", eski Anadolu Türklerince, *kara yulaf, yara duğ* ve *çavdar delicesi* adı ile anılıyordu. XI. yüzyıl Türkleri ise yulafa, *"arpaya benzer"* anlayışına gelen, *arpağan* demişlerdi: *"Arpaya benzer bir bitkidir. Başağı varsa da tanesi yoktur"* 8). *Arpagan* sözü, Ortaasya'daki Çagatay Türk kültür çevresinde de görülüyordu 9). Kırgız Türkleri ise, *arpakan* diyorlardı 10). Buna rağmen, bu adlar kesin değildi. Yakın mânâlar için de kullanılıyordu. İki Türk büyüğünden biri olan Asım Efendi, Farsça *dûser* sözünü açıklarken, *"buğday aralığında biter, bunu yaban yulafı tefsir ederler"*, diyordu 11). Diğer Türk büyüğü Ahmed Vefik Paşa ise, daha bilgili olarak, *"ağırca yulaf, arpaya benzer"*, diye ilâve ediyordu 12). Bu konuyu, da bu kadarla kapayalım.

D A R I

Anlaşıldığına göre, bir ziraat ve kültür bitkisi olarak darının anayurdu, Ç i n idi. Tabii olarak darı çeşitleri, bir yaban bitkisi olarak, her memlekette

vardı. Fakat yemeklik darı, Hindistan ile İran'a, Çinden gelmişti. Bu konu üzerinde B. Laufer, *Sino-İranica* adlı ünlü eserinde, geniş olarak durmuştur (S. 565). VI. yüzyıl Çin kaynaklarına göre, İran'da pirinç ile darı yoktu. İran'da yalnızca, başaklı ve sivri uçlu bir darı çeşidi vardı. Çok yağlı olan bu darı, Laufer'e göre *(Setaria İtalıca glutinosa)* olmalıydı. Tabiî olarak bu, bizim bildiğimiz darı değil idi. Yine Laufer'e göre, daha önce Hindistan'da da, darı ziraati yoktu. Bu sebeple Hintliler darıya, *"Çin'den gelme"* anlayışında, *cînaka* diyorlardı (S. 540). Tibetliler de darıyı, aynı gelenek ile, *cinna* diye anıyorlardı. Bu konuda Laufer'in görüşlerine, birşeyler katabilecek durumda değiliz. Ancak Laufer'de noksan olan, Ortaasya ile Türkler hakkındaki bilgilerdir. Bu sebeple bizim gayemiz, Laufer'in metodu ile, Türklerin darı hakkındaki bilgilerini, incelemek olacaktır. Ortaasya'nın, Batı ile Çin arasında bir köprü olduğu da düşünülürse, bizim katacağımız yeni belgeler, daha da önem kazanmış olacaktır.

Darı, yani *(Panıcum miliaceum),* tarihin ilk çağlarından beri bilinen taneli bir bitkidir. Ortaasya'da da, durum aynı idi. Fakat Doğu ve Batı Türkleri, yiyecek bakımından, "buğday kültürüne" geçince, darı yalnızca çok kuzeylerde oturan yoksul Türkler ve Moğollar tarafından, ana yiyecek maddesi olarak kullanılmıştı. Örnek olarak XIII. yüzyılın birinci yarısında, Cingiz Han ve oğullarının başkent ve otağlarına giden Carpini ve Rubruk gibi ünlü seyyahlar, Han ailesinin bile, ana yiyecek

Resim: 31. İnek besleyen bir Ortaasyalı:
(Fatih albümünden).

maddelerinin darı olduğunu görmüşlerdi. Batı Türklerinde ise *"darı ekmeği", "yoksulluğun sembolü"* olmuştu. Hattâ arpa ekmeği bile öyle görülmüştü. Bugünkü Türkçemizdeki *darı* sözü, eski Türklerin *tarı-mak,* yani ekin ekmek sözünden türemişti. Aslında bu kökten türemiş olan eski Türklerdeki *tarıg,* yani darı sözünün anlayışı, çok daha genişti. XI. yüzyıldaki Oğuzların dışında kalan bütün Türkler, ekin, tohum, tane, buğday ve zahire gibi hububat için, yalnız olarak *tarıg* diyorlardı. Oğuzlar ise darıyı diğer hububat çeşitlerinden ayırmışlardı. Bu sebeple Oğuzlar, *tarıg* sözünü, yalnızca darı bitkisi ve taneleri için söylemişlerdi. Hiç şüphe yok ki, Batı Türkistan'ın içlerine kadar çok erken çağlarda inmiş olan *Oğuzlar* ile diğer *Batı Türkleri* arasında, ziraatçilik çok daha gelişmiş idi. Sonradan Anadolu'ya gelen bu Türkler, ilk yurtlarında olgunlaşıp gelişmiş olan ziraat gelenekleri ile birlikte gelmişlerdi. İşte bizim bugün söylediğimiz *darı* sözünün geçmişi de, böyle bir geleneğe dayanıyordu. Eski Çağatay Türk kültür çevresi ile, onların torunları olan bugünkü Özbeklerde ise darıya hâlâ *tarıg* denmektedir. Doğu Türkistan'da ise darı sözü, oldukça değişmiş ve *tırik* şekline girmiştir 1). *Eski Anadolu* ile *Türkmen* kültür çevrelerine yakın olan eski Mısır ve Kıpçak Türk kesimleri ise, darıya yalnızca *tarı* diyorlardı. Kabuk veya kepeği çıkarılmış darıya ise *tan tarı* adını veriyorlardı 2). Bu, çok önemli bir gelişme idi. Çünkü eski Türklerin *tarıg* sözleri değişmiş ve Batı Türklerinde, *tarı* hâline girmişti. Tıpkı Anadolu'da olduğu gibi.

1. "Konak" ve "tögü" :

Sözlükler, Türklerde bir nevi darı çeşidini tanıtıyordu. Fakat Türklerin bu önemli kültür sözleri, *boz darı* veya *sorgum darısı* ile de ilgili idi. Boz darıyı, az sonra inceleyeceğiz. *Tügi, tügü, dügü* sözleri de, Türklerin darıyı karşılayan, diğer önemli kültür sözlerinden biri idi. Bizce darıyı temsil eden ana deyiş, yalnızca *darı* idi. Diğerleri ise, darıların çeşitlerini tanıtıyordu. Eski Türklerin *tögı, tüki* kültür deyişlerine gelmiş iken, konuya yine Oğuzlar ile başlıyalım: Bilindiği üzere *Oğuz* ve *Türkmenler,* diğer Türk bölüklerine göre, ziraat kültüründe, daha ileri idiler. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, Türklerin *tögi* sözünü açıklarken, şöyle demekte idi: *"Tögi, darının kabuğu çıkarıldıktan sonra, geriye kalan özü demektir, Oğuzcadır"* 3). Rahmetli Besim Atalay da, bu açıklamanın altına bir not koymuş ve kendi görüşlerini de katmıştı. Besim Atalay'ın hizmet ve hatıralarını anmak için, bu değerli görüşü, aşağıya aynen alıyoruz: *"Bu kelimeyi Brockelmann, "tüki" okumuştur. Anadolu'da pirinç yetiştirilen yerlerin birçoklarında, pirince düğü denmekte ise de, bazı yerlerde de, dögü denilmektedir. Aslı döğmek fiilinden gelmiş olmalıdır. Çünkü pirinci, kabuğundan döğerek ayırırlar. Bu ad, onun için verilmiş olsa gerektir. Bundan başka dügü, Konya, Bayazıt, İzmir ve Ankara köylerinin bazılarında, "ecza" anlamına da gelmekte idi. Bu da bize, kelimenin aslının, döğmek fiilinden gelmiş olduğunu gösterir. Çünkü eski eczacılıkta döğ-*

mek, esastı. Şu hâlde döğü kelimesi giderek, düğü ve dügi şeklini almış olsa gerektir".

Görülüyor ki Besim Atalay, bir Anadolu Türkü olarak, his ve duygu yolu ile de olsa, bazı gerçeklerin derinliklerine inebilmiştir. Besim Atalay, bu görüşüne ve Kaşgarlı Mahmud'un kitabında verilmiş olan diğer örneklere bağlı kalarak, Türklerin bu değerli kültür sözünü, *tögi* okumuştu. Brockelmann ise, Radlof sözlüğündeki örneklerden hareket ederek sözü, *tüki* okumuş ve böyle yazmıştı. Aslında Kaşgarlı Mahmud'un kitabında, *tögmek, tögün, tögüşmek* gibi, Besim Atalay'ı haklı gösteren örnekler de pek çoktur. Türkmen ve diğer Türk kesimlerinden de yararlanarak, eski Mısır Türkleri ile Kıpçak Türk kültür çevrelerinin, çok değerli bir sözlüğünü yazmış olan Abu Hayyan ise, *tükü* sözünü darı olarak tercüme etmiştir. Ancak Abu Hayyan'ın eserinde, epey silinti ve düzeltmeler vardır. Bu düzeltmelerin, sonradan kimin tarafından yapıldığını, pek bilemiyoruz. *Tü(kü)* veya *tü(gü)* şeklinde düzeltilen sözün, sonuna bir de, siyah bir mürekkeple bir *ögre* veya *ügre* sözü ilâve edilmiştir. Az sonra göreceğimiz gibi, *ögre* veya *ügre,* Uygur Türkleri ile diğer Türklerde de, *"darı lapası"* veya sadece *"lapa"* anlayışına geliyordu.

Bundanda anlaşılıyor ki, eski Anadolu'ya yakın olan Eski Mısır ve Kıpçak kültür çevrelerinde de, *tügü* veya *tükü* sözü, yalnızca darı demek değildi. Darının döğülmesi veya lapası ile ilgili bir deyiş de olabilirdi 4). Uygur harfleri ile yazılmış Çince-Türkçe eski bir sözlükte ise, *"temizlenmiş*

darı" karşılığı olarak *tügi* sözü kullanılıyordu 5). Herhalde bu "temizleme", darıyı kabuklarından temizleme anlayışına söylenmiş olmalı idi. Biraz daha eskilere, Uygur Türkleri ile onların çağlarına inelim. Yukarıda da gördüğümüz gibi, *konak* sözü, eski Türklerde kaba bir darı çeşidini tanıtıyordu. Uygur yazılarında bir yerde, *konak tögisi* diye, bir deyiş de geçiyordu 6). *Konak tögisi* ne demektir? Bunu, açık olarak bilemiyoruz. *"Konak darısı"* şeklinde bir tanıtma idi. Yoksa, *"kabuğu çıkarılmış konak çeşidinden bir darı"* dan mı söz açılıyordu?

"Anadolu" köylerine gelelim: Konya ve çevresinde *kızıldarı* veya *kumdarısı* çeşitlerine, *düğü* veya *düyü* adı veriliyordu 7). *Düğü* sözü Anadolu köylerinde bu anlayışların karşılığı olarak kullanılmaktadır: *1). Elendikten sonra, geriye kalan, en ince bulgur. 2). Bulgur unu. 3). Döğülmüş pirinç.* Görülüyor ki Anadolu'da da, *döğü, düğü* sözleri, geniş olarak bulgur ve kabuğundan ayrılmış pirinç gibi, döğülmüş hububat taneleri ile ilgili idi. Tokat'ın Zile köylerinde *düğ aşı,* ince bulgurdan yapılmış çorbalar için söyleniyordu. Merzifon ve Kayseri köylerinde sadece *düğü* ve Tokat köylerinde de *düğü pilav,* ince bulgurdan yapılan pilavlar için kullanılan deyişler arasında idi 8). Görülüyor ki aradan geçen uzun bir zamana, büyük göçlere ve bölgelerin ayrılıklarına rağmen, Anadolu 'daki durum ile, eski Türklerin anlayışı arasında, pek fazla ayrılık görülmüyordu.

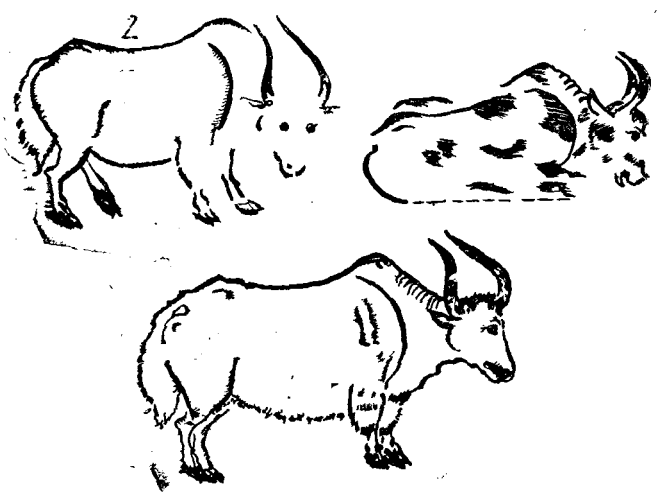
2. "Kabuğu çıkarılmış darı" :

"Kabuğu çıkarılmış darı" ile ilgili, başka bir belgemiz daha vardır: Yine Abu Hayyan'a göre, XIII. yüzyıldaki Mısır ve Kıpçak Türkleri, kabuğu soyulmuş darıya, *tan tarı* diyorlardı 9). Eski Türklerin *tarıg* sözünün, Batı Türklerinde nasıl *tarı*, yani *darı* şekline girmiş olduğunu incelerken, aynı belge üzerinde durmuştuk. Yine yukarıda, *tügü, tükü* kültür deyişlerinin, aynı kaynakta nasıl geçtiğini de, göstermeğe çalışmıştık. Abu Hayyan, konu olarak Kıpçak Türkçesini almıştı. Bunun yanında XIII. yüzyıldaki veya daha önceki, Türkmen veya diğer Türk kültür çevrelerinin sözlerini de kitabına almaktan kendini alıkoyamamıştı. Darının, döğüldükten sonra, kabuğu ayrılırdı. Kabuk kısmı da, elenmek veya savrulma yolu ile dışarıya atılır ve geriye, yalnızca darının taneleri kalırdı.

3. "Darı kabuğu" :

"Darı kabuğu" için, Çağatay kültür çevresinde, *kavuz* sözü söyleniyordu 10). Anadolu'da, Muğlanın Marmaris köylerinde, tahıl kepeğine *kavuz* dendiğini ise, Derleme Sözlüğü yazmaktadır. Aynı anlayıştaki *kavız* sözü ise, Anadolu'da daha yaygındır. Aslında Anadolu'da *kav* kökünden türeyen ve "tahılın kepeğini çıkarma" anlayışına söylenen *kavsamak*, kavzamak sözlerini de çok görüyoruz. Çorum'da, buğday ile arpa kepeğine veya dış kabuğuna da, *kavsak* adı veriliyordu. Yine Derleme Sözlüğüne göre, Finike'nin Gödene köylerinde, darı kabuğuna *kavcar* deniliyordu. Marmaris, Finike, ile

Resim: 32. 1). Hun çağından kalma mukaddes bir boğa. 2). Çin ve Tibet cinsinden inekler: (Fatih albümünden).

Ortaasya'daki Çağatay kültür bölgeleri arasındaki uzaklık göz önünde tutulursa, Türk kültür ve geleneklerinin, ne kadar sağlam prensipler ile yayılabildiğini, daha iyi anlayabiliriz. Bu benzerliklerin, çok derin bir tarihî mânâsı da vardır.

4. Darı lapasından "erişte çorbasına" :

"Üğür, yügür": Şimdi yine, çok eski bir Türk kültür sözüne geliyoruz. Bu söz için, X. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, şöyle diyordu: *"Üğür, darı demektir. Bu söz, Oğuzlardan başka, bütün Türk bölükleri tarafından kullanılır.. Bunu Oğuzlar bilmezler"* 11). Bu açıklama, Türk kültür tarihi bakımından, çok derin bir mânâ taşımaktadır. Oğuzlar ile Batı Türkleri, bu sözü bilmiyorlardı veya çoktan unutmuşlardı. Derleme Sözlüğünde, darı anlayışı ile ilgili, böyle bir söz bulamadık. Bu da, Türk kültür tarihinin gelişme gerçeklerini gösteren, bir görüntü olabilir. Tabiî olarak bizden sonraki nesiller de, Anadolu'da böyle bir iz bulamazlar ise! Yine XI. yüzyılda, *üğürlüg,* "darısı bulunan kimse; *üğürlük* ise, "darı konulan yer" anlayışına geliyordu 12). Yine aynı kaynağa göre, Türkler bu sözü, *yüğür* şeklinde de söylüyorlardı. *"Arpa ögür birle katıldı",* yani, *"arpa darı ile karıştırıldı"* örneği, yine aynı kaynakta veriliyordu 13). Darı, arpa ile, niçin karışmış veya karıştırılmıştı? Bunun sebebini, tabiî olarak bilemiyoruz. Kutadgu Bilig'de de *"arpa ve darı"* yemeğinden, *(arpa, yür)* sözleri ile, söz açılıyordu 14). Aynı kaynakta *"kavrulmuş darı kavutu"* yendiği de söyleniyordu: *"Kavuk yür yedim men"*

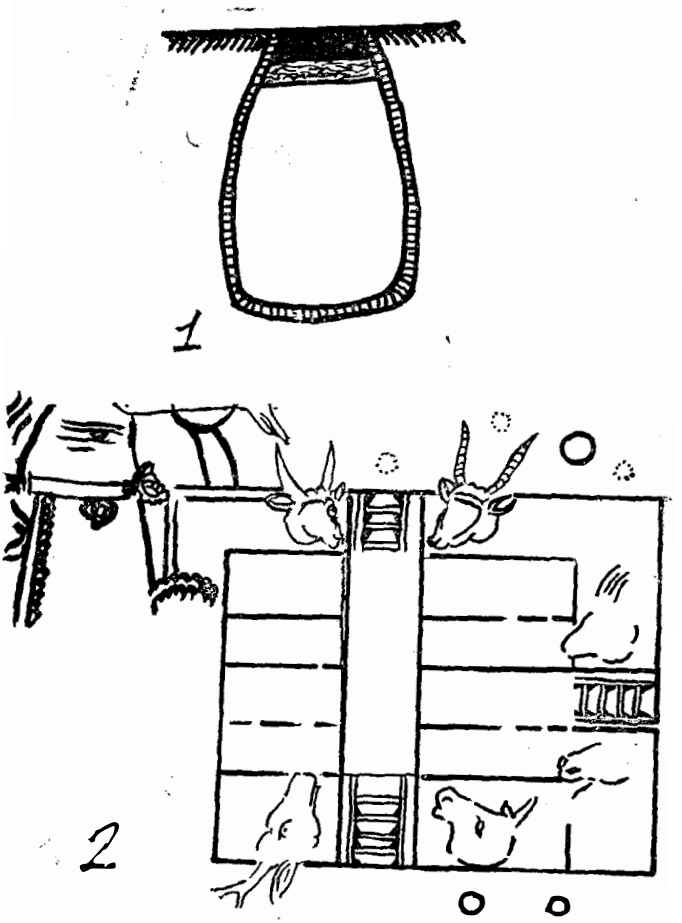
15). Uygur Türklerinin *"satış senetlerinde"* ise, tahıl ile darının birbirinden dikkatle ayrıldığını görüyoruz: *"İki ölçü tahıl, üç ölçü darı verdim": (İki sık tarıg, üç sık yür berür men),* deniyordu 16). Bu sözler günlük hayat ile ilgili idi. Bu sebeple de, değeri büyüktür. Bu satış veya ödünç senedinde, tahıl için genel olarak, *tarıg* deniyordu. Darı da, *yür* denme yolu ile, tahıldan ayırd ediliyordu. Türkler, arpaya benzeyen bitkilere nasıl *arpağan* gibi adlar vermişler ise; darıya benzeyen tanelere de, aynı benzetme ile, yeni sözler türetmişlerdi. XI. yüzyılda Türkmenler, darı gibi, "kırmızı taneleri bulunan" bir bitki tanıyorlar ve bunun tanelerini de, darı gibi yiyorlardı. Darıya benzeyen bu bitkiye, *yügürgün* diyorlardı 17).

5. "Darı lapası" ve "şehriye çorbası":

Darıdan yapılan lapa veya çorba da, Ortaasya Türkleri arasında, çok yaygındır. Biz bu sözlerin Anadolu'daki izlerini bulamadık. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, *"Ügre, tutmaca benzer bir şehriye çorbasıdır, tutmaç daha sulu olur",* diyordu 18). Yine aynı kaynak, *"Kıyma ügre, bir çeşit eriştedir, hamuru serçe dili gibi eğri kesilir",* diye, ayrı bir açıklamada da bulunuyordu 19). Bu açıklama da, Türk kültürü bakımından ayrı ve büyük bir değer taşıyordu. Kuzeyde yaşayan Türkler, çevre ve ekonomi gerekleri bakımından, henüz *"darı tarımı"* seviyesinden kurtulamamışlardı. Halbuki ziraat bölgelerinde yaşayan Batı ve Doğu Türkleri ise, *"buğday tarımı"* ve *"buğday ekonomisi"* düzenine, çok-

tan erişmişlerdi. Bu sebeple, başka Türklerde darı yemekleri için kullanılan deyişler, artık B a t ı Türklerinde, *"hamurlu yemekler"* için, kullanılır olmuştu. Ç r g a t a y kültür çevresinde de *ögre* sözü içinde, yoksul Türklerin darı lapası anlayışı artık kalmamıştı. Nitekim Şeyh Süleyman Efendi de haklı olarak, *"Ögre-aşı, erişte aşı ve şehriye"*, diyordu 20). Fakat Sagay, Koybal gibi çok kuzeylerde oturan Türklerin anlayışı ise böyle değildi 21). Öyle anlaşılıyor ki, *ügre* veya *ögre* sözü, eski U y g u r Türklerinde de, yalnızca, *"öz, bulamaç ve lapa"* anlayışına kullanılıyordu. Eski Uygur tıb yazılarında şöyle deniyordu: *"Ügre kılıp içürser edgü bolur"*. Yani, *"lapa veya bulamaç yapıp, içirilirse, iyi olur"* 22).

Bizce asıl *"darı lapası veya içkisi"*, *sök* idi. *Sök*, bugünkü Ortaasya Türk kavimlerinde, çok az olarak "darı" mânâsına söylenir. Doğu Türkistan'da ise, soyulmuş ve işlenmiş darı karşılığı olarak söyleniyordu 23). Moğollarda bu söz, *sög, sog* şeklinde, çok yaygındır. Bu deyişin, kökleri üzerinde durmayacağız. Aslında Türklerin, darı anlayışına gelen *ügür* sözleri de, moğolcaya girmiştir. Bizce Moğolların *cügür*, "darı" sözleri, Türklerin *ügür, yüğür* deyişlerinden başka bir şey değil idi. Ramstedt'in Kalmuk Sözlüğüne göre, Rusların *kukuruza* deyişleri bile, köklerini bu sözden almıştı 24). Ramstedt hattâ, Osmanlılarda *"Buhara darısı"* mânâsına söylenen *çökeri* sözünü bile kitabına almış ve araştırmalarına katmıştır. Bu sebeple, ona saygımız büyüktür. Moğollarda da darı çeşitleri ile ilgili deyiş-

Resim: 33. 1). Doğu Türkistan'da bir hububat kuyusu. 2). Uygur Duvar resimlerine göre bir Uygur evinin iç planı.

ler çoktur. Çünkü Moğolların yiyecek kültüründe, darı ekimi ve yemekleri, birinci derecede önem taşıyordu. Moğollarda *Boor* ve *bodaan* ve *bodaga* gibi darı çeşitleri de vardı 25).

6. Darı yemekleri :

Türk kaynaklarında, darı ile yapılan yemekler hakkında verilen bilgilerin çok az olduğunu yukarıda belirtmiştik. XI. yüzyıl Türk kaynaklarında, *kürşek* adlı bir darı yemeği hakkında, şöyle bir tanıtma yapılıyordu: *"Darının özü, suda veya sütte kaynatılır, üzerine yağ dökülür. Böylece yenen bir yemektir"* 26). Anlaşıldığına göre Moğollar, darının da buğday gibi, yarma'sını yapıyorlardı. Bu *"darı yarması"* için de, Türklerden aldıkları *yarma* sözünü, kendi ses uyumlarına göre değiştirip *carma* yapmışlardı 27). Türk kültürünün doğuda görülen bir tesiri olması bakımından, bunu da bir delil olarak buraya alıyoruz.

"Darı şarabı", Türkler tarafından da yapılıyordu. Kaşgarlı Mahmud'a göre, *"Tumu Buhsun, küpte bulunan darı şarabının köpüren, fışkıran kısmı"* idi 28). Bu önemli kültür sözünü, derinleştirmeği, henüz erken buluyoruz.

7. "Boza" :

Darı şarabı veya içkisinin, geniş bir adı, bozadır. Yukarıda adı geçen XI. yüzyıl Türklerinin *Tuma buhsun* adlı darı şarabı, herhalde bozadan başka birşey olmasa gerekti. *Boza* sözü, *İbn Baytar*'ın Türkçe ter-

cümelerinin türlü nüshalarında yer almaktadır 29). Bu belgeler, Anadolu Türkçeciliğinin ilk kımıldamaları idiler. Osmanlılar, darı ile ilgisi olmayan başka içki ve sıvılara da boza demişlerdi. Ahmed Vefik Paşa, Redhouse'dan çok daha geniş olarak, bu konu üzerinde durmuştur 30). Bu mesele üzerinde fazla durmayacağız. *Boza* sözü, Farsçada da vardır. Asım Efendi'ye göre, *"Bûze, pirinç veya darı unundan yapılan şaraptır"* 31). Orta Farsçada, darıdan yapılan şarabın asıl adı, *begni* idi. *Begni* sözü, üzerinde üzüm şarabı ile ilgili bölümümüzde, ayrıca duracağız. Tabiî olarak, *boza* sözü üzerinde de, ayrıca durulmalıdır. Moğollar da, "arpa unu ile sütten" yapılan alkolik içkilere, *bodso* diyorlardı. Bu konu üzerinde B. Laufer, *Sino-Iranica* adlı eserinde durmuştur (S. 575). Ancak Laufer'in, Türkçedeki *boza* sözünden, haberi yoktu. Türkmen boylarından birinin adı da *bozaçı*, yani *"bozacı"* idi 32). Şeyh Süleyman Efendi'ye göre bunlar, *"boza satan"* boylardan biri idi. Eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde ise, *boza* sözü, yalnızca *"içki"* anlayışına kullanılıyordu 33). Öyle anlaşılıyor ki *boza* sözü de, eski Türk-Soğd kültür alışverişlerinin bir hatırası olarak yaşıyordu. Bu konu üzerinde, ayrıca duracağız. Farslarda *âhsüme* sözü de, boza mânâsına söyleniyordu. Asım Efendi'nin de dediği gibi, *"Boza dedikleri meşhur şaraptır, pirinç arpa darı unundan yaparlar"* 34). Görülüyor ki *boza* eskiden, yalnızca "darı unundan yapılan ekşimiş bir içki", değil idi. Ankara köylerinde bozaya *mırmırık* denir. Ahmed Vefik Paşa'nın da dediği gibi, *mır-*

mırık, bozanın başka bir çeşididir 35). Burada bozanın çeşitleri üzerinde duracak değiliz.

8. "Begni, bekini" :

Türklerde *"buğday, darı arpa gibi tanelerden yapılan"* bir içki idi 36). Bu tanelerden yapılan bozanın, tabiî olarak bir olgunlaşma çağı vardı. Buğday ve darıdan yapılan *"bu içkinin iyice olgunlaşıp yoğunlaşmasına"* ise, XI. yüzyıl Türkleri, *"bekni yewüldi"* diyorlardı 37). Bilindiği üzere eski Türklerde, *"içki içme özel bir protokol ve tören içinde"* olurdu. Testiye konan bozanın, testinin emziğinden akıtılarak dağıtılmasına da, yine aynı çağ Türkleri, *"bekni yüşdi"* diyorlardı 38). Görülüyor ki Eski Türklerde boza, içki içme töreni, gelenekleri ve türlü deyişleri ile kendini gösteriyordu. Öyle anlaşılıyor ki, *bekni* sözü yalnız olarak eski Türklerde, *"tahammür etmiş buğday, arpa ve darı içkisi"* anlayışına geliyordu. U y g u r Türkleri ise, "tahammür etmiş üzüm şarabını", bundan ayırıyorlardı. *"Üzüm şarabı"* için, *bor bekni* demek ile yetiniyorlardı 39). Bilindiği üzere, eski Türklerde *bor, "üzüm"* demektir. Fakat bazı U y g u r yazılarında, *"borka, beknike",* yani üzüme ve bekni'ye gibi, bu iki şeyi birbirinden ayıran söyleyişleri de görüyoruz 40). Bu deyişlerdeki *bekni,* yalnızca üzüm şarabı da olabilirdi. Fakat şimdilik bu konuda, daha ileri gitmeyeceğiz. *Bekni* sözü, U y g u r yazılarında, *bor bekili, bor bekini* şekillerinde de yazılıyordu. Görülüyor ki, Farsçada görülen *begni* sözüne kapılarak, büyük teoriler içine

girmek, doğru değildir. Eski Türklerde, bunun çok daha önceleri, köklü ve yaygın gelenekleri var idi.

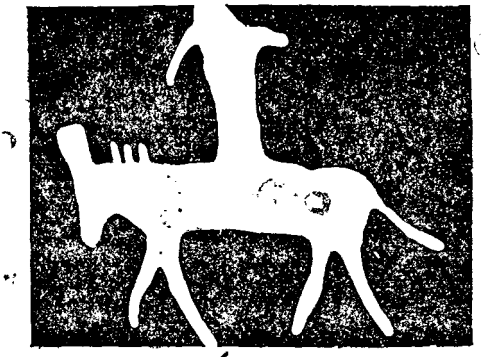
9. "Türk kaynaklarında görülen darı çeşitleri":

Her zaman söylediğimiz gibi bu kitap, bir botanik kılavuzu değildir. Biz kaynaklarda, Türkler ile ilgili hangi bilgileri bulabildik ise, onları toplayarak vermeğe çalıştık. Bizim için önemli olan, Türklerin bildikleridir. Bu sebeple, sonradan Almanca veya Fransızcadan tercüme edilerek türetilmiş deyimlerin, bu kitabımızda elbette ki yeri yoktur. Türklerin sözlükleri ile tıb kitaplarında geçen darı çeşitlerini kısa olarak özetleyeceğiz: *1). Ak darı:* Tıb kitaplarında biraz da *sorgum darısı (duhn)* anlayışına görülür. Çağatay kültür çevresindeki *Akbaş* da bu çeşittendir. *2). Arnavud darısı:* Bunun da bir darı olduğu söyleniyor. Fakat yaban darısı çeşitlerinden birisi olması daha muhtemeldir. Çünkü süpürge otuna da, *arnavut darısı otu* diyen sözlüklere rastladık. *4). Saru veya saru darı:* Ahmed Vefik Paşa, Fars - Arap *Câvers, gâvers* sözleri ile karşılamıştır ki, buna *(Penicillaria spicata)* adlı bir bitki diyenler de vardır 41). *5). Suret darısı:* Bu darı çeşidi de, *câvers* adı ile tanıtılmıştır. Redhouse'a göre bu, *"buğdayların altında yabanî olarak biten bir darı çeşididir"* 42). Zaten Türk Sözlükleri de bunu, *"darıdan bir nev'idir ki ana suret darısı derler"*, diye tanıtma yapmışlardır. Suret darısı ile ilgili bilgiler, Tarama Sözlüğü içinde, hep bir araya getirilmiştir 43). Topkapı Sarayı'nda bulunan *Malayesa* tercümesinde, bu darı çeşidi daha başka şe-

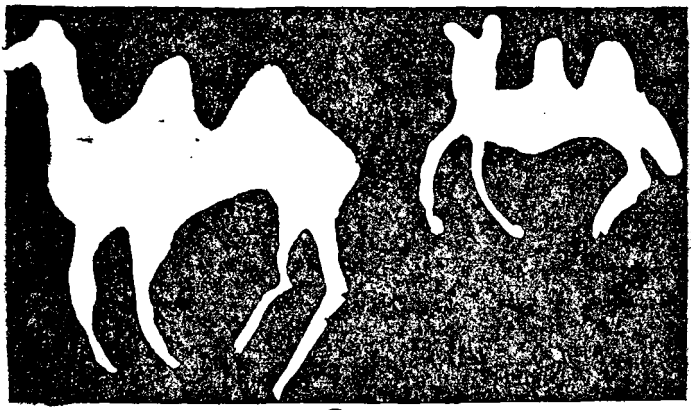
kilde tanıtılmıştır 44). Bu konu ile ilgili bilgiler birbirlerini tutmamaktadırlar.*6). Yaban darısı:* Bu da Osmanlı kitaplarında, Arapça *semâm* karşılığı olarak gösterilmiştir. Löw'e göre, *(Panicum dichotonum)* idi. Biz tabiî olarak bu çeşitleri, daha çok Arapça karşılıklarına göre tesbit etme yoluna gidiyoruz.

BOZ DARI
(Sorgum darısı)

Türk kültürünün büyük araştırıcısı Ahmed Vefik Paşa bu darı çeşidine, *boz darı* demişti 1). Renginin koyu olması sebebi ile, Paşa'nın gezdiği bölgelerde, bu darı cinsine *boz darı* deniyordu. Bu darının, ilmî adları pek çoktur. Biz burada yalnızca, en önemlilerinden iki tanesini vereceğiz: *(Holcus Sorghum) ve (Andropogon sorghum).* Buna yaygın olarak *sorghum* da denir. Araplar da, bu darı çeşidine, renginin koyu olması sebebi ile, *duhn* demişlerdi 2). Redhouse ise Batının tesirinde kalarak bu darıyı, *sorgun darısı* adı ile adlandırmıştı 3). Fakat Redhouse'un, genel olarak Osmanlı kitaplarına bağlı kaldığını da, unutmamamız gereklidir. Sonradan Batı dillerinden çevirme yolu ile Türkçemize *Hind darısı* deyişi de girmiştir. Bu darı çeşidi, Doğudan Avrupaya iki yol ile gitmişti. Bunlardan birisi ve en önemlisi, Türkiye yoludur. Bu sebeple İngilizler boz darıya, *Türk darısı (Türkish millet)* diyordu. Almanlar ise, bozdarıyı herhalde Mısır yolu ile öğrenmiş olmalı idi. Bu sebeple Almanlar bozdarıya, *durra* da demişlerdi. Türkiye'ye nereden geldiğini ise, - aşağıda da göreceğimiz gibi -,

1

2

Resim: 34. Göktürk çağı kaya yazılarında eşek (?) ve develer.

Asım Efendi'nin açıklamaları çözmektedir. Ona göre bu darı, bir *"Mısır buğdayı"* idi. Öyle anlaşılıyor ki Türkler asıl *mısır,* yani *(Zea Mais)* bitkisini tanımadan önce bozdarıyı, *mısır buğdayı* adı ile anmışlardı.

Anadolu Türklerinin, XIII. — XIV. yüzyıllarda, bu darı çeşidinden haberleri vardı. Çünkü *İbn Baytar* ve *Maleyasa* gibi önemli tıb kitaplarının Türkçe çevirilerinde, bu darı çeşidinin adını görüyoruz. Hattâ *İbn Baytar'ın* Türkçe tercümesinde, *"bu bitkinin saplarının buğday ve arpaya göre daha büyük ve kalın olduğu"* söylenmektedir. Bu konuya aşağıda yeniden döneceğiz. Ünlü botanikçi Candolle'a göre, bu bitkinin atası ve yaban çeşitleri, Afrika'nın dışında, hiç bir yerde bulunamamıştır. Tabiî olarak araştırmaların şimdiki durumunu bilemiyoruz. Bu darının çeşitlerini, agro-botanik bakımından Anadolu'daki yayılışını, Jukovskiy ve ekibi derin olarak incelemişti 4). Biz yine burada, yalnızca Türk kaynaklarında bulabildiğimiz bilgileri sunmağa çalışacağız:

1. Ak darı:

Ortaasya Türkleri, nedense bu darı çeşidini *ak* sözü ile tanıtmışlardı. Halbuki bu darının rengi koyudur. Bu tanıtmanın sebeplerini açık olarak bulamadık. *A). Ak-baş:* Özellikle Çağatay Türk kültür çevresinde yazılmış kitaplar, "Mısır darısı" için, bu deyişi kullanıyordu 5). Şeyh Süleyman Efendi. ak-baş sözünün karşılığı olarak koyduğu, Farsların *cevârî* sözü de, bir sorgum darısı idi 6). *B). Ak*

darı: Hezarfen Çelebi'nin Tıb Sözlüğünde, Arapça *duhn* sözü de *ak darı* olarak tanıtılmaktadır 7). Az sonra göreceğimiz gibi *duhn,* gerçek bir sorgum darısıdır. *C). Ak-konak:* Yine az sonra göreceğimiz gibi Türklerde *konak,* darısının kaba çeşitleri ile sorgum darısını içine alan bir deyişdir. Doğu Türkistan Türkleri ise sorgum darısına, *ak-konak* diyordu 8).

2. Boz darı :

Bu söz, Ahmed Vefik Paşa tarafından kullanılmıştır 9). Arapça *duhn,* yani sorgum darısı karşılığı olarak söylenmiştir. Löw, bu Arap deyişini İbranî köklerden gelerek, *(Sorghum vulgare)* çeşidinden bir darı olduğunu tesbit etmiştir 10). Biz bu konuda tabiî olarak, Löw'e bağlı kalıyoruz. Redhouse ile diğer tıb kitapları ise, *Sorghum* sözünü Türkçeleştirerek, buna *sorgun darısı* demişlerdir 11). Sorgum darısının *(S. Halepense)* diye bir çeşidi daha vardır. Ortaasya'daki Özbek Türkleri, bu çeşit darıya *gumay* diyordu. Aynı darıya, Ruslar da *gumay* derlerdi. Bu deyişi, Rusların Türklerden almış olması, çok muhtemeldir. Bu bilgileri, "Özbek botanik" sözlüklerinden alıyoruz.

3. Kara ve karaca darı :

Ahmed Vefik Paşa *Kara darı*'dan söz açıyor; fakat bir açıklama vermiyordu 12). İbn Baytar'ın Türkçe tercümelerinde ise, arapça *duhn* sözünün karşısına, Türkçe *karaca darı* karşılığı konuyordu 13). İbn Baytar'ın orijinalini inceleyen Leclerc ise, bu

çeşit darıyı, *(Elymus Holcus)* olarak tanıtıyordu 14). Görülüyor ki Beylikler ve ilk Osmanlı çağındaki Türkler, bu konuda geniş ve sağlam bir bilgiye sahipti. A l t a y dağlarının kuzeyinde oturan S o y o t Türkleri ise, kara darıya, *kara-tara* diyordu 15). Buradaki *tara sözü,* darıdan başka birşey değil idi.

4. Konak darısı :

Konak deyişi ile, T ü r k kültürünün en eski çağlarına yeniden girmiş bulunuyoruz. Aslında *Sorgum* darısının, ortaçağlarda Ortaasya'da ekilmiş veya tanınmış olmasını, biz mümkün görmüyoruz. *Konak* sözünü XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, *"bir çeşit kaba darı"* diye tanıtmıştır 16). Görüşümüze göre Kaşgarlı Mahmud, *konak* sözü altında iki taneli bir bitkiyi tanıtmak istemiştir:

5. **Çavdar** (Secale cereale):

Kaşgarlı Mahmud, çavdar ile ilgili eski bir Türk atasözü de vermiştir: *"Konak başı sedhregi yeg",* yani, *"çavdar başının seyreği iyidir"* 17). Ondan sonra da, şöyle bir açıklamada bulunuyordu: *"Çünkü seyrek olan başağın taneleri büyük olur. Sık başağın taneleri ise, küçük olur. Bu söz, az emek ile dilediği şeyi, elde etmek isteyenler için söylenmiştir".* Çavdar ile darının, Arapça karşılıkları da birbirine yakındır. Bu sebeple, çavdar ile ilgili bölümümüzde, bu konu üzerinde çok fazla dikkatle durmadık.

6. Konak, bir çeşit kaba darı :

Türkler *konak* sözünü, sonradan *Boz darı* veya *Sorgum darısı* anlayışına kullanmışlardır. Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi Türkler, *sorgum darısı'nı,* oldukça geç zamanlarda, yani Anadolu'da bile, XIV. yüzyılda tanımışlardı. Ortaasya'da ise, daha geç zamanlarda öğrenmişlerdi. Bu sebeple XI. yüzyıldaki Kaşgarlı Mahmud çağı ile daha önceki Uygur çağında, Türklerin *sorgum darısı*'nı tanımış olabilmelerini, pek düşünemiyoruz. Yine Kaşgarlı Mahmud, Konak darısı ile ilgili, eski bir Türk atasözü bile veriyordu:

"Sedhremiş olgun konak (koyak), sarmamış sütten kayak".

"Olgun konak darısının taneleri seyrekleşti, sütün ise kaymağı kalmadı".

Mahmud, bu atasözünün şöyle bir açıklamasını da yapıyordu: *"Konak darısının taneleri azaldı ve seyrekleşti. Sütten ise kaymak süzülüp kayboldu. Halbuki bunu yiyebilmek için, ikisini de birlikte pişirmek gereklidir"* 18). Çavdar hakkında, az önce yukarıda vermiş olduğumuz atasözü ile bunun arasında açık bir benzerlik vardır. Bu sebeple de, çavdar ile konak darısının birbirine karıştırıldığı, bir defa daha ortaya çıkmış bulunuyordu. Uygur yazılarında konak sözü bazan yalnızca söyleniyordu. Bazan da *konak tögisi,* yani *"konak darısı"* gibi, bir tanıtma yolu ile yazılıyordu 19). *Konak* sözü, Harezmşahlar kültür çevresinde de unutulmamıştı 20). *"Uygurca - Çince sözlük"* de, konak sözünü

"kaba bir darı" olarak tanıtıyordu 21). Konak sözü, Çağatay gibi Türklerin kültür bakımından gelişmiş çevreleri ile, Tarançı Türkleri gibi tarımcı kesimlerinde de, çok yaygın bir şekilde görülür 22). Hattâ eski Türk edebiyatının büyük öncülerinden biri olan R a b g uz î, *"Adem ile Havva'nın Cennetten çıkarılmaları sırasında, gözlerinden akan yaşın, konak (darısı?) gibi damladığını"* söylüyordu 23). Bu duruma göre *konak* tanesi, o kadar küçük bir şey olmamalı idi.

7. "İtalyan darısı" :

Görülüyor ki bu konuda, bir neticeye varmak oldukça güçtür. Geçen yüzyılda ise Kırgız Türkleri *"İtalyan darısı"* için, konok deyişini kullanıyordu. Ruslar da, aynı çeşit darıya *kunak* diyordu 24). Aynı Türkler, çeşidini bilemediğimiz bir ot için de, *it konak,* yani *"it konağı"* diyorlardı. Bu darı çeşidinin, *(Panicum italicum, L)* olup olmadığını bilemiyoruz. *Konak* sözü, Türk kültür çevrelerinde, özellikle Batı Türklerinde yavaş yavaş kaybolmuştur. Buna karşılık, Moğol kavimlerinde bu söz, daha çok söylenmeğe başlanmıştır. Bilhassa Batı Moğol kesimleri, bütün darı çeşitleri ile tahılı, artık hep *honok* adı ile adlandıra gelmişlerdir 25). Onlar, *Mısır* için bile *erdeni honok,* yani *"inci konağı"* demişlerdi 26). Onlar da Türkler gibi kaba darı çeşitlerini tanıyorlardı. Bunlara da, *yamaan honok,* yani *"yaman", "kötü konak"* diyorlardı. Moğollarda buna benzer, daha birçok deyik vardı. Fakat bunlar, bizim konumuzun dışında kalmaktadır.

8. "Hind darısı" :

Osmanlı kültürüne, herhalde Arap tıb kitaplarından girmiş olmalı idi. Çünkü bu deyiş, Yunancadan tercüme edilme yolu ile, Arapça kitaplarda da yer almıştı 27). *"Mısır buğdayı"* deyişi ise, bizim görebildiğimize göre, Türkçede, Mütercim Asım Efendi'nin açıklamaları ile birlikte görülmekte idi: *"Thehef, necef vezninde, Arapçada bir zerre ismidir ki, Türkçede Mısır buğdayı denir. Mısır buğdayı ile pişirilen yemeğe de derler"* 28). İbn Baytar'ın orijinalini inceleyen Leclerc'e göre ise, bu tane bir *sorgho* idi 29). Asım Efendi, herhalde *durra Mısrî* deyişine dayanarak, buna *Mısır buğdayı* demişti. Bu deyişler, Löw tarafından, çok derin ve karşılaştırmalı olarak, incelenmiştir 30). Bunların hepsi de Sorgum darısı idi. Bazı Türkçe kitaplarda buna, *"Küçük kırmızı darı veya tane"* de denmektedir. Okuyucularımızın şaşırmaması için, Osmanlı Türklerinin çok iyi tanıdığı *İbn Baytar*'dan, şu notları alıp vermeği, daha uygun buluyoruz: *"Durra, başaklıdır. Yaprakları darınınkine benzer. Taneleri küçük, uzunca ve incedir. Bitkisi, kırmızımtırak görünüşlüdür"* 31).

PİRİNÇ

İsa'dan önceki çağlarda, Batıda pirinç yoktu. Batıya giden Çin seyyahları ile Çin kaynakları böyle diyorlardı. Bu sebeple, B. Laufer, *"Sino - İranica"* adlı eserinde şöyle diyordu: *"Bugün İranlıların, günlük hayatlarında gerçekten çok önemli bir rol oy-*

nayan pilav, eski çağlarda kesin olarak bilinmiyordu" (S. 372). Laufer'in bu eseri, hiç şüphe yok ki çok üstün değerde bir araştırmadır. Ancak Laufer de, bütün Batılılar gibi, İran veya İranlılar hakkında, önceden edinilmiş ve gerçek ile hiç bir ilgisi olmayan bazı duyguların tesiri altında düşünmüştü. Pilav sözü şimdiki İran'da veya orta Farsçada var mıydı, yok muydu? Yoksa bu söz, Batıya Osmanlı Türkleri yolu ile mi gitmişti? Bu konu üzerinde, daha sonra duracağız. Çinliler, pirinç yiyen bir kavim idi. Bundan dolayı, her gittikleri yerde pirinç arıyorlardı. Bu sebeple, Çinlilerin sözlerine bir bakıma, inanmak yerinde olur. Hattâ Çin kaynaklarına göre, VI. yüzyılda, yani Sasanî devletinde bile pirinç yoktu. B. Laufer, Sasanî devletinin topladığı vergiler arasında geçen pirinç sözünü bile, *narenc* şeklinde, düzeltme yoluna gitmiştir1).

Fakat bizce konuyu, biraz daha başka bir görüş açısından ele almak, daha yerinde olur. Elbette ki eski İran ile Önasya'da pirinç ekimi, Çin'de olduğu kadar çok yaygın değildi. Çinli seyyahlar, Batıda, her zaman ve her yerde, - Çin'de olduğu gibi -, bol miktarda pirinci görmemiş olabilirlerdi. Ama İsa'dan önce 285 yılından sonra, Büyük İskender'in biyoğrafyasını yazmış olan Aristobulus, Horasan, Irak ve Suriye'de, pirinç ekildiğinden söz açıyordu. Bu belgeyi, Strabon'un tarihinde bulup veren de, yine Laufer idi. Aslında, M. Ö. II. yüzyılda Batıya gelmiş olan *Cang Çien* gibi Çinli seyyahlar da, İran ve Irak'da pirinç ekildiğinden söz ediyordu. *Cang Çien,* İran'a gitmemişti. Fakat bunu duymuştu.An-

Resim: 35. Rüzgârla savrulan uzun kuşaklar ile süslenmiş bir Uygur tanrısı.

cak Laufer'in, çok haklı olduğu bir nokta vardı: Kitlelerin pirinç ile beslenmesi başka şeydir; bir bitkinin örnek olarak birkaç yerde ekilmiş olması ise, daha başka bir şeydir. Otuz yıl öncesine kadar pirinç pilavı, Anadolu'muzda bile, lüks bir yiyecek idi. Batıya pirincin, H i n d i s t a n yolu ile geldiği ise, başka bir gerçek idi. Bu sebeple, *"Alman kültür bitkileri"* adlı eseri ile, yeni bir araştırma sahası kurmuş olan ünlü Alman bilgini V. H e h n 'den beri, Yunanlıların pirinç mânâsına gelen *oryza* sözünün, Doğudan geldiği üzerinde herkesçe birleşilmiştir 2). Hattâ Ahmed Vefik Paşa bile, *"Pilav sözü Hindîdir"* diye söze başlıyordu 3). VIII. yüzyılda, İran'da bir seyahat yapan Çinli seyyah Huei Ch'ao, artık bu çağda, pirinçle ilgili yemeklere daha çok rastlamıştı 4).

1. Ortaasya'da pirinç ekimi :

Yukarıda, Sasanî devleti çağında, İran'da pirinç ekiminin, yok denecek kadar az olduğunu görmüştük. Ortaasya'daki şehirler ve ziraat bölgelerinin, pirinç ekim sahaları ise, Çin'e çok yakındı. Ayrıca, Çin'den gelen yollar ile bu şehirlerin çevrelerinde yerleşmiş olan Çin kolonileri de, pirinç ziraatinin gelişmesine sebep oluyordu. Bu sebeple Kuça, Kaşgar, Hotan ve Kuzey Pamir bölgelerinde, bol miktarda pirinç ekildiğini belgeler ile göstermeğe çalışan Laufer, bu iddiasında çok haklı idi 5). İsa'dan önce ikinci yüzyılda, Batı Türkistan'daki Fergana bölgesinde de, pirinç ziraati yapılıyordu. Ünlü Çin seyyahı Chang Ch'ien,

bunu gözleri ile görmüştü. Özet olarak, şunu demek istiyoruz: Çin tesiri ile, Ortaasya'da pirinç ekimi çok erken çağlarda başlamıştı. Ancak Altaylar ile Orhun bölgesinde, yaygın bir pirinç ekiminin varlığını düşünebilmek, elbetteki çok zordur.

2. Türklerin pirinç için söyledikleri ilk söz, "tuturgan" :

Türklerin bu çok eski kültür sözlerinin, Uygur Türklerindeki durumunu incelemeden önce, Kaşgarlı Mahmud'un görüşlerini öğrenmek, herhalde çok daha faydalı olacaktır. Böylece, bilinenlerden doğru gelmiş olacağız. Bu metod, bizi daha açık olarak aydınlatmış olacaktır. Kaşgarlı Mahmud'a göre, XI. yüzyıl Türklerince, *"tuturkan, pirinç ve döğülmüş pirinç"* demek idi 6). Uygur Türklerinin Türkçe tıb kitaplarında *"pirinç suyu"* içine, birşeyler konup içilmesi ise, şöyle tavsiye ediliyordu: *"Tuturkan suwınta içgil"* 7). Arpa suyu gibi, pirinç suyu da, eski Türk tababetinde önem kazanmıştı. Yine Uygur yazılarında, *"tuturkan aşı"*, yani *"pirinç aşı"* veya yemeğinden de söz ediliyordu 8). Bu söz, bazı Uygur yazılarında, *tuturkan, tutturkan* şeklinde de yazılmıştı. XI. yüzyıldan sonra Türklerin pirinç anlayışına gelen *tuturgan* sözü, yalnızca Çağatay Türk kültür çevresi içinde kaldı. Bunun yanında, *Batı Türkleri*'nden sayılmaları gereken, eski Mısır, Kıpçak ve Kuman kültür çevrelerinde de, görülmeğe başlandı. Fakat diğer Türkler bu sözü unutmuş gibi idi. Eski Kıpçak ve Mısır kültür çevrelerinin, en eski kaynağı sayılan Abu

Hayyan, Batı Türklüğünde pirinci, hâlâ *tuturgan* sözü ile karşılayanlardan biri idi 9). Aynı kültür çevresi ile ilgili diğer kaynaklar ise, onu takip ediyorlardı. *İbn Mühenna* sözlüğüne göre, bu çağda Moğollar da pirince Türkler gibi, *tuturgan* diyorlardı 10). Sonradan Moğollar bu sözü dejenere etmiş ve *dodorga, tuturga* şekline sokmuşlardı. Eski Mısır ve Kıpçak kültür çevrelerinde, süt ve pirinç ile pişirilmiş *"sütlaç"* için ise, "butka" dendiğini, yine bu çağ kaynaklarından öğreniyoruz 11). Yalnız şu önemli nokta da, unutulmamalıdır. Bu çağ ile ilgili kaynaklarda, *Türkmen* ağızlarının tesiri de önemli bir yer tutuyordu. Bu sırada Orta Avrupa'da yerleşmiş olan Kuman Türkleri de pirince, yine tuturgan diyorlardı 12). Aşağıda da göstereceğimiz gibi, bu çağda *pirinç* sözü de, *birinç* yazılış ve söylenişi ile, Türk kültürüne girmişti. XIV. yüzyılda gerek Mısır'da yazılmış olan Türkçe sözlükler de ve gerekse Orta Avrupa'da yerleşmiş olan Kuman Türklerinde, *"pirinç ile tuturgan sözlerinin yanyana görülmesi"*, Türk kültür tarihinin yeni ve önemli bir gelişme çağını gösteriyordu.

3. "Dögü", döğülmüş pirinç :

Pirinç mânâsını karşılayan diğer önemli Türk kültür sözü de, *tüki, tögi* veya *dögü* idi. Bu söz üzerinde, darı ile ilgili bölümümüzde de durmuştuk. (Bk. S. 183). Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyıldaki Oğuzlar, *"kabuğu çıkarılmış darının özüne", tögi* diyorlardı 13). Kanaatimizce bu söz, Türklerdeki eski *"darı kültürü"*nün izlerini taşıyan bir delil

olabilirdi. *Dögü,* aslında döğülmüş bir tahıl çeşidi olabilirdi. *Tögi,* veya *tükü* sözlerinin darı anlayışına kullanılması, Eski Mısır ve Kıpçak Türklerinde de devam etmişti. Fakat bu Türk kesimlerinde pirinç mânâsına gelen *Tuturgan* ve *birinç* sözleri onlar için artık yeterli geliyordu. Pirinç ekimi bakımından daha ileri bir basamaga gelmiş olan U y g u r Türklerinde ise, *"Tügi, başak ve kabuğundan temizlenmiş pirinç",* demekti. Bu anlayışı, *"Çince - Uygurca sözlük"* içinde buluyoruz 14). Tıpkı A n a d o l u'daki *dögü* sözü gibi. Türk kültürü çok geniş bölge ve çevrelerde ayrı ayrı gelişmişti. Bu sebeple, özde aynı olan böyle küçük ayrılıkları, normal görmek gereklidir.

"Darı kültüründen bulgur ve pirince geçme": Bu gelişme, eski A n a d o l u'da da görülüyordu. Tarama Sözlüğü içindeki örneklere göre *dügü,* eski A n a d o l u 'da *"pirinç veya bulgur ufağı"* mânâsına söyleniyordu. Yine aynı eski Anadolu kitaplarında, *"Dügü aşı ki, darıdan olur"* gibi, sözler de görülmüyor değildi 15). Bundan da anlaşılıyor ki, A n a d o l u Trükleri, pirinç ve bulgur kültürüne, çoktan geçmiş ve gerekli gelişmeleri de yapmışlardı. Fakat bunun yanında, eski Türk darı kültürünün geleneklerini de unutmamışlardı. Fakat nedense Anadolu'da, Türklerin eski *tuturgan* kültür sözü, görülmüyordu. Belki bizden sonraki nesiller, bunu da bulabileceklerdir. Halbuki bu çağda, bazı kaynaklara göre, *tuturgan* sözü, Çağatay Türk kültür çevresi ile İran Türklerinde, yaygın olarak söyleniyordu 16). Diğer kaynaklar ise, eski *tuturgan* sözünün, Çağa-

tay kültüründe yalnızca "hastalık" anlayışında kaldığını; pirinç mânâsına ise, yalnızca *tuturgu* dendiğini, söylüyorlardı 17). Görülüyor ki tuturgan, - Moğol kavimlerinin dışında -, Ortaasya'daki Türkler tarafından da, pek fazla tutulmamıştı. Bunun yanında Çağatay Türk kültür çevresinde, *düğü* veya *tüki* sözleri, *"pirinç ve çeltik"* mânâsında, geniş olarak kulanılıyordu 18). Azerbaycan Türklerinde de pirince, *düğü* diyorlardı. Buna karşılık Özbek Türkleri, bu konuda diğer Türklerden ayrılıyor ve darı ile ilgili *şalı* deyişini kullanıyorlardı. Ahmed Vefik Paşa, pirinç sözünü açıklarken, *"türkîsi döğü ve çeltik"* gibi, - her zaman olduğu gibi - bilgili bir girişmede bulunuyordu 19). Paşanın da dediği gibi *dögü, "dibekte dögülmüş çeltik"* idi. Derleme Sözlüğü içinde, *döğü* ve *düğü* sözleri ile ilgili birkaç sahife örnek vardır 20). Bu örnekler, elbette ki Paşa'nın rûhunu şâd edecektir. Bu konu üzerinde daha fazla durmayacağız.

4. "Pirinç" sözü Türklerde ne zaman görüldü?

Eski Türkler, pirince başlangıçta, daha çok *tuturgan* diyordu. Türklerin henüz Ortaasya'da iken, A n a d o l u 'ya gelmeden önce, *pirinç* sözünü kullandığına dair bir belge bulamadık. Pirinç sözünün Farsçaya, S a n s k r i t dili tesiri ile gelmiş olduğu da, umumî olarak kabul edilmiştir. Hattâ eski Yunancadaki *oryza briza* sözlerinin Sanskrit dillerinden gelmiş olduğu da V. Hehn tarafından ileri sürülmüştü 21). Fakat Hübschmann gibi bazı İranistler, bu sözün eski İran'daki Avesta çağında,

verenja ve daha sonraki İran dillerinde de, *vrinji* olabileceğini, ileri sürmüşlerdir. Laufer de, ancak birer teori olan bu görüşleri, kabul etmiştir 22). Bizim için *pirinç* sözünün, Sanskrit veya eski İran kökünden gelme olup olmadığı önemli değildir. Hiç şüphe yok ki bu söz, Batı Türkistan ile Ortaasya şehirlerinde yaşayan *"Soğd"* kavimlerince de, - biraz değişik de olsa -, söyleniyordu. Önemli olan nokta şudur: Türkler başlangıçta pirinci tanıtmak için, Hind veya İran köklü sözler kullanmamışlardı. Bunun yerine, *tuturgan* gibi, ek ve kök bakımından Türkçe olan sözler söylemişlerdir. *Pirinç* veya *birinç* sözleri ise, Türkler arasında çok geç çağlarda, ancak XIV. yüzyılda görülmeğe başlanmıştır. Bunun sebebi ne idi? Öyle anlaşılıyor ki, Türkler pirinç ekiminde, *"Soğd"* komşularından daha az tesir almış olmalı idi. Çok daha önceleri, pirinç ekimini *"Çin"* kültüründen almış olan Türkler, pirinç ziraatini kendi kendilerine geliştirmişlerdi. Bu sebeple de, pirinç ile ilgili Türkçe deyişleri, türetmiş olmalı idiler. Batı Türkistan ve *"Soğd"* tesirleri ise, Türklerin pirinç ekimlerinden çok daha geç zamanlarda başlamış olmalı idi. Örnek olarak XI. yüzyılda, Türklerin pirinç hakkındaki bilgilerinde, Soğd veya İran tesirlerini göremiyoruz.

XIV. yüzyılda ise, eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde artık, *brinç, birinç* sözleri görülmeğe başlamıştı 23). Fakat aynı kaynaklarda, *birinç* sözünün yanında, eski Türklerin pirinç karşılığı olarak söylediği *tuturgan* deyişi de yer alıyordu. Yukarıda bu konu üzerinde durmuştuk. Yani Türkler arasına *birinç* sözünün girmesi, eski Türk

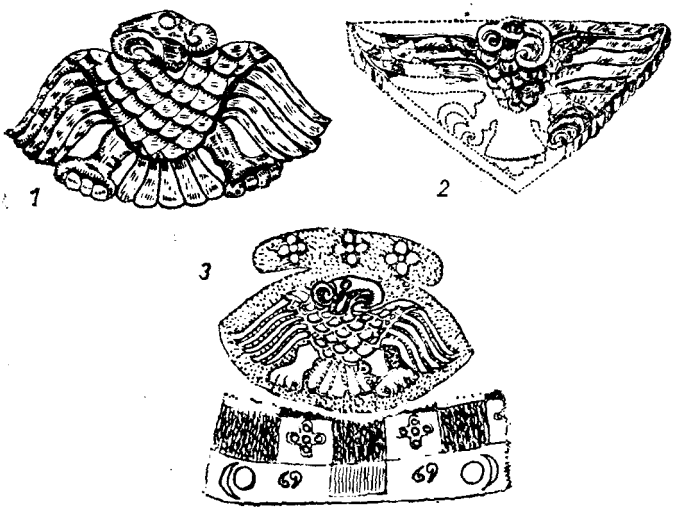
tuturgan deyişini unutturamamıştı. Aslında bu Türk kaynaklarında, birçok Türk ağızları da yer almıştı. Bu bakımdan, kesin bir sonuca varmak, çok güçtür. Ancak belgelerin durumu da, açık ve kesindir.

Osmanlılardaki pirinç ekimi bizim konumuzun dışında kalıyor. Ancak eski Türk kültürünün herhangi bir izini bulabiliriz diye, Osmanlı tıb kitaplarını gözden geçirmeği de ihmal etmedik. Bulduğumuz belgeleri de yukarıda değerlendirmeğe çalıştık.

5. Anadolu pirinç çeşitlerinin kökleri :

Bu konu da bizim ihtisasımızın dışında kalmaktadır. 1933 yılında Anadolu'da, büyük bir ekip ile, çok derin araştırmalar yapmış olan Jukovskiy, Anadolu pirinçlerini menşe bakımından, İran ve Azerbaycan'a bağlamış idi. O zaman, durum yine değişmektedir. Jukovskiy, Anadolu'daki yerli pirinçlerin varyetelerini, Doğuya ve İran yoluna bağlamakta idi 24). Güney tesirlerini ise, yalnızca Maraş bölgesinde, *döşek* adı verilen pirinç ekimi tekniğinde görmüştü. Elbette ki çok eski çağlarda, Anadolu'nun da kendine göre, bazı pirinç tipleri vardı. Ama Türklerin Anadolu'ya göçmesi ile beraber, Anadolu'ya yeni yeni başka şeyler de gelmişti. Bu konular üzerinde çok daha derin olarak düşünmek gereklidir.

Pirinç ekimine yakın olan bölgelerde oturan Türkler, öyle anlaşılıyor ki, oldukça erken

Resim: 36. Üzerinde ay, gün, gece-gündüz sembolleri bulunan bir Hun kumaşı.

çağlarda pirinç ziraatine başlamıştı. T u r f a n ve B e ş b a l ı g gibi, Tanrıdağlarının güney ve kuzeylerinde yayılan büyük şehir çevreleri, diğer yaylacı Türkleri de kendine çekmişti. Elbette ki, bu şehirlerde oturmak isteyen veya istemeyen Türkler de çok olmuştu. Ama özellikle U y g u r çağından sonra, büyük şehirler ile ekim sahaları Türkleri kendine daha çok çeker olmuştu. Bu çağdan sonra, ekinci olan ve yerleşen Türklerin sayıları çoğalmağa başlamıştı. Türkistan şehirlerinde az veya çok, her zaman için bir miktar Çin kolonisi yaşamıştı. Çinlilerin yaptığı pirinç ekimi de Türklere tesir etmiş olmalıydı. Türkler bu ssebeple, pirinç ziraatinde, Ortaasya'nın yerli ekincileri S o ğ d l a r ile Batı Türkistan tesirinden, uzak kalmıştı. Eski Türkler pirince *tuturgan* derdi. Farslıların *pirinç* veya, *birinç* sözleri ise, Türkçeye çok geç çağlarda, yani XIV. yüzyılda girmişti.

M I S I R

Mısır, yani *(Zea mais),* Türkler arasına biraz daha geç çağlarda girmiş bitkilerden birisidir. Türkler başlangıçta, darı ile mısırı, birbirine karıştırmışlardı. Tabii olarak bunlara ad verme bakımından. Darı ile ilgili bölümümüzde gösterdiğimiz gibi, Türkler *Sorgum darısı* için de, Mısır buğdayı demişlerdi. (b. bk). Bununla beraber mısır için de, Osmanlı kitaplarında uzun zaman *mısır buğdayı* dendiğini görebiliyoruz 1). Sonradan, yine Osmanlı kitaplarında mısır için yanlış olarak, *kalembek veya kalambuk* deyişi de kullanılmağa başlandı 2). Hattâ Evliya Çe-

lebi Mısır'da gezerken gördüğü Mısır tarlalarını, şöyle anlatıyordu: *"Sahralarında ektiği şeyler kalambuk olup, ve kibar kalambuk ekmeği yerler"*. Bu yazı eski Tarama Sözlüğünde yer almıştı 3). Aslında kalembek, kokulu bir ağaç olan *(Aquilaria)* idi. 4). Kalembek ise, bu kokulu ağacın geldiği, Hind okyanusundaki bir adanın adı idi. Daha sonra Anadolu Türkleri arasına, *kokoroz* sözü girdi. Eskiden Mısır, daha çok Anadolu'nun kuzey - doğu kıyılarında ekiliyordu. Bu sebeple mısıra,*lazot,* yani *"Laz otu"* adı da verilmişti 5). Avrupalılar ise mısırı, Osmanlılardan öğrendi. Bu sebeple birçok Avrupa dillerinde mısıra, *Türk buğdayı, "türkische Weizen"* adı da verilmişti. Ortaasya Türklerinde ise durum, biraz daha değişik idi. Hive dolaylarında, mısıra benzeyen bir darı bitkisine, *cugan* adı veriliyordu. Bu, *(Bocchus sorghum)* denen bir darı da olabilirdi 6). Derleme Sözlüğüne göre Anadolu'da ise *"mısır sapı"* için *çegen* veya *çokan* adı verilmektedir. Çağatay Türk kültür çevresine ait sözlüklerde, mısır için geniş olarak, *kurmaç* sözü yazılmıştır 7). Bizce bunun, *kavurmaç* olarak düzeltilmesi gereklidir. Çünkü Farslar da mısıra, *gendum-i büryân* diyordu. Kuzey - batıda Başkırd Türkleri ile Kırgızlar ise mısıra, *cügeri, cügörü* veya *cügögü* adını veriyorlardı 8). Bu deyişin, Farslardan alındığı söylenirse de, biz Farsçada böyle bir deyiş bulamadık 9). Azerbaycan Türkleri ise mısıra, *kargı*

dalı veya *peygamberî* derler. Bunlar da bize gösteriyor ki, Türkler, mısırı oldukça geç çağlarda öğrenmişlerdi. Jukovskiy'e göre, Anadolu'da başlıca üç mısır çeşidi vardı 10). *1). Sert mısır (Z. mindurata). 2). Beyaz ve sarı, atdişi mısır (Z. m. indendata). 3). Patlak mısır (Z. m. everta).* Bu konu için ayrıca Bk. (R. Kemal Gökçe, *Türkiye'de belirli mısır çeşitleri,* Ankara 1955).

NOTLAR

1. ARPA : (S. 143): 1). R a d l o f, III, 603. 2). Aynı esr., I, 505. 3). Aynı esr., I, 533. 4). Kaşg. Mahmud, III, 235. 5). *Tarama Sözlüğü,* III, 1564. 6). *Dede Korkut,* 144, 4. 7). Aynı esr., 145. 8). R a d l o f, I, 335. 9). *İbn Baytar tercümesi:* (Önce verilen sahife numarası. İsmail Saib Hoca nüshasına, ikinci olarak verilen sahife ise, İstanbul üniversitesindeki yazmaya aittir) : 81a/82b. 10). Kırgız sözlüğü, 6a. 11). R a m s t e d t, *Kalmück.,* 467b. 12). *Kutadgu Bilig,* A. 135, 3. 13).R a d l o f, II, 500. 14). *Kutadgu Bilig,* A. 103, 5. 15). R a d l o f, I, 334. 16). *İbn Baytar terc.,* 260a/261b. 17). L e c l e r c, *Traité des simples par İbn el-Beithar,* Paris, 1881, 2068. 18). *Zah. Muradiye,* 266a. 19). H e z a r f e n, *Lûgat-ı Tıb,* 252. 20). R a d l o f, I, 627. 21). *Lehç. Osmanî,* 16. 22). Kaşg. Mahmud, I, 123. 23). Aynı esr., a. yer. 24). Aynı esr., I, 343. 25). Aynı esr., a. yer. 26). Aynı esr., I, 316. 27). Aynı esr., I. 296. 28). *Derleme Sözlüğü,* I, 330. 29). *Tarama Sözlüğü,* I, 228. 30). *Derleme* S., I, 330. 31). *Lehç. Osmanî,* 17. 32). R a d l o f, I, 334. 33). *Lehç. Osmanî,* 17. 34). *Derleme* S., I, 331. 35). *Tarama* S., I, 228. 36). *Derleme* S., I, 330. 37). *Bürhan,* 208. 38).R a d l o f, I,335. 39). J u k o v s k i y, *Anadolu'da ziraat,* (Rusça, 227, 270. 40). *Derleme* S., I. 330. 41). *Kırgız S.,* 48. 42). *Lehç. Osmanî,* 271. R e d h o u s e, 714. 43). *Manichaica,* III, 40. 44). *Tarama S.,* I, 227. 45). *Lehç. Osmanî,* 16. 46). *Derleme S.,* I, 331. 47). *Lehç. Osmanî,* 17. 48). *Derleme S.,* I, 331. 49). *Tarama S.,* I, 227. 50). R a d l o f, I, 335. 51). *Lehç. Osmanî,* 17. 52). R a d l o f, a. yer. 53). *Derleme S.,* I, 331. 54). Aynı esr., I, 330. 55). KS, 47. 56). *Kalmück.,* 336.

2. BUĞDAY : (S. 159): 1). W. E b e r h a r d, *Randvölker Chinas, ve Çinin Şimal komşuları,* s. 67, 94. 2).

Kaşg. Mahmud, III, 240. 3). *Mukad. ül-Edeb,* 124. 4). V. Hehn, *Deutsche Kulturpflanzen und Haustiere,* s. 511. 5). Hüseynova, *Azerbaycan bitki adları* (Rusça ve Azeri türkçesince), I, 543. 6). Radlof, II, 136. 7). Passonen, *Çavuş Sözlüğü,* (Türkçesi), s. 48. 8). Ramstedt, *Kalmück.,* 168, 467.

3. BURÇAK (Vicia): (S. 165): 1). Rahmeti, *Heilkunde der Uiguren,* II, 3, 21. 2). *Lehç. Osmanî,* 106. 3). Rahmeti, *Heilkunde,* II, 3, 44. 4). *Drevne Tyurskiy Slovar,* Moskova, 1969, s. 125. 5). Aynı esr., s. 466. 6). *Lehç. Osmanî,* 1314. 7). Aynı esr., 583. 8). *Mukad. ül-Edeb,* 125. 9). *Senglâh,* 132. 10). Hüseynova, aynı esr., I, 332. 11). *Kırgız Sözlüğü,* 150. 12). *Bürhan,* 620. 13). Aynı esr., 569. 14). Redhouse, 394. 15) *Lehç. Osmanî,* 221. 16). *İbn Baytar terc.,* 237b/241b : Leclerc, 1912. 17). Leclerc, aynı yer. 18). *Lehç. Osmanî,* 583. 19). Löw, *Hebraische Pflanzennamen,* s. 104, 105. 20). *Lehç. Osmanî,* 221. 21). Redhouse, 669. 22). Aynı esr., 1403. 23). *Bürhan,* 240. 24). *Tarama S.,* III, 1607. 25). *Lehç. Osmanî,* 125, 583. 26). Redhouse, 1657a. 27). *Malayesa terc.,* III, 400. 28). *Bürhan,* 477. 29). Löw, aynı esr., 229.

4. ÇAVDAR, (Secale cereale): (S. 172): 1). *İbn Baytar terc.,* 123a/127a. 2). *Codex Comanicus,* 181. 3). Radlof, I, 278. 4. Aynı esr., III, 203. 5). Redhouse, 325. 6). *Senglâh,* 271. 7). Radlof, II, 166. 8). Kaşg. Mahmud, I, 454. 9). *Tarama S.,* IV, 2268. 10). *Bürhan,* 324. 11). *Lehç. Osmanî,* 741. 12). *Çuvaş Sözlüğü,* 110. 13). Redhouse, 1567. 14). *İbn Baytar terc.,* (Topkapı), 149. 15) *Bürhan,* 285. 16). *Lehç. Osmanî,* 232.

5. YULAF, (Avena fatua, A. Sativa): (S. 177): 1). Radlof, III, 555. 2). *Bürhan,* 260. 3).Redhouse, 466. 4). Radlog, I, 334. 5). Aynı esr., IV, 775. 6). Raquette, s. 79. 7). Ramstedt, *Kalmück.,* 15b. 8). Kaşg. Mahmud, I, 140. 9). *Senglâh,* 36. 10). *Kırgız Sözlüğü,* 47. 11). *Bürhan,* 285. 12). *Lehç. Osmanî,* 53.

6. DARI: (S. 178): 1) Raquette, 73. 2). Abu Hayyan, 62, 67. 3). Kaşg. Mahmud, III, 229. 4). Abu Hayyan, 40. 5). R a d l o f, III, 1539. 6). *Türk. Turfan Texte,* VII, 14, 17. 7). *Derleme S.,* IV, 1623. 8). Aynı esr., IV, 1618-22. 9). Abu Hayyan, 67. 10). Şeyh Süleyman, 224. 11). Kaşg. Mahmud, I, 54. 12). Aynı esr., I, 152. 13). Aynı esr., II, 121. 14). *Kutadgu Bilig,* B. 343, 9. 15). Aynı esr., yer. 16). M a l o f, *Oldenburg yazmaları,* V, 9. 17). Kaşg. Mahmud, III, 54. 18). Kaşg. Mahmud, I, 127. 19). Aynı esr., III, 173. 20). Şeyh Süleyman Ef., 36. 21). R a d l o f, I, 1813. 22). Rahmeti, *Heilkunde,* I, 72. 23). Raquette, 73. 24). R a m s t e d t, *Kalmück.,* 116. 25). Aynı esr., 54a. 26). Kaşg. Mahmud, I, 478. 27). *Kalmück.,* 467b. 28). Kaşg. Mahmud, III, 234. 29). *İbn Baytar terc.,* 268a/267a. 30). *Lehç. Osmanî,* 225. 31). *Bürhan,* 130. 32). Şeyh Süleyman, 80. 33). Abu Hayvan, 31. 34). *Bürhan,* 31. 35). *Lehç. Osmanî,* 225. 36). Kaşg. Mahmud, I, 434. 37). Aynı esr., III, 81. 38). Aynı esr., III, 60. 39). Rahmeti, *Heilkunde,* I, 53. 40). *Türk. Turfan Texte,* VII, 37, 12. 41). R e d h o u s e, 1519. 42). Aynı esr., 639. 43). *Tarama S.,* V, 3584. 44). Aynı esr., III, 3466.

7. BOZ DARI, (SORGUM DARISI): (S. 195): 1). *Lehç. Osmanî,* 392. 2). L ö w, Aynı esr., 101. 3). R e d h o u s e, 881 b. 4). J u k o v s k i y, Aynı esr., s. 306, 318. 5). Şeyh Süleyman, 16. R a d l o f, I, 91. 6). R e d h o u s e, 685. 7). H e z a r f e n, 254. 8). R a d l o f, I, 91. 9). *Lehç. Osmanî,* 392. 10). L ö w, aynı esr., 101. 11). R e d h o u s e 881 b. 12). *Lehç. Osmanî,* 392. 13). *İbn Baytar terc.,* 105b/109b. 14). Leclerc, aynı esr., 858. 15). R a d l o f, II, 135. 16). Kaşg. Mahmud, III, 347. 17). Aynı esr., I, 384. 18). Aynı esr., III, 167. 19). *Türkische Turfan Texte,* VII, 14, 17. 20). *Mukad. ül-Edeb,* 302a. 21). R a d l o f, II, 535. 22). Aynı esr., aynı yer. 23). Aynı esr., a. yer. 24). *Kırgız Sözlüğü,* 481. 25). R a m s t e d t, *Kalm.,* 185 a. 26). Aynı esr., 435. 27). Löw, aynı esr., 102. 28). *Bürhan,* 317. 29). Leclerc, aynı esr., 1477. 30). Löw, 102. 31). L e c l e r c, 1477.

8. PİRİNÇ: (S. 202): 1). L a u f e r, *Sino-İranica,* s. 372, n. 4. 2). V. H e h n, *deutsche Kulturpflanzen...,* 505. 3). *Lehç. Osmanî,* 273. 4). JAOS, 1913, s. 202-207. 5). L a u f e r, aynı esr., s. 402. 6). Kaşg. Mahmud, I, 521. 7). R a h m e t i, *Heilkunde,* II, 1, 110. 8). *Türk. Turfan texte,* VII, 14, 28. 9). Abu Hayvan, 64. 10). İbn Mühenna, 219. 11). *Ettuhfetüz-Zekiyye,* 5a. 12). *Codex Comanicus,* 258. 13). Kaşg. Mahmud, III, 229. 14). R a d l o f, III, 1539. 15). *Tarama S.,* II, 1305. 16). *Senglâh,* 169. 17). R a d l o f, III, 1485. 18). Şeyh Süleyman, 124, 172. 19). *Lehç. Osmanî,* 269. 20). *Derleme S.,* IV, 1622. 21). L ö w, aynı esr., 358. 22). L a u f e r, *Sino-Iranica,* 373.. 23). *Ettuhfet-üz-Zekiyye,* 5a. *Codex comanicus,* 67. 24). J u k o v s k i y, aynı esr., 330, 333.

9. MISIR, (Zea mais): (S. 212): 1). *Lehç. Osmanî,* 73. R e d h o u s e, 403 b. 2). *Lehç. Osmanî,* 232. 3). *Tarama s.,* I, 404. 4). R e d h o u s e, 1470 b. 5). *Lehç. Osmanî,* 748. 6). R a d l o f, IV, 165. 7). Şeyh Süleyman, 235. 8). R a d l o f, IV, 181. 9). *Kırgız Sözlüğü,* 236, 10). J u k o v s k i y, aynı esr., s. 14.

IV.

BÖLÜM

KABAK, KARPUZ, KAVUN, SALATALIK

KABAK

Kabağın çeşitleri pek çoktur. Bu çeşitlerden bazıları ise, sonradan Kuzey veya Güney Amerika'dan gelmiştir. Bu sebeple kabakların yerli ve yabancı çeşitlerini birbirinden ayırmak, güçleşmiştir. Rus bilgini Jitenev, Ortaasya ve İran'daki yerli kabakların jenetiği üzerinde çalışmıştır. Jukovskiy de, Anadolu'da görülen kabak çeşitlerinin köklerine doğru inmek için oldukça geniş bir gayret göstermiştir 1). Laufer, kabağın Çin'de yerli bitkilerinden biri olduğunu göstermişti 2). Vavilov da "Afganistan" adlı kitabında, Afganistan ile Batı Türkistan'ın, yerli kabak çeşitleri üzerinde durmuştu 3). Bu araştırmalardan da anlaşılıyor ki Ortaasya'da kabak, çok eski çağlardan beri tanınıyordu. Nitekim *kabak* sözünün Türkçe olması da, bize bunu göstermektedir. *Kabak, Uygur* tıb kitaplarında birçok hastalığa ilâç olarak tavsiye edilmekte idi 4). *Kabak,* XI. yüzyılda, Kaşgarlı Mahmud'un kitabında da önem kazanmıştı. Kaşgarlı Mahmud'a göre, bu çağda Türkler, *"kabak tarlası"* için *kabak-*

lık derlerdi 5). Harezmşahlar Türk kültür çevresi kaynaklarında ise, *kabak yaprağı* gibi deyimlerden söz açılıyordu 6). XIV. yüzyılda Türklere yakın olan Moğollar da Türklerin *kabak* sözünü benimsemişlerdi 7). Fakat sonradan Çin tesiri altında kalan, Kalmuklar gibi, Moğolların Batı kesimleri kabağa, Çinliler gibi *Hulu* demeğe başlamışlardı 8). Çağatay kültür çevresinin bazı kesimleri ise Farslar gibi kabağa, *kedü* demeğe başlamışlardı 9). *Anadolu* Beyliklerinden itibaren, Anadolu'da yazılmış olan Türkçe kitapların hepsinde kabak, her zaman için, *"kabak"* sözü ile tanıtılmıştır. Yalnızca yenen kabakları, diğerlerinden ayırmak için, *"yenür kabak"* gibi sözlerin konması da unutulmamıştır 10). *(Cucurbita maxima, C. Pepo)* gibi, kabak "subvariant"ları çok olan Anadolu kabak çeşitleri, gerek Redhouse ve gerekse Jukovskiy tarafından, birbirine karıştırılmıştır. Bu sebeple bunların bazılarının, yalnızca adlarını vereceğiz: *"Asma kabağı, bal kabağı, Bektaşi k. ı, helva k. ı, Sakız kabağı (Acut, çakıldak, pestel), özlü kabak, su kabağı"* gibi, birçok Anadolu kabağı vardır. Tabiî olarak bugünkü Anadolu kabakları, eskilere göre çok değişmiş idi. Fakat ziraat ve yemek geleneklerinde, eskiye göre, fazla bir değişme yoktu.

KARPUZ

Karpuz, yani *(Citrullus vulgaris)* veya *(Cucurbita citrullus)*, Göktürk çağından önce, Ortaasya'da ve Çin'de, henüz iyice tanınmış değildi. Aslında, İran, Hindistan, Ortaasya ve Çin'de,

karpuzun eskiden beri yerli olarak görüldüğüne dair, ilim adamlarınca yeterli bir iz bulunamamıştır. Ayrıca karpuz bitkisinin ilk ve yaban çeşitleri de, bu bölgelerde görülememiştir. Bu gerçek, ünlü botanikçi Candolle'un, "Ekilen bitkilerin menşeleri" adlı eserinden beri, bilinmektedir 1). Engler ve Hehn gibi, büyük botanikçi ve kültür tarihçilerinin görüşlerine göre, karpuzun anayurdu, Güney Afrika idi. Oradan Mısır'a geldi ve Mısır'dan da dünyaya yayıldı. Biz burada, kendi bilgi sahamızın dışına çıkmak istemiyoruz. Ancak bilinen bazı gerçekleri, - konumuza girmeden önce - belirtmeği de, yararlı görüyoruz. L a u f e r'e göre karpuz, X. yüzyıldan önce, Çin kaynaklarında görülmemiştir 2).

U y g u r l a r, elimizde bulunan kaynaklara göre, Ortaasya ve Uzakdoğuda "karpuzculuğun babası ve önderi" olarak görülmektedir. M. S. 947-953 yılları arasında Hu Chiao adlı bir Çin seyyahı, Çin'in kuzeyinde yaşayan *Kitan* kavimlerine gitmiş ve orada gördüklerini, bir seyahat raporu hâlinde yazmıştı. Bilindiği üzere Kitanlar, Proto - Moğol kavimlerinden idi. Uzun süre G ö k t ü r k l e r ile U y g u r devletinin hâkimiyeti altında yaşamışlardır. 932 yılından sonra Çin'in kuzeyinde büyük bir devlet ve sülâle kurmuşlardı. Çinlilerin *Liao* ve *Batılıların Hıtay* dediği bu imparatorluk, işte bu kitanların kurduğu devlettir. Bu seyyahın seyahat raporunu, Türk tarihine de büyük hizmetleri dokunmuş bulunan ünlü Fransız bilgini E. Chavannes, Çinceden Fransızcaya tercüme etmiştir 3). Çinliler karpuza *Hsi-kua,* yani *"Batı kavunu"* derlerdi. Yu-

karıda adı geçen bu Çin seyyahı, karpuzu bu seyahati sırasında yemiş ve bunun hikâyesini de şöyle anlatmıştı: *"Söylendiğine göre Kitanlar, U y g u r devletinin yıkılmasından sonra (M. S. 840) bu bitkinin ekimine başlamışlardı"* 4). Laufer ise bu çok önemli belgeyi şöyle değerlendiriyordu: *"Kitanlar, Kuzey Çin'i ele geçirdikten sonra, Çinliler karpuzu, yeni bir şey olarak, ilk önce onların memleketinde görmüşlerdi. Kitanlar da karpuz ekimini, bir T ü r k kesimi olan U y g u r'lardan öğrenmişlerdi"* 5). Laufer'in de belirttiği gibi, Kitanlardan alınan karpuz çekirdekleri, Güney Çin'e götürülerek, oralarda da ekilmişti.

"Türklerde karpuz" ekimi", şimdiye kadar hep *karpuz* sözü ile ele alınmıştır. Bu sebeple Türklerin bu konulardaki bilgileri de Türk - Fars kültür ilişkilerine bağlanmıştır. Halbuki, yukarıdaki belgelerde bize göstermektedir ki, *"Uygurlar henüz Orhun bölgesinde yaşarlar iken bile, karpuz ekimini biliyorlardı"* Kitanlar gibi, Proto - Moğol kavimleri ile Mançurya kavimleri bile, karpuzu Uygurlardan öğrenmişlerdi. Laufer'in de gayet güzel belirttiği gibi, Mançurya Tunguzlarındaki karpuz ekimi bile, Çin'den daha eski ve yerli idi 6). M. S. 840 da, yani O r h u n bölgesindeki U y g u r devletinin yıkılışından önce, Kuzey bölgelerine kadar sızabilmiş bir İran kültür tesirini düşünebilmek, oldukça zordur. Belgelere göre Uygurlar, *"Turfan'a inmeden önce karpuz ekimini biliyorlardı"* Şu hâlde U y g u r Türkçesinde, karpuz mânâsını karşılayan bir Türkçe sözü, neden bulamıyoruz? Karpuzun, bir

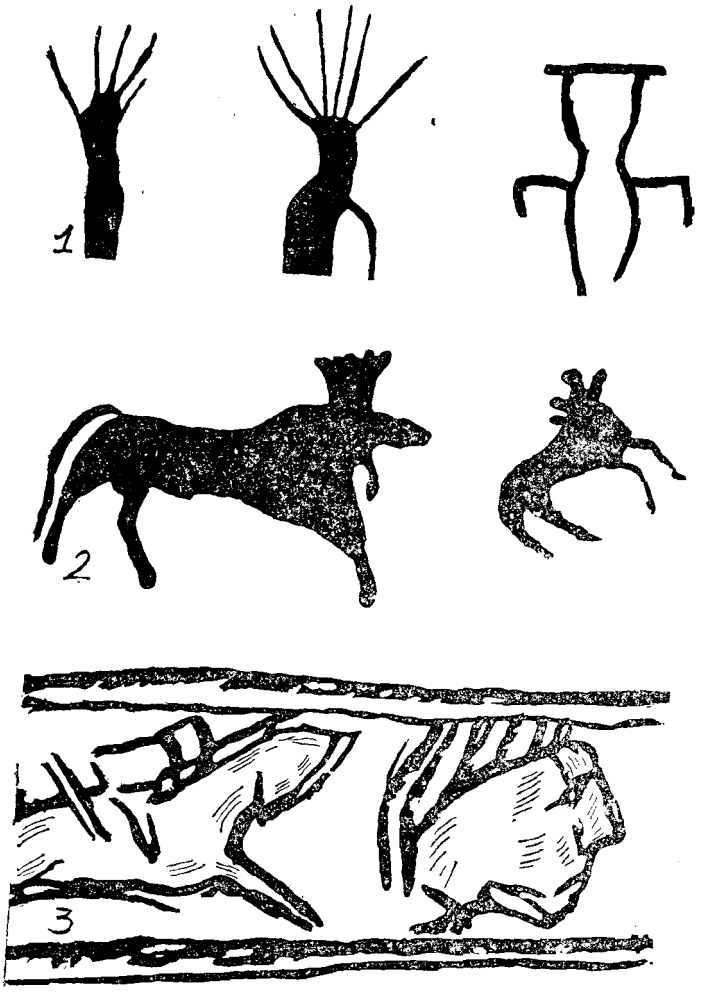
kavun çeşidi olması ve böyle görülmesi, belki de karpuz için yeni bir deyimin türemesini önlemişti. Laufer'in de belirttiği gibi, Kubilay Han çağında bile karpuza, *"Hami kavunu"* adı veriliyordu 7). H a m i, Ortaasyan'ın doğusunda, önemli bir ziraat bölgesi ve büyük bir şehirdir. *"Liao, (yani Hıtay) toplumu" (Liao society)* adlı büyük bir eser yazan K. Wittfogel da, - Laufer'in eserini daha önce görmüş olduğu hâlde - kavun ve karpuz ekimlerini, yalnızca "kavun" *(melons)* adı altında toplamıştır 8).

"Türklerde karpuz kültürü" konusunu, bizce daha başka açıdan ele almak gereklidir. Kaşgarlı Mahmud bize *büken* adlı, bir bitki meyvesi vermektedir. Rahmetli Besim Atalay, bunu, *"Hind kavunu"* diye tercüme etmektedir 9). Kaşgarlı Mahmud'un verdiği Arapça karşılık ise, *bıttîh hindî* idi. *Hind bıttığı* deyimi, Anadolu Beyliklerinden beri Türkçeye tercüme edilmiş olan İ b n B a y t a r tercümelerinde de görülüyordu. Anadolu Türkleri bu Arap - Fars deyimini, *karpuz* olarak tercüme etmişlerdi. Yalnız *Bıttîh* için ise, "kavun" denmişti 10). İbn Baytar'ın orijinal nüshalarını karşılaştırmalı olarak inceleyen Leclerc ise, bunu Fransızcaya *(pastèque),* yani karpuz olarak tercüme etmiştir 11). Laufer de,*Hind bıttıh*'ının karpuz olduğu görüşünde idi 12). Aslında *bıttıh,* kavun idi. Fakat sık sık karpuz ile de karıştırılmıyor değildi 13).

Yeni bir görüş olarak, bu konuyu ortaya koyduktan sonra, diğer meselelere geçebiliriz. Osmanlı Türklerindeki, *(Nur vomica)* mânâsına gelen,

karga büken deyimindeki *büken* sözünün kökü nereden gelmekte idi? Ahmed Vefik Paşa'nın "Hind baklası" diye açıkladığı bu tane veva cevizi, Redhouse yalnızca yazmakla geçiyordu 15). Buna benzer, *Karga düğleği* adlı bir bitki ve meyva daha vardır. Şimdiye kadar kabul edilmiş görüş ve inançları, bu kitabın yazarı, yani biz tekrarlamak zorunda değiliz. Biz ortaya, yeni konu ve meseleler koyuyoruz.

"Batı Türkleri", Göktürklerin başlangıç çağlarından itibaren yani VII. yüzyılın ortalarından sonra, Batı Türkistan'daki *"Soğd - Tacik - Sart"* gibi yerli kavimler ve kültürler ile münasebet kurmuşlardı. *Türklerin karpuz sözünü, bu komşu kültürlerden alarak Türkçeleştirdikleri bir gerçektir.* Aslında karpuz meyvası ve bitkisi, İran kültürü için de yabancı idi. Karpuz'un, İran'a yabancı deyimler ile birlikte, Hindistan'dan geldiğini Laufer, Spiegel ve Garcia da Orta gibi araştırıcılara dayanarak, göstermiştir 15). *"Türkler, karpuz deyimi ile ekimini Ortaasya'da geliştirerek Anadolu'ya gelmişlerdi".* Bizim tezimiz budur. Nitekim, eski Mısır ve Kıpçak Türk kültürü kesimlerinde *karpuz* sözünü yerleşmiş olarak görüyoruz 16). Farsların *herbuz* sözü, Türkler tarafından *kapuz* yapılmıştı. *"Aslında karpuz Türklere İran yolu ile değil; Afganistan ve Batı Türkistan yolu ile gitmişti".* Özbekler gibi, bazı Ortaasya Türkleri ile Moğollar ise, karpuz, *tarbuz* demişlerdir. Laufer'e göre, bu bir rastlantı değildi: *"Neo - Sanskrit tarambuja, Hindustanî harbuzâ ve tarbuzâ, Batı Tibetçe de tarbuz, karpuz mânâsına söylenen deyimler idi"* 17). Fakat Kaşgarlı Mah-

Resim: 37. Göktürk çağı yazılı kayalarında görülen yarı-Tanrı boğa ve insanlar.

mud, *tarmas* veya *turmus* sözlerini "şenhıyar", yani *(Lupinus termis)* mânâsına almıştır. Ayrıca Laufer'in, Rumca, Bulgarca ve Islav dillerine, karpuz sözünün Osmanlılar yolu ile gittiğinden de, haberi yoktur. Ünlü Rus agro-botanisti Vavilov'a göre karpuzun atası, Afganistan steplerinde çok yaygın olarak görülen *ebucehil karpuzu (Citrullus colocynthis, Schred.)* idi. Vavilov bu görüşünü, "Afganistan'da ziraat" adlı kitabında belirtmişti 18). Babür, Vekayi adlı kitabında *hanzal* adı ile andığı bu bitkiye, ayrı bir yer vermişti. Rahmetli Rahmeti Bey de vekayi tercümesinde, bu konu hakkında bir not koymuştu 19). Türkler bu bitkiye *acı elma* veya *yaban kabağı* da demişlerdi. Osmanlıların "it hıyarı" deyimi de, Çağatay Türkçesine geçmişti 20). Pangola adlı Rus araştırıcısı, Ortaasya ve Anadolu karpuz çeşitleri üzerinde, geniş olarak durmuştur 21).

KAVUN

Vaktiyle ünlü botanikçi ve kültür tarihçisi Candolle, kavunun Çin'de ancak M. S. VIII. yüzyıldan sonra görüldüğünü ileri sürmüştü. Yanlış kaynaklara dayanılarak verilen bu bilgi, sonradan Laufer tarafından, *"Sino-İranica"* adlı, gerçekten çok büyük bir değer taşıyan eserinde düzeltilmişti 1). Laufer'e göre hıyar ve karpuzun dışında kalan, bütün *(Cucurbitacea)* bitkileri, eskidenberi Çin'de tanınıyordu. Ancak Laufer de biliyordu ki, Çin toprağında yetişen kavunlar ile Doğu Türkistan kavunları arasında, kalite bakımından

büyük ayrılıklar vardı. Bu gerçeği, şimdiki durum da doğrulamaktadır.

Kagun kökünden gelen *kavun* sözü, Türkçedir. Türkler kavunu, bilemediğimiz eski çağlardan beri tanıyordu. Bu sebeple, eski Türk kaynaklarında, kavun hakkında pekçok bilgi vardı. Bu bilgilerin hepsini, bu kitapta değerlendirebilmek için yeterli yerimiz yoktur. Daha geniş bir kitabımızda, kavun konusu da bütün derinliği ile ele alınacaktır. Burada ancak konuyu, kısa bir özet ile gözden geçirmeğe çalışacağız. Uygur Türklerinin, çok daha erken çağlarda, kavun ekimine girdiği bir gerçek idi. Turfan ovası bugün de, iyi kavun çeşitleri bakımından, halâ ününü korumaktadır. Batı Türkleri hakkındaki kaynaklarımız ise, XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un kitabı ile başlıyordu. Ancak Doğu Türklerinin büyük bir kültür eseri olan Kutadgu Bilig'de de *kagun* sözüne rastlıyorduk 2).

XI. yüzyıl Türklerinin söylediği, kavun ile ilgili bir atasözünü de, kaynaklarımız yazmadan geçmemişlerdi: *"Kagun karma bolsa, idhisi ikki eligin tegir"*, yani *Kavun yağma edilirse, sahibi onu iki eli ile yakalar"*. Kaynağımız bu atasözünü yorumlarken, *"mal sahibinin malına düşkünlüğünü göstermek için söylenmiştir"* diye de bir görüş ilâve ediyordu 3). Gerçi bu atasözleri, XI. yüzyılda derlenmiştir. Ancak dil ve gramer yapılarına bakılınca, bu atasözünün çok daha eski olduğu anlaşılır. Zaten bu eski Türk atasözü bile, kavunun Türklerin günlük hayatları ile geleneklerinde, ne kadar derin olarak yerleşmiş olduğunu, bize açık

olarak göstermeğe kâfidir. Yine aynı kaynakta, *kagunlug* "kavun sahibi", *kagunlanmak, kagunlandı, kagunlanur* gibi örnekler ile *kagunsamak yani, "canı kavun istemek"* gibi deyimler de veriliyordu 4). Yine XI. yüzyıl Türkleri, keçeleşmiş kavuna *kidhize kagun,* yani *"keçeleşmiş kavun",* diyordu. Bilindiği üzere *kidhiz, kiyiz,* eski Türkçede *"keçe"* demektir. Eski Türklerin bu eski *kagun* sözü, çoğu zaman *kogon, kogun* şekline girerek, bir çok Ortaasya Türkleri tarafından, bugün bile söylene gelmektedir 5).

Kavun sözü ise, Batılı Türkleri'nin bir söyleyiş ve kültür özelliğidir. Harezmşahlar Türk kültür çevresinde ise, kavuna, yine Batı Türklerinde olduğu gibi, *kavun* deniyordu 6). XVI. yüzyılda, kavun ekim yerlerine yakın olan Moğollar bile, artık kavuna, *ka'un* demeğe başlamışlardı 7). Türklerden uzak olan Moğol kavimlerinin bazıları ise kavuna, *gun* veya *gova* derler. Kavunu uzaktan tanıyan Moğollara gelince, onlar da kavun için *tarbos* deyip geçmişlerdir. Eski Anadolu Türk kültürünün etrafını çevirmiş olan eski Mısır ve Kıpçak Türkleri ile, Orta Avrupa'daki Kumanlara gelince, onlar da Batı Türkleri gibi idi. Örnek olarak, bu kültürün ana kaynaklarından biri olan Abu Hayyan, Türklerin *kavun* sözünü, *"sarı kavun"* mânâsı ile Arapçaya tercüme ediyordu 8). Yine aynı kültür çevresinin bir kaynağı olan İbn Mühenna sözlüğünde ise, *kavun urugı,* yani *"kavun tohumu"* deyiminden söz açılıyordu. Orta Avrupa'daki Kumanlar ise kavuna, *kovun* diyor-

lardı 9). Yani Orta Asyadaki eski Türklerin *kagun* sözü yerine, Batı Türkleri arasında bir *kavun* deyişi ile Batı Türklerinin yeni bir kavun kültürü çağı açılmıştı.

Kavun tarlası, XI. yüzyıl Türklerinde genel olarak *kagunlug,* yani *"kavunluk"* adı ile anılıyordu 10). Bu gelenek, Harezmşahlar kültür çevresinde de devam ediyor, onlar da kavun tarlasına bizim gibi, *"kavunluk"* diyorlardı 11). Bu deyim aynı zamanda, *"kavun sahibi olan"* mânâsını da karşılıyordu. Şimdiki Turfan Türkleri ise, kavun tarlasına sadece, *kogun bakçesi* derler 12).

Eski Anadolu Türklerinde, Beylikler çağından beri *kavun* sözü görülür. Ancak eski Anadolu Türkleri, *şemâme* şeklindeki küçük kavunları, *"yıylaguç, yıylagıç"* adları ile normal kavunlardan ayırmışlardır 13). Ham ve küçük kavunlara ise, *"düğlek, düvlek"* demişlerdi. *Kelek* ise türkçe değildir. Bu kitapta kavun ile ilgili olarak bu kadarcıkla iktifa edeceğiz.

HIYAR VEYA SALATALIK

Laufer, hıyar türlerinin, *(Cucumis sativus, L)* M. S. VI. yüzyıldan önce, Çin'de görülmediğini göstermiştir 1). Bu sebeple hıyar ekiminin, Ortaasya'da da biraz daha geç çağlarda başladığını söyleyebiliriz. Nitekim eski Türk kaynaklarında da, hıyar ile ilgili hiçbir bilgi bulamıyoruz. Kaşgarlı Mahmud'un *tarmaz* veya *turmuz* adı ile andığı hıyar türü de, *şen - hıyar,* yani *(Lupinus Termis)* dir. *Hı-*

yar sözü, Arap - Fars kültüründen Türklere girmiş sözlerden biridir. Anadolu, Azerbaycan ve Kazan Türkleri buna *hıyar* derler. Ortaasya'daki Özbek Türkleri ise hıyar için, *badrıng* deyimini kullanırlar. Bu söz, eski Pehlevi lehçesinden gelen çok eski Farsça, *bâdreng*'den alınmıştır. Bizce hıyar konusunda, en önemli ve eski Türk kültür sözlerinden birisi, Anadolu'da Susurluk köylerinde söylenen *yelpenek* sözüdür. Azerbaycan Türkleri de hıyara *yerpeneg* derler. Ç a ğ a t a y edebiyatında görülen *ternek* adlı hıyar çeşidi üzerinde de, ayrıca durulmalıdır. Anadolu Beyliklerinden beri, Türkçe olarak yazılmış Anadolu kaynaklarının hepsinde, *(Cucumis sativus)*, hep hıyar adı ile anılmıştır 2). Bu eski Türk kaynaklarında *Hıyar tohumu* ve *hıyar suyu*'undan, sık sık söz açılmıştı.

A C U R

Acur, yani *(Cucumis anguria)* Anadolu'da bir zamanlar çok ekilirdi. Buna Anadolu'da, *"susuz hıyar, kamçı kuyruk, küte, uzun hıyar, Urus hıyarı"* adları da verilirdi 3). Asım Efendi, Farsça *hıyarze* sözünü yorumlarken, şöyle diyordu: *"... Bir nevi uzun bir hıyardır... Türkçe acur dahi derler... Farsçada büyük hıyar dedikleridir. Mısırda, kuyruğu eğri, kavun gibi bir meyvadır"* 4). *Bâdreng* sözünü yorumlarken ise, şöyle diyordu: *"Hıyar nevi'indendir. Uzun ve eğri olur. Bunu, acur ile de tefsir ederler* 5)."

Bir zamanlar *acur* veya *küte* Doğu Anadolu'da çok ekilirdi. Fakat nedense şimdi, pazarlarda görül-

memektedir. Belki de müşterisi az olduğundan veya kullanılış yerlerinin dar olması sebebi ile acur, yavaş yavaş ekimden kaldırılmaktadır. V a v i l o v, "Afganistan'da Ziraat' adlı kitabında, acurun çeşitli türlerini, fotoğrafları ile birlikte yayınlamıştır. Bundan da anlaşılıyor ki Türkler, gerek hıyar ve gerekse acurun ekimine çok geç çağlarda başlamışlardı. *Acur* ve *hıyar* sözlerinin, Türkçedeki yerli ve köklü özelliğine bakılırsa, Türklerin bunları, Ortaasya'da iken tanımış olmaları gerekmektedir.

NOTLAR

1. KABAK : (S. 220): 1). Jokovskiy, aynı esr., 547, 2). Laufer, *Sino-İranica,* 197. 3). Vavilov, *Afganistan,* 423. 4). Rahmeti, *Heilkunde,* II, 12, 92. 5). Kaşg. Mahmud, I, 503. 6). *Mukad. ül-Edeb,* 204. 7). Aynı esr., 204 a. 8). Ramstedt, *Kalm.,* 196 b. 9). Radlof, II, 1140. 10). *İbn Baytar terc.,* (Topkapı), 236 b. *Malayesa terc.,* (Topkapı), III, 214 b.

2. KARPUZ : (S. 221): 1). Candolle, *Origin des plants culturelles,* 263. 2). Laufer, *Sino-Iranica,* 438. 3). E. Chavannes, Journal Asiatique, 1897, I, s. 390-442. 4). Aynı esr., s. 400. 5). Laufer, aynı esr., 439. 6). Aynı esr., 441. 7). Aynı esr., 442. 8). K. Wittfogel, *History of Chinese Society, Liao,* Philadelphia, 1949, s. 23, 121, 661. 9). Kaşg. Mahmud, I, 399. 10). *İbn Baytar terc.,* 43b/42a : Leclerc, 304. 11). Leclerc, 304. 12). Laufer, aynı esr., 443 13). Löw, aynı esr., 352. 14). *Lehç. Osmanî,* 235. Redhouse, 1411. 15). Laufer, aynı eser., 444. 16). Abu Hayvan, 71. 17). Laufer, aynı esr., 444. 18). Vavilov, *Aphganistan,* 375. 19). Babür, *Vekâyi,* 274, 611. 20). *Senglâh,* 95. 21). Pangola, Jukovskiy'in eserinde, s. 525.

3. KAVUN : (S. 227): 1). Laufer, *Sino-İranica,* 440 n. 2). *Kutadgu Bilig,* H. 304, 8. 3). Kaşg. Mahmud, I, 410. 4). Aynı esr., I. 280; III, 206. 5). Radlof, II,

51, 517. 6). *Mukad. ül-Edeb,* 297 b. 7). Aynı esr., a. yer. 8). Abu Hayvan, 76. 9). *Codex Comanicus,* 20. 10). Kaşg. Mahmud, I, 504. 11). *Mukad. ül-Edeb,* 297. 12). Radlof, II, 517. 13). *İbn Baytar terc.,* (Topkapı, 130.

4. HIYAR VEYA SALATALIK, (Cucumis sativus): (S. 230): 1). Laufer, *Sino-Iranica,* s. 300. 2). İbn Baytar terc., 214a/221b. 3). *Lehç. Osmanî,* 153, 1230. 4). *Bürhan,* 658. 5). Aynı esr., 93.

V.

B Ö L Ü M

SEPİ VE TABAK BİTKİLERİ

SUMAK

Sumak ve çeşitleri: Sumak ile Palamut, Türklerde daha çok birer s e p i maddesi olarak önem kazanmıştır. Bizde sumaklar *(Rhus coriaria)* cinsi ile tanınırlar. Nitekim K a r a c a o ğ l a n da, şöyle demişti: *"Seherden evvel de ekşili paça, limon bulunmazsa sumak isterim". Sumak,* aslında İran dillerinden gelen bir sözdür. Fakat Türkler arasına ne zaman girmiş olduğunu, yazılı Türk kaynaklara göre, bilemiyoruz. Şimdiki Türklerin hepsi, sumağa, *sumak* derler. Asil bir sepi maddesidir. Türklerde en iyi deriler, bununla sepilenirdi. Bununla sepilenen deriler, yumuşak ve açık renkli olurmuş. Ahmed Vefik Paşa'ya göre Sumağa Türkler, *tadım ve tutum* derlerdi. Farsçası ise *tetrî* idi. Ona göre, *Panbuklu sumak* ağacını bundan ayırmak gereklidir 1). A n a d o l u köylerinde ise, sumağın yaprağına *tetir* adı verilir.

Sumağın, *(Rhus cotinus)* cinsine, Ortaasya'daki Kırgız Türkleri *saragaç* yanı *sarı-ağaç* diyorlardı. Bu söyleyiş, güney Rusya Türklerinde de, devam ediyordu. Anadolu'ya yakın olan Kırım Türkleri ise, bu çeşit sumağa, *Sarı yaprak* demekle iktifa ediyordu 2). Bu ağaca Türkiye'deki sanayiciler, *fizet ağacı* da derler. "Türkiye'de nebati boyalar" adlı bir eser yazmış olan Nuri Refet Korur'a göre, Anadolu'da bu bitkinin kökünе, *sarı kök* veya *karamuk kökü* de deniyordu. *"Beş dilli Mançu sözlüğü"*nde ise, bu ağaca *boyma dıraht* adı verilmiştir 3). *"Eski Türk çadırları da bunun ile boyanır idi."* Türkler bu bitkinin diğer cinslerine de sumak demişlerdi 4). Bu konu ile şimdilik, bu kadarcıkla ihtifa edelim.

MEŞE VE PALAMUT

Meşe ve palamutun çeşitleri, pekçoktur. Bu kitap, bir botanik kitabı değildir. Türkler bu meşe mahsullerini nasıl tanıyor ve günlük hayatlarında bunlardan nasıl faydalanıyorlardı? Bizim maksadımız, bunu açıklamaktır. Meşe ve palamut, önemli bir *sepi* bitkisidir. Bu sebeple bu bitkiler üzerinde, daha çok deri sanayii ve ticareti ile ilgisi olan âlimler durmuştur. Botanikçi Kotschy, bu âlimlerin başında geliyordu. Türklerde *meşe* sözünün, çok eskilerine gidemiyoruz. Eski Türk edebiyatında meşe, daha çok "kara ve korkunç dağların, bir sembolü idi. Dede Korkut kitabında bazan *"mişe gibi karadı"* deniyordu. Köroğlu, *"meşenin arslanı, kurtu bezirgân"* ve Karaca oğlan ise, *"meşesinde sığırları böğrüşür"* diye söylüyordu.

Bunlar bize, Türk kültürü bakımından önemli hal tarzları getirmiyor. Şunu da unutmamak gereklidir ki, Farslar da meşeye, *bîşe* diyordu. Türkler bu sözü Ortaasya'da iken alıp, *meşe* şeklinde söylemiş olmalıdır. Arapça *bellût* sözü de Türkler arasına girmiş ve Türkler bunu *pelid* şeklinde söylemeğe başlamışlardı. Türkler bu sözü de Ortaasya'da iken öğrenmiş olmalı idi. Çünkü *belûd* ve *meşe* sözlerini, Ortaasya'daki Çağatay edebiyatında da görebiliyoruz 5). Anadolu'ya yakın olan eski Mısır ve Kıpçak kültür çevrelerinde ise, *mazı* sözü yaygındı 6). Aslı *mâzû* olan bu sözün, Türkler arasına ne zaman girdiğini de bilemiyoruz.

Şimdi, Türk kültür tarihi bakımından çok önemli olan bir karşılaştırmaya geliyoruz: *Derleme Sözlüğü*'ne göre, Anadolu köylerinde *emen* sözünün, üç mânâsı vardır: *1). Meşe ağacı* (Tokat Reşadiye'sindeki Çilehane'de ve Yalova Kadıçiftliğinde). *2). Palamut meyvesi ve pelit* (Konya Kadınhanı karaçay). *3). Dişbudak ağacı* (Afyon, bolvadin, Dereçine dolaylarında 7). ***Emen,*** Kırgız Türklerinde de meşe mânâsına geliyordu. Buna *Emen agaşı* da diyorlar 8). Baraba ve Kazan Türk kesimlerinde ise *imen,* meşe demektir. Meşe ormanına ise *imenlik* adı verilirdi 9). Türklerin çok uzak kesimlerinden Çuvaş'larda ise, bu söz, *yöman* şeklinde görülüyordu. Bundan da anlaşılıyor ki, *"Anadolu kültürü, Türk kültürünün en köklü izlerini bile kendinde taşımaktadır."* Biz bunlardan, yalnızca bir örnek verebildik. Bizden sonrakiler ise, bu örnekleri daha da çoğaltabilecektir.

Ancak şunu da unutmamak gereklidir ki, Anadolu ile Ortaasya meşe türleri arasında da epey ayrılıklar vardı. Meşedeki sepi maddeleri genel olarak. *(cnips calicis)* veya *(cnips gallae tinctorine)* adlı bir sineğin meşeyi sokması üzerine çıkan urdan alınırdı. Türkiye'den yapılan Ortaçağdaki ihracatı inceleyen Heydt'e göre, Türk taninleri ağır ve yeşilimsi idi. Kötü türleri ise, sarı idi. Avrupalılar bu Türk taninine, *"galla di Turchia"* diyorlarmış 10). Tabiî olarak meselenin bu yönü, bizi daha az ilgilendirmektedir. B. Laufer'in *"Sino - İranica"* adlı eserine göre palamut, Çin'e ancak Sasaniler çağında gelmişti 11). Hem de *belut* ve *mazı* adı ile. Bu sebeple Türklerin de, bu dericilik tekniğini, Batıdan almış olması normal idi.

NOTLAR

1. SUMAK, (Rhus coriaria): (S. 235): 1). *Lehç. Osmanî,* 501. 2). Köppen, *Geographische Verbreitung, der Holzgewächse des Europäischen Russlands,* I, 170. 3). Nuri Rafet Korur, *Türkiye'de nebatî boyalar,* s. 16. *"Beş dilden Mançu Sözlüğü"*. 4762. 2. 4). Radlof, IV, 794.

2. MEŞE VE PALAMUT: (S. 236): 5). Radlof, I, 1116. *Senglâh,* 321. 6). *Ettuhf. Zekiyye,* 25 a. 7). *Derleme S.,* III, 1733. 8). Radlof, I, 949. 949. 9). Aynı esr., I, 1574. 10). Heydt, II, 643. 11). Laufer, aynı esr., 367, 369.

VI.

B Ö L Ü M

PANCAR, HAVUÇ, ŞALGAM, TURP

1. PANCAR :

Pancarın geniş olarak botanikteki adı, *(Beta vulgaris)*'tir. Fakat biz burada, pancarın *(var. cicla, rubra, rapa)* adlı, üç türü üzerinde duracağız. B. Laufer, *Sino - İranica* adlı eserinde, pancarın VII. yüzyıldan önce, Çin'de görülmediğini tespit etmiştir 1). Ona göre pancarı, Çin'e, Araplar getirmişlerdi. Bizce Araplardan önce, Batı Türkistan'daki ziraat kültürünü de hesaba katmak gereklidir. Belki daha önceleri Batı Türkistan Önasya'dan önemli tesirler almıştı. Ancak pancar ekiminin Batı Türkistan'da gelişmesinden önce, Araplar tarafından Çin'e götürülmüş olması da pek düşünülemez Bu sebepten, *Doğu Türkleri* de, pancar ve ekimi hakkında, çok geç olarak bilgi sahibi olmuşlardı. Fakat *Batı Türkleri,* Batı Türkistan ile epey erken çağlarda, yani VII. yüzyılda çok sıkı münasebet kurmuşlardı. Hele X. yüzyılda bu münasebetler büsbütün gelişmiş ve genişlemiştir. Bu sebeple pancarın, *(var, rubra)* karşılığı olarak Türklerin kullandıkları *çüğündür* deyiminin Göktürk çağında veya bu çağdan önce mey-

dana gelmiş olması çok muhtemeldir. Çünkü bu deyim, Batı Türkistan'ın eski yerli kültürlerinde de görülüyordu. İran ise, bu bölgelere çok uzak idi. Bu sebeple bunu, İran tesiri deyip, kolayca hükme bağlamak, doğru değildir. Eski Batı Türkistan yerli kültürlerinin *şelcem* sözü de, Türkler tarafından *şalgam* veya *çalkan* şekline sokulmuştu. Türklerin *çagmur, çamgur, çogan, çogur* gibi, sözlerinin incelenmesi ise, ayrı bir konudur.

Pancarın *(var. cicla)* türüne, Osmanlı Türkleri Arapçadan tercüme etme yolu ile, *ak-pazı* demişlerdir. *"İbranî bitkileri"* adlı eserinde bu parcarın türlerini derin olarak incelemiştir 2). Burada, birçok Arap ve Fars deyimlerini vererek, okuyucularımızın zihinlerini karıştırmayacağız. Asım Efendi, Yunanca *seutla* sözünden gelen Arapça *sutle* deyimini açıklarken şöyle der: *"Pazı dedikleri nebattan bir kısımdır. Beyaz olur. Pancar (silk) beş türlüdür: Bir söylenişe göre bu, çuğundur, çügündür, yani pancardır: 1. Kara pancar, yeşil ve yaprağı büyüktür. 2. Beyaz pancar. 3. Yaban pancarı. 4. Su pancarı. 5. Dağ pancarı"* 3).

Pancarın, *(var. rubra)*, yani *kırmızı pancar* türüne gelelim: Türk kaynaklarında bu pancar türüne, ilk önce XI. yüzyılda rastlıyoruz. Kaşgarlı Mahmud, Türklerin *çagmur, çamgur* sözlerini Arapça *şelcem* sözü ile karşılıyordu 4). Brockelmann da bunu, *"kırmızı pancar"* olarak tercüme ediyordu. Anadolu köylerinde de şalgama, *camgur* adı verilir. Aynı bitki Osmanlıca sözlüklerde ise, *çomgur*

şeklinde görülür 5). Çağatay Türkleri şalgama, *çamgur, çomur;* Doğu Türkistan Türkleri ise, *çomur* derlerdi 6). Bundan da anlaşılıyor ki, *"Türklerin salgam veya kırmızı pancar karşılığı olarak söyledikleri en eski deyiş çamgur olmalı idi."* Burada, bu eski Türk kültür sözünün, etimolojisine girebilecek kadar yerimiz yoktur.

Aslında *şalgam, (beta vulgaris)* değil, *(Brassica)*'dır. Altayların kuzeyindeki Şor Türkleri şalgama *çalgan* diyorlardı. Yine onların komşuları olan Teleüt Türkleri ise kırmızı şalgamı, *kızıl çalkan* adı ile *ayırıyorlardı* 7). Kırgız Türkleri pancara *kızılça,* şeker pancarına ise *kant kızılça* diyorlardı 8). Anadolu köylerinde ise pazı için, *kızılca sözü* kullanılır. Özbeklerin *levlegi,* ve Azerbaycan Türklerinin *zilh* deyişleri ise, Farsların *leblebî* ve *zilh* sözlerinden alınmıştır.*Görülüyor ki en orijinal Türk kültür sözleri yine de, Anadolu'da bulunmaktadır.* Türklerin uzak bölümlerinden, Çuvaş kesimleri ise turp veya pancara, *keşman* veya *yüze keşman* diyorlardı. Kuman Türklerinin pancar ve benzeri bitkiler için söyledikleri *samuk* sözünün ise, nereden geldiğini bilemiyoruz 9).

"Çügündür, çükündür", Türklerin Batı Türkistan ile doğusundaki bölgelerde, şehir ve ziraat kültürüne geçtikleri çağın bir hatırası olmalıydı. Şimdi Anadolu köylerinde de, *çöküdür, çokundur, çüküdür, çüküdürük,* gibi sözler, pancar ve pancara yakın olan bitkiler için söylenen çok yaygın deyişlerdir. Tabiî olarak Anadolu'da başlayan şe-

ker pancarı ekimi, bu sözlerin de yavaş yavaş yok olması için bir sebep olmuştur. Eski Anadolu'da *İbn Baytar* ve *Malayesa* tercümeleri ile tıb müfredatlarında, *çügündür, çükündür, çugundur, çundur* ve hatta *şundur* gibi sözlere çok rastlıyoruz. Bu sözlere, Ahmed Vefik Paşa ile arkadaşı Redhouse da, büyük bir değer vermişlerdir. *Tarama Sözlüğü* de bu konular hakkında, geniş örnekler vermiştir 10). Anadolu'ya yakın olan eski Mısır ve Kıpçak kültür çevrelerinde de *çügündür,* yaygın olarak söyleniyordu. Bu söz, Avrupa'daki Kuman Türklerine kadar yayılmıştır. Çok uzak ve eski Türk bölüklerinden Çuvaşlar bile buna *çegender* derlerdi. Moğolların batı kesimlerinden Kalmuklar ise, *şügldür* diyorlardı. Türklerde çok eski bir geçmişi olan *Çügündür* sözünü, Ramstedt, yeni çağlarda Farsçadan gelmiş bir söz gibi düşünmüştü 11). *"Soğd - Türk"* komşuluğunun hatırası olan bu söz, Türklerin eski bir kültür çağına ait idi.

2. HAVUÇ :

Havuç (Dauscus carrota)'dır. Havuç sözü farsçadır. Fars - Arap kültüründen geçmiştir. Türklerde ilk defa, XIV. yüzyılda Anadolu'da tercüme edilmiş olan İbn Baytar yazmalarında görülüyordu. Türkler Ortaasya'da iken havuca, *sarıg turma* derlerdi. *Turp* sözü ne yakın olan *turma* sözü ise eski Türklerde, yalnız başına turp veya bayır turpu karşılığı olarak söyleniyordu. Argu'lar gibi çok batıda ya-

şayan ve biraz da karışmış olan Türk toplulukları ise havuca, *gizri* diyorlardı. Eski türkçedeki *gizri* sözünün, Farsların havuç mânâsına gelen, *gezer* veya *cezer* sözleri ile bir ilgisi olmalı idi. Kaşgarlı Mahmud'a göre *Oğuzlar* XI. yüzyılda havuca *keşür* diyorlardı 1). *Keşür* sözü, Osmanlı kitaplarında da, geniş olarak kullanılmıştır. Bundan da anlaşılıyor ki *Oğuzlar ile Batı Türkleri*, batıya doğru kaydıkça, Türklerin eski *sarıg turma* deyişlerini unutmuşlardı. Bunun yerine Batı Türkistan'da ki komşuları olan, yerlilerden faydalanarak *geşür* veya *keşür* deyişini yaratmışlardı. Bu sözün gelişmesi için de, epey uzun bir ziraat hayatı geçirmiş olmaları gerekiyordu. Bu sebeple Kaşgarlı Mahmud'dan Ahmed Vefik Paşa'ya kadar, *keşür* sözünün türkçe olduğunda, herkes direniyordu 2). Tarama Sözlüğünde havuç karşılığı olarak *çaşur* sözünü de görmüyor değiliz. Türklerin *"Sarı havuc"*larının yanında, bir de Kaşgar bölgesinde yetişen tatlı bir *"beyaz havuc"* vardı. Türkler buna XI. yüzyılda, *ugli* diyorlardı 3). *Ugli* sözünün köklerini iyice bilemiyoruz. Eski Mısır Türkleri ile Kıpçak Türk kesimlerinde ve Türkmenler ile yakınlığı olan bazı kaynaklarda ise havuca, Türklerin *çemru* dedikleri, yazılmaktadır 4). Çağatay Türkleri de havuca bazan *çumur* derlerdi. Bu sözün *turp* mânâsına gelen, *çamgur* sözü ile bir ilgisi olsa gerektir. Türk sözlüklerinde, havucun arapça karşılığı, *cezar* olarak verilmiştir. *Fecel* ise,

turptur. A n a d o l u köylerinde çoğuzaman havuca, *keşir, keşür, kişir,* denir. *Gezer* sözü de, görülmüyor değildir. Osmanlı kitaplarında ise havuç için, *yerkökü* denişi, daha çok geçer 5). Bu deyiş, Anadolu'da da çok yaygındır. *Zerdek* sözü de İran ve bilhassa Afganistan'da çok yaygındır. Bu söz, türkçe değildir. Eski Türklerin *turma* sözü ise, K o n y a'nın Karaçayır'ında, turp mânâsına söylenir. Bunlar için, Derleme Sözlüğüne bakılmalıdır. Bugünkü Ortaasya'da, eski Türklerin *keşür* ve *turma* sözleri unutulmuş ve hacuca geniş olarak *sevzi, sebze* denmeğe başlanmıştır. *Keşir* sözü, yalnızca Çağatay ve Kazan çevreleri gibi, kültür geçmişleri eski ve geniş olan Türk kesimlerinde görülür 6).

3. ŞALGAM :

Şalgam, *(Brassica)* çeşidinden bir bitkidir. Fakat Türkler şalgamı, turp, yani *(Raphanus sat.)* ile karıştırmışlardır. Biz bu iki köklü bitkiyi birbirinden ayırmak için, daha çok kaynaklardaki Arap - Fars karşılıklara değer verdik. Şalgam, Arap - Fars kültüründe, *şelcem* denirdi. Turp ise *fecel*'dir. Araştırmalarımız bu metod ile geliştirilmiştir. XI. yüzyıldaki Türkler, şalgama, *çamgur* veya *çamur* diyorlardı 1). Fakat bu daha çok bir *"kırmızı pancar",* yani *(Beta vulgaris)* idi. (B. bk.). A n a d o l u köylerinde, - örnek olarak S ı v a s'ta da -, şalgama *camgur, cangur* deniyordu. Eski Anadolu'da Ahmed Vefik Paşa, şalgam karşılığı olarak *çogur, çongur* 2); Redhouse ise, *çomur* sözlerini bulmuşlar-

dı 3). Görülüyor ki bu çok eski Türk kültür sözü, A n a d o l u'da da yaşıyordu. Bu kültür sözü, Mısır Türkleri ile Kıpçak Türk kültür çevrelerinde, *çemru* ve Çağatay edebiyatında ise, *çumur* olarak yaşamıştı. Bu konu üzerinde, havuç ile ilgili bölümümüzde durmuştuk.

Türklerin *şalgam* sözünün, Arap-Fars *şelcem* sözünden alınarak, ne zaman türkleştirildiği ise karanlıktır. Türkler Batıya kayarken bu sözü de alıp, geliştirmiş olmalı idiler. Nitekim Kuzey Türkleri şalgama, *şalkan* derler 4). Altayların kuzeyindeki Türkler ise şalgam sözünü, *çalkan, çalgan* yapmışlardı 5). Fakat turp mânâsına olarak. Görülüyor ki Türklerin, kültür sözlerini kendilerine benzetme kabiliyetleri pek çoktu. Bu söz, Batı Türkleri ile A n a d o l u'da ise, *şalgam* olmuştur. Eski Mısır ve Kıpçak kesimlerinde buna *şalgam* deniyor idi 6). Fakat başka mânâda olarak. Şalgamdan yağ da çıkarılırdı. *(Oleifara)* çeşidinden, lahanaya yakın turplardan da, yağ çıkarılıyordu. Ahmed Vefik Paşa, eski Osmanlı tıb kitaplarına göre, bunları da iki bölüm içinde incelemişti: Paşa bunlardan birine *kolza* ve diğerine de, *yağ turpu* demişti 7). Normal şalgamdan da, "artı dört derecede donan ve kandillerde kullanılan", bir yağ çıkarılıyordu. Bunları biz burada, yalnızca bilgi olarak vermekle yetiniyoruz.

4. TURP :

Burada inceleme konumuz olan turp, *(Raphanus sativus)* çeşidindendir. Kaynaklarımızda turpun arapça karşılığı *fecel*'dir. U y g u r Türklerinin,

tıb kitaplarında ise, şöyle deniyordu: *"Turpu dövüp, sıkıp, suyunu alıp, susam yağı ile karıştırıp, damlatılırsa, ağrı geçer, söner"* yani, *(Turman'ı sokup, sıkıp, suvın alıp, küncit yağı birle katıp, tamızsar, agrıg söner* 1). Yine Kaşgarlı Mahmud XI. yüzyılda Türklerin, *"tadı bozulmuş turp", Küwij* dediklerini yazıyordu 2). Kazan Türkleri de *gevşek* turplara, *"küpşen şalkan"*, yani şalgam diyorlardı 3). Görülüyor ki Türk kültürünün geniş kültür çevrelerine rağmen, yüzyıllar boyunca aralarındaki ilgiler kesilmemişti. Eski *Turma* kültür sözü ise, Kazan ve Karaim Türklerinde de havuç mânâsına devam ediyordu 4).

Öyle anlaşılıyor ki Türkler Ortaasya'daki ziraat bölgelerinde komşuları *"Soğdlar"* ile yaşarken, müşterek *turma sözünü* beraberce kullanmışlardı. Belki de kökleri, sanskritçeye kadar dayanıyordu. Çünkü bu söz eski farsçada yoktu. Aynı kültür sözü, Mısır Türkleri ile Kıpçak Türk kesimlerinde de, hem *terme* ve hem de *turp* şeklinde gelişiyordu. En eski Türk kültür sözü olan *turma* ise, Çağatay edebiyatı ile İran Türklerinde de uzun zaman yaşamıştı 5). Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Derleme Sözlüğüne göre *turma* kültür sözü Anadolu köylerinde de yaşıyordu. Yüksek bir kültür seviyesine erişmiş olan Çağatay Türkleri turpa, *açırga* da diyorlardı 6). *Acurga* sözü Anadolu köylerinde de, "yaban turpu" mânâsına söyleniyordu. Bunlar hakkında daha geniş bir bilgi almak ivin, Derleme Sözlüğüne bakılmalıdır. Anadolu'daki *"dip, tip, gömü, baştankara"* gibi, turp için söylenen deyişler de, eski Türk özleri taşıyorlardı.

Altay ve Kazan Türkleri, hem turp ve hem de şalgam için, *"şalkan, çalkan salkan"* diyorlardı 7). Tabiî olarak Turpların da, türlü çeşitleri vardı. Ancak bu kitabımız, bir botanik kitabı değildir. Osmanlı tıp kitaplarında turpun "iri soyu" için, *bayır turpu* deniyordu 8). Ahmed Vefik Paşa'ya göre "kırmızı" olanına ise, *kırmızı firenk turpu* adı veriliyordu. Buna Azerbaycanlı Türkler *kırmızı turp,* Özbekler ise *turupse* diyorlardı. Anadolu'daki *eşek turpu (R. raphistrum)* ise, bunlardan ayrıdır 9). Eski Anadolu'da yazılmış türkçe *İbn Baytar* tercümelerinde, turpların hepsi için, genel olarak *turb* deyişi kullanılmıştır 10). Bu sebeple, "yuvarlak - penbe, beyaz, uzun penbe, uzun kırmızı", *küçük turplar* ile *büyük turpları;* ayrıca "büyük kış turpu, penbe Çin turpu, sarı etli turp ve su turpu" gibi, bugünkü modern ziraatta gördüğümüz bütün turp cinslerini, eski Türk kaynaklarına göre adlandırmak mümkün değildir. Fakat XIV. yüzyılda türkçeye tercüme edilmiş olan İbn Baytar tercümelerinde *(R. maritimus)*'a, zaman zaman *su turpu* denmiştir.

NOTLAR

1. PANCAR, (Beta vulgaris): (S. 239): 1). L a u f e r, *Sino-Iranica,* 400. 2). L ö w, aynı esr., 273. 3). *Bürhan,* 411. 4). Kaşg. M a h m u d, I, 381. 5). R e d h o u s e, 740. 6). R a d l o f, III, 1940. 7). Aynı esr., II, 827. 8). *Kırgız Sözlüğü,* 471. 9). *Codex Comanicus,* 213. 10). *Tarama S.,* II, 960. 11). R a m s t e d t, Kalm., 370.

2. HAVUÇ, (Daucus carrota): (S. 242): 1). Kaşg. M a h m u d, I, 431. 2). *Lehç. Osmanî,* 693. 3). Kaşg. M a ḥ m u d, I, 129. 4). Abu H a y y a n, 46. 5). *Lehç. Osmanî,* 364. 6). R a d l o f, II, 1393; IV, 503. 3. — ŞALGAM, (Brassica): (S. 244): 1). Kaşg. M a h m u d, I, 457. 2). *Lehç. Osmanî,* 361. 3). R e d h o u s e, 740. 4). R a d l o f, IV, 963. 5). Aynı esr., IV, 364. 6). *Tuhf. Zekiyye,* 31 b. 7). *Lehç. Osmanî,* 542, 699. — 4. TURP: (S. 245): 1). R a h m e t i, *Heilkunde,* II, 1, 85. 2). Kaşg. M a h m u d, I, 305. 3). R a d l o f, IV, 963. 4). Aynı esr., III, 1464. 5). *Seng lâh,* 173. 6). *Behçet ül-Lûgat,* 30. 7). R a d l o f, IV, 963. 8). *Lehç. Osmanî,* 542. 9). Aynı esr., 68. 10) *İbn Baytar terc.,* 206a/213a.

VII.

B Ö L Ü M

SOĞAN, SARMISAK, PIRASA

1. SOĞAN :

Ünlü Alman bilgini V. Hehn kavimleri *"soğan seven veya sevmeyen milletler"* diye, iki bölüme ayırmıştı. Hiç şüphe yok ki Türkler başlangıçtan beri, soğan seven milletler arasında yer alıyorlardı. Türk kültürünün bir hazinesi olan ve XI. yüzyılda yazılmış Kaşgarlı Mahmud'un eserinde, pekçok soğan çeşitlerinin yazılmış olması da bunu gösterir. Soğan, sarmısak ve pırasa gibi birçok sebzeler, *(allium)* çeşidinden idiler. Burada yerimiz çok dar olduğundan, bunların eski Türklerdeki hatıralarını, yalnızca anmak ile yetineceğiz:

A). Soğan (alium cepa): Türkçe konuşan bütün kavimlerde soğan, *"soğan, sogan, sugan, sogun, sogono"* şeklinde söylenmektedir. Görüşümüze göre, Türklerin bu kültür sözü, Moğol kavimlerine de, *songkina* şeklinde girmişti. Dar bölgelere kilitlenip kalmış, Altay Türkleri gibi bazı geri Türk bölükleri ise, soğana bazan *"uksım, uksum, uskum"* diyorlardı. Bu deyiş de, Türk kültürünün başlangıçları bakımından, çok değerlidir. Osmanlı kaynakları esas soğana, çoğu zaman *başlı soğan;* tohumdan yetişen soğanlara ise, *kaba soğan* diyorlardı. Küçük soğan fidanlarına da, *arpacık soğanı* derlerdi. Ortaasya'da soğanın sarı, kırmızı ve beyaz çeşidleri bu-

lunurdu. Anadolu'daki soğanlar ise, kırmızı ve menekşe rengindedirler. Jukovskiy, Samsun'da görülen gülkırmızısı soğanların, İran veya Doğudan gelmiş oldukları görüşünde idi.

B). Arpacık soğanı (A. ascalonicum): Bu soğan, ekimde kullanılan küçük soğanlardır. Bunlar Osmanlı Tıb kitaplarında, *bücür soğan* adı ile anılırdı. Anadolu köylerinde ise küçüklüğünden dolayı, *"avrak, fıska, göver, kabalak, kalık, kıska, kodarcık, pürtük, sıska, tıska"* adları verilmiştir. Buna *Soğan uşağı* diyenler de vardır. Menşei belli değildir. Laufer'e göre bu soğanın Çin'de, eski çağlardan beri bulunmuş olması şüphelidir.

C). Yaban soğanları: Yaban veya dağ soğanlarının türleri, çok çeşitlidir. Ayrıca pırasa çeşidleri -ile de karıştırılmışlardır. *Küvürgen, kevürgen,* O ğ u z l a r ı n tanıdıkları çok yaygın bir dağ soğanı idi. Bu soğan adı, diğer Türk bölüklerinde de görülüyordu. *"Anadolu"* köylerinde ise yaban sarmısağı mânâsına, *"gömürgen, gömülgen, gömürsen"* söylenişleri, halâ soğanı çeşidi de Türklerde çok yaygındı.

D). Kışsoğanı (A. fistulosum): Kış soğanı deyişi dilimize, Avrupa dillerinden tercüme edilmiştir. Bu soğanın yaban çeşidlerinin en yaygın olduğu bölge, Altay dağları ile Sibirya idi. Çin'de, M. S. VIII. yüzyılda; Avrupa'da ise ancak XVI. yüzyılda görülmüştü. Çinliler bu soğana *"Batı soğanı"* veya *"Müslüman soğanı"* demişlerdi. Osmanlı kaynakları ise buna, *kış soğanı* derlerdi. Bu deyişin Osmanlılardan Avrupaya gitmiş olması da çok muhtemeldir.

2. SARMISAK :

Sarmısak çeşidleri: Sarmısak, *(Allium sativum)'* dur. Sarmısağın atası ve yaban tipleri, daha çok güney - batı Asya ile Ortaasya'da, Kırgız bozkırlarında görülmekte idi. Hirth ve Laufer gibi büyük sinoloğlara göre, *"İsa'dan önceki yüzyıllarda Çin'de sarmısak yoktu."* Çincede sarmısak ilk defa, *"suan, svan"* adı ile görülmüştü. Bu Çince sözün Türklerdeki *soğan* adına yakın olması, üzerinde önemle durulacak bir noktadır. Sarmısağın da, bir çok çeşidleri vardır. Fakat bunlar üzerinde, geniş olarak durabilmek için, yerimiz yeterli değildir. *Uygur* Türklerinin kitaplarında, nedense sarmısaktan söz açılmamıştır. XI. yüzyıl Türk kaynaklarında sarmısak, *sarmusak* şeklinde yazılmıştır. Aynı kaynaklar bazı Türklerde, *samursak* dendiğini de yazmaktadırlar 1). Bundan da anlaşılıyor ki eski Türkler de sarmısağı, Anadolu'da söylenen şekle yakın olarak, yazıp ve söylüyorlardı. Bunun yanında, Anadolu'da da *sarımsak* denmiyor değildi. Nitekim Dede Korkut kitabında bile şöyle deniyordu: *"Sarımsak otın yemedin, Kazan için köyünür"...*

Eski Anadolu kültürü ile ilgileri bulunan Eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde de, *sarımsak* deniyordu. *Açık sarımsak,* yani *"acı sarmısak"* deyişi, Harezmşahlar kültür çevrelerinde de görülüyordu 2). Şimdi ise Kazan, Azerbaycan, Özbek ve Kırgız Türklerinde, çoğu zaman *sarımsak* denmektedir. Bizce bu sözün en doğru şekli de, Anadolu'da devam etmişti. Doğu Türkistan'da ise, sarımsak sözü, *semsek* şeklinde bozulmuştur. Türklerin sarmısak deyişi, Moğollara da *sarımsak* olarak

geçmiştir. Moğolların Batı kesimlerinden sayılan Kalmuklarda ise sarımsak, *sermseg* diye söylenir olmuştur.

Uygur Türkleri, sarmısak yerine, *satun* demişlerdi. Bu sözü, "Moğolların Gizli Tarihi" gibi eski bir kaynakta da, *sudun* olarak görüyoruz. Bu deyiş, Moğollardan Türklere geçmiş olamazdı. Çünkü Uygur kaynakları, çok daha eski idiler. Ancak bu deyiş ayrılığı, *Doğu Türkleri* ile *Batı Türkleri*'nin, kültür gelişmelerinin, ayrılıklarını gösteren, bir belirti de olabilirdi. Ayrıca *Uygur* Türkleri, sarmısağa *kamgak* adı da veriyorlardı. Fakat daha Batıya yayılmış olan Türkler, bu konuda Uygurlardan ayrılıyorlardı. Batı Türkleri, kamgak sözü ile, hasır ve semer otu gibi bitkileri anıyorlardı 3).

"Sarmısak ekimi" de ayrı bir konudur. Bildiğimize göre Altay bölgesinde soğan, ekilen bir bitki idi. Sarmısağı ise Altay Türkleri, ancak bir yaban bitkisi olarak tanıyorlardı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Türklerin bazı bölümleri soğana, *uksım* veya *uskım* diyorlardı. Bunların içinde, yine soğana *uskun* diyen eski Uygur Türkleri de, yer alıyorlardı. Dar bölgelerde kilitlenip kalmış bazı geri Türkler ise, geri soğan ile sarmısağı birbirinden ayıramıyorlardı. Bunlar sarmısağa yalnız, *yer uskumı*, yani "yer soğanı" veya "yabansoğanı", diyorlardı 4). Bazıları ise soğanı sarmısaktan ayırabilmek için soğana ancak, *taran uksımı*, yani *"ekilen soğan"* diyebiliyorlardı 5).

3. YABAN SOĞAN VE SARMISAĞI :

"Yaban soğanı ile yaban sarmısağı", Türkler tarafından çoğu zaman açık olarak birbirlerinden

ayrılamamışlardı. XI. yüzyıl Türkleri, yaban soğanının oir çeşidine *kewürgen* demişlerdi 6). *Anadolu*'nun birçok yerlerinde ise, bu sarmısak için halâ *gömürgen, gömülgen, körmen* adları verilmektedir. Yaban soğanları ile sarmısaklarına, ziraat kültüründen mahrum olan Moğolların XIV. yüzyılda yazılmış "Moğolların Gizli Tarihi" adlı kaynaklarında da, çok rastlamaktayız. Yine örnek olarak bu kaynakta adı geçen *mangğirsun* sözü, hem "yaban soğanı" ve hem de "yaban sarmısağı" mânâsına söylenmişti. Altay Türklerinde de, *mangğır, pagır* adlı, bir "yaban soğanı" çeşidini görüyoruz. Ancak bu kültür deyişlerinin Türk mü; yoksa Moğol menşeli mi olduklarını söylemek için, vakit henüz erkendir. Derleme Sözlüğü'ne göre, sarmısağa benzeyen bir bitkiye, *Anadolu* köylerinde de *yaban soğanı* adı verilmektedir. Görülüyor ki konu oldukça derindir. Altay Türklerinin *Mangğır* olarak adlandırdıkları yaban soğanı, Pallas tarafından *Allium nutans* olarak adlandırılmıştır.

Ayrıca Özbeklerin *atışak* dedikleri, *(A. caspicum)* çeşidindeki bir soğan da vardır. *Gerlik soğan,* yani *"yer soğanı"* denen *(A. altaicum)*'u da bunlara katmak gereklidir.

(Allium scorodoprasum, L.) adı ile tanınan biki ise, sarmısağa çok yakındır. Avrupa'da ancak, XVIII. yüzyıldan sonra görülmeğe başlanmıştır. Rusya'da ise bu soğan çeşidi çok yaygındır. B. Laufer, *"Sino - Iranica"* adlı ünlü eserinde, bu sarmısak çeşidinin Çin'e, ancak M. S. VIII. yüzyıldan sonra girmiş olduğunu göstermiştir 7). Çinliler buna *Hu-suan,* yani *"Türkistan - soğanı"* adını vermişlerdi. Osmanlı tıb ki-

taplarında ise bu sarmısak çeşidine, *iskordiyon, yaban sarmısağı, tatlı sarmısak, yaban tatlı sarmısağı, denmişti.* Ahmed Vefik Paşa ile Redhouse, Türk kaynaklarını bu bakımdan düzeltmişlerdir 8).

(Allium Ursinum): Bazı Türk kitaplarında, tercüme yolu ile *"ayı sarmısağı"* diye tanıtılmıştır. Aslında bu bitki, Altaylar ile Yenisey bölgelerinde, -yani soğuk bölge Türklerinde-, değerli bir gıda maddesi olarak kullanılıyordu. Bu bölge Türkleri bu sarmısak çeşidine, *kalba* veya *kalma* diyorlardı 9). Bu bitkinin, Anadolu'daki yerli adını ise bilmiyoruz.

4. PIRASA :

Botanikteki adı *(Allium porrum)* olan pırasanın ilk yurdu daha çok, Batı Asya ile Akdeniz bölgeleri idi. Çin ile Hindistan pırasayı, Batı Türkistan ve Afganistan yolları ile öğrenmişlerdir. Başlangıçta, Uzak Doğu ile Japonya'da pırasanın bulunmadığı ise, ta Candolle zamanından beri biliniyordu 1). Anadolu'da yazılan türkçe sözlüklerde pırasa geniş olarak, farsça *gendene* veya *kendene* sözü ile karşılanmıştı. Bu deyişleri, İran kültürüne mal etmek de doğru değildir. Çünkü *gendene* sözünün, sanskritçede de, uzun bir gelişmesi ve geçmişi vardı. B. Laufer'e göre pırasa, Çin'e de *gendene* adına yakın bir ad ile girmişti 2). Bu sebeple Türklerin de pırasayı, Batı Türkistan ve *Soğd* yolundan ve *kendene* adı ile, daha Ortaasya'da iken öğrenmiş olmaları muhtemel görülebilir. Anadolu'da yazılmış olan Halimî gibi eski sözlüklerde de pırasaya hep, *gendene* veya *kendene* denmiştir 3). Ahterî Sözlüğün'den itibaren ise Os-

manlılar, rumcadan gelen *pırasa* sözünü, daha çok kullanılmağa başladılar. Jukovskiy, Doğu ve Batı Anadolu pırasa çeşidlerini açık olarak birbirinden ayırmıştır 4). Ona göre Doğu Anadolu pırasaları Asya'nın; Batı Anadolu pırasaları ise, Avrupa'nın tesiri altında idi. *Anadolu*'nun bazı yerlerinde pırasa için, *çiriş, çivril, itsiy, kiriş, kokaz, körmen* adları verilmişti. XI. yüzyıl Türklerinde yaban soğanına *kevürgen* adı verildiğini ve bunun da *Anadolu*'daki *gömürgen, körmen* şeklinde söylenmiş olduğunu, göstermeğe çalışmıştık.

Ortaasya'da pırasaya yalnızca Çağatay Türkleri, *Anadolu* ve Osmanlı devletinin tesiri ile, *parısa* demişlerdi 5). Diğer Ortaasya Türkleri ise pırasa için, soğan çeşidlerinin adlarını kullanmışlardır. Hatta Eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevreleri bile pırasayı, - eski bir Türk soğan çeşidinin adı olan -, *yava* sözü ile karşılamışlardır 6). Daha kuzeydeki Türkler ise pırasa için, soğan anlayışına gelen *üksin* sözünü kullanıyorlardı 7). Doğu Türkistan'da ise,eski bir Türk geleneği görünmüyordu. Pırasaya yalnızca Çin ve Fars tesiri ile *Song-piyaz* diyorlardı.

Malayesa'nın türkçe tercümesinde, *Şam pırasası sası* adlı birpırasa çeşidi görüyoruz 8). İbn Baytar'ın türkçe geç bir tercümesinde ise, *bağ pırasası, dağ pırasası, yaban pırasası* gibi, pırasa çeşitlerine rastlıyoruz 9). Leclers'e göre bunlar, *(A. Iscalonium)* olmalı idiler 10). *Anadolu* köylerinde pırasa karşılığı olarak söylenen *çiriş, kiriş* sözleri ise, arapça *kirâs* ile ilgili olabilir. Belki de bu tesir Anadolu'ya, güney - doğu'dan gelmişti.

NOTLAR

SOĞAN SARMISAK VE YABAN SOĞANI: (S. 249): 1). Kaşg. Mahmud, I, 527. 2). *Muḥad. ül-Edeb,* 179. 3). Kaşg. Mahmud, I, 475. 4). Radlof, I, 1747. 5). Aynı esr., I, 1615. 6). Kaşg. Mahmud, I, 430. 7). Laufer, *Sino-Iranica,* 302. 8). Redhouse, 111.

PIRASA, (Allium porrum): (S. 254): 1). Candolle, Aynı esr., s. 126. 2). Laufer, *Sino-Iranica,* 304. 3). Halimî, s. 132. 4). Jukovskiy, aynı esr., 635. 5). *Senglâh,* 121. 6). *Tuhf. Zekiyye,* 31 b. 7). Radlof, I, 1806). 8). *Malayesa terc.,* (Topkapı), III, 24b 9). *İbn Baytar terc.* (Üniv. Ktp.), 240 b. 10). Leclerc, aynı esr., 1920.

VIII.

B Ö L Ü M

BAKLAGİLLER

1. BAKLA :

Bakla, yani *(Faba sativa)* veya *(Faba vulgaris)* Çin'e, Ortaasya yolu ile batıdan geçmiş bitkilerden biri idi. Çinliler baklaya *Hu-tou,* yani *"Batı Türkistan fasulyası"* demişlerdi. Bakla sonradan Çin'e, Hind denizi yolu ile, yani güneyden de girmişti. Bu sebeple baklaya Çin'de *Nan-tou, yani "Güney fasulyası"* denmiş ve bu deyiş, Çin'de daha çok yayılmıştı. Bu gibi kültür bitkilerinin hepsi, bir gelenek halinde, İran toprağına mal edilmiştir. Fakat Laufer'in de haklı olarak dediği gibi bakla, İran'a daha çok Hindistan ve Himalaya kültür çevrelerinden girmiş olmalıydı.

Bakla başlangıçta Türklerde, hiç şüphe yok ki yine *burçak* adı ile anılıyordu. *Bakla* sözü ise, Türkler tarafından Arap - Fars kültüründen, - Asım Efendi'nin de çok yerinde olarak söylediği gibi -, *"değiştirilerek"*, yani *"tahrifle"* alınmıştı 1). Asım Efendi bakla sözünün Türkler tarafından, türkçeleştirilerek alındığını söylüyordu. Bakla sözünün aslı üzerinde durmayacağız. Çünkü bakla sözünün Arap - Fars kültürlerindeki söyleniş ve yazılışları üzerinde Löw, geniş olarak durmuştur 2). Bu türk-

çeleştirme, herhalde Türkler Ortaasya'da iken yapılmış olmalı idi. Nitekim XIV. yüzyılda, kuzeydeki Kıpçak Türk kültür çevrelerinde bile *bakla* sözü, - Türklerin kendilerine göre yazış ve söyleyişleri ile görülüyordu 3). A n a d o l u Beylikleri ile birlikte, Anadolu'da yazılmış olan türkçe kitaplarda, baklaya artık geniş olarak yer verilmişti. *İbn Baytar'ın* türkçe tercümelerinde, bakla hakkında geniş bilgiler verilmeğe başlanmıştı. Bu gelenek Osmanlılar da da, uzun zaman devam etmişti. Anadolu'da yazılmış eski Türk kitaplarında geçen, *"yaban baklası, Hind baklası, kum baklası, koyun baklası"* gibi deyişleri, burada inceleyebilmek için yeterli yerimiz yoktur 4). Bununla beraber *İbn Baytar'ın* Topkapı Sarayı kitaplığındaki nüshasında, *bakla-i kıbtî* deyimi, *"yaban baklası"* diye yorumlanmıştır 5). Ayrıca Derleme Sözlüğünde yaban baklası için kullanılan *gedilcen* sözü de eski bir Türk özü göstermektedir. Yine Anadolu'da bakla için söylenen *termiye, tirmiş* gibi sözler ise, ancak *(Lupinus termis)* ile ilgili deyişlerdir 6). Bu konuda dikkatli olmamız gereklidir. Nitekim, İbn Baytar'ın eski türkçe tercümeleri, Arapların *turmus* deyişini de *termiye* adı ile yorumluyorlardı 7). Aslında ise Türkler *termiye* için daha çok, *acı bakla* veya *delüce bakla* diyorlardı 8). Eski *Akrabadin* tercümelerinde yine Arapça *Turmus* deyişi, *"Mısır baklası,-delüce bakla"* karşılıkları ile yorumlanıyordu 9). Ayrıca buna, *sakal otu* veya *kuduz otu* diyenler de vardı. Görülüyor ki Türkler pekçok şeyler biliyordu. Ancak bunların münakaşalarında bir araya gelip, bir sonuca varamamışlardı.

Badıç, Anadolu köylerinde fasulya, bakla, mercimek, gibi taneli bitkilerle, ilgili olarak söylenen bir deyişdir 10). Anadolu'da çok yayılmıştır. Belki de bu söz, sırıklı sebzeler için söylenmişti. Köklerine inebilmek için şimdilik elimizde fazla bir imkânımız yoktur. Ancak Kaşgarlı Mahmud, *badıçlığ yıgaç* sözü için, *"Üzüm asmalarına çardak yapmak için ayrılan ağaç"* diyordu 11). *Badhıç üzümlendi* sözü de, XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri tarafından, *"asma çardağı üzümlendi"*, demek için söyleniyordu 12). Bu üç bilgiyi bir sonuç olarak değil de, bir örnek olarak bizden sonraki nesillerin araştırmasına bırakıyoruz.

2. BEZELYE :

Bezelye, yani *(Pisum sativum)*, eski Çin'de, yabancı bir bitki olarak görülmüştür. Çinliler bezelyeye geniş olarak *Hu tou* adını vermişlerdi. Hutou, *"Batı barbarlarına ait fasulya"* demektir. Çinliler, Hunlar ile Göktürklere de *Hu* demişlerdi. Göktürkler çağında ise, *Hu* söze daha çok Batı Türkistan'ın yerlileri için kullanılan etnik bir ad olmuştu. Laufer'in bu deyişden "İranlılar" mânâsını çıkarmış olması ise, bizce biraz fazla iyimserliktir. Çingiz Han çağında ise Çinliler bezelyeye, *Hui-hui-tou*, yani *"Müslüman fasulyası"* demişlerdi 1). Laufer'e göre bezelye Çin toprağında ancak İsâ'dan sonra III. yüzyıldan itibaren ekilmiş olmalı idi. Buna rağmen, - yine Laufer'in derlediği Çin belgelerine göre -, T a ş k e n d bölgesinde, bezelyenin her türlüsü ekilmekte idi 2). Laufer'in haksız olduğu

bir nokta vardı: Taşkend'in, İran toprağında değil; Ortaasya'nın, Batı kapısında bulunması idi.

T ü r k l e r bezelye için, geniş olarak *burçak* demişlerdir. Türklerin bu eski anlayışları, Altaylar ile kuzey Türklerin de unutulmadan, uzun süre devam etmişti. Baraba, Tobol Altay ve Doğu Türkistan Türkleri ise bezelyeyi halâ, *burçak, purçak* veya *pırçak* adları ile anmışlardır 3). Ayrıca Tobol Türkleri *"bezelyenin kabuğu"* için *burçak kını,* Altay Türkleri ise, *burçak kabı* diyorlardı 4). Altay Türkleri, yaban bezelyesini de tanıyorlar ve onun için ise, *kastış* veya *kastış adı,* yani "otu", adını veriyorlardı 5). Bunun yanında Tarançı Türkleri gibi bezelyeye *nokut* diyen, ziraatçı Türkler de yok değildi 6).

"Osmanlı" çağında da, bezelye için *burçak* veya *burçuk* deyişleri kullanılmıştır 7). Ancak *Anadolu'da burçak* sözü daha çok, fig ve küşne, yani (Vicia sativa) için söylenir olmuştu. Bu sebeple burçak sözü, eski ve geniş anlayışını kaybetmişti. Anadolu'da bezelyeye *culban* veya *çulbant* da deniyordu. Fakat Farsçada *culban* sözünün mânâsı değişiyordu. Hem fig (Vicia) ve hem de *merdümek, (mercimek)* anlayışına söyleniyordu 8). Derleme sözlüğüne göre Anadolu'da bezelyeye *merdümük* adı da veriliyordu. Yine Derleme sözlüğüne göre *Anadolu*'da bezelyeye *gülür, kürül* de deniyordu. Bunları ise Arap-Fars kültürünün *hirûl* veya *huller* sözleri ile karşılaştırabiliriz. Ancak bu sözler de, *yaban böğürülcesi, ak-burçak* veya *öküz küşnesi* denen, (Vicia) veya (Lathyrus) çeşitleri ile ilgili idiler. 9). Çağatay Türk kültür çevresinde ise, yalnızca nohut tanelerine

culban diyorlardı 10). Görülüyor ki Türkler daha Ortaasya'da iken, aldıkları Arap-Fars sözlerini hem söyleniş ve hem de anlayış bakımından kendilerine uydurmuşlardı.

3. FASULYA :

Fasulya, yani *(Phaseolus vulgaris)* Türkler tarafından eskidenberi biliniyordu. Türkler fasulya, bezelye, bakla gibi bitkilerin hepsine birden, *burçak* veya *böğrülce* derlerdi. Tıpkı erik, kayısı ve şeftali gibi meyvalara da, tek ad olarak erik dedikleri gibi. XI. yüzyılda Ortaasyalı Türklerin söyledikleri *burçak* sözünü kaynaklarımız daha çok, arapça *lûbyâ* sözü ile tanıtmışlardı 1). Böyle bir adlandırmanın sebepleri de vardı. Çünkü eski Türkler ter taneleri için bile *burçak* derlerdi. Ayrıca bir şeyin damla damla akmasını da *burçaklanmak* diye tanıtırlarlardı 2). Türkler tahıl ve meyvaları, umumî olarak tanelerin şekillerine göre adlandırmışlardı. Daha önceki Uygur Türklerinin kitaplarında da *burçak* deyişi oldukça yaygın idi. Uygur tıb kitaplarında *kara-burçak,* alışılmış bir söyleniş ile, ilâç olarak tavsiye ediliyordu 3). Harezmşahlar çağında da, *ak-burçak* diye bir taneden söz açılıyordu 4). Tabiî olarak bunların hepsi fasulya değildi. Altay Türkleri bile bezelye için *purçak;* fasulya için ise, *kara-purçak* diyorlardı 5).

"Türkler batıya doğru yayıldıkça", bilgi ve dünya görüşleri de genişlemişti. Beylikler çağından itibaren Anadolu'da, -fasulya, yani arapça *lûbyâ* karşılığı olarak-, artık burçağın yerini, *böğrülce* sözü almıştı 6). *Burçak* ise yalnızca Arap-Fars kül-

türlerinin *mâş* ve *culband* sözleri ve (Vicia) anlayışı ile söylenip yazılmağa başlanmıştı. Bu yeni eğiliş, Anadolu Türklerinden Çağatay Türk kültür çevresine kadar yayılmıştı. Çünkü çağatay türkçesine ait sözlükler bile, artık bu sözün Anadolu'dan gelmiş olduğunu, açık olarak söylüyorlardı. Osmanlı kitaplarının en eskilerinden son çağlara kadar olanlarının hepsi, Anadolu kültürünün potasında *böğrülce* sözünü benimsemişlerdi 7).

Böğrülce Anadolu köylerinde ise, mânâ ve anlayış bakımından, bazı değişikliklere uğramıştı. Şunu da unutmamamız gereklidir: Çeşitli Türk kültür çevrelerinde, bezelye, mercimek, ve hatta nohuda bile *böğrülce* denmiştir. *"Fasulya"* sözü ise, türkçeye geç çağlarda girmiştir. Uygur kaynaklarında *enetkek burçak,* yani bir *Hind burçağı*'ndan da söz açılıyordu 8). Eski Osmanlı kaynaklarında da *Hind mâşı* gibi deyişler görülüyordu 9). Bu da (Phaseolus max) olabilirdi. Çünkü Farslar bu çeşit fasulyaya, *mâş* adı da verirlerdi 10). Türkler ise buna, *güneş darısı* derlerdi. Anadolu'daki fasulya çeşitleri, Jukovskiy tarafından derin olarak incelenmiştir 11). Anadolu'daki bu derinliğe rağmen Ruslar ile Özbek Türkleri, fasulyaya yinede Farslar gibi *mâş* demişlerdir. Anadolu'daki Türk kültürünün bu incelik ve derinliğini, diğer Türk kültür çevrelerinde görebilmek, çok zordur.

4. MERCİMEK :

Mercimek, yani *(Lens esculenta, Ervum lens)* de Türkler tarafından erken çağlardan beri tanını-

yordu. Türkler başlangıçta mercimeğe *yasımuk* veya *yesimuk* derlerdi. *Yasımuk* sözü, Uygur kitaplarında da görülüyordu 1). Rahmeti bey bu sözü *"darı"* anlayışı ile yorumlamıştı. Burada fâzilet sahibi hocamız ve büyük Türk bilgini Rahmeti Beyi tenkid edecek değiliz. Bu izâhını neye göre yaptığını da bilemiyoruz. Ancak *"Mercimek ki, hububattan yasmık dedikleridir'* gibi sözleri, eski Anadolu kitaplarında bile görmüyor değiliz 2).

Anadolu'daki erleme Sözlüğüne göre, Isparta ve Uluborlu taraflarında mercimeğe *yasmık;* Sıvas dolaylarında ise *yosmuk* denmekte idi. Ortaasya Türklerinde mercimek mânâsına söylenen *yasmık* sözü daha yaygın idi. Örnek olarak Çağatay Türk kültür çevresinde, *yasmuk* veya *yasımuk* sözleri çok görülüyordu. Ancak bunun yanında *mercimek* ve *mâş* deyişleri de söylenmiyor değildi 3). Ziraatçı olan Tarançi Türkleri arasında *yesimuk;* Özbeklerde ise *yasmuk,* mercimek için söylenen en yaygın sözler halindeydiler 4). Türklerin en uzak kesimlerinde biri sayılan Çuvaşlarda bile, mercimeğe *yasmek* deniyordu 5).

Batı Türkleri, Batıya doğru kaydıkça mercimek sözünü daha çok benimsediler ve bunu geliştirdiler. Anadolu'ya yakın olan Eski Mısır ve Kıpçak kültür çevrelerinde ise mercimek, *bercimek* şeklinde gelişmeğe başlamıştı 6). Ancak yine aynı kültür çevresinin diğer kaynaklarında mercimeğe, *mercimek* dendiğini de görmüyor değiliz 7). *Marcumak* sözü, Ortaavrupa'daki Kuman Türklerine kadar yayılmıştı 8). Aslında *mercimek* sözünün farsça ile olan alâ-

kası da şüphelidir. *"Türkçede, mercimek ve yasmık"* diyen Ahmed Vefik paşa, herhalde çok haklı görünmektedir 9). Farsçada *merdümek*, ancak *"göz bebeği"* demekti. Ayrıca İbn Baytar'da da, mercimek sözü yer almamıştı.

Türklerin bu konuda Ortaasya'da iken "Soğd Tacik" komşularından tesirlenmiş olmaları muhtemeldir. Anadolu Beylikleri çağından beri tercüme edilen İbn Baytar nüshâlarında, *mercimek* ve *merdümek* sözleri değişik olarak yazılmaktadır 10). *Malayesa*'nın türkçe tercümesinde ise, *"mercimek, doğrusu kara-böğrülce"* diye çok değerli bir not konmaktadır 11). Diğer bölümlerde de belirttiğimiz gibi Türkler, bu gibi hububatın şekillerine bakarak ad veriyorlardı. Bu sebeple Asım Efendi, *fig* (Vicia) için de, *merdümek* tanıtmasını yapmıştı 12). Herhalde *merdümek* farsça, *mercimek* ise türkçe veya türkçeleşmiş bir şekil olmak idi.

5. NOHUD :

Nohud, yani (Cicer arietinum), anlaşıldığına göre epey erken çağlardan beri Türkler tarafından tanınıyordu. Türklerin baklagillere geniş olarak *burçak* dediklerini, "fasulya, bakla, bezelye, mercimek ve burçak" bölümlerimizde tekrarlamıştık. Bu görüşü desteklemek için, nohud hakkında elimizde çok eski bilgiler yoktur. Ancak Çağatay Türk kültür çevresinde *burçak* denince hatıra, hem "nohud" ve hem de "burçak", -yani "fig" (Vicia) - geldiğini çok iyi biliyoruz 1). Ayrıca elimizde Kırgız Türklerinin de *burçak* denince, ilk önce nohudu anlatmak iste-

diklerini gösteren bilgiler de vardır 2). Türk kültürünün bu eski hatıraları Çuvaşlar gibi, Türk dünyasının uzak kesimlerinde bile kendilerini gösteriyorlardı. Çuvaşlar nohud için *burçak* sözünden gelme, *perza* deyişini kullanıyorlardı 3). XIII. yüzyılda mühim bir kültür gelişmesi yapmış olan Harezmşahlar kültür çevresi ise, nohuda artık *nohud* diyordu. Bu çağın değerli bir kaynağı olan *Mukaddemet ül-Edeb*'e, XIV. yüzyılda, bir de moğolca bir bölüm eklenmişti. Bu bölümden, - Türklerin artık nohuda yaygın olarak *nohud* demelerine rağmen-, eski Türk kültürünün tesiri altına girmiş olan Moğollarında nohut için burçak demekte olduklarını açık olarak öğreniyoruz 4). Altay Türklerinde de nohuda *mırçak* deniyordu.

N o h u d, Uygur kitaplarında *nukut, nokut* şeklinde yazılmış olarak görülüyordu 5). Aslında nohud sözünün, farsça olduğu teorisi de, henüz daha kesinlenmemiştir. Örnek olarak, Arap-fars deyimlerinin hepsini içinde toplayan *İbn Baytar*'da, nohud sözünü göremiyoruz. Yerleşik ve ziraatçı olan Harezmşahlar Türk kültür çevresinde ise, *nohud* sözü, artık Türkler arasına iyice yerleşmişti 6). Bilindiği üzere Harezm göçmenleri, Anadolu'nun kültür gelişmesinde önemli bir rol oynamışlardı. Anadolu'ya yakın olan esk Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde ise nohuda, -henüz daha Uygurlar gibi-, *nokut* deniyordu 7).

Anadolu'da, *İbn Baytar*'ın ilk türkçe tercümelerinden itibaren, *nohud* ve *nohud yağı* gibi sözler görülüyordu 8). Daha sonraki tıb kitaplarında ise,

"ak nohud, kara nohud, kızıl nohud" gibi, nohud çeşitlerine de çok rastlanıyordu 9). İbn Baytar'ın türkçe tercümesinde geçen, *delüce nohud* çeşidinin hangi bitki olduğunu, Leclerc de bulamamıştır 10). Bundan da anlaşılıyor ki Türkler, karanlık olan Arap-Fars kültürünün deyişlerini bile kendi kendilerine yorumlamağa çalışmışlardı.

NOTLAR

(Baklagiller)

1. BAKLA: (S. 257): 1). *Bürhan,* 450. 2). L ö w, 312. 3). *Tuhf. Zekiyye,* 28 a. 4). *İbn Baytar terc.,* 26 a: (L e c l e r c, 151, 319). 5). Aynı esr., (Topkapı), 38. 6). R e d h o u s e, 538 a. 7). *İbn Baytar terc.,* (Topkapı), 67: (L e c l e r c, 406). 8). R e d h o u s e, 374. 9). *Akrabadin tercümesi,* 146 b. 10). *Derleme S.,* II, 466. 11). Kaşg. M a h m u d, I, 502.

2. BEZELYE: (S. 259): 1). L a u f e r, *Sino-İranica,* 305. 2). Aynı esr., s. 306. 3). R a d l o f, IV, 1313, 1370. 4). Aynı esr., II, 402. 725. 5). Aynı esr., II, 358. 6). Aynı esr., III, 693. 7). R e d h o u s e, 394. 8). *Bürhan,* 249, 9). *Bürhan,* 249. 9). *Bürhan,* 249. Krşl. L ö w, 173. 10). *Senglâh,* s. 10.

3. FASULYA: (S. 261): 1). Kaşg. M a h m u d, I, 388. 2). Aynı esr., I, 466. 3). *Türk. Turfan Texte,* VII, 14, 60. 4). *Mukad. ül-Edeb,* 125. 5). R a d l o f, IV, 1370. 6). *İbn Baytar terc.,* 250b/254b: (L e c l e r c, 2042). 7). Aynı esr., (Topkapı), 256b. 8). R a h m e t i, *Heilkunde,* II, 3, 21. 9). *Malayesa terc.,* (Topkapı), III, 400 b. 10). R e d h o u s e, 1657 a. 11). J u k o v s k i y, aynı esr., 364.

4. MERCİMEK: (S. 262): 1). R a h m e t i, *Heilkunde,* I, 199. 2). A h t e r î, 382. 3). *Senglâh,* 332. Şeyh Süleyman, 294. 4). R a d l o f, III, 220. 5). P a a s s o n e n, *Çuvaş sözlüğü,* 206.6). *Tuhf. Zekiyye,* 25 a. 7) Abu H a y v a n, 37. 8). *Codex Comanicus,* 163. 9). *Lehç. Osmanî,* 768. 10).

İbn Baytar terc., (Topkapı), 258 b: (Leclerc, 2060). 11). *Malayesa terc.*, (Topkapı), III, 399 b. 12). *Bürhan*, 249.

5. NOHUD: (S. 263): 1). *Senglâh*, 132. 2). *Kırgız Sözlüğü*, 150. 3). Paassonen, *Çuvaş Sözlüğü*, 101. 4). *Mukad. ül-Edeb*, 125 b. 5). Rahmeti, *Heilkunde*, I, 86. 6). *Mukad. ül-Edeb*, aynı yer. 7). *Tuhf. Zekiyye*, 13 a. 8). *İbn Baytar terc.*, 83a/84b: (Leclerc, 696). 9). Hezarfen, *Tıb lûgatı*, 254 a. 10). Leclerc, aynı esr., 220.

IX.

BÖLÜM

ISPANAK, HİNDİBA MARUL, PAZI

Biz ne ziraatçı ve ne de botanikçiyiz. Biz, Türk kaynaklarında bulunan bilgileri değerlendirerek, vermeğe çalışan bir kültür tarihçisiyiz. Bu sebeple botanikçilerin sistemleri ve bitkileri sınıflandırmaları, bize oldukça ters düşer. Biz bu bölümde, *"yaprakları çiğ veya pişirilerek yenen"* bitki veya sebzeleri inceleyeceğiz. Bu sebzelerin, hangi botanik sınıfa ait oldukları ise bizi çok az ilgilendirir.

1. ISPANAK :

Ispanak, yani *(Spinacia oleracea)* adlı bitkinin en kesin ve derin incelenmesi, hiç şüphe yok ki, yine Laufer tarafından yapılmıştır 1). Ispanak Çin'de ve Uzakdoğuda, ancak M. S. 641 yılından sonra görülmeğe başlar. Laufer haklı olarak, ıspanağın anayurdunun İran olduğunu ileri süren teorilere şüphe ile bakmıştır. Çünkü ıspanağın yaban çeşitleri, İran'dan çok Afganistan'da daha yaygın olarak görülüyordu. Farsçadaki *ispenah, isfenah* gibi sözlerin, nerelerden gelmiş oldukları da ayrıca incelenmelidir. Laufer'in de gösterdiği gibi, farsça'daki bu sözlerin kök ve temelleri, çok eski değildi. Ispanak sözü Av-

rupa'ya, İspanya yolu ile gitmişti. Araplar, ıspanağı İspanya'ya getirmiş ve orada geliştirmişlerdi.

Türkler ıspanağı ne zaman tanımışlardı? Kaynaklarımızdaki bilgilere göre, bu soruya bir cevap bulmak çok güçtür. X. yüzyılda, yani "Uygur çağında", Çin'de ıspanak ekimi çok yayılmıştı. Çin'deki ziraat kültürü ile çok yakın bağları bulunan Uygur Türklerinin, bu çağda ıspanağı tanımış olmaları çok muhtemeldir. Vavilov'un Afganistan ziraatı hakkındaki kitabında, bilhassa Batı Türkistan'a yakın olan kuzey Afganistan bölgelerinde, ıspanağın çeşitli tipleri tesbit edilmiştir 2). Ayrıca yine Batı Türkistan'a mahsus, *(S. tetranda, Stev)* adlı bir ıspanak çeşidi de vardı. Bu çeşit üzerinde Laufer de durmuştu 3). Bu sebeple Batı Türkleri ile Oğuz topluluklarının, ıspanağı veya ıspanağa yakın yenen bir bitkiyi, daha önce bu bölgede tanımış olmaları normal görülebilir. XIV. yüzyılda Avrupa'da yaşayan Kuman Türklerinde de *ıspanak* deyişini görüyoruz. Anadolu Beylikleri ile ilk Osmanlı kitaplarında ise ıspanak, Arap-Fars kültürlerinin tesiri altında, *ispenah, isfenah* şeklinde görülüyordu. Fakat Türkler, bunu zamanla türkçeleştirerek, *ıspanak* şeklinde söylemeğe başlamışlardı. Türkçe tıb kitaplarında, *"isfenah yaprağı, yoğurtlu isfenah, kuzu ıspanağı"* gibi deyişlere de çok rastlanıyordu.

Ispanaktan sonra, pazı ve kara pazı çeşitlerini, kısa olarak gözden geçirmenin de, büyük faydaları vardır.

2. PAZI :

Pazı yani, (Beta cicla, L) Türkler tarafından Ortaasya'da iken tanınmıştı. Ancak Türklerin tanıdıkları pazı, *(Beta vulgaris, var. cicla)* adı verilen bitki olduğunu söylemede de, büyük bir fayda vardır. Çünkü bu çeşit pazı, *(Beta vulgaris)* denen bitki ile sürekli olarak karıştırılmıştır. Türkler, *(B. cicla)* için, -biraz da Arap tıb kitaplarının tesiri ile-, *beyaz pazı* veya *beyaz çögen* demişlerdir 1). Nitekim Asım Efendi bile *sutle* sözünü yorumlarken, *"Pazı dedikleri nebattan bir kısımdır, beyaz olur"*, diye bir açıklamada da bulunmakta idi 2).

(Atriplex hortensis, L) de, Türkler tarafından pazı olarak anılmıştı. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, Türklerin p a z ı için, *büsteli* veya *püsteli* dediklerini yazıyordu 3). Brockelmann bu sözü *bustuli* olarak okumuştu. Besim Atalay, Türklerin bu eski kültür sözünü, *"kara pazı"* diye tercüme etmişti. Asım Efendi ise, Kaşgarlı Mahmud'un karşılık olarak verdiği arapça *sermek* sözünü, şöyle açıklıyordu: *"İsfenah-ı Rumî ismidir ki, yabanîsi ve ekileni olur. Araplar sermek derler... Türkçede bu nebata kara - pazı veya koyun sarmaşığı derler"* 4). Yukarıdaki izâhdan da anlaşılıyor ki bu, A n a d o l u ' da ekilen bir ıspanak çeşidi idi. Ö z b e k l e r, pazıya *alavota* derler. Başkır Türkleri ise pazıya *Kara-Alavota* adını verirlerdi. Hüseynova'ya göre Azerbaycan Türkleri pazıyı, *unluça* ve *karayazı* adları ile adlandırıyorlardı 5).

Osmanlı tıb kitaplarında *(A t r i p l e x hortensis)* çoğu zaman, *"Sergen, sergin, sirgen otu"* adları

ile karşılanmıştır. Bu tıb kitaplarının başında, Malayesa tercümesi gelir 6). Redhouse da, *sergen otu* deyişine önem vermiştir 7). Ortaasya Türklerinde de *sirken otu* deyişini görüyoruz 8). Yine Asım Efendi bir yorumunda: *"Türkçede p a z ı dedikleri nebattır. Bazı diyârlarda, tatsız - ot derler"*, diyordu 9). Türkler bu konularda o kadar çok şey biliyorlardı ki, biz bugün bunların hepsini yazmak için, zaman ve yer bile bulamıyoruz.

(Atriplex halimus, L) ise Türklerce yaygın olarak, *deniz pazısı* adı ile anılmıştır 10).

3. KARA PAZI :

Pazı ile kara pazının, Türk kaynaklarında sık sık birbirine karıştırıldığım göstermiştik. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Ortaasya Türkleri, XI. yüzyılda kara pazıya, *büstüli, büsteli* diyorlardı 1). Brockelmann'ın da belirttiği gibi, bu bir *(Atriplex)* çeşidi idi. Bu çeşit pazı geniş olarak Arap-Fars kültürünün, *sermec* veya *sermak* sözleri ile karşılanıyordu. Asım Efendi Arapların *el-rugl* sözlerini açıklarken, *"Sermak adıdır ki, koyun sarmaşığı ve kara - pazı dedikleri nebattır"*, der 2). *Karapazı* veya *koyun sarmaşığı* ile ilgili olarak, eski Osmanlı kaynaklarından alınmış bir kaç örneği Tarama Sözlüğü içinde de buluyoruz. Fakat nedense Redhouse, Kara pazıyı bir (Chenopodium vulvaria) olarak açıklıyordu 3). Redhouse'un bilgi ve kaynaklarının çok sağlam olduğunu da unutmamamız gereklidir. Bilindiği üzere kara pazının tohumları, ilâç olarak "iç sürme" bakımından, değerli bir yer tutuyordu.

Yine bu arada Türk kaynaklarında, "Deniz pazısı" adlı bir bitki de geçiyordu 4). Bu da yaygın olarak (Atriplex halimus, L) olarak açıklanmıştır 5). *Pazı* sözü, Anadolu köylerinde *bazik, pezük* şeklinde de halâ söylenmektedir. *Kızılca, kıvırcık* gibi, türkçe adlar ile de görülür. Bazı köylerde ise pazıya *zılk* adı veriliyordu. Bu da Arap-Osmanlı kültürünün, *sılk* veya *sılkiye* deyişlerinden gelmiş olmalıdır.

KAZ AYAĞI :

Yine ıspanakgillerden olan bu bitki, (Chenopodium Bonus-henricus) idi 1). Türkler bu sözü, arapçadan tercüme etmişlerdi. Ahmed Vefik Paşa'ya göre bu, bir *salatalık* idi. Ayrıca bu salatalığa Türkler, *sülüklü pancar* veya *bıcın* adı da verirlerdi 2). Paşa, her konuda olduğu gibi bu meselede de çok bilgili ve cesur idi. Kitabının her tarafında, bu görüşünü değiştirmiyor ve fikrinden caymıyordu. *Bıcın* sözü, Anadolu Beyliklerinden beri İbn Baytar'ın türkçe tercümelerinde de görülüyordu 3). Fakat İbn Baytar'ın orijinalini inceleyen Leclerc ise, bunu başka türlü açıklıyordu 4). Yine bir (Chenopodium) çeşidi olan İbn Baytar'daki *bersîyânâ* sözü ise, Türkler tarafından çok erken çağlarda, *bersiyaman* şekline sokulmuştu 5). Görülüyor ki Türkler Beylikler

çağından beri, Arap-Fars sözlerini açıklarken kendi kişiliklerini de göstermişlerdi.

4. HİNDİBA :

Hindiba, Türk kaynaklarında iki çeşit halinde tanıtılıyordu: *1. Bostan hindibası* (Cichorium endivia). *2. Yaban hindibası* (C. intybus). Laufer'in de, çok haklı olarak gösterdiği gibi hindiba, çok eski çağlardan beri Çin'de tanınıyordu. Çin'de tanınmış olması, çok mühimdir. Çünkü Ortaasya, Batı ile Çin arasında bir köprü idi. *Hindiba* sözü arapçadır. XI. yüzyılda Anadolu'ya yakın olan, eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevreleri hindibayı, *katagan* gibi çok güzel türkçe bir deyiş ile adlandırıyordu 1). Çağatay Türk kültür çevresinde ise hindibaya, *sıçratku* veya *saçratku* diyorlardı 2). "Anadolu" köylerinde hindiba için söylenen, *"acıgıcı, acı günek"* sözlerinin de kökleri eskidir. *Güneyik,* Anadolu Türklerinin hindiba için söyledikleri en yaygın bir deyişdir. Asım Efendiye göre Türkler, *yaban hindibası* (C. intybus) için güneyik adını verirlerdi 3). Anadolu'da *yaban hindibası* ile *ekilen hindiba,* daima birbirleri ile karıştırılmışlardır. Bu sebeple Anadolu köylerinde hindibaya, *"günevik, güneyik, güvenik, acı günek"* gibi adlar verilmektedir. Yine Asım Efendiye göre yaban hindibasına, *acı marul* veya

karakavak da deniyordu. 4). Anadolu köylerinde de hindibaya yaygın olarak, *"karakavak, karakavluk, karakavuk, karkavut"* adları verilmiştir 5). Elbette ki bu benzerlikler, birer raslantı değildi. *Hindiba* ve *kasnı* meselesi oldukça geniş bir mevzudur. Yukarıda sunduğumuz birkaç örnek bile, okuyucularımıza Türk kültürünün derin ve köklü karakteri hakkında açık bir fikir verebilir.

5. MARUL :

Laufer haklı olarak (Lactuca, Cichorium ve Sonchus) çeşitlerinin Önasya ile Çin'deki gelişmelerinin, hep birlikte incelenmesini tavsiye etmektedir 6). Ortaasya, bu iki büyük kültür çevresi arasında, bir köprü idi. Bu sebeple aynı metodu, Türk kültür tarihinde de tatbik etmek zorundayız. Hindibayı yukarıda kısa olarak gözden geçirmiştik. Özbek Türkleri ile Azerbaycan Türkleri, *marul* (Lactuca sativa) için, farsçadan aldıkları *kahî* ve kahuv deyişlerini kullanırlar. *Marul* ve *has* sözleri, Anadolu Beylikleri çağından beri Anadolu'da yazılmış olan türkçe tıb kitaplarında da görülmüştür 7). Eski Anadolu kitaplarında, *"marul içi, marul südü, marul yaprağı"* gibi deyişleri çok görüyoruz. Çağatay Türk kültür çevresinde de *marul* sözünün görülmesi çok mühimdir 8). Bu deyişin Ortaasya'daki Çağatay

kültür çevresine, Osmanlılardan gitmiş olması çok muhtemeldir. XIV. yüzyılda Mısır Türkleri ile Kıpçak kültür çevresinde de *marul* sözü görülüyordu 9). Ortaavrupa'daki Kuman Türkleri de *marul* diyorlardı 10). Kumanların türkçe sözlüğünü inceleyen Grönbech, Kumanların bu sözü Rumlardan aldıklarını söylemektedir. Aslında Marul sözü, Türklere Rum halkından değil; Arapça tıb kitaplarından gelmiş olmalı idi. Kuman Türkleri de, bu kültür sözünü Türk kesimlerinden almıştı. (Lactuca virosa)'yı ise Türkler, geniş olarak *yaban marulu* adı ile adlandırmıştı. Anadolu köylerinde ise marula, *"dürülü, has, mancar, yağlı dürülü"* gibi güzel adlar verirler.

6. EŞEK MARULU :

Eşek marulu sözü, Türklerde Anadolu beylikleri çağından itibaren görülür 11). Bu, (Sonchus oleraceus) idi. Eşek marulu, Arap tıb kitaplarından tercüme yolu ile türkçemize girmiştir. Sonradan Osmanlılar buna, *kundrul* adını da vermiştir 12). *Kundrul* sözü üzerinde (Chondrilla) bölümümüzde duracağız. Anadolu'da bu bitkiye *kuzu kürkü* diyenler de vardır. Özbek Türkleri ise buna, *boz-tiken* demişlerdi 13).

(Chondrilla graminae), yani *Çengel sakızı* üzerinde de, -bu konuya gelmiş iken-, biraz duralım.

Kuzey-doğu Anadolu ile Azerbaycan Türkleri buna, *çıtlık* adı da verirler. Bunlar, Azerbaycan'da "Kauçuk veren bitkiler" arasında yer alıyorlardı. Bugün, K a u ç u k üretilmesi için, ayrı olarak ekilirler. Sayın Hüseyin Gencer, bu konu ile ilgili olarak türkçemize 1947 de bir kitap da çevirmiştir.

NOTLAR

1. ISPANAK: (S. 269): 1). Laufer, *Sino-İranica,* 392, 398. 2). Vavilov, *Afganistan,* 447. 3). Laufer, aynı esr., s. 397. — 2. PAZI, (Beta cicla, I): 1). Löw, 273. 2). *Bürhan,* 411 3). Kaşg. Mahmud, I, 376, 408. 4). *Bürhan,* 351. 5). Hüseynova, *Azerbaycan bitki adları,* III, 352. 6). *Malayesa terc.,* (Topkapı), III, 238 b. 7). Redhouse, 1054. 8). Radlof, IV, 705. 9). *Bürhan,* 360. — 3. KARA-PAZI, (Atriplex): 1). Kaşg. Mahmud, I, 376. 2). *Kamus,* III, 227. 3). Redhouse, 433. 4). Hezarfen, aynı esr., 262 a. 5). Löw, 274. — KAZ-AYAĞI, (Chenopodium Bonus-Henricus) : 1). Redhouse, 1413 b. 2). *Lehç. Osmanî,* 199, 262, 453. 3). *İbn Baytar terc.,* (Topkapı), 240 b. 4). Leclerc, 1838. 5). *İbn Baytar terc.,* (Topk.), 43. : (Leclerc, 263). — 4. HİNDİBA, (Cichorium) : 1). Abu Hayvan, 73. 2). Radlof, IV, 721. 3). *Bürhan,* 465. 4). Aynı esr., a. yer. 5). *Derleme* S., VIII, 2646. — 5. MARUL, (Lactuca): (S. 275) 6). Laufer, *Sino-İranica,* s. 401. 7). *İbn Baytar terc.* 92a/95b. 8). *Senglâh,* 318. 9). *Tuhf. Zekiyye,* 14 a. 10). *Codex Comanicus,* 163. 11). *İbn Baytar terc.,* 59a/58a. 12). Redhouse, 1475. 13). *Özbek bitki adları,* 116.

X.

BÖLÜM

MEYVALAR

1. ALIÇ :

(Cratoegus azarolus), Doğu Anadolu'da bir dağ yemişi olarak toplanıp, yenir. Fakat aşılı olan alıç ağaçları da yok değildir. *Aluç* sözü Türklerde ilk önce XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un kitabında görülür 1). Rahmetli Besim Atalay bunu "şeftali" olarak tercüme etmişti. Brockelmann ise, bu meyişin arapça karşılığını, "kaysı ve şeftali" anlayışı ile açıklamıştı. Rusların 1969 da yayınladığı, *"Eski Türkçenin Sözlüğü"* adlı değerli eserde ise, Kaşgarlı Mahmud'un *aluç* sözü, rusça *"alıçı"* karşılığı ile açıklanmış ve botanik karşılık olarak da, (Prunus divaricata, Led.) diye tanıtılmıştır 2). Rusların söylediği bu erik çeşidi hakkında, erik ile ilgili bölümümüzde duracağız. Bundan da şu sonucu çıkarıyoruz: Türkler Ortaasya'da iken erik veya şeftaliye benzeyen meyvalara geniş olarak *aluç* demişlerdi. A n a d o l u 'da ise alıç anlayışı değişmişti. Kaşgarlı Mahmud'un *aluç* için verdiği arapça *zu'rur* sözünü Asım Efendi, *"Ehli Magrib lûgatında alıç, halıç dedikleri meyva ismidir",* diye açıklıyordu 3). Aslında Mütercim Asım Efendi, türkçede *alıç* veya

alıç sözlerinin hangi meyva olduklarını, çok iyi bilen bir Türk büyüğü idi. Çünkü Güney ve Doğu Anadolu'da *(Cratoegus azarolus)* için, şimdi bile *alıç* sözü kullanılmaktadır. Nitekim Ahmed Vefik Paşa ile yakın arkadaşı Redhouse da, Asım Efendi'ye uyarak bunu böyle açıklamıştır 4). Görülüyor ki çok iyi tanıdığımız *alıç* meyvası bile, Türk kültürünün gelişme çağlarında, ufak değişiklikler göstererek, zamanımıza kadar geliyordu.

"Ak - diken", yani (Cratogus Oxiacantha): Bu ağaç, baştaki lâtince deyişe kanılarak, sözlükler de yaygın olarak *alıç* ile karıştırılmıştır. Bu dikene, Anadolu ve Azerbaycan Türkleri, *ak-diken* derler 5). Azerbaycan'da ise, buna *yemşen* adı veriliyordu. Bu konu üzerine, *üvez ağacı* yani (Mespilus) bölümümüzde, yeniden döneceğiz. Ortasya Türkleri ise *ak diken* için *dölene* veya *dolono* sözlerini kullanmışlardı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Ortaasya türkçesi ile ilgili sözlüklerde, *alıç* ile *ak diken* çoğu zaman birbirine karıştırılmıştır. Bunu şimdiden belirtmeği yararlı gördük.

Jukovskiy'e göre alıcın Batı Anadolu'da, kırmızı ve sarı çeşitleri bulunmaktadır 6). Doğu Anadolu'da alıcın beyazlarını görmek de mümkündür.

2. ALMA :

Elma Türklerin çok eskiden beri tanıdıkları bir meyvadır. *Alma* veya *almıla* sözleri de türkçedir. Bütün Türk ağızlarından başka, Moğol, Mançu ve Fin-Ugor dillerine de yayılmıştır. Göktürk devletinin

batı kesimleri Batıya kaydıkça, Türklerde bahçecilik daha da ilerlemişti. Bu sebeple Batı ve Doğu Türkleri arasında bazı deyiş ayrılıkları belirmeğe başlamıştı. Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyılda *Batı* Türkleri ile Oğuzlar'ın elmaya, *alma* ve Doğudaki Türklerin ise, *almıla* dediklerini yazıyordu 1). Fakat sonradan Türklerin hepside elmaya, *alma* demişlerdir. Bunun sebeplerini açıklamak çok güçtür. *Almıla,* daha eski idi. Diğer Türkler sonradan, Oğuzların kültür tesirleri altına mı girmişlerdi? Bu soruyu burada, yalnızca sormak ile yetinelim. Bu çağ Türkleri "ekşi elma" için de, *kımız almıla* diyorlardı 2). Türk kaynaklarında *sengeç* veya *senkeç* adı verilen, *"fındık küçüklüğünde, akı ve kırmızısı olan bir çeşit tatlı elma"* dan da söz açılıyordu 3). Elmanın, "T ü r k M i t o l o j i s i" içinde de değerli bir yeri vardı. Ortaasya'da büyük bir şehrin adının, *Almalık* veya *Alma-Ata* olduğunu burada söylemekte de bir fayda görüyoruz.

"Yaban elması" da Türkler tarafından tanınıyordu. Altay Türkleri buna *Urman alması,* yani "orman elması" derlerdi 4). Osmanlıların ilk çağlarında yazılmış olan *Zâhire-i Muradiye* gibi tıb kitaplarında ise *dağ elması,* bir ilâç olarak tavsiye ediliyordu 5). A n a d o l u köylerinde ise yaban elmasına, *"acık, acuk, talaşmalaş, yemişen"* gibi, türkçe adlar verilmiştir. Türklerdeki elma bilgisi geniş olarak bilindiğinden, bu konu üzerinde daha fazla durmayacağız.

3. ARMUD :

Armud *(Pirus communis)* denince hatırımıza ilk önce, *"aşılı bahçe armudu"* gelmemelidir. Bilindiği üzere *armud* sözünü Türkler, Ortaasya'daki, "Tacik ve Sart kültürleri" nden almışlardı. Türkler, bu dillerdeki *emrud* sözünü, *armud,* yaparak yaşatmışlardı. XI. yüzyıl kaynaklarında, artık *yıgaç armutlandı,* yani *"ağaç armutlandı"* gibi deyişleri görmek mümkün oluyordu 1). Ancak Türklerin bu seviyeye gelebilmeleri için, epey bir zamanın geçmiş olması gerekiyordu. Batı Türkleri arasında *armud* sözü, eski Anadolu ile birlikte, eski Mısır ve Kıpçak Türk kesimlerinde de yayılıyor ve ta Ortaavrupa'daki Kuman Türklerine kadar uzanıyordu 2). Türklerin armud için söyledikleri en eski türkçe söz, *kertme* olmalıydı.

"Yaban armudu" için, Osmanlı kitaplarında söylenen yaygın deyiş, *ahlat armudu* veya sâdece *ahlat* idi. Bilindiği üzere yaban armudunun anayurdu, Güney Kafkasya ile Doğu Anadolu idi. Fakat Türkler yaban armudunu, Anadolu'ya gelmeden önce de tanıyorlardı. Türkler armud ile birlikte, yaban armuduna da, *kertme* adı veriyorlardı. Türklerin bu eski kültür sözleri, sonradan Moğollar arasına da girmiştir 3). Yoksa Moğollar daha önce küçük yaban armuduna, *olirsun* diyorlardı 4). Tabiî olarak Kuzeydoğu Asyada görülen ve (Pirus sinensis) adı verilen yaban armutlarının, bizim *ahlat armudu* ile bir ilgileri yoktu. *Kertme* sözü, Eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde ise, halâ "bahçe armudu" mânâsına söyleniyordu 5). Ancak aynı kaynaklar

Türkmenlerin armuda, *kertme* yerine artık *armud* dediklerini de ilâve ediyorlardı.

Anadolu'nun bir çok köylerinde, "yaban armudu" için halâ *kertme* dendiğini de, Derleme Sözlüğünden öğreniyoruz. Görülüyor ki Türkler başlangıçta, *kertme armudu* bilgisi ile kültür gelişmelerini yapmışlardı. Şimdilik bu kadarcıkla yetinip, ayvaya geçelim.

4. AYVA :

Ayva, yani *(Cydonia vulgaris)*'in anayurdu Kafkasya ile Kuzey-doğu Anadolu ve Hazar denizi kıyıları idi. Vavilov'a göre yabanî ayvayı, Afganistan'da bile görmek mümkün değildi 1). Ayva kültürü Türklerde, üç yön üzerinden gelişmiştir:

1) Ayva sözünün kökleri hakkında birşey söyleyemiyeceğiz. Belki de Türkler *ayva* sözünü, Farsların *âbî* sözünden geliştirmişlerdi. XI. yüzyılda bazı Türklerin ayvaya, *awya* dediklerini biliyoruz 2). Hatta kaynaklarımız ayva hakkında, bir Türk atasözü bile veriyordu: *"Ekşi ayva dişi kamaştırdı"*. Yani, *(Açıg awya tışıg kamattı)* 3). Bu da bize gösteriyor ki, Türklerde ayva kültürünün eski bir geçmişi ve geleneği vardı. *Ayva* sözü, Batı Türkleri arasında gelişerek yayılmıştı. Türklerin *ayva* veya *awya* sözünün köklerini tanıyabilmek için, *"Soğd* ve *Tacik* kültürleri" gibi, Ortaasya'nın yerli dilleri ile kültürlerinin eski çağlarına inmek gereklidir. "Batı Türkleri", ayva kültürünü geliştirerek batıdaki Türk kültür çevrelerine yaymışlardı. Ana-

d o l u 'daki *ayva, hayva* deyişleri, eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde de saklanmıştı 4). Bu tesir, Azerbaycan Türkleri ile Çerkezleri de içlerine almıştı 5). Anadolu Beylikleri çağında yazılmış olan *İbn Baytar* tercümelerinde, *ayva* ve *ayva yağı* gibi deyişleri sık sık görebiliyoruz. 6). Batı ve Kuzey Türkleri arasındaki bu kültür birliğine rağmen, Kazan Türkleri Fars tesiri altından kurtulamıyarak ayvaya, *ebi* demişlerdir 7).

2) Doğu Türklerinde: İran tesirleri, kendisini daha çok, Doğu Türkleri ile Kafkasya'nın Türk olmayan kavimleri üzerinde göstermişti. Batı Türkistan'daki Özbek Türkleri, ayvaya diğer Türkler gibi hem *ayva* diyorlar ve hem de Farslar gibi *bihiy* sözünü kullanıyorlardı. Doğu Türkistan'daki Türkler ise ayvaya, *biye* veya *bihî* diyorlardı 8). Bu ikili tesir, Ruslarda bile görülüyordu. Ruslar da ayva için hem *ayva* ve hem de *pigva* deyişlerini kullanıyorlardı. Bu deyişleri, ünlü botanikçi K ö p p e n toplamıştı 9). Buhara, Hoçent gibi Batı Türkistan'ın ziraat bölgeleri ile Afganistan'da da İran tesirleri yayılmıştır. Bu bölgelerde ayvaya, *bege, begi, behi, beh* ve *bey* denmektedir. Türkler ile bağları az olan, Kafkas kavimlerinde de durum aynıdır.

3) Kürt sözü ve ayva ağacı: Ayva karşılığı olarak söylenen türkçe *kürt* sözü, yalnızca, Kıpçak Türklerinin sözlüğünü yazmış olan Abu Hayvan'ın kitabında görülmektedir (S. 81). Kaşgarlı Mahmud'a göre: *"Kürt, kayın ağacıdır. Bundan yay, kamçı ve değnek gibi şeyler yapılırdı"* 10). Türklerde *kürt* sözünün bir ağaç adı olduğunu, her iki kaynak da böy-

lece doğrulamaktadır. Ancak *kürt* deyişinin ayva ağacı ile olan ilgisini doğrulayabiecek, başka bir bilgi bulamadığımızı da burada söylemek zorundayız.

Ayva, kökleri ne olursa olsun, Türklerin geliştirdikleri ayva kültürünün bir hatırasıdır. Türkler, Arap ve Fars kültürlerini tanımıyor değildi. Nitekim Asım Efendi'nin şu izâhı da çok anlayışlıdır: *"Âbî, ayva ismidir ki mâruftur. Bihî dahi derler. Arapçada sefercel denir ki, hatun bundan yese, çocuğu iyi ahlâk sahibi olur, derler"* 11). Kökleri aynı olsa bile, âbî ile Türklerin ayvası arasında fark büyüktü. Artık Türklerin söyledikleri *ayva* sözü için bir kök ve menşe aramak, hiç kimsenin hatırına gelmiyordu. Zaten bunu bulmak da çok güçtü. Bu sebeple, Türklere hiçbir şey vermek istemiyen ve Türklerin *ayva* veya *ayva* sözlerini bile bilmeyen Laufer'in görüşleri, bu konuda çok yüzde ve yavan kalıyordu 12). Laufer'in söz açtığı (Cydonia indica)'yı bile, Türkler biliyorlar ve buna - hem de ta Anadolu beylikleri çağında-, *Hind ayvası* diyorlardı 13). Laufer'in incelediği *şul* veya *bul* sözleri için ise, Asım Efendi şöyle diyordu: *"Türkçesi, hind ayvası'dır. Bu diyârlarda ağaç mürveri dedikleri olacaktır. Fakat, Hind'de olana mahsustur"* 14). Osmanlı Türkleri bunu (Aegle marmelos) ile de karıştırmışlardır 15). Bazılarına göre de bu bir (Cucumis indicus) idi 16). Türkler, (Cydonia Japonica)'yı da tanıyorlar ve buna da Çin ayvası diyorlardı 17).

5. BADEM :

Badem, yani *(Amygdalus communis)* veya *(Prunus amygdalus)* hakkında, nedense en eski Türk kaynaklarında bir bilgi bulamıyoruz. Sık sık adını andığımız B. Laufer, *"Sino-Iranica"* adlı ünlü eserinde, badem kültürünün Hindistan, Tibet ve Çin'de yayılışı hakkında, gerçekten çok değer bir bölüm yazmıştır 1). Ona göre orta farsçadaki *vadam* sözünden köklerini alan *badem* deyişi, Hindistan ve Çin'e kadar yayılmıştı. Türklerde ise badem kültürü, iki yönden, yani *badem* ile *bayam* veya *payam* sözleri üzerinden gelişmiş ve yayılmıştı:

1) Badem sözü Türklerde daha çok, Türk yazı dili ile kültürlü Türk topluluklarında yayılmıştır. *Badem* sözü Anadolu'dan, Doğu Türkistan Türklerine kadar uzanmış, tek deyişdir. Babür bile, *Vekayi* adlı kitabında, Hindistan'da gördüğü küçük bademlere, *badamca* demişti 2). Dede Korkut kitabında ise, güzellerin dudakları, "çift bademe" benzetilerek, *koşa badem* denmişti. Anadolu Beyliklerinberi yazılmış olan tıb kitaplarında ise, *badem içi* veya *badem pusı* gibi deyişler kullanılıyordu 3).

2) Bayam, payam sözleri ise yalnızca, "Batı Türkleri" arasında gelişmiş gibi görünmektedir. Belki de köklerini **Badham(?)* şeklinde söylenmiş, eski bir Türk sözünden alıyordu. *Bayam, payam*, Anadolu ile Anadolu'ya yakın olan, eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde de yaygın idi 4). Bu bilgiler bize, Türk kültür tarihinin çok mühim bir gelişme çağını göstermektedir.

"Acı bademi" (A. amara) ile *"Tatlı bademi"* (A. dulcis), Türk tıb kitaplarında başlangıçtan beri yer alırlardı 5). Badem yağı, yani (Oleum amygdalae), eskidenberi Ortaasya ve Anadolu Türkleri tarafından çıkarılıyordu 6). Bilindiği üzere Çingiz Han ve oğulları çağında, Ortaasya ve Önasya'da, *"acı bademi bir nevi, para yerine geçiyordu."* Laufer'in de dikkatle durduğu bu meselenin sebeplerini, burada açıklayabilecek bir durumda değiliz.

"Yaban bademleri", yani *(A. scoparia)* ve benzerleri, badem kültürünün gelişmesinde hiç şüphe yok ki, değer bir rol oynamışlardı. Anadolu'da bu yaban bademlerine çoğu yerde, *taş bademi* derler 7). Bazı yerlerde ise, *çağala ağacı* dendiğini de görüyoruz 8). İran kaynakları ise bu yaban bademlerine, *dağ bademi* demişlerdi 9). Görülüyor ki Türklerde bu badem çeşidi de, İran'dakinden çok daha derin olarak tanınmıştı.

6. CEVİZ :

Ceviz, yani *(Juglans regia)* kültürü başlangıçlarını, öz türkçe bir sözden alıyordu. Bu söz de eski türkçedeki *yagak* idi. "Anadolu köylerinde", örnek olarak Elâzığ, Sıvas köylerinde de cevize *yangak* dendiğini, -Derleme Sözlüğüne göre-, hatırlatma yolu ile konumuza, daha rahat girebiliriz. Kırgız ve Özbek Türkleri de cevize *yangak* derlerdi. Çağatay Türk kültür çevresinde de çoğu zaman cevize, *yangak* denirdi 1). Doğu Türkistan'da da, böyle söylenirdi 2). Hatta Ortaasya'daki bugünkü botanik deyişlerinde bile, *cevizgiller* için *yangaksıman-*

lar adı verilmektedir 3). Eski Türkler ise cevize yangak yerine *yagak* diyorlardı. Meselâ, Göktürk yazıları ile yazılmış *Irk-Bitig* adlı belgede, ceviz ağacına *yagak yıgaç* denmiştir. "Cevizlik" için de, *yagaklık* sözü kullanılmıştı 4). Bu anlayış, XI. yüzyıl Türklerince de unutulmamıştı. Onlar da "ceviz" için *yagak* ve "cevizlik veya ceviz biten yer" için de, *yagaklıg* demişlerdi 5). Ceviz ağacı, eskidenberi Ortaasya'da çok vardı.

"Koz", Türkler arasına Ortaasya'nın eski yerlileri olan "Soğd ve Tacik kültürleri" yolu ile gelmiş olmalıydı. Eski farsçada çok az idi. Uygur Türklerinin, eski hukuk vesikalarında da, *koz* sözünü görüyoruz 6). *Koz* sözü, Eski Mısır ve Kıpçak kuman gibi Türk kültür çevreleri ile birliktè, Anadolu'da da gelişmiş ve yayılmıştır 7). Anadolu Beyliklerinden beri yapıla gelen İbn Baytar tercümelerinde *koz* sözünü görebiliyoruz. Hem Anadolu'da ve hem de Çağatay Türklerinde, *kozluk*, "cevizlik" demek idi 8). Hatta Asım Efendi, farsça *gevz* sözünü açıklarken, *"Cevz adı ile tanınan yemiştir. Türkçede koz derler"*, demektedir 9). Bundan da anlaşılıyor ki *koz* sözü de, Türklerin geliştirdiği bir deyiş idi.

"Ceviz" ise, sonradan Türklere Arap-Fars kültürleri, ile girmiştir. *Ceviz* sözüne daha çok Batı Türklerinde rastlanır. Eski Osmanlı kitapları Hindistan cevizi, yani *(Cocos nucifera)* için bile, *Hindistan kozu* demişlerdi. *Çam kozağı*'nı da buna eklemek gereklidir 10). *Koza, kozak, kozalak* sözleri de, Türklerin yarattıkları anlayışlardır.

Kuman Türkleri cevize, *çeklevük* diyorlardı 11). Bu arada Anadolu'da "sincab" için, *çekelevüz* dendiğini hatırlatmamızda da ayrı bir fayda vardır. Abu Hayyan'a göre eski Mısır ve Kıpçak Türkleri cevize *ayman* diyorlardı 12). Yuvarlaklık ile alâkalı, bu değer Türk kültür sözü üzerinde durabilmemiz için, yeterli yerimiz yoktur.

7. DUT :

Dut ağacı, yani *(Morus),* yalnızca bir meyva olarak değil; "ipek böceği yetiştirme" işinde de, büyük bir değer taşıyordu. Bu sebeple, "Türklerin kumaş ve giyecek kültürü" de, dut ağacı ile yakından ilgili idi. Konuya, böyle bir görüş ile başlamanın türlü faydaları vardır. Türkler Ortaasya'da iken Çinlilerin komşuları idi. Ayrıca Çin'den gelen "İpek yolları"nın hemen hemen hepside, Türklerin ülkelerinden geçiyordu. Bu sebeple *"İpek kültürü"* nün, Türklerde çok erken çağlarda başlamış olması normal görülmelidir. Türkler eskiden dut ağacına *üjme* diyordu. *"Dut ağacı dutlandı, dut verdi"* demek için de,*yıgaç üjümlendi* sözünü kullanıyordu 1). Bu eski *üjme* veya *üjüme* sözü, Batı Türkistan ile çok erken çağlarda bağlar kuran "Batı Türkleri" ile "Oğuzlar" tarafından unutulmuştu. Bunun yerini ise, *dut* almıştı. "Doğu Türkleri" ve U y g u r l a r da duta, *çüsüm* diyorlardı 2).

Üjme veya *çüsüm* sözlerinin, Türklerin *üzüm* sözü ile bir bağı bulunup bulunmadığı hakkında, burada fazla bir şey söyleyemiyeceğiz. Yalnız Derleme Sözlüğüne göre Anadolu'nun bazı köylerinde

duta, ağaç üzümü dendiğini biliyoruz. Eski *üjme* sözü, Tarançı Türklerinde *üjümé* ve Çağatay Türk kültür çevresi ile Doğu Türkistan'da ise, *ucme, uçma* şeklinde yaşamıştır 3). Anadolu'da dut için söylenen *hasek, hazık* sözlerini de, yine Kırgızların "beyaz dut" için söyledikleri *kassak* sözü ile karşılaştırmada, bir fayda vardır 4).

"Beyaz dut", *(Morus alba, L),* Türklerde, *"pekmez, pestil ve dut kakı"* yapılması bakımından, çok tanınmıştır. "Kara dut", yani *(Morus nigra)* ise, daha çok eski Türk tıb kitaplarında yer alıyordu. Afganistan'da çok derin bir araştırma yapmış olan Vavilov'a göre, Afganistan ve batıdaki dutlar, çeşit bakımından Çin'in derin tesirleri altında kalmışlardı 5). Anadolu'nun bazı yerlerinde, "kara dut" için, *garagı, karagı* gibi çok güzel türkçe bir deyiş kullanılıyordu.

Hun ve Göktürk çağında da Türkler, dut ağacına değer veriyorlardı. Bu konu ile ilgili bilgileri hocamız Prof. Eberhard, "Çin'in Şimal komşuları" adlı eserine almıştır 6). "Kâğıt yapma" gibi işlerde de dut ağacının lifleri, değerli bir yer tutuyordu. Laufer bu konu için ayrı bir bölüm açmıştır. Ona göre kâğıt paralar da, dut kâğıdından yapılıyordu 7).

8. ERİK :

Erik, *(Prunus domestica)* Laufer'e göre çok eski çağlardan beri Çin'de vardı 1). Bu sebeble Ortaasyalı Türklerin, eriği çok erken çağlarda tanımış olmaları gerekmektedir. Nitekim Uygur tıb

kitaplarında *erik, erük* sözünü ve *"erik ile yapılan ilâç reçeteleri"*ni görebiliyoruz 2). Ancak bunun, gerçek bir *(Pr. Domestica)* olup olmadığını bilmiyoruz. XI. yüzyıl Ortaasya Türklerinde *erük* sözü, "erik, kaysı ve şeftali" gibi, meyvaların hepsini karşılayan bir deyiş idi 3). Ancak bu çağdaki Türkler kaysıya, *sarıg erük,* yani *sarı erik* demek yolu ile, kaysıyı erikten ayırmışlardı 4). Nitekim şeftaliye de *tülüg erük,* yani "tüylü erik" demişlerdi.

"Batı Türkleri" arasında, *"erik"* anlayışından gelişen *erük* sözü, Beylikler çağında artık gerçek mânâsını bulmuştu 5). Bu sebeple, Beylikler ve ilk Osmanlı çağında yazılmış olan tıb kitaplarında, *"Erik, erik suyu, e. çekirdeği, e. şarabı, e. zamkı, dağ eriği, kara erik, sarıca erik"* gibi, sözlere bol bol rastlamaktayız 6). Eski Mısır Türkleri ile kuzeydeki Kıpçak ve Kuman kültür çevrelerinde ise *erik* sözü, -eskiden olduğu gibi-, kaysı, şeftali ve erik gibi meyvaların hepsini karşılamağa devam ediyordu 7). Bugün Anadolu'nun birçok yerlerinde, aşılı ve gerçek kaysının dışındaki diğer zerdalilere de, geniş olarak *erük* adı verilir.

"Kara erük" çeşitlerini de, en eski Türk kaynaklarından beri görüyoruz 8). *Kara erik* sözü, Moğol kavimlerine de *hara örög* şeklinde geçmişti. Burada Ramstedt'in çok yerinde olan bir görüşünü anmadan geçemiyeceğiz: *"Erik sözü, Doğu Türklerinde, yani Kırgız, Tarançı ve Çagatay Türklerinde "kaysı" için kullanılırken; Osmanlı ve Kırım Türklerinde ise gerçek erik mânâsında",* gelişiyordu 9), Batı Türkleri, *erik* sözünün en eski şeklini boz-

madan, yine *erük, erik* diyorlardı. Kırgız, Doğu Türkistan, Tarançı ve Kazan Türkleri ise erik sözünü, *"Örük, örök, öyrük, ürük"* şeklinde, bozarak, söylemeğe başlamışlardı 10). Türklerin erik sözü, Altay dillerinin kaidelerine göre, Moğolların dillerinde *çörög* ve *çörüg* hâline gelmişti 11). Anadolu'da, ileri bir ziraat ve meyvacılık kültürü geliştiren Türklerde ise erik çeşitlerinin, sayısı çoktur. Ahmed Vefik Paşa Anadolu'daki erik çeşitlerini sayabilmek için bir gayret göstermişti 12). İnsanların kültür kabiliyetleri, meyvaların "yaban çeşitleri" ile olan alâkalarından sonra başlamıştı. Bu sebeple şimdi Türklerin *göğem* eriğine dönelim.

9. GÖĞEM ERİĞİ :

Göğem, yani *(Prunus Spinosa)* için Türkler nedense, derin bir ilgi duymuşlardır. Buna, *(Prunus communis spinosa)* demek daha doğrudur. İngilizlerin *sloe* dedikleri "yaban eriği" budur. Ama Türkler "küçük ve ekşi" eriklerin hepsine birden, *göğem* demişlerdir. Bu yaban eriklerinin çeşitleri, her Türk kültür çevresine göre değişiyordu. Yaban eriklerinin Ortaasya'da söylenen türkçe adları, ünlü botanikçi Köppen tarafından toplanmıştır 1).

Eski Anadolu kaynakları, *göğem* veya *gövem*'den sık sık söz açarlar. Eski Anadolu'daki örnekler, Tarama Sözlüğü içinde bir araya getirilmiştir. *Göğem* hakkındaki aynı bilgi akını, kuzeydeki Kıpçak kültür çevresinden başlıyor ve Memlûk devletinde toplanıyordu. Anadolu'ya yakın olan bu kültür çevresinde *göğem*, ilk önce *kögem* veya *köken*

adları ile görülüyordu 2). Diğer kaynaklarda da erik karşılığı olarak, *köken* adı ile yayılıyordu 3).

Çağatay Türk kültür çevresinde de göğem eriğinin yaygın olduğu söylenir. Ancak sözüne inanılır kaynaklar, *göğem* sözünün Çağatay Türkçesine *Anadolu*'dan gelmiş olduğunu, açık olarak söylerler 4). Bu da, Ortaçağ Türk dünyasında Türkler arasındaki kültür alışverişini gösteren bir belgedir. Yine Türk kültür çevrelerinde görülen ve *(Leontodon taraxacum)* mânâsına gelen *gücim* ve *gögüm*'ü, göğem eriğinden ayırmak gereklidir 5). Asım Efendi farsça *penik* sözünü açıklarken, *"Zend ü Pâzend lûgatinde aluça mânâsınadır ki, göğem dedikleri eriktir"*, diyordu 6). Başka bir yerde ise, *"erik envaından gögem tâbir olunan, küçük ve ekşi eriktir"* diye yorumda bulunuyordu 7). Derleme sözlüğüne göre Anadolu'da "vişne" için bile *güvem* denmesi elbetteki sebepsiz değildi.

Ilgıncar veya *ulgınçar,* Anadolu Türklerinde, yaban kirazı veya vişnesine, yani (Prunus insititia)'a verilen bir addır 8). Bazıları, bunun farsça bir söz olduğunu söylerler. Biz bu sözün Türkçe olduğunu Ahmed Vefik Paşa ile birlikte savunacağız 9). Osmanlı kitapları bu yaban meyvasına, *çakal eriği* de demişlerdir 10). *Kuş kirazı* diyenler de vardır 17). Fakat Ahmed Vefik Paşa, *yaban kirazı* ve *acı kiraz* meyvalarını, bundan dikkatle ayırmış ve (Prunus mahaleb) ile birleştirmişti 12). *(Pr. mahaleb)* için Kırım Tatarları, *köpek kirazı* da derlerdi 13). *Kuş kirazı ise,* Osmanlılar tarafından, geniş olarak (Prunus padus) için söylenmişti 14).

10. FINDIK :

Fındık *(Corylus avellana),* eski çağlardan beri bilinen bir meyva idi. Fındık kültürü Türklerde üç gelişme çağı içinde görülür:

1) Türklerin henüz daha Ortaasya'da iken fındık için söyledikleri *kosık, kosuk* sözleri, -belki de şehirli Türklerin -, birinci kültür gelişmesini gösteriyordu. *Kosıklık,* "cevizlik" demekti.

2) İkinci çağ Batı Türklerinde, *çetlevük* sözü ile açılıyordu. Sözün öz türkçe olması sebebi ile, bu gelişme, belki de birincisinden daha eski idi.

3) Üçüncü gelişme, *bunduk* ve *fındık* sözleri ile Anadolu Türkleri tarafından açılmıştır. Bunun yanında *çetlevük* sözü, Anadolu Türklerinde unutulmamış ve söylene gelmişti.

Şimdi konumuza biraz daha derin olarak girelim: XI. Ortaasya Türklerinin fındığa, *kosık* veya *kosuk* dediklerini, bize Kaşgarlı Mahmud haber veriyordu 1). Ona göre bu Türkler, "fındıklık", yani "fındık bahçesi" veya fındık biten yere de, *kosıglıg* diyorlardı. Herhalde bu sözün kökleri, Türklerin ceviz mânâsına gelen *koz* sözünün bir küçültme eki almasından başka bir şey değildi. Ceviz ile ilgili bölümümüzde, *koz* ve *kozluk* sözleri üzerinde de durmuştuk. Yine bu çağ Ortaasya Türkleri Şam fıstığı için de, *kozak* diyorlardı. (B. bk.).

"Çetlevük" sözü, fındık karşılığı olarak ilk defa eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde görülüyordu. Bu çevrelerin, eski Anadolu kültürleri ile

yakın ilgileri vardı. Kıpçak Türk kesiminde fındığa, *şetleviik* diyorlardı 2). Aynı kültür çevresinin diğer kaynaklarında ise bu söz, *çetleviik, çitleviik* şeklinde görülüyordu 3). Yine aynı çağda, Ortaavrupa'da yaşayan Kuman Türkleri ise fındığa, *çatlavuk* diyorlardı 4). Ortaasya Çağatay Türk kültüründe daha orijinal bir karakterle, *çatlağuç, çatlakuç* sözleri görülüyordu 5).

"Anadolu" ise, bu eski Ortaasya Türk kültür hatıralarını heryerden daha çok taşıyordu. *Çetleviik* sözünü fındık mânâsına olarak Tokat, Reşadiyesi ile Adana, Kozan ve Bursa çevrelerinde, halâ yaşıyor görmekteyiz 6). Fındık sözü Türklere, A n a d o l u'da girmiştir. Anadolu Beyliklerinden beri yazılmış olan türkçe kitaplarda, yalnızca *bunduk* sözünü görüyoruz 7). Arap kültüründen alınan *bunduk* sözü, o çağda henüz *funduk, fındık* şeklinde türkçeleştirilmemişti. Türklerin bir yakıştırması olan *fındık* sözü, Kafkas ve Kuzey Türkleri arasında da yayılmıştır. (C. colurna) ve (C. tubulosa) adlı fındık çeşitlerini de, ünlü botanikçi Köppen, türkçe adları ile birlikte incelemiştir 8).

11. FISTIK :

Fıstık, yani (Pistacia) birçok ağaç ve bitki mahsullerini, içinde toplar. Bu sebeple fıstıkları kaynaklarımızın elverdiği kadarı ile, kısa olarak gözden geçirmeğe çalışacağız: B. Laufer, ünlü *"Sino-İranica"* adlı eserinde şöyle diyordu: *"Antep fıstığı (Pistacia vera), bilhassa Soğdiana (yani Batı Türkistan ve Horasan'da), eskiden beri yerli olarak*

görülüyordu. Bu ağaç, bugünkü Rus Türkistan'ında da büyük bir değer taşır" 1). Şimdi bu girişi yaptıktan sonra, eski Türk bilgilerini değerlendirmeğe başlıyabiliriz:

XI. yüzyılda Ortaasya Türkleri, fıstığa *bitrik* diyorlardı 2). Bu sözün, Batı Türkistan'ın yerlileri olan "Soğd ve Taciklere" yakın olan Argu adlı Türk bölüklerinden derlenmiş olması da, ayrı bir değer taşımaktadır. Yalnız rahmetli Besim Atalay'ın vaktiyle *bitrik* sözü ile, yine Türklerin *buturgak,* yani *pıtrak* sözü arasında, nasıl ilgi kurabilmiş olduğunu ise pek anlıyamadık. Yine bu çağ Ortaasya Türklerinin, fıstık için söyledikleri ikinci bir söz daha vardır. Kaşgarlı Mahmud'a göre, *şekirtük* sözü de Türklerce fıstık demekti 3). Yapı bakımından türkçe görünen bu söz, yabancı bir kalıntı da olabilirdi.

Anadolu Türkleri fıstık bilgisinde, yeni bir gelişme çağına erişmişlerdi. Türkler, Farsların fıstık manasına gelen *piste, pistak* (?) sözlerini almış ve *fıstık* yapmışlardı. Belki bunda, Anadolu'nun eski ve yerli kültür ve deyişlerinin tesirleri de olmuştu. Anadolu'da Beylikler çağından beri yazılmış olan ilk türkçe eserlerde bile fıstık, *fıstık* olarak yazılmıştı 4). Doğu Türklerinde ise Fars tesiri ile, *piste* söylenişi yayılmıştı 5).

"Çitlenbik" yani *(P. terebinthus),* bilindiği üzere Antep fıstığına en yakın olan bir ağaç idi. Çitlenbik, Doğu İran ile Batı Türkistan'ın tanınmış ağaçlarından biridir. Türkler yaygın olarak Çitlenbik ile *sakızağacı,* yani (P. lenticus)'u, birbirine ka-

rıştırmışlardır. Bu sebeple Köppen'e göre kuzeydeki Türkler, çitlenbike yaygın olarak *sakız-ağaç* diyordu 6). Gürcüler de Türklerden öğrendikleri gibi çitlenbiğe, *saksagaci* diyorlardı. Çitlenbik sözü de türkçedir.

"Çatlaguç": Anadolu Türklerinde görülen *çatlakuç* adı, bize daha orijinal görünmektedir. Türklerin fındık için de çatlağuç dediklerini göstermiştik. Asım Efendi, arapça *ben* sözünü açıklarken, şöyle diyordu: *"... Meneviş ve çitlenbik adı verilen meyvaya dahi derler. Sakızlık ağacının yemişidir... Türkistan'da çatlaguç derler"* 7). Asım Efendi bu karşılaştırması ile Türkiye'de yetişmiş, en büyük ve gerçek bir ilim adamı olduğunu, bir defa daha ortaya koymuştur. Osmanlı kaynakları, (P. Terebinthus) için, *çıtlak* adı da veriyorlardı 8).

1) *"Meneviş ağacı, meneviş yağı"* deyişi ise Anadolu'da Beylikler çağından beri görülüyordu 9). 2) *Merlengeç* de, bu adlar arasında sayılabilir 10). *Derleme Sözlüğü* içinde *çatlakoç, çetlek melengiç, menengiç* sözlerini ise sakızağacı, yani (P. lenticus) anlayışında buluyoruz. *Sakız* veya *sakızlık ağacı,* Osmanlılarda, (P. Lenticus) olarak kabul edilmişti 11). 3) *Yelengeç* sözünün ise hangi fıstığı gösterdiğini Redhouse bile bulamamıştı 12). Görülüyor ki Türkler, bu konularda çok şeyler biliyorlardı.

"Çam fıstığı", (Pinus pinea) denen çamın meyvasıdır. Osmanlılar böyle inanıyorlardı 13). Radlof, "Sibirya'dan" adlı eserinde bu çama, *"kuzuk-ağaç"* dendiğini yazmıştır 14). Bunu eski Türklerin fın-

dık mânâsına söylenen, *kosik, kosuk* sözleri ile karşılaştırmada büyük bir fayda vardır. Ancak Altay ve Anadolu çamları arasında, büyük bir ayrılık bulunduğunu da unutmamamız gereklidir. Bu konuda da şimdilik, bu kadarcıkla yetinelim.

12. HURMA :

Hurma, yani (Phoenix dactylifera), Türklerin Anadolu'ya gelmeden önceki anayurtlarında da yoktu. Hurma ağacı, birkaç yer dışında, Çin'de de yoktur. Ancak B. Laufer, Çinlilerin hurma ile ilgilenmeleri sebebi ile *"Sino-İranica"* adlı çok değerli kitabına, bir "hurma" bölümü koymuştur 1). Çin'e de hurma sözü, *ku-mang* ve *k'u-lu-ma* şekillerinde, Batıdan girmiştir. Hurma sözünü biz, çok eski türkçede bulamadık. Anadolu'ya yakın olan Eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde hurma sözü, Türk dilinin ses kaidelerine uygun olarak *kurma, korma* şekillerinde gelişip, yayılmağa başlamıştı 2). Ancak az sonra *hurma* söylenişi ağır basmış ve eski Türklerin *kurma* deyişlerini, ortadan kaldırmıştı 3). Bununla beraber Türklerin *kurma* deyişleri, bazı Türk çevrelerinde yaşamış ve bugüne kadar gelebilmiştir 4).

Diğer meyvalarda olduğu gibi Türkler hurmayı İranlılardan değil; Ortaasya'daki komşuları olan, yerli Soğd halkından öğrenmişlerdi. Nitekim Henning, *hurma* sözünün Soğd dilindeki gelişmesi üzerinde durmuştur 5). Ortaasya'da hurma üzerinde, bilhassa Harezmşahlar çağında çok durulmuştur. Bu da Zemahşarî'nin arapça ve farsça sözleri türkçe ile

karşılama zorluğundan ileri geliyordu. *"Hurma ağacının dikenini budadı"*, yani *(budadı hurma yığaçning tikenni)*, sözü bu çağda, arapça bir cümleyi tercüme etme mecburiyeti ile yazılıyordu 6). Yoksa Türklerin, hurma ağacını budamaları söz konusu olamazdır. Yine aynı çağda, *"hurma şarabı" (hurma çağırı), hurma çekirdeki,* gibi sözler de bu şekilde meydana gelmişti 7). Ortaasya'da taze hurmaya, *öl hurma* deniyordu 8). Anadolu Beyliklerinden beri tercüme edilmeğe başlanmış olan İbn Baytar tercümelerinde ise Anadolu Türkleri taze hurmaya, *yaş hurma* diyorlardı 9). Olmamış, ham hurmaya Harezmşahlarda, *yetilmegen hurma* deniyordu 10). Anadolu'da ise buna, *hurma koruğu* adı veriliyordu 11).

Eski Anadolu Türkleri, *"hurma çiçeğinin dış zarı"* için, *dişi hurma budağı* gibi bilgili bir deyiş kullanıyorlardı 12). Gerçi hurma bölgeleri, eski Anadolu Türklerine de uzaktı. Fakat hurma hakkında bilgileri vardı. *"Hurma salkımının (veya çiçeğinin) kabına denür ki, ona kapçık adı verilir"* gibi, hurma için türkçe sözleri yazmaktan da geri durmuyorlardı 13). Çağatay Türk kültür çevresinde, hurma için söylenen bir *tar* sözü de vardır 14). Fakat bu sözün kökleri hakkında burada bir şey söyleyemiyeceğiz.

13. HÜNNAB :

Hünnab ağacı, yani (Zizyphus vulgaris) veya (Z. Jujube), ziraat tarihi bakımından değerli bir ağaç değildir. Ancak bu ağaca Türklerin verdikleri adlar, Türk kültür tarihi bakımından bize bazı

ipuçları vermektedirler. (Bk. *İğde).* Bu sebeple hünnab ağacı ve meyvası üzerine, biraz daha dikkatle eğilmiş bulunuyoruz.

Uygur Türklerinin tıb kitaplarında hünnab, *çubakan* adı ile anılmakta idi. Aynı deyiş, XI. yüzyıl Ortaasya Türklerinde ise, -yine hünnab mânâsına olarak-, *çıpkan* veya *çıpıkan* yazılışı ile görülmektedir. Bu çağdaki Türk kaynaklarına göre, *çıpkan* sözü, *"vücutta çıkan kırmızılıklar"* için de söyleniyordu 1). Bizim, bugünkü Anadolu'da söylenen *çıban* sözünün kökleri de, herhalde bu deyişe dayanıyordu. Çünkü hünnabın meyvaları da, "kırmızı taneciklер" hâlinde idiler. Bu deyiş sonradan Türkler tarafından âdeta unutulmuş ve *çibgan, çibagan* sözleri, yalnızca moğolcada yaygın olarak söylenmeğe başlanmıştır.

Ancak bundan sonra Türkler arasında hünnab için söylenen, yeni sözler de çoğalmıştı. Çağatay ve Kırgız Türkleri, eski Türklerin *yigde* sözü yerine, *çiğde, çiyde* demeğe başlamışlardı. 2). Anadolu ve diğer Batı Türkleri ise hünnab için, eskiden olduğu gibi, yine *iğde* sözünü kullanıyordu. Ayrıca Türklerin birdenfazla ağaç çeşitlerini tanıtan, bazı ağaç adları da vardı. Örnek olarak *tavılka* veya *tavılguç* sözleri, bu ağaç adlarından biri idi 3). Kaşgarlı Mahmud'un, türkçe *tavılga* sözüne karşılık olarak verdiği farsça *teberhûn* sözünün beş ayrı mânâsı vardı. Birisi, hünnab ağacı idi 4). Anadolu Türklerinde halâ yaşayan *tabulga* sözü ise, eski anlayışını kaybetmiş ve başka ağaçlar için söylenmişti 5).

Türkler az sonra hünnab ağacı için, *çilan* demeğe de başlamışlardı 6). Çince yazılmış olan "Beş dilli Mançu sözlüğü" içinde ise, hünnab, türkçe *"yer çilanı"* sözü ile karşılanmıştır 7). Aynı kaynağa göre Moğollar ise, hünnaba halâ Uygurlar gibi, *çibgan* veya *çibagan* diyorlardı. Anadolu ve Doğu türkçesindeki *çilan, çılan* sözünün türkçe olup, olmadığını ise bilmiyoruz. Çünkü Farslar da hünnab için, *şîlân* veya *şîlâne* diyorlardı 8).

Ünnab veya *hünnab* sözü, Türkler tarafından Arap-Fars kültüründen ne zaman alınmıştı? Elimizdeki bilgilere göre bu konuda, Anadolu Beyliklerinden daha öncesine inebilme imkânımız bulunmamaktadır. Belki bizden sonraki nesiller, bu konuda daha yeni bilgiler bulabileceklerdir. Ancak İbn Baytar'ın ilk türkçe tercümelerinde *innab* sözünü, açıkca okuyabildiğimizi de söyleyebiliriz 9). Aynı söz, sonraki Osmanlı kaynaklarında da vardır. 10). Doğu Türklerinin, hünnab mânâsına söylenen *çiğde* sözünü de Anadolu'da görmüyor değiliz 10). Osmanlılar, bahçe hünnabına daha çok *çiğde* diyorlardı. Bu meyvayı tamamlayan bilgiler, az sonra iğde ile ilgili bölümümüzde verilecektir.

14. İĞDE :

İğde ağacı, yani (Elaeagnus angustifolia, L), nedense Türkler tarafından sık sık hünnab ile karıştırılmıştır. Bunun başlıca sebebi de, eski Türk sözlükleri ile tıb kitaplarında türkçeye çevrilmiş olan Arap-Fars kültür deyişlerinin, çoğu zaman karışık olmalarından ileri geliyordu. XI. yüzyıl Or-

taasya Türkleri iğde ağacına, *yigde* diyorlardı. Bununla beraber çeşitli Türk kesimleri arasında, ufak ağız ayrılıkları da yok değildi. Nitekim eski Türk kaynaklarında şöyle deniliyordu:

"Türkler iğdeye *yigde derler, oğuzlar ise yikte derlerdi*" 1). Yine Türkler, *"Büyük iğde"* için de, *bar yiğde* diyorlardı. "İğde unu", Uygurların tıb kitaplarında ilâç olarak görülüyordu. Uygur kitaplarında, *"yigde talkanı, kurug üzüm"*, yani *"iğde unu ile kuru üzüm"*, bazı hastalıklara ilâç olarak tavsiye ediliyordu 2).

"Batı Türkleri", bu eski *yigde* sözünü unutmadan yaşatmışlardı. Eski *yigde* sözü, Anadolu'da ise *iğde* olmuştu. Anadolu'ya paralel olarak, eski Mısır ve Kıpçak kültür çevrelerinde de *yigde* sözü görülüyordu 3). Yalnız şunuda unutmamalıyız ki bu kültür çevresinin sözlüklerinde, pekçok T ü r k m e n sözleri de yer almışlardı. "Doğu Türkleri" arasında ise, bu eski *yigde sözü* -Türk dilinin kaidelerine uygun olarak-, *çigde, çiğde* şekline girmişti. Görülüyor ki, Batı ile Doğu Türklerinin kültür gelişmeleri, sözler ile birlikte yeni değişikliklere uğruyordu. *İğde* sözü Çağatay Türk kültür çevresinde de, çoktan *cigde, çiğde* haline girmişti 4). Kırgız Türkleri ise iğdeye, *ciyde, ciide* diyorlardı 5). Bu deyiş, Doğu Türklerinde o kadar yayılmıştır ki, Özbek Türklerinin modern botanik kitaplarında bile, iğdegiller için, *çiydesımanlar* adı verilmiştir. Doğu Türkistan Türkleri ise "beyaz iğde"ye, *ak-cigde* diyorlardı 6). B a b ü r, büyük bir hükûmdar olmasına rağmen, Hin-

distan'a giderken yolda gördüğü *çigde*, yani iğde çeşitleri üzerinde durmuştu 7).

"Eski Anadolu Türkleri", çoğu zaman iğde ile üvez ağaçlarını birbirlerine karıştırmışlardı. Üvez ağacı, yani *(Sorbus domestica)* ile ilgili bölümümüzde, bu konuya yeniden döneceğiz. (Bk. *Üvez*). İbn Baytar'ın türkçe eski tercümelerinde, *üvez* ve *ahlad* mânâsına gelen, Arap-Fars kültürünün *gubâriyye* tâbiri, *igde* sözü ile türkçeye çevriliyordu 8). Bunun başlıca sebebi de, Arap-Fars kültürünün yayıldığı memleketlerin, çok geniş ve ayrı bir bitki örtülerine sahip olmaları idi. Nitekim Prof. Ascherson ile İ. Löw de, Sâmi dillerindeki iğde ve hünnabı gösteren deyişler üzerinde anlaşamamışlardı. Bu sebeple kendi aralarında münakaşaya girişmişlerdi 9).

15. İNCİR :

İncir, yani (Ficus carica), bir Akdeniz bitkisidir. Gelişmesi ve yayılması, zeytin ile birlikte incelenir. Bu sebeple eski Ortaasya'da bizim anladığımız mânâda, incir ağaçlarının varlığını düşünmek imkânsızdır. Çünkü Çin'de görülen incir ağaçları bile, İran'daki incir çeşitlerindendir. Ayrıca Çin incirlerinin meyvaları da, küçük ve kötü cinsten idi. Laufer'e göre İsâ'dan sonraki VI. yüzyıldan önce, Çin'de incir ağacı yoktu. Ayrıca çincede incir mânâsını karşılayan *a-ci* veya *yen-ci* sözleri bile, farsça *encir* sözünden gelmiş olmalıydı. Bu konu üzerinde Laufer'den önce, -Türk tarih araştırmalarında büyük ve unutulmaz hizmetleri bulunan-, Alman sinoloğu Hirth de durmuştu 1). Bundan baş-

ka arapçada incir mânâsına gelen *tîn* sözü de, başka yollardan Çinceye girmişti. Aslında bu konuda Arap tesiri, daha baskın idi. Arap tesiri İran'da bile, ta Pehlevî çağında başlamıştı. Çünkü incir ağacı, İran'ın da yerli bir ağacı değildi.

Yukarıda verdiğimiz bu açıklamadan sonra, Türklerde yerli ve eski bir incir kültürünün varlığını düşünmek, elbette ki yersizdir. Ancak şunu belirtmekte de, büyük bir fayda vardır: "İncir sözü ile incir meyvasını Türkler, Anadolu'ya gelmeden öğrenmişlerdi". Nitekim Uygur yazıları ile yazılmış türkçe kitaplarda da, *incir* veya *encir* sözünü görebilmek mümkündü. Bu kitaplarda, incir ağacından, *incir yıgaçı* diye söz açılıyordu 2). *İncir* sözü, kuzeydeki Kıpçak Türk kültür çevrelerinde de çok yayılmıştı 3). Kıpçaklarında incir sözünü ancak Batıya geldikleri zaman öğrendikleri, açıkca söylenemez Bu gelenek, Ortaasya'nın bir devamı olmalı idi. Nitekim incir sözü Orta Avrupa'daki Kuman Türklerinde de devam ediyordu 4).

"Anadolu" da ise incir sözü, Beylikler çağından beri rahatlıkla yazılıyordu 5). İlk Osmanlı eserlerinde, *"yaş incir, kuru incir, incir südü"* gibi sözler bol bol görülüyordu. Özbekler ise, incire farsların deyişi ile *ençir* veya *encir* diyorlardı. "İncir sözünü Türkler Anadoluya geldiklerinden sonra öğrendiler" gibi bir teorinin, akıl ile bir alâkası yoktur. Çünkü bu konuda Türk kültürü, çok geniş bölgelerde aynı kökten gelişmişti. Bunları yukarıda görmüştük. XIV. yüz yılın başında, eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinin güzel bir sözlüğünü yazmış olan Abu

Hayyan'a göre Türkler incire, *ilek* adı da veriyorlardı 6). Batı ve Orta Anadolu'nun birçok yerlerinde de, "erkek" veya *"baba incir"*e, *iğlek* veya *ilek* adı verilmektedir 7). Türk kültürünün bu muhteşem belgesini de verdikten sonra, incir bölümünü şimdilik bitirelim.

16. KAYSI VE ZERDALİ :

Kaysı ve *zerdali,* Ortaasya ile Çin'in yerli meyvalarından biridir. İsâ'dan önce I. yüzyılda Çin'den gelen ipek tüccarları tarafından İran'a yayılmış ve İsâ'dan sonraki yüzyıllarda ise, Batıya doğru gitmişti. Laufer bu gerçeği Çin ve Batı kaynaklarına göre göstermiştir 1). Diğer bölümlerde de belirttiğimiz gibi eski Türklerde *erük* sözü, "erik, kaysı ve şeftali" gibi meyvaların, hepsini içine alan geniş bir söz idi 2). Ancak Türkler şeftaliye tüylü erik *(tülük erük)* ve zerdali için de *sarıg erük,* yanı "sarı erik" deme yolu ile, bunları birbirlerinden ayırmışlardı.

Bugün Anadolu'da da aşılı kaysının dışındaki zerdalilere, yaygın olarak erik denir. Biz de çocukluğumuzda böyle demiştik. "Batı Türkleri", doğucakilere göre daha ileri bir gelişme yapmışlardı. Doğu Türkleri, "kaysı ve zerdali" için *erüg* derlerdi. Batı Türkleri ise zamanla, yalnızca "erik" için *erik* demeğe başladılar. Ramstedt'in bu görüşü doğrudur 3). *Sarı erik* deme geleneği, Kaşgarlı Mahmud'dan Osmanlılara ve Mısır'daki Memlûk Türklerine kadar yayılmıştı 4). Eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevresi de, eski *sarı erik* sözünü unutmamıştı 5). Ancak

bunun yanında Fars kültürünün bir tesiri olan *mışmış* sözü de, Ortaavrupa'daki Kuman Türklerine kadar uzamıştı 6). Aslında *Zerd-âlû* sözü Fars kültüründe, sarı bir yaban zerdalisini tanıtıyordu 7). Çağatay Türk kültür çevresi ise daha çok olmuş zerdaliye *mışmış* diyordu 8). Olmamış zerdaliye ise, çoğu zaman *erik* dedikleri söylenmektedir 9).

"Eski Anadolu" da. Beylikler çağından itibaren *mışmış* ve *zerdali* sözleri kitaplarda yazılmağa başlanmıştı 10). *Mışmış,* arapça bir deyişdir. Türkler, Arap ve Fars kültürlerini, birbirleri ile uyuşturmuşlardır. Ortaasya Türklerinin bir çok kesimlerinde ise, eski Türk geleneğini sürdürerek zerdaliye de *erik* denmeğe devam edilmişti. Zerdalinin yaban çeşitlerinin Türk ve Kafkas dillerindeki adlarını, ünlü botanikçi Köppen toplamıştır 11). Anadolu'da köylerde söylenen *"aşma, berge, tombak, yargaç, yarmaça"* gibi sözler ise, benzetme veya tanıtma yolu ile yapılmış deyişlerdir. Önasya'ya, Ortaasya ve Çin'den gelen zerdali için botanikçiler, *(Prunus armeniaca)* demekle haksızlık etmişlerdir. Laufer'in de dediği gibi zerdalinin en zengin yaban çeşitleri, yalnızca Ortaasya'da görülür 12). Fakat yenebilen en zengin çeşitleri ise Doğu Anadolu ile Güney Kafkaslarda yayılmıştır.

17. KESTANE:

Kestane, yani (Castanea vulgaris), Türklerde *kestene* şeklinde yazılmıştır. Bu yazılış, Anadolu'da Beylikleri çağında ve Eski Mısır, Kıpçak kültür çevrelerinde de XIV. yüzyılın başlarından itibaren görül-

meğe başlar. Bazı yeni kitaplarda, bu söz "rumcadan alınmıştır" gibi, kısa notlar konulduğu görülmektedir. Halbuki bu söz Türklere, *İbn Baytar*'ın türkçe tercümeleri yolu ile girmiştir. İbn Baytar ise, Dioscorides'in arapça bir tercümesi idi. *"Türkler kestane sözünü Anadolu Rumlarından almışlardı"* demek başka şeydir; *"eski yunancadan tercüme edilmiş Arap-Fars edebiyatının tesiri altında kalmış olma"* ise başka şeylerdir. Bir tarihçi için bu nokta, çok mühimdir. Çin'de kestanenin bazı çeşitleri vardı. Ancak bunların, eski Ortaasya'da bulunup bulunmadıkları hakkında birşey söyleyemiyeceğiz. Geç çağlarda Farsların *şah-balut* sözü, Çinceye *şa-mu-lü* şeklinde geçmişti 1). Ancak Farsların *şah-balut* veya *şah-belit* sözleri, Türkler arasında görülmemiştir. Bu, gerçekten mühim bir noktadır. Ruslar, Türklerin tesiri altında kalarak kestane'ye, *kaştan;* Kırım Türkleri de *kestan* derlerdi. Kuzeydeki kestane çeşitlerini inceleyen ünlü botanikçi Köppen'e göre, Kafkas kavimleri ise kestaneye İran tesiri ile *şabalut, şawalyut* diyorlardı 2). Eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde, *kestene* sözünü görmeğe başlıyoruz 3). Aynı kültür çevresinin sınırındaki Kuman Türklerinde de kestane sözü, *kaştana* şeklinde yazılıyordu 4).

Bunabenzer bir gelişme, daha önce Anadolu Türklerinde de olmuştu. Anadolu Türkleri de, *kestene* diyorlardı 5). Türkler Ortaasya'da, Farslara yakın oldukları halde, nasıl olmuştu da, Farsların *şah-balut* sözünü benimsememişlerdi? Eğer Türkler kestane sözünü Batıya geldikten sonra aldıysalar, bu söz nasıl oluyordu da, ta kuzeydeki Kıp-

çak ve Kuman Türklerine kadar, -hemen hemen aynı çağlarda-, yayılmış olabiliyordu? Bu soruların çözülmesi çok güçtür. "Ancak Anadolu ve Kuzey Türkleri arasında bir kültür alışverişi veya birliği" düşünülürse, konu daha açıklanmış olur. Asım Efendi de, *"türkçede kestane tabir olunan yemiştir"* demek yolu ile, artık kestaneyi türkçe veya türkçeleşmiş bir söz olarak kabul ediyordu 6). Aslında Schlimmer'in de dediği gibi, eski İran'da kestane yoktu. Azerbaycan'dan getiriliyordu 7). Vavilov Afganistan'da, kestanenin yaban çeşitlerine bile rastlamamıştı 8). Türklerin Kafkaslar yolu ile kestaneyi tanımış olmaları çok muhtemeldir. Tabiî olarak kestanenin her çeşidi, Anadolu'da da çok yaygın idi. Ancak *Derleme Sözlüğü* içindeki kestane ile ilgili sözlerin çoğunun türkçe olduğu da bir gerçektir.

18. KIZILCIK :

Kızılcık, yani (Cornus mascula) için Türkler, Ortaasya'da iken *yumuşga,* veya *yafışgu* diyorlardı 1). *Yafışgu* sözü yapı bakımından, yine bu çağ Türklerinin bir bitki adı olan *afılgu* sözünü hatırlatmaktadır 2). Ancak bu sözlerin öncelerine inmek çok zordur. Anadolu köylerinde de kiraz, kızılcık ve çitlenbik gibi taneli meyvalara, *yemişken* derler. Bunları eski Derleme Sözlüğü içinde görebiliyoruz. Bazı yerlerde de *yemişkan, yapışkan* denir 3). Ama bu örnekler bize açık bir izâh getirmemektedir.

I. "Erkek kızılcık ağacı", yani *(Cornus mascula),* Türklerde yaygın olarak *kızılcık* adı ile adlan-

dırılmıştır. Ruslara da *kizil* olarak geçmiştir. 1). *Kızılcık:* Anadolu Beyliklerinden beri, yapılagelen İbn Baytar'ın türkçe tercümelerinde, *kızılcık* diye yazılmıştır 4). Asım Efendi Yunan-Arap, *karâniyâ* sözünü açıklarken şöyle diyordu: *"Kızılcık ağacına denir. Tanınmış büyük bir ağaçtır. Meyvasına denir. İshâle karşı faydalıdır. Bu meyvaya, bazı diyârlarda egren derler"* 5). Fakat bu arapça söz, *(Fraxinus)* mânâsına da gelir 6). 2) *Kevren, kiren, kirik:* Bu üç söz, eski Osmanlı kitapları ile sözlüklerinde görülür. *Kiren* sözünün yanlış olmadığını görüyoruz. Çünkü Anadolu'da Derleme Sözlüğünde "kızılcık" mânâsına, *"kıren, kiran, kiren"* sözleri vardır. *Kevren* sözü ise, şüphelidir 7). Derleme Sözlüğünde yer alan, *"giren, gören, güren, küren"* örneklerine göre, bunu da *güren* olarak, düzeltmek gereklidir. Osmanlı kaynaklarındaki *kirik, girik* sözünün ise, bir izâhını bulamadık 8). 3) *Eğren.* Asım Efendi tarafından verilmiştir 9). Buna da Anadolu'da, *"eğren, eren, ergen, eyren"* şeklinde rastlamaktayız.

II. "Dişi kızılcık ağacı": Yani *(Cornus sanguinea),* Anadolu'da yaygın olarak *germeşik* adı ile anılmıştır 10). Derleme Sözlüğüne göre Anadolu köylerinde yaban kızılcığına, *germeşik, germişek* de denmektedir 11). Ahmed Vefik Paşa'nın, meyva ağaçları üzerinde çok bilgisi vardır. Ona göre bu çeşit yaban kızılcıklarına, *beyaz kızılcık* veya *çalı kızılcığı* da denmekte idi 12). Bu kısa açıklamalardan da anlaşılıyor ki Türkler bu konular üzerinde, gerçekten derin olarak durmuşlardı. Tabiî olarak, *kevren* ve *güren* sözleri Türklerde, (Balsamodendron

mukul, Gum Bdellium, Mısır mumyası) gibi, anlayış ları da karşılıyordu 13). Bunu hatırlatmakta da bir fayda vardır.

19. KİRAZ VE VİŞNE :

Kiraz, yani (Prunus cerasus) veya (cerasus vulgaris), yaygın olarak vişne ile birlikte adlandırılmıştır. *Kiraz* sözü, "Batı Türkleri" tarafından Arap-Fars kültür tesirleri ile alınarak, türkçeleştirilmiş bir sözdür. Anadolu'da Beylikler çağından beri kiraza, *kiraz* denmektedir. 1). Anadolu Türklerinin tesiri, Ortaavrupa'daki Kuman Türklerinde de görülüyordu. Onlar da artık kiraza *kires* demeğe başlamışlardı 2).

Fakat Anadolu'ya yakın olan eski Mısır ile Kıpçak Türk kültür çevreleri, "Eski Ortaasya Türk geleneklerini" yaşatmakta direniyorlardı. Bu sebeple kiraz için, eski bir Türk kültür deyişi olan *çiye* demekte devam ediyorlardı 3). Bazı Ortaasya Türk kesimleri ile kuzey Türkleri, bugün bile, "kiraz ve vişne" için, *çiye* derler 4). Türklerin bu kültür sözü, bazı Moğol kesimlerine de girmiştir 5). Bugün Anadolu köylerinde *çiye* veya *çiğe,* küçük taneli nohud veya badem içi gibi tane halindeki meyvalar için söylenmektedir 6). Kuzey-doğu Anadolu'da, "çilek" için söylenen, *çiğelek* sözünün kökleri de bu anlayış içinde aranmalıdır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi *kiraz,* veya *kiras* sözü, Anadolu Türklerinin daha başlangıçta geliştirdikleri bir anlayışdı. Asım Efendi Arapların *karâ-*

sîyâ sözünü açıklarken şöyle diyordu: *"Kîlâs şeklinde bir meyvadır. Âlûbâlû da derler. Bunun, kiras denen meyva olduğunda, herkes birleşmiştir. Ekşi nevine, vişne derler* 7)..." Buhara Türkleri de kiraza, *gilyas* derler. Meyvalara çok meraklı olan Ahmed Vefik Paşa, *"Giresun âlûsu, dalbastı, sarı kiraz, iri kiraz"* gibi. Osmanlıların geliştirdikleri kiraz çeşitleri üzerinde de, zevkle durmaktadır.

"Vişne" konusunda bir çok sözlük yazarları, *vişne* sözünün Islav dillerinden gelmiş olduğunda birleşmişlerdir. Ahmed Vefik Paşa ise herzamanki bilgisi ile, *"... kızılcık mânâsına, farsçadır, ekşi kiraz nevinden, âlûbâlû'dur"*, diyordu 8). *Vişne* sözünü, -Anadolu'dan gitme yolu ile-, Çağatay Türk kültür çevresinde de görüyoruz 9). Ancak Islav dillerindeki *vişinya* sözünü de unutamayız. Redhouse gibi bilgili türkçe sözlük yazarları ile V. Hehn gibi büyük kültür tarihçileri, vişne kültürünün Islavlarda daha eski ve yerli bir kültür olduğu kanaatındadırlar 10). Aslında vişne sözü, Türk kültürünün derinliklerine kadar inememiştir.

Ankara, Şabanözü'nde yaban vişnesine *güven* derler 11). Göğem eriği ile ilgili bölümümüzde bu konu üzerinde durmuştuk. Özbek Türkleri vişne için *alca* der. Diğer Ortaasya Türkleri ise, kirazı vişneden pek fazla ayıramamışlardır. Bu sebeple bazı Türk kesimleri vişneye *gilas* ve bazıları ise, -kirazın eski türkçe adı olan-, *çiye* sözünü bozarak, *sia, siya, zia* demekte idiler. Bu deyişler, ünlü botanikçi K ö p p e n tarafından derlenmiştir 12). Hüseynova'ya göre Azerbaycan Türkleri ise, Fars ve Ana-

dolu tesiri altında vişneye, *vişne, albalı* demektedirler.

"Kuş kirazı", yani *(Cerasus avium)* veya *(Prunus padus)* üzerinde Göğem eriği dolayısı ile biraz durmuştuk. Türkler çok iyi tanıdıkları bu yaban kirazı çeşitlerini, yazı dilinde birbirlerine karıştırmışlardı. "Eski Anadolu" yazı dilinde bu yaban kirazları için yaygın olarak, *"ılgıncar, kuş kirazı, yaban kirazı, acı kiraz"* gibi adlar verilmiştir 13). Türkler, *ak-diken* dediğimiz bu "yaban kirazları"na çok ilgi duymuşlardı. A l t a y Türkleri ise yaban kirazlarına, *yımırıt, yumurt, yumrut, yurbut, nıbırt"* derlerdi 14). Yumurtaya benzetiliyordu. Buna, *it purdu,* yani *"it-burnu"* diyen Altay Türkleri de yok değildi 15). Kırgız Türkleri ise, *moyul* derlerdi 16). Bazı Moğol kesimleri Türklerin eski *çiye* sözlerini bozarak, *çii* demişlerdi 17).

(Cerasus Lauro-cerasus) için ise, "eski Anadolu kitapları", rumcadan aldıkları *taflan* sözünü kullanmışlardı 18). *Karayemiş* denilen bu bitkiye, Rize taraflarında *karamış* da denir 19). Aslında karayemiş, Anadolu'nun birçok yerlerinde, kestaneye verilen bir addır. Yeni yazılan botanik ile ilgili kitaplarda derin bilgileri vardı. *(Cerasus lusitanica),* Osni adlar verilmektedir. Halbuki Türklerin bu konularda derin bilgileri vardı. (Cerasus lusitanica), Osmanlı kitaplarında *frenk taflanı* adı ile adlandırılmıştır 20). (Cerasus) veya (Prunus mahaleb) ise, bazan Türk kitaplarında *idris* adı ile yer almıştır. J u k o v s k i y, aşılı ve yaban kiraz veya vişnelerin, Anadolu'daki yayılışlarını incelemiştir 21). Af-

ganistan'daki çeşitlerini inceleyen ünlü Rus agrobotanikçisi V a v i l o v ise, Afganistan'daki kiraz ve vişne çeşitlerinin, Anadolu tesiri altında bulunduğunu göstermiştir 22). Türkler Ortaasya'da iken de kiraz ve vişne kültürlerini biliyorlardı. Bunu yukarıda göstermiştik. Anadolu'ya geldikten sonra bu kültürü büsbütün ilerletmişlerdi.

20. KİŞNİŞ :

Kişniş, yani *(Coriandrum sativum),* Türklerde çok erken çağlardan beri ekilmekte idi. Laufer, *"Sino-Iranica"* adlı eserinde, bütün çalışmalarına rağmen kişnişin Çin'de ekildiğine dair bir bilgi bulamadığını söylüyordu. *Wu-tai-shih* adlı Çin tarihinde, yalnızca bir bilgi vardı 1). O da, kişnişin U y g u r l a r tarafından ekildiğine dair idi. Laufer, böyle diyordu 2). Bu bilgi, Türk kültür tarihi bakımından gerçekten büyük bir değer taşımaktadır. XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri, kişnişe *yumgak tene* diyorlardı 3). *Yumgak,* "yumak" demektir. Kaşgarlı Mahmud bunun, Türklerin *Uç* dilince söylendiğini de ilâve ediyordu. Batıda bulunan bu Türk bölüğü, komşuları "Soğd - Tacik" kültüründen, *dane* veya *tane* sözünü de almışlardı. Öyle anlaşılıyor ki bu deyiş, Türklerin kişniş ziraatı yaptıkları Uygur çağı ile ilgili idi.

Bundan sonra "Batıya doğru kayan Türkler", yeni bir kültür gelişmesine giriyorlardı. A n a d o l u 'da Beylikler çağında ve ondan sonra yazılmış tıp kitaplarında, artık "kişnic" deyişi yer alıyordu 4). Bizim derlemelerimize göre, *İbn Baytar* ve *Akraba-*

dîn tercümesi gibi eski Osmanlı eserlerinde, *kişnic* yazılıyordu. Sonradan, *kişniz* sözü çoğaldı. Bunuda kendi dillerine uyduran Türkler, *kişniş* demeğe başladılar. Daha sonra da *kişniş* sözü, türkçeleşmiş ve *kişmiş* olmuştu. Çünkü biz Fars sözlüklerinde, *kişnic* ve *kişniz* sözlerinden başka bir deyişe rastlamadık. Laufer'in de dediği gibi bu söz, orta farsçada *goşniz* şeklinde idi 5). Nitekim Asım Efendi, *culculân* sözünü yorumlarken şöyle diyordu: *"... kişniz ile tefsir etti ki, türkçede kişniş dedikleri sebzedir"* 6). Yani ona göre *"kişniş* türkçe, *kişniz* ise farsça" idi. Asım Efendi bu görüşünü türlü yerlerde söylemişti 7). Aslında eski İranlılar, *kişniz* yerine arapların *kûzbere* sözünü de almışlardı 8). Laufer'in dediği gibi kişniz sözü de, İran'da oldukça geç çağlarda gelişmişti. Anadolu Türklerinin *kişmiş* sözü, Çağatay ve kuzeydeki Türk kültür çevrelerinde de yayılmıştı 9).

"Kuş üzümü" de, Anadolu Türkleri tarafından yaratılmış bir deyim olmalı idi. *Kuş üzümü* sonradan, Çağatay Türk kültür çevresinde de, görülür 10). Kanaatımızca bu deyiş de, Çağatay Türk kültür çevresine Anadolu'dan gitmişti. Ahmed Vefik Paşa'ya göre kişnişe, *asmacık* adı da verilmekte idi 11). Bu konularda Paşa'ya büyük bir itimadımız vardır. Doğu Türkistan Türkleri ise bizden ayrılarak kişniş ağacına, *ak-badyan* demişlerdi 12).

21. MUŞMULA :

Muşmula, yani (Mespilus germanicus)'un da, Türk kültüründe bir yeri vardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Türkler meyva adlarını daha çok,

meyvaların şekil ve biçimlerine göre veriyorlardı. XI. Yüzyılda kızılcık için, Ortaasya Türklerinin *yumuşga* veya *yafışku* dediklerini belirtmiştik 1). Türk kaynaklarında bunun arapça karşılığı olarak verilen *zû'rûr* sözü, Brockelmann ve Löw tarafından ise, muşmula, (Mespilus) olarak da açıklanmıştı 2). Osmanlılar, Arap-Fars kültürünün bu sözünü, yalnızca *alıç* diye açıklamıştı 2). Muşmula sözü, Ahmed Vefik Paşa'ya göre türkçeye İtalyancadan gelmişti 3).

Eski Derleme Sözlüğüne göre ise Anadolu köylerinde, muşmula, kızılcık ve yaban kirazı gibi meyvalara, *yemişgen* deniyordu. Anadolu köylerinde olduğu gibi, Çağatay Türk kültür çevresinde de muşmula çeşitlerine, *yemişen* adı verilmişti 4). Anadolu Türklerinin muşmula sözü, üstelik Ortaasya Türkleri ile Ruslara bile tesir ederek, o bölgelere kadar da yayılmıştı 5). Tabiî olarak burada adı geçen muşmula, aşılı ve bahçe muşmulası idi.

Muşmula için ikinci değerli Türk kültür sözü de, *ezgil* idi. Her konuda derin ve bigili olan Ahmed Vefik Paşa'ya göre *ezgil* sözü, türkçedir ve bahçe muşmulasına verilen bir addır 6). Schlimmer'e göre ise bu söz farsçadır 7). Fakat eski Fars sözlüklerinde görülmeyen *ezgil* sözünün, türkçe olması daha muhtemeldir. Azerbaycan ve Anadolu'da da görülen bu söz hakkında Radlof da, fazla bir açıklamada bulunmamaktadır. 8). Derleme sözlüğüne göre ise, Doğu Anadolu'da muşmulaya, *ergil* denmekte idi. *Ergil, ezgil*'in yanlış bir derlemesi de olabilirdi.

"Yaban muşmulası" için ise, yine Anadolu köylerinde *döngel* denirdi. *Döngel* sözünü, -aynı mânâda olarak-, Osmanlı kitaplarında da görüyoruz 9). Tabiî olarak Türkler sonradan muşmulayı meyva olarak da geliştirmişler ve bahçelerinde, muşmulanın çeşitlerini yetiştirmişlerdi. *"Beş bıyık"* adı verilen muşmula ise, diğerlerine göre daha büyük idi 10).

Yukarıda da belirttiğimiz gibi eski Osmanlı Türkleri, muşmula ile alıç dediğimiz meyvayı çoğu zaman birbirine karıştırmışlardı. Bunu, İbn Baytar'ın eski tercümelerinde de görüyoruz 11). Ayrıca Arapların, gerçek muşmulayı ne kadar tanıdıkları ve arapça *zû'rûr* sözünün, bu meyvayı ne kadar karşılayabildiği de şüphelidir. Bu sebeple Asım Efendi, Arap-Fars kültürünün bu sözünü, *alıç* veya *halıç* diye açıklamakta hiçbir zarar görmemişti 12). İbn Baytar'ın türkçe eski tercümelerinde bile, *muşmula* sözünün görüldüğünü, burada belirtmekte de büyük bir fayda vardır 13). Bu sebeble *muşmula* sözünün türkçemize giriş tarihini, biraz daha eskilere atmak gerekmektedir.

22. NAR :

Nar, yani (Punica granatum), Türklere başlangıçta iki yol ile girmişti. Birinci yol, Uygurların geliştirdiği ziraat ve tıb kültürü ile gelişti: Nar, Uygur tıb kitaplarında, *dana* adı ile geçiyordu. Sanskritçe de nar, *dhanika, dhanyâka* sözleri ile karşılanıyordu. Çin'e de, *dânak* adı ile girmişti 1). Uygurların bu kültür sözleri, Ortaasya'daki "Soğd" dillerindeki *dâna,* "tane" gibi bir sözden gelmiş olmalı

idi. Ortaasya'da Türkler ile beraber yaşamış olan komşu Soğdların, bir kültür alışverişi olmalı idi. Çünkü Uygur tıb kitapları nar için, ikinci ad olarak, *nara* sözünü kullanıyorlardı. *Soğd* dilinde nara, *n'r'k* adı veriliyordu. Gauthiot bu sözü *nârâk (a)* şeklinde yeniden kurmuştu 2). *"Türk -Soğd münâsebetleri"*, Türk kültürünün gelişmesi bakımından çok mühimdir. Fakat Laufer'in bu gelişmeden haberi yoktu.

Uygurlar, *açıg nara,* yani "ekşi nar" çeşitlerinden de söz açıyorlardı. *"Nar tohumunu suda eritip"*, yani *(nara urugı suvka ergürüp),* ilâç yapılmasını da tavsiye ediyorlardı 3). Bu örnekler de bize gösteriyor ki, Uygurlar narı yalnız adı ile değil; bahçede yetiştirme yolu ile de tanıyorlardı. Farslar, nara *anar, enar* derlerdi. Halk dilinde ise bu söz, *nar* olmuştu 4). Türkler Ortaasya'da farsça konuşan Taciklerden, bu sözü nar olarak almışlardı. Batı Türkistan'daki Harezmşahlar çağına ait kaynaklarda, *nar* ve *nar kabuğu* sözleri görülüyordu. Çünkü bu bölgede değişik bir fars ağzı konuşan yerli *Tacik*'ler ile Farslar çoktu.

Anadolu Türklerinin ilk türkçe eserlerinden sayılan İbn Baytar tercümelerinde, Harezmşahlarda söylendiği gibi nara. çoğu zaman *nar* deniyordu. Aym kaynakların bazı yerlerinde, kitap diline uyularak *anar* dendiği de görülüyordu 5). Bilindiği gibi, sonradan *nar* deyişi, Anadolu'da tek söz olarak kalmıştı. Bu sebeple Türkler,-Harezmşahlar çağında görüldüğü gibi-, Ortaasya'dan aldıkları nar sözünü Anadolu'ya getirmiş ve devam ettirmişlerdi. XIV.

yüzyılda, Ortaavrupa'da kalmış olan Kumanlar gibi Türkler ise, yalnız bu konuda diğer Türklerden ayrılmış ve nara, *nardan* veya *beguda* demişlerdi 6). Anadolu kaynaklarında, *"deve dişi nar, feyz narı, hafız narı, kara nar"* gibi, nar çeşitlerinin adlarını görüyoruz 7). *"Ekşi ve tatlı nar"* ise, eski *Akrabadin* tercümelerinden itibaren, Anadolu kaynaklarında vardır 8). Bunların hepsi birer ilâç idiler. "Nar çiçeği" *(Punica granati flores)* için Farslar ve Türkler, bazan *gülnar* veya *cülnar* derlerdi. Fakat Beylikler çağındanberi yazılmış olan İbn Baytar tercümelerinde, *"Nar çiçeği, eyüsi mısrîdir"* gibi türkçe açıklamaları görebiliyoruz 9).

23. ŞEFTALİ :

Şeftali, yani (Prunus persica) eski Türklerce, erik ve kaysı gibi bir meyva olarak görülmüştür. Bu sebeple Türkler, bu meyvaların hepsine *erik* veya *erük* demişlerdi 1). Şeftaliyi ise diğerlerinden ayırabilmek için, ona da *"tüylü erik",* yani *tülüg erük* adı vermişlerdi. Bu gelenek sonradan, eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde de devam etmişti 2). Derleme Sözlüğüne göre Anadolu köylerinde de şeftaliye *"tülü, tüylü, tülü tombalak, tüylüce, tüylüce yumru, tüylü topak, tüylü tombalak"* gibi, adlar verilmektedir. Laufer'e göre şeftali İran ile Batıya, Çin'den gelen ipek tüccarları tarafından, -M.Ö. II. veya I. yüzyılda-, tanıtılmıştı 3). Yani şeftalinin anayurdu, Çin ile Ortaasya idi. Türkler şeftali için önceleri *tülüg erük,* yani *"tüylü erik"* derler iken, sonradan bu konuda Ortaasya'da oturan

Soğd ve Taciklerin tesiri altında, *şeftali* demeğe başlamışlardı.

Anadolu Beyliklerinden beri yazılmış olan türkçe tıb kitaplarında, şeftaliye umumî olarak *şeftalû* denmektedir 4). Bu kitaplarda, *"şeftalû çekirdeği yağı"* gibi, deyişleri de görüyoruz. Aynı deyiş diğer yandan da, Ortaavrupa'daki Kuman Türkleri ile Kıpçak Türkleri arasında da yayılmıştı 5). *Şeftalu, şeftali* sözleri, Çağatay Türk kültür çevresinde de eski Türk deyişlerini unutturmuştu 6). Babür, *Vekayi* adlı eserinde, *Kârdî - şeftali* diye, bir şeftali çeşidinden de söz açıyordu 7).

Büyük Türk kültür çevrelerinden uzak Türk kesimlerinde ise, durum daha başka olmuştu. Farsların şeftali sözü, hayvancı Kırgız Türklerinde artık *şabdalı* diye söylenir olmuştu. Ziraatçi olan Tarançı Türkleri ise şeftaliye, *şaptul* demeğe başlamışlardı 8). Doğu Türkistan Türkleri ise, şeftaliye bazan *şeftalu* ve bazan da, *şaptol* diyorlardı 9). Doğu Türkistan'da şeftali ağacı, eskiden beri çoktu. Bu sebeple şeftaliyi kurutup, ondan *kak-şaptol* dedikleri bir kak yapıyorlardı 10). Derleme sözlüğüne göre Anadolu'da yapılan "şeftali kuruları" için de, *basmacık* deniyordu.

Görülüyor ki "Anadolu Türkleri de, eskidenberi gelişmiş olan bir şeftali kültürünü devam ettiriyorlardı." Ancak Anadolu'da şeftalinin çeşitleri, daha çoğalmış ve genişlemişti. Anadolu Türkleri Beylikler çağından beri kitap dili ile, *durrakî şeftali* çeşidinden söz açıyordu 11). Ortaasya'daki "yaban şeftalisi" (A.

nana, L) için söylenen türkçe deyişleri ise, ünlü botanikçi K ö p p e n toplamıştır 12). Konuyu, daha fazla uzatmıyacağız.

24. TURUNÇGİLLER, NARENCİYE :

Mandalina dışında turunçgillerin anayurdu Çin ile Himalâyalardır. Bu sebeple Türklerin, turunçgilleri, - uzaktan olmuş olsa bile - tanımış olmaları gerekmektedir. Biz bu kitabımızda, belgesi olmayan hiç bir konu üzerinde durmadık. Bu sebeple, elimizde bulunan bilgilerin yeterliğine göre, turunçgiller üzerinde de durmağı yararlı gördük. Türk kaynakları çoğu zaman, turunçgillerin içinde bulunan meyvaları birbirlerine karıştırmışlardı. Bu kitap içinde yerimizin yettiği kadarı, gerçek bilgileri vermeğe çalışacağız.

AĞAÇ KAVUNU : *(Citrus medica)* : Aslında Türkler, limon, portakal ve turunç gibi, bütün turunçgillere *"ağaç kavunu"* derlerdi. Örnek olarak Asım Efendi turunçtan söz açarken, *"turunçdur ki, ağaç kavunu adı verilen meyvadır"* diye, îzâha başlıyordu 1). Beylikler çağından itibaren yazılmağa başlanan *İbn Baytar* tercümelerinde ise limon suyuna, *ağaç kavunu yağı* deniyordu. Sözüne inanılır, daha sonraki Osmanlı sözlükleri de, ağaç kavunu deyişini, limon olarak yorumluyorlardı 2). Tarama sözlüğünde de, bununla ilgili örnekler bulabiliriz. *Ağaç kavunu* sözü, A n a d o l u 'dan Çağatay türkçesine de geçmiştir. Kaynaklarımız, Anadolu'nun Ortaasya üzerindeki bu tesirlerini, açık olarak bildirmektedirler 3).

KAVUN PORTAKALI: *(Citrus decumena),* Türkler tarafından, -bilhassa kitaplarda-, *kavun portakalı* adı ile adlandırılmaktadır 4). Tabiî olarak bunu tesbit edenler, Osmanlı kültürünü çok iyi bilen kişiler idiler. Şimdiki sözlüklerde ise, *ağaç kavunu* veya *hind limonu* gibi, benzetme veya çevirme yolu ile kurulmuş, köksüz deyişler yer almaktadır. Bu meyva, Babür'ün *Vekayi* adlı kitabında da yer alıyordu 5). *Melbîd* adı ile.

LİMON: *(Citrus medica, var. Limonum)* üzerinde, Türkler tarafından dikkatle durulmuştur. Uygur tıb kitaplarında limon, *matulung* adı ile geçiyordu 6). Türkler bu sözü, sanskrit dilindeki *matulunga* sözünden almışlar ve türkçeleştirmişlerdi. Uygur Türklerinin bu sözü, Batı Türkistan'ın yerlileri olan Soğd kavimlerinden almış olmaları da muhtemeldir. Mançu sülâlesi zamanında yazılmış olan ünlü *"Beş dilli Mançu Sözlüğü"* içinde ise, limonun türkçe karşılığı *küşüne* diye verilmiştir 7). *Küşüne* sözünün köklerine, burada inemedik. Babür ise limon için Hind dillerinden öğrendiği *melbîd* veya *amal-bîd* gibi deyişler ile karşılanan, yeni limon çeşitlerinden söz açıyordu 8). Normal ve kendisinin tanıdığı limonu ise, *limu* adı ile anıyordu 9). Aslında *limû* veya *leymû* sözü, Arap-Fars kültürünün bir sözü idi. Asım Efendi'nin dediği gibi, *"Leymû, limondur ki, tanınmış meyvadır; bazıları ağacına bu adı verirler"* 10).

Limon sözü, Beylikler çağından itibaren Anadolu'da da yerleşmiş görünüyordu 11). *Limon,* diğer yandan da eski Mısır ve Kıpçak Türklerinde

iyice yayılmıştı 12). Böylece, Batı Türkleri arasında bu bakımdan da, bir kültür birliği kurulmuş oluyordu. "Limon çeşitleri" hakkında da, Türklerin bilgileri vardı. Babür, *Uluğ-limû,* yani *"büyük limon"* ile *kel-kel-limû* adı verdiği bir limon çeşidinden de söz açıyordu 13). Rahmeti Bey'in *kel-kel* diye okuduğu bu söz, farsçada limon mânâsına gelen, *gelgel* sözü ile ilgili olsa gerektir. Osmanlı kitaplarında, *nısfiye* ve *tatlı limon* çeşitleri de yer alıyordu 14). Farsların *gelgel* dedikleri, limon çeşidi için Asım Efendi, şöyle diyordu: *"Farsçada bir nevi ekşi limondur. Turunç büyüklüğünde olur. Ekşiliği o derecededir ki, içine iğne soksalar, biraz durduktan sonra, iğne eriyip mahvolur"* 15). "Misket limonu" *(Citrus limeta),* Osmanlı kaynaklarında *lim* adı ile geçer 16). Bu, ingilizce veya fransızca *"lime"* sözünden alınmış olmalıdır.

PORTAKAL: *(Citrus aurantium),* zamanımızda çok geliştirilmiştir. Ortaçağda da portakal vardı. Ancak bunlar, çok iptidaî çeşitlerdi. Portakal sözü türkçemize *portugal* sözünden, bozulma yolu ile girmiştir. Ortaçağlarda Türklerin portakala, yine *ağaç kavunu* dedikleri de anlaşılıyordu. Diğer yandan Türkler, Fars deyimlerini de kullanıyorlar ve portakal için, hem *narenc* ve hem de *utruc* diyorlardı 17).

TURUNÇ: Asım Efendi, Farsların *utruc* sözünü açıklarken, şöyle diyordu: *"T u r u n ç 'dur ki, ağaç kavunu adı verilen meyvadır. Kabuğundan reçel yaparlar, çekirdeği de basur hastalığına faydalıdır... Türkçede turunç dediğimiz meyvaya, farsçada nareng denir* 18). Turunç sözü, eski Anadolu ki-

taplarında, hem (Citrus vulgaris) ve hemde (Bigaradia) mânâsına söyleniyordu 19). Portakal mânâsına da, söylenmiyor değildi 20). Buna, *Sevilla portakalı* diyenler de vardı. Ortaasya Türkleri de, turunçgiller için yaygın olarak, *narenc* derler 21). Tıpkı, eski Anadolu'da olduğu gibi.

25. ÜVEZ AĞACI :

Üvez ağacının, yani (Sorbus)'un çeşitli cinsleri vardır. Üvez, sözü türkçedir. Kuzey Türklerinde de buna, *yüves, yıvas* ve *cüves* denilirdi. (Sorbus domestica) veya (Pyrus sorbus) denen üvez çeşidi, üvez ağaçları içinde en gelişmiş olanıdır. Buna "bahçe üvezi" de diyebiliriz. Tabiî olarak Anadolu'daki üvez ağaçları ile, Ortaasya ve Altaylardaki üvezler arasında bir fark vardı. Ancak Güney Rusya Türkleri, -biraz da Anadolu'nun tesiri altında kalmış olarak-, bahçe üvezlerine *yüves;* yaban üvezlerine ise *kiyik-yüves* demişlerdi 1). Bilindiği üzere, *kiyik* veya *geyik* sözü, eski türkçede *"yabanî veya ehlileşmemiş"* mânâsına geliyordu. Kırgız türkleri çileğe benzer bir meyva olmasından dolayı üveze,*şilek* de derlerdi 2). Üvez için bazan da *çetin* diyorlardı 3). *Çetin,* bugün bizim kullandığımız anlayışdaki çetinden başka bir şey değildir. Altay Türkleri ise üvezin, çilek gibi yuvarlak ve söbe olması sebebiyle üveze, *söibe* demişlerdi 4). Yine Altaylardaki Sagay Türklerinin üvez için söyledikleri *indirbes* sözünü ise, burada açıklayabilecek durumda değiliz 5).

Eski A n a d o l u kaynakları bu konuda, henüz daha kararsız idiler. Arap - Fars kültü-

ründe, üvez ağacına geniş olarak, *gubâriyye* adı verilirdi 6). Asım Efendi bu ağacı, *"Ahlad adı verilir, murdar ağacı da derler, kırmızı ünnab gibi meyvaları olur..."* Diye yorumluyordu 7). Yine aynı mânâya gelen Arap-Fars kültürünün *zîrkûn* sözünü ise, yine başka anlamla, yani *"yabanî iğde ağacıdır ki meyvası olmaz"*, sözleri ile açıklıyordu 8). Anlaşıldığına göre Osmanlılar, üvez ağacının karşılığı olarak daha çok Farsların *derdâr* dedikleri ağacı kabul etmişlerdi. Türkler buna *kara ağaç* da diyorlardı 9). Görülüyorki konu epeyce karışıktır.

"Sorbus Aucuparia, S. aria" için Türkler, *"ak ağaç, mercan ağacı, ok ağacı, kuş üvezi, yaban üvezi"* gibi adlar veriyorlardı 10). Ortaasya Türkleri ise bu ağaca, *kiyik yüves*, yani *"yaban üvezi"* diyorlardı. Anadolu köylerinde üvez ağacının meyvası için, *ovaz, uvaz* da denir. Tokat *Niksar*'ında üvez meyvası için söylenen, *yumurt* üzerinde dikkatle durmak gereklidir. Türk kültür tarihi bakımından bu sözün, ayrı bir değeri vardır. Altaylarda ve diğer Ortaasya Türklerinde, yaban kirazı (Prunus padus) için söylenen *yumurt* ve *yımırt* sözleri ile, Niksar'daki *üvez yumurtu*, dikkatle karşılaştırmalıdır 11). Türklerde meyva adları, daha çok meyvaların şekil ve biçimlerine bakılarak veriliyordu. Bu konuyu bitirirken, üvez ağacının Ortaasya'dan Doğu Anadolu'ya kadar uzanan çeşitlerinin, adları ile birlikte ünlü botanikçi Köppen tarafından derlenmiş olduğunu söylemekte de bir fayda görüyoruz 12).

26. ÜZÜM :

Üzüm ve bağcılık, Türklerin erken çağlardan beri tanıdıkları bir kültür idi. Üzüm teveğinin, yani (Vitis vinifera, L)'nın anayurdu hakkında, pek çok görüşler vardır. Bu konuda yalnızca tarih kaynaklarını gözönünde tutarak araştırmağa girişirsek, çok yanlış bir yol izlemiş oluruz. Örnek olarak Nil vadisinde, çok eski çağlardan beri, üzüm ve teveği vardı. Fakat Mısır ile Arap yarımadası, yaban üzümleri'nin en az bulunduğu bölgeler arasında yer alıyordu. Mezopotamya için de, durum böyledir. Bu kitabımızda sık sık adı geçmiş olan ünlü botanikçi ve kültür tarihçisi Candolle'dan beri, üzümün yaban çeşitlerinin en çok bulunduğu bölge olarak, Güney Kafkasya seçilmiştir. Candolle bu ölmez teorisini, Kolenati adlı bir Rus botanikçisinin görüşlerine dayanarak kurmuştu. Tabiî olarak bu bölge, Doğu Anadolu'ya da yakın bir yerde idi. Avrupa ile Güney Afrika'da da, üzümün yaban çeşitleri çok görülüyordu. Bizim ihtisas alanımızın dışında kalan bu konuda da, Candolle ile diğer botanikçilerin, mühim görüşleri vardı. Onlar üzümün bu yaban çeşitlerinin yayılmış olabileceğini düşünmüşlerdi. Candolle'un halâ tazeliğini kaybetmemiş olan şu görüşünü, burada belirtmekte büyük bir fayda görüyoruz: *"Bitkilerin yaban çeşitleri, insanların ilgileri ölçüsünde, botanik ilminde değer kazanabilirler"*. Candolle böyle diyordu 1). Onun bir tabiat âlimi ve botanikçi olarak ileri sürdüğü bu görüş, kültür tarihçileri için de büyük bir değer taşır: *"İnsanların ilgilendikleri ve faydalandıkları yaban bitkileri, kültür*

tarihinin içinde yer alırlar". Bizim bu kitabımızda tuttuğumuz yol budur.

"Yaban asmaları", üzüm kültürünün, yani *(Viticultur)*'un bir bir başlangıcı olarak kabul edilmelidirler. Konuyu böyle ele alınca meseie, daha kolay ve anlaşılır bir duruma girmektedir. Alman bilgini K ö p p e n, *"Avrupa Rusya'sında ağaç çeşitlerinin yayılışı" (Geographische verbreitng der Holzgewächse des Europäischen Russlands,* I. s. 98) adlı eserinde, bu konulara daha yeni bir görüş getirdi. Köppen bitki ve ağaçları incelerken, halk deyişleri ile geleneklerini de göz önünde tutuyordu. Araştırmalarının sınırı, Ortaasya'ya kadar da uzanıyordu. Yaban üzümlerinden yapılan içki ve pekmezlerden bile söz açıyordu. Bundan da anlaşılıyor ki "üzüm kültürü", ilk önce yaban asmalarından başlamıştı. Bizim çocukluğumuz da, bu yaban asmaları üzerinde geçmiştir.

Üzüm, türkçe bir sözdür. Kökleri hakkında konuşabilmek için, burada yeterli yerimiz yoktur. Biz konuyu daha çok, Türk kültür tarihi bakımından inceliyeceğiz. *Üzüm* sözü Türkçe yazılı belgelerde U y g u r çağı ile başlar. Bundan sonra artık, Türk kaynaklarında sık sık görülür.

"Kuru üzüm": Uygur Türklerinin tıb kitaplarında *"kuru üzüm"*, yani *kuruy üzüm,* bazı hastalıklara ilâç olarak tavsiye ediliyordu 2). "Üzüm kurutma" işi, XI. yüzyıl kaynaklarında da görülür. *"O adam çok üzüm kuruttu"*, yani *(Bu er ol telim üzüm kurutgan)* gibi, örnekler veriliyordu 3). Yine bu çağ kay-

naklarında, üzüm ve kavunun çok yenmesi de, bazı Türk atasözleri ile tavsiye ediliyordu 4).

"Üzüm toplamak" : "Üzüşmek" sözü, Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. yüzyıl Türklerince, *"Üzüm toplamada yarış etmek"* mânâsına söyleniyordu 5). *Üzüm* sözünün. *"üz-"* kökünden türemiş olduğunda, bizim siçbir şüphemiz yoktur. Bu sebeple *üzüşmek* sözü üzerinde, biz herzaman umud ile durmuştuk. Belki de üzüm sözünün kökleri hakkında, bize bir ışık tutar diye. Ancak eski Türklerde *üzmek,* "kesmek ve koparmak" demektir. Bu sebeple, XI. yüzyıl Türklerinin söyledikleri *üzüşmek* sözünü, "karşılıklı olarak, yarış halinde, kesişmek ve koparmak", mânâsında yorumlamak, daha doğru olacaktır.

Batı Türkleri arasında *üzüm* sözü, aslına daha yakın olarak gelişmiştir. Gerçi, Anadolu'ya yakın olan Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde bazan, *yüzüm* şeklinde de söylenmiştir. Fakat İbn Mühenna sözlüğü gibi, biraz da Türkmen tesirleri fazla olan kaynaklarda üzümün, *üzüm* şeklinde yazıldığı da, görülmektedir. Osmanlıların ilk çağlarında Ortaavrupa'da yaşamış olan Kuman Türkleri de, üzüme *yüzüm* veya *kuru yüzüm* diyorlardı 6). Bu *yüzüm* prototipinden ise, -Ortaasya'da Türk ses kaidelerine uygun olarak-, *cüzüm* veya *cözüm* şekilleri türeyerek yayılmışlardı 7). Eski Anadolu ile Doğu Türkistan gibi, birbirlerinden çok uzak Türk kültür çevrelerinde ise eski Türkler gibi, *üzüm* denmeğe devam edilmişti. Batı Türklerinin tesiri altında bulunan, Kalmuk gibi Moğol kesimleri de üzüme, *üzm* demişlerdi. Doğudaki Torgutlar

ise, Doğu Türklerinin sırasına girmiş ve üzüme onlar gibi, *Cüzm* demişlerdi. Bu kısa açıklamaya göre Anadolu Türklerinin, Türk kültürünün hangi basamaklarında yer aldıklarını, daha açık olarak görebiliriz.

"Bor", Türklerin üzüm ve bilhassa "Üzüm şarabı" için kullandıkları ikinci sözdür. Kökleri, Türklerin komşuları ve Batı Türkistan'ın yerlileri olan, Soğd dilinden gelmiştir. Oldukça, geniş bir şekilde incelenmiş olan bu söz üzerinde, biz burada ayrıca durmayacağız. Kanaatimizce *bor* sözü, -Ortaasya'da, çeşitli ve yabancı kültür çevreleri ile, sıkı bağlar kurmayı başarmış olan-. Uygurların doğurdukları, bir kültür sözü idi. Eski Türkler "üzüm şarabı" için, çoğu zaman *bor* diyorlardı. Ancak eski Türk kaynaklarında şarabı tanıtan, *"bor bekili, bor bekini, bor bekni"* gibi deyişleri de görmüyor değiliz.

"Bira ve boza", yani arpa, buğday ve darı gibi tahıldan yapılmış içkilere Türkler, *bekni* diyorlardı 8). Bu içkiler üzerinde tahıllar ile ilgili bölümlerimizde durmuştuk. Böylece Türkler, *bor* demek ile yetinmiyorlar ve bunu, *bekni* sözü ile de, bir defa daha tanıtmış oluyorlardı.

"Üzüm bağı", Uygur Türk kültür çevresinde, yaygın olarak *borluk* sözü ile karşılanıyordu. Eski Uygur türkçesi ile yazılmış kitaplarda, *"Şimdi bu adamı ileteyim de, benim üzüm bağımı gözetsin"*, yani *(Amtı bu erig eliteyin, borlukumın küzetsün)* gibi, sözler de görülüyordu 9).

"Bağ" sözü Türklere biraz daha geç çağlarda girmiştir. Türklere, S o ğ d - Tacik komşuları yolu ile Batı Türkistan'dan gelen, *bag* veya *bağ* sözü, U y g u r çağında daha çok, "bahçe" anlayışını karşılıyordu. Uygurlar, *"bag, borlug, tarıg"*, yani, *"bahçe, bağ ve tarla"* demek yolu ile, ekim yerlerini birbirinden ayırmış oluyorlardı 10). *Bağcı*, yani *"bağ veya bahçe sahibi"* deyişi de, yine Uygur hukuk belgelerinde görülüyordu 11). Ancak bu belgelerin bazılarının, Çingiz Han devleti çağı gibi, geç çağlarda yazılmış olması da, muhtemeldi. XI. yüzyıl Türklerinde ise *bağ* sözü iyice yerleşmiş ve *"üzüm bağı veya üzüm asması"* karşılığı olarak, söylenmeğe başlanmıştı 12). Artık bundan sonra *bağ* sözü, Türk kültürünün bir malı olmuş ve Ortaasya'dan Anadolu'ya giden Türkler tarafından da şimdiye kadar yaşatılmıştı.

"Üzüm çeşitleri", çok geniş ve ayrı bir konudur. Türklerin Anadolu'ya gelmelerinden sonra, bu çeşitlerin sayıları daha da çoğalmıştı. Çünkü Anadolu'da da, eski ve yerli bir bağcılık kültürü vardı. Bizim bu kitabımızda, göstermeğe çalıştığımız gerçek, "Türklerin Anadolu'ya gelmeden önce de üzümcülüğü bildikleri", tezidir. Örnek olarak, XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri "kara üzüm" için, *"meşiç üzüm"* adını veriyorlardı 13). "Taneleri birbirine, girmiş ve sıkışmış üzümler" için de, *tıkma üzüm* diyorlardı 14). Yine bu çağdan kalma, *kuş üzümü, it üzümü* gibi deyişler de yok değildir. Tabiî olarak bunlar, başka bitkiler için de söylenmişti.

"Üzüm koruğu" için ise, bazı XI. yüzyıl Türkleri, *talka* veya *tarka* diyorlardı 15). Bu deyiş üze-

rinde, başka bir eserimizde, daha geniş olarak duracağız. Ancak Batı Türkleri, *koruk* sözünü geniş olarak kullanmışlardı. Kıpçak Türk kültür çevreleri ile ilgili kaynaklarda, *koruk* karşılığı olarak verilmiş olan, *"koruk, kuruk kuranuk"* gibi deyişler, yeniden kontrol edilerek değerlendirilmelidir 16).

"Üzüm teveği" veya asması da, ayrı bir konudur. XI. yüzyıl Ortaasya Türkleri "asma çardağı" için *badıç* derlerdi 17). Üzüm asmalarına çardak yapılmak üzere ayrılan ağaçlara da, *badıçlıg yıgaç* adını veriyorlardı. *Badıç* sözü, "Anadolu Derleme Sözlüğü" içinde de değerli bir yer tutar. Fasulya gibi "asmalı bitkiler" incelenirken, bu konu üzerinde durulmuştur. *"Üzüm asmalarına bağlanan yaş söğüt dalı"* için ise, *kagıl* derlermiş 18). Eski Türkler, kamçıya da *kagıl* derlerdi. Asmalardaki, erişilemiyen üzümleri toplamak için de, iskele yaparlardı 19). Bu üç ayaklı iskeleye ise, *topçan* derlerdi. Çinceden gelen bu söz üzerinde, ayrıca duracağız.

"Sirke", Uygur çağından beri bilinen bir söz idi. *"Sirke, süçig, rakı, pekmez"* hakkında ise yemekler ile ilgili 4. kitabımızda, daha geniş olarak duracağız.

27. ZEYTİN :

Zeytin, yani (Olea europeae), Çin'de bile, çok az tanınmıştır. Buna rağmen Laufer, *"Sino-İranica"* adlı değerli eserinde, zeytin için ayrı bir bölüm ayırmıştır 1). Zeytin Çin'e de Önasya adları ile birlikte, batıdan gelmişti. Zeytin, Anadolu Beylikleri

çağından beri yazılmış olan *İbn Baytar* tercümelerinde, *zeytun* olarak yazılmıştı. Bu türkçe kitaplarda zeytinin karşılığı olan, başka bir türkçe söz verilmemiştir. XIV. yüzyılda Ortaavrupa'da yaşayan Kuman Türkleri de zeytine, *zeytin* ve ağacına ise, *zeytin ağaç* diyorlardı 2). Ancak bu deyişin, Ortaasya'dan geldiği kanaatında değiliz. Diğer Türk kesimleri, hatta Doğu Türkistan Türkleri bile zeytine, *zeytun* diyorlardı 3). Anadolu köylerinde, zeytin çeşitleri için söylenen, *"acaca, çakılca, çekiçge, çekişte, çıtlak, delice, evin, koruk"* gibi deyişlerin hepsi ise türkçedir. Yalnızca *kalembez* ve *zakuda* gibi deyişler ise yabancı kökten idiler. Bu deyişlerin hepsi de, Derleme Sözlüğünden incelenebilir.

NOTLAR

1. ALIÇ, (Cratoegus azarolus) : 1). Kaşg. Mahmud, I, 122. 2). *Drevne Tiyurskiy slovar*, 40. 3). *Bürhan*, 328. 4). *Lehç. Osmanî*, 386. Redhouse, 184, 1009. 5). Redhouse, 938 b. 6). Jukovskiy, aynı esr., 666.

2. *ALMA* : 1). Kaşg. Mahmud, I, 130. 2). Aynı esr., I, 366. 3). Aynı esr., III, 301. 4). Radlof, I, 1673. 5). *Zah. Muradiye*, 349 a.

3. ARMUD : 1). Kaşg. Mahmud, I, 312. 2). *Codex Comanicus*, 40. 3). Ramstedt, *Kalm.*, 22 b. 4). *Moğolların Gizli Tarihi*, (YCPS), 74. 5) Abu Hayyan, 46. *Houtsma anonim sözlüğü, 96.*

4. AYVA : 1) Vavilov, *Afganistan*, 457. 2). Kaşg. Mahmud, I, 114 3). Aynı esr., II, 311. 4). Abu Hayyan, 26. 5). Köppen, aynı esr., I, 419. 6). *İbn Baytar terc.*, (Topkapı), 172. 7). Radlof, I, 931. 8). Raquette, 94. 9). Köppen, Aynı esr., I, 419. 10). Kaşg. Mahmud, I, 343. 11). *Bürhan*, 69. 12). Laufer, *Sino-Iranica*, 584. 13). *İbn Baytar terc.*, 170a/174b : (Leclerc, 1339). 14). *Bürhan*, 633. 15). Redhouse, 312. 16). Löw, 314. 17). *Lehç. Osmanî*. 58. Redhouse, 312 a.

5. BADEM : 1). Laufer, *Sino - Iranica*, s. 405, 409. 2). Babür, *Vekayi*, 174. 3). *İbn Baytar terc.*, (Üniv.), 182, 254. 4). Abu Hayyan, 32. Houtsma, 65. 5). İbn Baytar terc., 118a/122b : (Leclerc, 926, 927). 6). Raquette. 4. 7). *Lehç. Osmanî*, 172. Redhouse, 310. 8). Redhouse, 705 a. 9). Schlimmer, *Terminologie*, 33.

6. CEVİZ: 1). *Senglâh*, 339. 2). Raquette, 131. 3). *Özbek bitki adları*, 115. 4). Thomsen, *Irk-bitig*, II, 99. 5). Kaşg. Mahmud, I, 90. 6). *Uig. Sprachdenkmäler*, (USP), 297. 7). Abu Hayyan, 71. *Codex Comanicus*, 202. 8). Radlof, II, 635. 9). *Bürhan*, 533. 10). *Tarama S.*, IV, 2688. 11). Radlof, IV, 198. 12). Abu Hayyan, 28.

7. DUT: BEYAZ VE KARA DUT: 1). Kaşg. Mahmud, I, 130, 297. 2). Rahmeti, *Heilkunde*, I, 8, 83. 3). Radlof, I, 1907, 1732. 4). Köppen, aynı esr., II, 19. 5). Vavilov, *Afganistan*, 451. 6). Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 88, 91. 7). Laufer, aynı esr., s. 563.

8. ERİK: 1). Laufer, *Sino-İranica*, 216. 2). Rahmeti, *Heilkunde*, I, 60, 37. 3). Kaşg. Mahmud, I, 69. 4). Aynı esr., I, 166. 5). *İbn Baytar terc.*, (Üniv.), 6a: (Leclerc, 21). 6). Aynı esr., 177b/182a: (Leclerc, 1409). 7). Abu Hayyan, 12. *Codex Comanicus*, 92. 8). Kaşg. Mahmud, I, 69. 9). Ramstedt, *Kalm.*, 298 b. 10). Radlof, I, 1223. 11). Ramstedt, aynı esr., 432 b. 12). *Lehç. Osmanî*, 64.

9. GÖĞEM ERİĞİ: 1). Köppen, aynı esr., I, 277. 2). *Tuhf. Zekiyye*, 7 b. 3). Abu Hayyan, 83. Houtsma, 100. 4). *Senglâh*, 300. 5). Redhouse, 1599. 6). *Bürhan*, 161. 7). Aynı esr., 42. 8). Redhouse, 186 b. 9). *Lehç. Osmanî*, 44. 10). Redhouse, 724. 11). *Lehç. Osmanî*, 685. 12). Aynı esr., a. yer. 13). Köppen, I, 293. 14). Redhouse, 1487.

10. FINDIK: 1). Kaşg. Mahmud, I, 497. 2). *Tuhf. Zekiyye*, 7 b. 3). Abu Hayyan, 42. 4). *Codex Comanicus*, 74. 5). Pavet de Courteille, *Dictionnaire Turc-Oriental*, Paris, 1870, s. 273. 6). *Derleme S.*, III, 1151. 7). *İbn Baytar terc.*, (Topkapı), 59: (Leclerc, 357). 8). Köppen, aynı esr., II, 175.

11. FISTIK : 1). Laufer, *Sino-İranica*, 246. 2). Kaşg. Mahmud, I, 476. 3). Aynı esr., I, 507. 4). *İbn Baytar terc.*, (Topk.), 231a : (Leclerc, 1681). 5). Radlof, IV, 1352. 6). Köppen, aynı esr., I, s. 163. 7). *Bürhan*, 126. 8). *Lehç. Osmanî*, 780. 9). *İbn Baytar terc.*, 43a/41a : (Leclerc, 302). 10). *Lehç. Osmanî*, 769. Redhouse, 1215. 11). Redhouse, 1029a. 12). Aynı esr., 2209 a. 13).Aynı esr., 1384. 14). Radlof, *Sibirya'dan*, I, 46, 56.

12. HURMA : 1). Laufer, aynı esr., 385, 391. 2). *Tuhf. Zekiyye*, 8b. 3). *Codex Comanicus*, 103. 4). *Kırgız Sözlüğü*, 525. 5). Henning, BSOS, 1950, s. 645. 6). *Mukad. ül-Edeb*, 126. 7) Aynı esr., 385 a. 8). Aynı esr., 259 a. 9). *İbn Baytar terc.*, (Üniv.), 133 a : (Leclerc, 1043). 10). *Mukad. ül-Edeb*, 166 a. 11). İbn Baytar, 49a/47a : (Leclerc, 342). 12). Aynı esr., 240b/244a : (Leclerc, 1955). 13). *Tarama S.*, IV, 2246. 14). Radlof, III, 836.

13. HÜNNAB : (Zizyphus) : 1). Kaşg. Mahmud, I, 448. 2). *Kırgız Sözlüğü*, 218. 3). Kaşg. Mahmud, I, 404. 4). *Bürhan*, 413. 5) Redhouse, 486a. 6). *Lehç. Osmanî*, 374. Redhouse, 747a. 7). *"Beş dilden büyük Mançu sözlüğü"*, 4732, 3-4. 8). Redhouse, 1148b. 9). *İbn Baytar*, 199/205b : (Leclerc, 1594). 10). *Lehç. Osmanî*, 562.

14. İĞDE VE İĞDE AĞACI : 1). Kaşg. Mahmud, I, 31. 2). Rahmeti, *Heilkunde*, II, 1, 118. 3). İbn Mühenna, 185. 4). Şeyh Süleyman, 163. 5). *Kırgız Sözlüğü*, 218. Radlof, IV, 153. 6). Radlof, I, 91. 7). Babür, *Vekayi*, 322. 8). *İbn Baytar terc.*, 303a/209 : (Leclerc, 1627). 9). Löw, *İbranî bitki adları* (Alm.), 428.

15. İNCİR : 1). Hirth, JAOS, XXX, s. 20. 2). Rabguzî, 23, 22. 3). *Tuhf. Zekiyye*, 9a. 4). *Codex Comani-*

cus, 107. 5). *İbn Baytar terc.*, 61b/60a : (Leclerc, 439). 6). Abu Hayyan, 21. 7). *Derleme S.*, VII, 2510.

16. KAYSI VE ZERDALİ : 1). Laufer, *Sino-İranica*, 540. 2). Kaşg. Mahmud, I, 69. 3). Ramstedt, *Kalm.*, 298 b. 4). *Tarama S.*, V, 3314. 5). *Tuhf. Zekiyye*, 35. 6). *Codex Comanicus*, 165. 7).Redhouse, 1007. 8). Şeyh Süleyman, 281. 9). Radlof, I, 762. 10). *İbn Baytar tercüm.*, (İsm. Saib), 118 b, 269 b : (Leclerc, 929). 11). Köppen, aynı esr., I, 260. 12). Laufer, aynı esr., s. 540.

17. KESTANE : 1). Laufer, aynı esr., 369. 2). Köppen, II, 145. 3). *Tuhf. Zekiyye*, 29a. 4). Radlof, II, 398. 5). *Tarama S.*, IV, 2454. 6). *Bürhan*, 457. 7). Schlimmer, *Terminologie*, 114. 8). Vavilov, *Afganistan*, 369.

8. KIZILCIK : 1). Kaşg. Mahmud, III, 40. 2). Aynı esr., III, 146. 3). *Derleme S.*, III, 1401, 1513. 4). *İbn Baytar terc.*, (Topkapı), 237 b : (Leclerc, 1757). 5). *Bürhan*, 454. 6). Löw, 240. 7). *Lehç. Osmanî*, 704. 8). Aynı esr., 710. Redhouse, 1540 b. 9). *Bürhan*, aynı yer. 10). *Lehç. Osmanî*, 657, 688. Redhouse, 1540 b. 11). *Derleme S.*, VI, 2005. 12). *Lehç. Osmanî*, 675, 688, 717. 13). Aynı esr., 704.

19. KİRAZ VE VİŞNE : 1). *İbn Baytar terc.*, 216a/223b : (Leclerc, 1749). 2). Radlof, II, 1353. 3). Abu Hayyan, 47. 4). Radlof, III, 2118. 5). Ramstedt, *Kalmuk*, 443 a. 6). *Derleme S.*, III, 1206. 7). *Bürhan*, 452. 8). *Lehç. Osmanî*, 797. 9). *Senglâh*, 332. 10). Redhouse, 2110. Hehn, *Deutsche Kulturpflanzen*, 407. 11).

Derleme S., VI, 2240. 12). Köppen, aynı esr., I, 283. 13). Redhouse, 553 a. *Lehç. Osmanî*, 96, 685. 14). Radlof, III, 551, 577, 584. 15). Aynı esr., IV, 1366. 16). Ramstedt, *Kalmuk*, 267 b. 17). Aynı esr., 436. 18). *Lehç. Osmanî*, 532. Redhouse, 573. 19). *Derleme S.*, VIII, 2651. 20). *Lehç. Osmanî*, 532. Redhouse, 1242 a. 21). Jukovskiy, aynı esr., 664. 22). Vavilov, *Afganistan*, 461.

20. KİŞNİŞ, (Coriandrum) : 1). *Wu-tai-shih*, 74. 4. 2). Laufer, *Sino-Iranica*, 298. 3). Kaşg. Mahmud, III, 44. 4). *İbn Baytar terc.*, (Topkapı), 249 a : (Leclerc, 1926). 5). Laufer, aynı esr., 296. 6). *Bürhan*, 205. 7). Aynı esr., 185, 506, 526. 8). Aynı esr., 506. 9). Radlof, II, 1394. 10). Şeyh Süleyman, 236. 11). *Lehç. Osmanî*, 693. 12). Radlof, I, 91.

21. MUŞMULA, (Mespilus) : 1). Kaşg. Mahmud, I, 48. 2). Löw, 288. 3). *Lehç. Osmanî*, 783. 4). Radlof, III, 393. 5). *Senglâh*, 319. 6). *Lehç. Osmanî*, 783. 7). Schlimmer, *Terminologie*, 370. 8). Radlof, I, 899. 9). *Lehç. Osmanî*, 783. Redhouse, 928 b. 10). *Lehç. Osm.*, 783. 11). *İbn Baytar terc.*, (Topkapı), 163 : (Leclerc, 1112). 12) *Bürhan*, 320. 13). *İbn Baytar terc.*, 270b/269b : (Leclerc, 2140).

22. NAR : 1). Laufer, *Sino-Iranica*, 284. 2). Aynı esr., 285. 3). Rahmeti, *Heilkunde*, II, 2.12, 3.42. 4). Löw, 365. Redhouse, 206 b. 5). *İbn Baytar terc.*, (1. Saib), 133 b : (Leclerc, 1053). 6). Radlof, III, 648. *Codex Comanicus*, 54. 7). *Lehç. Osmanî*, 400, 730. 8). *Akrabadin terc.*, 144 b. 9). *İbn Baytar terc.*, 68 a (Üniv.) : (Leclerc, 494).

23. ŞEFTALİ : 1). Kaşgarlı M a h m u d, I, 69. 2). Abu H a y y a n, 12. 3). L a u f e r, aynı esr., 540. 4). *İbn Baytar terc.*, (Topk.), 125 : (Leclerc, 830). 5). R a d l o f, IV, 990. 6). Şeyh Süleyman, 203. 7). B a b ü r, *Vekayi*, 321. 8). R a d l o f, IV, 985. 9). R a q u e t t e, 84. 10). Aynı esr., aynı yer. 11). L ö w, 148. *Bürhan*, 366. 12). K ö p p e n, I, 241.

24. TURUNÇGİLLER VE NARENCİYE : 1). *Bürhan*, 49. 2). R e d h o u s e, 146 b. 3). *Senglâh*, 43. 4). *Lehç. Osmanî*, 279. R e d h o u s e, 456 b. 5). B a b ü r, *Vekayi*, 326. 6). R a h m e t i, *Heilkunde*, II, 3.41. 7). *"Beş dilden büyük Mançu sözlüğü"*, 1745, 3. 8). B a b ü r, aynı esr., 326. 9). Aynı esr., 325. 10). *Bürhan*, 552. 11). *İbn Baytar terc.*, (Topk.), 257 b. 12). *Tuhf. Zekiyye*, 32 a. 13). B a b ü r, aynı esr., 325. 14). R e d h o u s e, 1649 a. 15). *Bürhan*, 527. 16). *Lehç. Osmanî*, 757. 17). R e d h o u s e, 945, 2061. 18). *Bürhan*, 49. 19). R e d h o u s e, 538. 20). Leclerc, aynı esr. 2204. 21). R a d l o f, III, 649.

25. ÜVEZ VE ÜVEZ AĞACI, (Sorbus) : 1). K ö p p e n, 1, 383, 392. 2). R a d l o f, IV, 1077. 3). *Kırgız Sözlüğü*, 263. 4). R a d l o f, IV, 569. 5). Aynı esr., I, 1450. 6). L ö w, 285. 7). *Bürhan*, 421. 8). Aynı esr., 369. 9). *Tarama S.*, VI, 4127. 10). *Lehç. Osmanî*, 167, 1416. R e d h o u s e, 249 a. 11). R a d l o f, III, 577. 12). K ö p p e n, aynı esr., I, 392. 396.

26. ÜZÜM VE ÜZÜM ASMASI : 1). C a n d o l l e, *Origin of the cultivated plants*, 240. 2). R a h m e t i, *Heilkunde*, I, 83. 3). Kaşg. M a h m u d, I, 184. 4). Aynı esr., I, 184 6). *Codex Codex Comanicus*, 220. 7). R a d l o f, IV, 114, 188. 8). Kaşgarlı M a h m u d, I, 434. 9). *Kalyanam-*

kara Papam., 73, 3. 10). *Türk. Turfan Texte*, IV, B. 6. 11). *USp*, 22, 13. 12). Kaşg. Mahmud, III, 152, 212. 13). Aynı esr., I, 360. 14). Aynı esr., II, 16. 15). Aynı esr., I, 159. 16). *Tuhf. Zekiyye*, 13. 17). Kaşg. Mahmud, I, 502. 18). Aynı esr., I, 409. 19). Aynı esr., I, 435.

27. ZEYTİN VE ZEYTİN AĞACI: 1). Laufer, *Sino-Iranica*, 415, 419. 2). *Codex Comanicus*, 28, 275. 3). Raquette, 80.

XI.

BÖLÜM

YAĞ BİTKİLERİ

1. Susam Yağı :

Laufer, *"Sino-Iranica"* adlı ünlü eserinde, Önasya ve Çin'de susamın yayılışını, keten ve kenevir ile birlikte incelemiştir. Çünkü Çinliler bu bitkilerin tohumlarından çıkan yağları birbirine karıştırmışlardı (S. 288). Aslında susamın anayurdu, Hindistan ile güney adaları idi. Uygur tıb kitaplarında susam ve susam yağı, *künçit* adı ile geçiyordu 1). Künçit sözü Sanskritçe bir kök ile açıklanmıştır. Fakat bu yanlıştır. Türkler, bu sözü kendi komşuları olan, "Ortaasyalı Soğd kavimlerinden almış olmalı" idiler. Yoksa Türklerin, bu çağda İran ve Hindistan ile yakın bağlar yoktu. İranlılar ise susama, *künçi, künci* derlerdi. Türklerin bu *künçit, künçüt,* sözleri, Harezmşahlar 2) ile Anadolu'daki Osmanlı Türk kültür çevrelerinde de devam etmişti. Uygur Türklerinde *künçi* sözü de vardı 3). Uygurlar, *kırmızı burçak, horoz gözü,* yani (Abrus precatorius)

ve (Nigella indica) gibi bitkilere de, *künçi* demişlerdi 4). Bu kültür sözü de, Hindistan yolu ile Ortaasya Soğd kavimlerine gelmiş ve ondan sonra da türkçeleşmiştir. Görülüyor ki eski Türk botanik ve bitki sözlüğü, İran'dan daha zengindi. XI. yüzyılda susama, yalnızca *küç* diyen Türkler de vardı 5). Bunun incelenmesi işi de ayrı bir konudur. O ğ u z l a r bu çağda susam için geniş olarak *yağ üğürü*, yani *"yağlık tane veya tohum"* diyorlardı 6). Beylikler veya Osmanlı çağında Türkler, Arap-Fars kültürlerinin *semsem* veya *simsim* sözlerini -belki de ortaasya'da iken almış olarak-, *susam* veya *süsem* şeklinde türkçeleştirdiler 7). Aynı söz, Türkiye yoluyla da, Avrupaya gitmiş oldu. Bu konu çok geniştir. Şimdilik bu kadarcıkla yetinelim. Laufer'in, yukarıda sunduğumuz bu bilgilerden haberi yoktu.

2. Güne bakan, (Güneyik) :

Ay çiçeği, yani *(Helianthus annuus)* adı verilen yağ bitkisinin anayurdu, Meksika'dır. Türkiye'ye çok geç çağlarda gelmiştir. Fakat Türkler, ekilen veya yabanda görülen *hindiba*, yani (Cichorium intybus, C. indivia) için de, *güneyik* veya *günebakan* çiçeği demişlerdi 1). Bu konu da çok geniştir. Türklerin *güneyik çiçeği* ile *ay çiçeği* birbirine karıştırılmamalıdır 2). Marul ile ilgili bölümümüzde,

hindibaya yeniden döneceğiz. Buna Türkler, *acı marul* da derlerdi.

3. Yağ turpu :

Türklerin şalgam yağından söz ettiklerini biliyoruz. Sayın Turgut Yazıcıoğlu, *(Türkiye'nin nebatî yağ zenginliği)* adlı eserinde, bu bitkiyi Türkiye'ye getirip yağını çıkaranların, Romanya muhacirleri olduğunu yazmaktadır 3). Ancak, (Brassica napus, var, oleifera), daha önce de Türkiye de vardı. Ahmed Vefik Paşa'ya göre, Osmanlıların bazan *kolza* adı verdikleri bu yağ turpunun tanınmasında, Macarların da tesirleri vardı 4). Aslında Romanya muhacirleri, Kırım ve Güney Rusya Türkleri ile yakından ilgili idiler.

4. Kendir yağı :

Kendir yağı : *(Cannabis indicae oleum),* yani kendir yağı, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Çinliler tarafından susam yağı ile karıştırılmıştı. Osmanlı tıb kitaplarında, buna *kendir yağı* veya *esrar yağı* adı ile rastlıyoruz. Uygur Türkleri de "tarla kendiri" için, *kentir* derlerdi. "Yaban kendiri" ni ise, bundan ayırıyorlar ve buna da *keyik kentir* diyorlardı. Kendir yağı, kendirin tohumundan elde edilir-

di. (C. sativae semen), yani kendir tohumu, Harezmşahlar Türk kültür çevresinde de, *kendir urugı* adı ile anılıyordu. Jukovskiy, Anadolu'da yağ çıkarılan kendir tiplerini, altı bölüm içerisinde toplamıştır 5). Bu konuya, sonradan yeniden döneceğiz.

5. Bezir yağı :

Bezir yağı, Keten tohumu yağıdır. Keten, yani *(Linum usitatissumum),* Türkler tarafından eskiden beri bilinen, lifli bir bitki idi. Türk kaynaklarında, *"keten yağı, keten tohumu yağı, bezir yağı, çiğ bezir, yanmış yağ"* adları ile geçer. Uygur Türkleri ise, -buna Çin tesiri ile-, *Kuma yağı* da derlerdi. Keten tohumu için XI. yüzyıldan sonra ise, daha çok *yitim* dendi. A n a d o l u köylerinde ise, "bezir yağı" için söylenen *göğdün, gökdün* sözleri, eski Türk karakteri taşırlar. "Keten tohumu" mânâsına A n a d o l u köylerinde söylenen *seğrek, seğerek* sözlerini ise, Çağatay ve Doğu Türkistan Türklerinin, *zigr zegir* deyişleri ile karşılaştırmada fayda çoktur. Böylece Türk kültürünün köklü ve derin karakterini daha iyi anlamış oluruz.

6. Hind yağı, kene otu yağı :

Hind yağı ve kene otu yağı, *(Ricinus Communis)*, bugün Anadolu'da da çıkarılır. Eski Ç a ğ a -

tay Türk kültür çevresinde bu bitkiye, *kene otı* denirdi. Anadolu Beylikleri ve ilk Osmanlı çağına ait tıb kitaplarında da, *"gene otu, kene otu, gene yağı ve gene tohmı"* deyişlerine çok rastlıyoruz.

NOTLAR

1. SUSAM VE SUSAM YAĞI: Rahmeti, *Heilkunde,* I, 1, 89, 96. 2). *Mukaddemet ül-Edeb,* 228 b. 3). Rahmeti, aynı esr., II, 19. 4). Laufer, *Sino-Iranica,* 215. 5). Kaşg. Mahmud, III, 86. Radlof, II, 1489. 6). Kaşg. Mahmud, I, 54. 7). *İbn Baytar terc.,* 157a/161a.

2. GÜNEBAKAN, (GÜNEYİK): 1). *Bürhan,* 4. 2). *Lehç. Osmanî,* 741, 760. — 3. YAĞ TURPU: 3). Turgut Yazıcıoğlu, *Türkiye'nin nebatî yağ zenginliği,* s. 77. 4). *Lehç. Osmanî,* 699. — KENDİR YAĞI: 5). Jukovskiy, aynı esr., s. 511, 516.

XII.

BÖLÜM

B İ B E R

Biberin anayurdu Hindistan'dır. Laufer'in de gayet açık olarak gösterdiği gibi biber Çin'e de, Batı Türkistan'dan gelen ticaret yolları ile gelmişti 1). Bu sebeple Çinliler, biber bitkisinin başına *"Hu"*, yani "Batı Türkistan" menşeini belirterek koymuşlardı. B i b e r, T ü r k l e r e türlü yollardan girmiş ve gelişmiştir. Bilindiği üzere, U y g u r Türklerinin, Hindistan kültürleri ve Sanskrit dilli ile yakın münasebetleri vardı. Türklerdeki biber kültürünü, ayrı ayrı çağlar içinde incelemek, daha doğru olacaktır. Bu konuda, haksız olarak Fars kültürüne çok şey maledilmiştir. Farsça *pilpil,* ve arapça *filfil,* hatta biber sözleri, Sanskrit dilindeki *pippalî* sözünden gelmişlerdir. Yine Fars diline mal edilmek istenen *murç* veya buna benzer sözler de köklerini Sanskrit dilindeki, *marica, marîca* sözlerinden almışlardır. Bu deyişler, çinceye de girmiştir. Bu konuları Laufer, açık olarak hâlletmiştir 2).

"Türkler, soğdça konuşan Ortaasyalı komşularından çok şeyler almışlardı." Batı Türkistan'ın yerlileri olan S o ğ d kavimleri, Ortaasya'nın içlerinde bulunan diğer şehirlere de yayılmışlardı. Bunu önceden belirtmekte, şu fayda vardır: "Tüccar bir kavim olan Soğdlar, Hindistan ticaretini de ellerinde tutuyorlardı." Bir ticaret malı olan biber ve baharat gibi şeylerin adlarını, önce Soğdlar Hindistan yolu ile öğreniyorlardı. Çinliler ile Türkler de, onlardan alıyorlardı. Bu sebeple, U y g u r yazıları ve

hatta Kaşgarlı Mahmud'un kitabında görülen baharat adlarını, doğrudan doğruya "Sanskritçedir". diye açıklamak yanlıştır. "Soğd kültürü", Ortaasya, Çin ve hatta Batı arasında bile, bir köprü idi. Şimdi bu tarih görüş ve girişine göre, Türklerdeki biber kültürünü, kısa olarak gözden geçirelim:

1. "Bıtmul ve batmul" :

"Bıtmul ve batmul" sözü Türklerde, "biber ağacı" mânâsına söyleniyordu. *Bıtmul* sözü, ilk önce Uygur tıb kitaplarında görülüyordu 3). Yine aynı deyiş, Uygur kitaplarında *bıdbul* şeklinde de okunuyordu 4). Herhalde Türklerin bu kültür sözleri, Sanskritçedeki *pippala* deyişine dayanıyordu. Ama bu deyişlerin nasıl geliştiğini anlatabilmek ise, çok güç idi. Bailey de bu konuda çaresiz kalmıştı 5). Batmul sözü XI. yüzyılda, yani Kaşgarlı Mahmud'un kitabında, "biber ağacı" anlayışı ile Türklerde yeniden ortaya çıkmıştı 6). Bundan da anlaşılıyor ki *batmul, bıtmul* sözleri, biber kültürünün Türklerdeki uzun bir gelişmesi sonunda meydana gelmişti. Yine Kaşgarlı Mahmud'un kitabında, -sanskritçe *pippala* ile ilgili olan-, *bibli* sözünü de görüyoruz 7). Bu da Türklerce, 'biber bitkisi" mânâsına geliyordu. Uygur yazılarında, "uzun biber" (Piper longum) mânâsına gelen ve yabancı köklü *"pıtpdi, ptpidi"* gibi, sözlere de rastlıyoruz. Ama *batmul* sözü, Türklerde biber kültürünün gelişmesini gösteren, en değerli bir deyiş olarak kalıyordu.

2. Murç :

Murç sözü, hem Uygur çağında ve hem de XI. yüzyıl kaynaklarında görülür. "Kara bi-

ber" (Piper nigrum) mânâsına söylenmiştir. *Murç* sözünün, farsça olduğunu söylemek ve ıspatlamak, çok güçtür. Sanskritçe *marice* sözünden gelişerek, Çince de bile, *meriçe* şekline girdiğini, Laufer göstermiştir 8). Ancak *murç* sözünü Türklerin, Orta-asyalı komşuları S o ğ d kavimlerinden almış olduklarını söylemek de, yanlış olmaz. *Murç* sözü, zamanla Ortaasya ve A n a d o l u 'da *burç* şeklinde, söylenmeğe başlanmıştı. *Burç* veya *burc* şeklindeki bu gelişme, Anadolu'ya yakın olan eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde de yayılmıştı 9). Aynı gelişme, Çağatay Türk kültür çevresinde de, görülüyordu 10). Altay Türklerinde ise, *burç*, artık *purç* veya *puruç* şeklinde söylene gelmişti 11).

3. Issıot :

Yukarıda çok kısa olarak anlatmağa çalıştığımız bu kültür gelişmesi sırasında, halkın görüş ve inançları ise, başka yönde gelişmişti. Halk bibere, *ıssı-ot* diye gelmişti. Hatta XI. yüzyılda bile Türkler, baharat gibi acı şeylere, *"ot-yem"* adını vermişlerdi 11). Buradaki *ot* sözü, *"ateş"* mânâsına geliyordu.

Türklerde biber konusu çok uzun ve geniş bir bölümdür. Kırmızı biber: *(Capsicum anuum)*. Mercan biberi: *(C. cerasiforme)*. Kuyruklu biber: *(Cubeba officinalis)*. Uzun biber: *(Piper longum)*. Kara biber: *(P. nigrum)* ve bunlara benzer birçok biber çeşitleri hakkında, Türk kaynaklarında pek çok bilgiler vardır. Ancak bu kitabımızda fazla yerimiz bulunmadığından, biber hakkında da bu kadarcıkla yetinmek zorundayız.

NOTLAR

BİBER : 1). L a u f e r, *Sino - İranica,* s. 374. 2). Aynı esr., a. yer. 3). R a h m e t i, *Heilkunde,* II, 1, 58. 4). *Türk. Turfan-Texte,* VII, 22. 5). B a i l e y, aynı esr., 53. 6). Kaşg. M a h m u d, I, 401. 7). Kaşg. M a h m u d, I, 430. 8). L a u f e r, aynı esr., 374. 9). Abu H a y y a n, 29. 10). *Sengläh,* 132. 11). R a d l o f, IV, 1370. 12). Kaşg. M a h m u d, III, 5. R a d l o f, III, 385.

XIII.

BÖLÜM

HAYVAN YEMLERİ

1. YONCA :

Yonca ekimi, at besleyen kavimlerin çok sevdikleri bir iştir. Türklerde yonca ekimi denince, hemen bu sözün yanında, Türklerin besledikleri atlar da hep birlikte hatırımıza gelmelidir. Hiç şüphe yok ki, bütün diğer ev hayvanları gibi atın da harman olduğu en iyi yer, yine yaylalardır. Ancak iyi cinsten at besleyenlerin ve onları sevenlerin, yonca ekiminden kendilerini alamıyacakları da, bir gerçektir. Yonca ekimi ve bunun geliştirilmesi ile ilgili olarak, şimdiye kadar yapılmış en iyi araştırma, hiç şüphe yok ki B. Laufer'indir. B. Laufer'in adı, bu kitabın her bölümünde, saygı ile anılmıştır. Ancak B. Laufer, Türkleri iyi tanımıyordu. Gerçi diğer araştırıcılara göre, onun Türkler hakkındaki bilgisi belki biraz daha çoktu. Fakat Türk kaynaklarına, derin olarak girebilmesi için gerekli hazırlığı, henüz daha kâfi değildi. Ama Çin, Hint ve İran sahalarında, gerçekten saygı değer büyük bir otorite idi. Yonca ekimi meselesine girerken, ilk önce Türkler hakkındaki eski görüşleri de ele alacağız. Aslında bunları tenkid etme, bizim bu kitabımızda, güttü-

ğümüz bir metod değildir. Bizim metodumuz, Türklerin bilgileri hakkında bol miktarda belge ve malzeme verip, bu bilgileri işleyerek, sunma yoludur. Zaten bu bilgiler, henüz sunulurken bile bizim söyleyeceklerimizi onlar çoktan söylemiş olacaklardır. Ancak yonca konusunda, bu yolumuzu biraz daha değiştirme zorunda kalacağız.

Yonca, bir hayvan yemidir. Hayvan yemleri içinde de yonca, bir tane değildir. *Yonca,* (Medicago Sativa)'dır. Ama bunun yanında, *burçak* (Vicia sativa) da vardır. Yine bunların yanında (Melilotus), (Trifolium) gibi yoncaya yakın ve yem değerleri yüksek, bitkiler de bulunmaktadır. Laufer ise, Türklerin bir tek *burçak* sözünü, yonca bölümünde bir örnek olarak ele almış ve bu sözü işlemiştir (S. 213). Bununla berəber konuya, yine de B. Laufer'in, Ortaasya'daki yonca ekimi ile ilgili görüşlerinden başlıyacağız. Bundan sonra da tenkidlerimizi, yeni sunacağımız bilgiler ile yapmağa çalışacağız. B. Laufer, Türklerdeki yonca ekimi hakkında şöyle diyordu:

"Vambery'ye göre yonca, Türklerde bütün çağlar boyunca yerli bir ekin olarak görülüyordu. Fakat Vambery yalnızca inandırıcı olmayan dil belgelerine dayanmıştır. Yonca için söylenmiş, gerçekten dahiyâne bir Türk sözü vardır. Bu, Çağataylarda yonuşka, yonuçka ve Osmanlılarda da yonca idi. Buna Kazak-Kırgızların yonurçka sözünü de katabiliriz. Bu sözlerin mânâsı, "yeşil yem ve yonca" demektir. Fakat bu gösterilen örnekler, konuşulan türkçenin çok yeni şekilleridir. Bu sebeple ör-

neklere dayanılarak, bir sonuca varılamaz. Benim bildiğime göre en eski türkçede, yonca karşılığı olarak söylenen bir sözün, henüz daha bulunamamış olduğudur". Yukarıdaki sözlerden de anlaşılacağı gibi B. Laufer'in, *"Sino-Iranica"* adlı gerçekten ünlü eserinin 214. sahifesinde, mühim ve haklı bir sıkıntısı vardı. O çağda henüz daha Kaşgarlı Mahmud'un eseri bulunmamıştı. Ayrıca, Uygur türkçesi ile yazılmış eski yazılar da, iyice işlenmiş değildi. Daha sonraki Türkçe kitaplar da, henüz daha taranmamıştı. Taranmış olsalardı bile, B. Laufer'in bu bilgileri yeterince değerlendirebilecek kadar, türkçesi yoktu. Türklerde yonca kültürü hakkında Laufer'in elinde bulunan bilgilerin hepsi de türkçenin bugünkü konuşma dillerinden alınmıştı. Eski bilgiler bulunmuş olsaydı, Laufer zaten rahatlamış olacaktı. Bu sebeple bizim yolumuz, Laufer'e hücûm etmek veya onu sert olarak teknid etmek değil; yeni bilgiler vererek, onun sıkıntılarını gidermek olacaktır.

A. YONCA VE ESKİ TÜRKLER

Her konuda olduğu gibi, Türklerin yonca hakkındaki bilgileri de iki yönden gelişmişti. "Doğu Türkleri" yonca sözünü, Uygur Türklerinden beri, *yorınçka, yorınçga* şeklinde geliştirmişlerdi. "Batı Türkleri" ise, *yorınca* şeklinde değişik bir deyiş ile başlamışlar ve bu gelişme, Anadoludaki *yonca* sözüne kadar ulaşmıştı. Üçüncü bir ihtimal daha görülmektedir: *Yonca* sözü, başka bir gelişme yolu ile de doğmuş olabilirdi. O zaman Vambery'nin, *yonca* sözünü *yund-ça* kökü ile açıklaması da, bir değer kazanmış olurdu. Bilindiği üzere eski Türklerde

yund sözü, at ile kısrağın bir çeşidi için söyleniyordu. Vambery vaktiyle yonca sözünü, *yund-ça*, yani "ata göre" izâhı ile açıklamıştı. Bu görüş, artık eskimiş ve değerini kaybetmiş görünmektedir. Fakat biz burada, *yonca* sözünün gelişmesi sebebi ile, bu görüşe de yer vereceğiz. Ama bizim bu konudaki inanışımız sorulursa, Anadolu'daki *yonca* sözünün, Oğuzların *yorınca* sözünden geldiği görüşünü tutarız.

1. Uygur Türklerinde yonca :

Eski Uygur yazıları ile yazılmış başlıca kaynaklarımız, eski Uygur tıb kitaplarıdır: *"Her kim ki sümüklü burun hastalığına tutulursa, (burnuna) yonca soksun"*. O çağdaki söyleyiş ile: *"Kimnin yingdegü bolsar, yorunçka soksun"* 1). Gerçi eski türkçe *ying* sözü, şimdiye kadar, bir burun hastalığı gibi tanıtılmıştır. Ancak eski Türkçede *ying*, "cilt ifrazatı veya akıntısı" demektir. Buda dininin türkçe yazılmış değerli eserlerinden biri olan Altun Yaruk kitabında ise, *"yıpar yorunçka"*, yani "kokulu bir yonca" çeşidinden söz açılmakta idi 2). Türkler *"kokulu yonca"* tanıtmasını, yaygın olarak (Melilotus) çeşitleri için kullanmışlardır. Bu bitki ile ilgili bölümümüzde, aynı konu üzerinde yeniden duracağız. Mühim olan nokta, tıb ve Buda kitapları gibi, içlerinde bol miktarda yabancı sözlerin bulunduğu eserlerde, *yorunçka*, yani yoncanın şuurlu olarak tanınıp ve söylenmiş olmasıdır. Çünkü bu eserler, yabancı dillerden türkçeye yapılmış tercümelerdi.

2. Batı ve Doğu Türklerinde yonca:

Yukarıda sunduğumuz Uygur Türklerine ait örnekler, diğer Türklere göre bir yüzyıl daha öncelerine ait bilgiler idiler. Daha doğrusu Uygurlar ve onlara yakın olan Tanrı dağlarının kuzey veya güney eteklerindeki büyük ova şehirleri, ziraat kültürü bakımından, diğer Türklerden daha kıdemli idiler. XI. yüzyılda bile Kaşgarlı Mahmud, Doğudaki Uygurları K e n ç e k adı ile, Batıdaki Türk kültür çevrelerinden açık olarak ayırmıştı. Belki de Kaşgarlı Mahmud, Isığgöl'ün kuzeyinden batıya doğru uzanan Türkleri, kendine bir araştırma sahası olarak aldığı için, bu ayırmayı yapmıştı. Fakat Ortaasya'nın batısında bulunan Türkler, gerek tarih ve gerekse kültür bakımından daha başka şartlar içinde gelişmişlerdi. Bu sebeple Türkler, Batı ve Doğu olmak üzere, artık bu çağda, ikiye ayrılmışlardı. Batı Türkleri de, iki bölüme veya iki kültür çevresine ayrılmışlardı: 1). Oğuzlar ve onlara yakın olan diğer Türkler, yeni bir "Batı Türkleri" bölümünü meydana getirmişlerdi. 2). Doğu Türkleri veya Kaşgarlı Mahmud'un, yalnızca "Türkler" dediği Türk kesimleri ise, doğuda İli ırmağına veya Isığgöl'ün doğu kıyılarına doğru uzanıyorlardı. Bu sebeple *"XI. yüzyılda Türklerde yonca"* denince, bu konuyu da, üç ayrı Türk kültür çevresi içinde incelemek gereklidir. XI. yüzyıldaki durumu, kısaca gösterdikten sonra, artık "Oğuzlarda yonca" ve "Ortaasya Türklerinde yonca" diye, iki yönlü bir araştırmaya başlıyabiliriz.

1977 — Birinci Basılış — F. 23

Kaşgarlı Mahmud, Ortaasya Türkerinin XI. yüzyılda "yonca" için, *yorınçga* dediklerini söylüyordu 3). Yine bu bölge Türklerine göre, *biçma yorınçga* ise, *"biçme yonca"* mânâsına söylenen bir söz idi 4). O çağdaki, *biçma* sözü şimdi olduğu gibi, *"kesme, biçme"* mânâsına geliyordu.

Oğuzlara gelince, durum biraz daha değişiyordu. Yine aynı kaynak, Oğuzların ise, "yonca" için, *yorınça* dediklerini yazıyordu 5). Bu örnekten de açık olarak görülüyor ki, Batı Türkistan'ın kuzeylerine ve hatta içlerine kaymış olan Oğuzlar ile Batı Türkleri, bu konuda doğudakilerden, az da olsa ayrılıyorlardı. Böyle bir durum belirince, konuyu iki yönlü inceleme zorluğu da, kendiliğinden ortaya çıkmaktadır: *"Yonca kültürünün, Batı ve Doğu Türklerinde gelişmesi"*, bu araştırmanın, esas metod ve prensibi olacaktır.

B. YONCA VE DOĞU TÜRKLERİ

1. Ortaasya Türklerinde yonca kültürü :

Yonca kültürünün, Türklerdeki gelişmesine, ilk önce Ortaasya Türklerinden başlıyacağız. Bizim kanaatımıza göre, Batı Türkleri ile Anadolu'daki yonca kültürünü, ancak Ortaasya'yı iyice tanıdıktan sonra, değerlendirebiliriz. Bu sebeple konuya, ilk önce doğudan ve Ortaasya'dan başlıyoruz: Türklerin en Doğu uçlarını meydana getiren Uygur Türklerinde, -X. yüzyılda veya daha önce-, yoncanın *yorunçka* adı ile adlandırıldığını göstermiştik. Bu gelenek daha sonraki Ortaasya Türklerinde de, yaşayıp gi-

decektir. Bu eski Türk kültür sözü, XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un kitabında, *yorınçga* şeklinde görülüyordu. Aynı söz, ondan sonra da, XIII. yüzyıldaki Harezmşahlar kültür çevresinde, yaşamağa devam ediyordu. Çünkü, Harezmşahlar çağı ile ilgili kaynaklarda bile, *kuruk yorunçka,* yani "kuru yonca" deyişini görüyoruz. Aynı kaynağa, XVI. yüzyılda veya daha sonra ilâve edilmiş olan Moğolca bölümünde de, "Kuru yonca" karşılığı olarak, *ko'aasun yorunçka* sözü yazılmıştı 6). Anlaşıldığına göre bu çağda, Türklerin kültür tesirleri altında bulunan Moğollar da, Türkler gibi yoncaya artık, *yorunçka* diyorlardı.

Bundan sonra arada bir boşluk oluyordu. Fakat Babürnâme'de aynı söz, tekrar görülüyor. Babür, "dik dağları", *yorunçka,* yani "yonca yığınlarına" benzetiyordu 7). Bu boşluk, belki de bizden sonraki nesiller tarafından, doldurulmuş olacaktır. Yine Çağatay edebiyatında, yoncanın *yonuçka* gibi, değişik bir şekilde, yazıldığını da görüyoruz 8). Gerçi bu da büsbütün yanlış bir yazılış olmasa gerektir. Çünkü Kırgız Türkleri de sonradan, "yeşil ve iyi cinsden at yemi ile yonca" için, *yonurçka* veya *conurşka* demişlerdi 9). Bu ayrılık, Türk dilinin bilinen ses değişmelerinden doğan, bir değişiklik idi. Ama ana sözün eski Türklerde olduğu gibi *yorınçka* olduğu bir gerçek idi. Kırgız Türkleri de Radlof çağında, *yorunçka, conurçka* gibi, sözleri kullanıyorlardı. Fakat bu deyişleri nedense, Yudahin'in "Kırgız Sözlüğü" içinde bulamıyoruz. Öyle anlaşılıyor ki, sonradan farsçadan gelen kuvvetli kültür tesirleri sebebiyle Kırgız

Türkleri, yonca için söyledikleri, türkçe sözleri unutmuşlardı. Bunlar yerine de, artık farsça *bede, bide* sözünü kullanır olmuşlardı. Az sonra bu konuya yeniden döneceğiz. Çağatay Türk kültür çevresinin değerli kaynaklarından biri olan Senglâh sözlüğü içinde de yoncanın, *"yorunca, yorunçga, yorunçka"* yazılışlarını görebiliyoruz 10).

2. Çağatay Türklerinde Yonca :

Ortaasya'da bir yandan en eski Türk kültür gelenekleri devam ederken, bunların yanında, Fars tesirleri de görülmeğe başlanmıştı. Yonca yerine, *bede* veya *bide* diyen Türkler de görülüyordu. Bununla beraber, Ortaasya'da "Fars tesirleri" demek başka şeydir; "İran tesirleri" demek ise, tamamen başka bir şeydir. Çünkü Ortaasya'da, farsça konuşan birçok yerli kavimler de vardı. Ortaasya'da farsça konuşan kavimlerin tesiri ile Çağatay Türk kültür çevresinde, artık bide, bede sözü de, "kuruot, âlef ve yonca" anlayışı ile, görülmeğe başlamıştı 11). Senglâh Sözlüğünde, bede sözünün başına bir de *burma* sözünün sıkıştırıldığı görülüyordu. *Burma* da, "burulmuş kuru ot veya yonca" demektir. Fakat yukarıda adı geçen sözlüğün bu burma sözünün, Batı türkçesinden geçmiş olması da çok muhtemeldir. Çünkü bu sözlükte, Osmanlı Türklerinin nebat adları, çok görülmektedir. Yeni Kırgız türkçesinde ise *bede* sözü, artık türkçe yoncanın yerini, tamamı ile almıştı 12). Bu konuya az sonra yine döneceğiz. Bugünkü Özbek Türkleri de yoncaya, hem *yonguçga* ve hem de *bede* demekte idiler.

Fakat bu Fars tesiri, Anadolu'ya kadar ulaşmış görünmüyordu. Şeyh Süleyman Efendi ise, Çağatay kültür çevresinde görülen bir *yonca* sözünü, "bunca, bunca" diye açıklamıştır ki, biz bundan birşey anlıyamadık 13). B. Laufer, Ortaasya'da yonca için söylenen en yaygın ve tek deyişin (universal term), farsça *bide* olduğunu da söylüyordu 14). Fakat bu görüş, yanlıştır. Yukarıda görüldüğü gibi *bide, bede* sözleri Ortaasya Türklerini, çok geç çağlarda tesiri altına almıştı. Buna dayanılarak, yonca ekiminin Ortaasya'da İranlılar tarafından başlatıldığı iddiası da, tabiî olarak geçersiz kalmaktadır.

C. BATI TÜRKLERİNDE VE ANADOLU'DA YONCA

1. Oğuzlarda yonca:

Batı Türkleri ile O ğ u z l a r'daki yonca bilgisine, Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiler ile başlamıştık. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu büyük Türk bilgini O ğ u z l a r'ın yoncaya, *yorınca, yorunça* dediklerini yazıyordu. Onların doğusundaki diğer Türkler ise, yoncaya *yorınçka* diyorlardı. Bu değerli bilgi bize Oğuzların daha o çağdan itibaren, ayrı bir kültür gelişmesine doğru gittiklerini gösteriyordu. Oğuzların *yorınca* sözü, A n a d o l u'da *yonca* oluyordu. *Yonca,* eski *yorınca* sözünden mi gelmişti? Bu sorunun cevabını bulabilmek, şimdilik bizim için çok güçtür. Yalnız önümüzde, çok değerli bir bilgi bulunmaktadır: İbn Mühenna Sözüğüne göre, eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür çevrelerinde yoncaya, *yonçga* denmekte idi 15). Fakat bu bilgiyi aynı kültür çevresi ile ilgili, diğer kaynakların

hiç birinde bulamıyoruz. Buna rağmen, *yonçga* ile Anadolu'daki *yonca* sözlerinin, birbirlerine yakın oldukları da çok açıktır. Bu bilgi bize yepyeni bir ufuk açmakta ve yeni bir görüş kazandırmaktadır.

Ahmed Vefik Paşa, *yonca* sözünü açıklarken, *"aslı yorunca, yorunçka"* diye söze başlamaktadır 16). Paşa, sözün köklerine de inmektedir. Radlof ise, Paşa'nın bu sözlerine bakarak, yoncaya Anadolu'da da, *yorınca* dendiğini zannetmiştir 17). Bu yanlışı, düzeltmek gereklidir.

2. Mısır'da Memlûk Türklerinde "yonçga" ve Anadolu'da "yonca":

Anadoluda *yonca* sözünün gelişmesi o kadar tesirli olmuştur ki, âdeta bütün eski deyişleri ortadan kaldırmıştır. Anadolu Derleme Sözlüğünde her kültür sözünün az veya çok, eski söyleniş ve şekillerini görebiliyoruz. Fakat *yonca* sözü, Anadolu'nun en uzak köylerinde bile, yonca diye söylenir. Bu sebeple konuyu, daha başka yönlere kaydırmak gerekecektir. Bize göre, Mısır'daki Memlûk Türklerinde bulduğumuz *yonçga,* Anadolu'daki *yonca* sözünün gelişmesini açıklayabilecek bir değerdedir. Osmanlı ve eski Anadolu Türkleri, Arap ve İran tıb eserlerini, bilerek açıklamışlardır. Arap-Fars kültürünün yonca ile ilgili hangi deyişi karşılarına çıkmış ise bunu, *yonca, kuru yonca, kara yonca, kaba yonca* diye yazmışlardır. Anadolu'da yoncanın değişik bir şekli yoktur. Az sonra bunları göreceğiz. Ancak bundan önce, Ortaasya, Çin ve İran'da yoncanın tarihine, kısa olarak göz atmakta, büyük bir fayda vardır.

TÜRK KİTAPLARINDA YONCA

Yoncanın adı, M. Ö. V. yüzyıldan beri eski Yunan edebiyatında görülüyordu. Yunanlılar yoncaya, *Media*, yani "İran" sözünden ilhâm alarak, *medike* demişlerdi. M. Ö. I. yüzyıldan sonra yonca İtalya'ya da yayılmıştı. Laufer'in de haklı olarak dediği gibi, aynı çağda Çin'de yoncanın adı, daha çok geçmeğe başlamıştı 18).

1) Asur belgeleri üzerinde çalışan âlim dediklerine göre M. Ö. 700 yıllarında yonca, Asurcada da *aspasti* veya *aspastu* şeklinde görülmeğe başlamıştı. Öyle anlaşılıyor ki bu deyiş, Asurlara da İran yolu ile geliyordu. Çünkü eski İran dillerinde *aspast, aspist, Aspoasti* ve yeni farsçada da, *"usput isfist, uspus"* sözleri, yonca karşılığı olarak söyleniyordu. Asım Efendi'ye göre, *"Usbust, yonca adı verilen ot adıdır. Arapçada fesfese derler"* 19). Asım Efendi, *fesfese* maddesinde de aynı sözleri söylemekte idi 20). Fakat *fesfese* veya *fesfesa* sözü, (Melilotus) ile de, karıştırılmıştır 21). Bilindiği üzere bu bitki de, yoncaya yakın bir hayvan yemidir. İbn Baytar'ın ana metinlerini inceleyen Leclerc de, bu deyişlerin arapçaya farslardan geldiğini göstermeğe çalışmıştır 22). Malayesa adlı büyük tıb kitabının türkçe tercümesinde ise, *"Isfist farsîdir, yonca dedikleri otluktur"* gibi, bilgili bir açıklamada bulunulmuştur. Yine aynı eserde arapça *katt* sözü ise, "kuru yonca" diye açıklanmıştır 23). Asım Efendi, arapça *rathb* sözünün izâhında ise, *"Yonca dedikleri nebattır"* diye, değişmeyen derin bir bilgi ve terminoloji birliği ile, tefsirini yapmıştır 24). Anadolu Türklerinde, XIV. yüzyıldan Ahmed Vefik paşaya kadar, değişmeyen açık bir terminoloji birliği görülüyordu.

2) B. Laufer'in verdiği örnekler, eski Anadolu Türkleri tarafından da, çok iyi değerlendirilmişlerdi. Şimdi yine, *"bîde, bide"* şeklinde, yonca karşılığı olarak yazılan, sözlere dönelim. Bu sözü eski ve orta Fars sözlüklerinde göremiyoruz. Yalnızca ünlü araştırıcı To-

maschek, "Pamir-Dialekte" adlı eserinde bu sözün Pamir menşeli olabileceğini söylemişti 25). Çünkü bu deyiş, Pamir çevrelerinde yaygın olarak görülüyordu. Aslında, "Ortaasya'daki Soğd ve Tacikleri", İranlı olarak görmek yanlış bir hareket olur. "İndo-İran" kültürüne sahip olan, Ortaasya'nın yerli kavimleri de vardı. Aslında Tomaschek'in görüşleri eskimiştir. Yeni Hotan metinleri bulunmuştur. Tomaschek, yonca anlayışına gelen *bede* sözünü, Pamir ve Sarıkol Taciklerinde bulmuştu. Sarıg-Göl bugün, her yanı Kırgız göçebeleri ile kaplı, bir yerdir ve Narın vadisinin kuzeyindedir. Buralara, ta İran'dan gelmiş tesirleri düşünmek zordur. Laufer'in gösterdiği diğer örnekler de Türk kültürünün lehinedir. Çünkü *bide, bede* sözleri, Hotan Türkleri ile Turfan'daki Türklerin şarkı ve atasözleri içinde bile görülmüştür. Türkler, komşularından aldıkları bu kültür sözlerini, kendilerile benzeştirmişlerdi. Şeyh Süleyman Efendi de *bide* sözünü açıklarken, şöyle diyordu: *"Kuru âlef, yorunca, yorunçka, se-berke, at-otı, biçilmiş ve dalanmış ot"* 26). Çağatay Türk kültür çevresinin çok daha orijinal bir kaynağı olan Senglâh sözlüğü ise, "kuru yonca ve âlef" in türkçe karşılıklarını koyuyor ve üstelik bunlara, türkçe *"burma"* sözünü de ilâve ediyordu 27). Görülüyor ki Türklerde *bide* sözü, geniş anlayışla bir yonca değil; daha çok "Kuru yonca" idi. Kuru yonca üzerinde, az sonra ayrıca duracağız. Bugünkü Özbek Türkleri de yoncaya hem *yonguçga* ve hem de *bede* diyorlardı 28). Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kırgız Türklerinde şimdi yonca unutulur gibi olmuş ve onun yerini *bede* sözü almıştır 29). Öyle anlaşılıyor ki Türkler, şehirlerde ve ziraat alanlarında, Türkistan'ın yerlileri olan Tacikler ve diğer komşularından, *bide, bede* sözünü almışlar ve "kuru yonca" karşılığı olarak kullanmışlardı. Bu bir, komşuluk alışverişi idi. Yoksa Turfan, İran ve Şiraz'a çok uzak idi.

3). Redhouse, Arapların *kâsâs* sözünün de yonca olduğunu söylüyordu 30). Aslında ise bu bir (Medicago arborea) idi. İbn Baytar bunu, *nahlî* olarak tanıtıyordu. Asım Efendi bu bitki hakkında da değerli bir açık-

lamada bulunmuştur. Hatta ona göre bu bitki, *"arı kovanlarının bulunduğu bölgeye"* ayrı olarak ekilirdi 32). Bu sebeple yoncaya benzeyen bu bitkiye, *arı otı* adı da verilirdi. Az sonra bu konuya yeniden gelmiş olacağız. Gerçi böylece, zaman zaman ihtisas dalımızın dışına çıkma zorunda kalıyoruz. Ancak bir konuyu, tek taraflı derinleştirmenin hiçbir faydası olmayacağı da bir gerçektir.

D. BİÇME, BURMA VE KURU YONCA

1. Biçme yonca :

Biçme yonca üzerinde yukarıda durmuştuk. XI. yüzyıl Türk kaynaklarında bu deyiş, *bıçma yorınçga* şeklinde geçiyordu 33). Mânâsı da, *"biçilmiş yonca"* dan başka birşey değildi. Kanaatımızca bu, kurutulmuş yonca değil; "taze ve yaş yonca" olmalı idi. Bu deyişdeki *biçme, bıçma* sözü, yoncayı tanıtan bir sıfat değil; doğrudan doğruya bir isim idi. Çünkü Kaşgarlı Mahmud'un bundan sonra verdiği, *tügme* "düğme", *tikme* "dikme" gibi örnekler de, bu görüşü destekliyordu. Yonca ancak, taze ve yaş iken, *"at-otu"* hususiyetini gösterir. Yoksa kuru iken, diğer otlar da onun yerini tutabilirdi.

2. Burma yonca :

Burada Türklerin çok yaygın olan *burma* deyişlerini, yeniden açıklamayı faydasız görüyoruz. Bilindiği gibi, yonca da ot gibi, biçildikten sonra burulur ve kış için kurutulmağa bırakılırdı. Ahmed Vefik Paşa da bundan söz açmıştı 34). Ayrıca Çağatay Türk kültür çevresinde de, *burma yonca* veya *bide* deyişlerini görebiliyoruz 35).

3. Kuru yonca :

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Arap-Fars kültüründe yonca karşılığı olarak söylenen, *uspust, ispit, fesfese* ve bunlara benzeyen sözlerin çoğu, yonca anlayışını karşılıyorlardı. "Tacik - Türk" kültüründeki *bide, bede* sözleri ise, "kuru yonca ve ot" mânasına idiler. Bu gerçeği Laufer de, *(dried plant)* diye, itiraf etmek zorunda kalmıştı 36). H a r e z m ş a h l a r kültür çevresinde ise, *kurug yorunçga* deyişini görüyoruz. Aynı kaynağa sonradan ilâve edilmiş Moğolca bölümde de "kuru yonca", *ko'aasun yorunçga* diye yazılmıştır. Yani artık XVI. yüzyıldan sonra Moğol kavimleri de Türklerin *yorunçga* sözlerini kabullenmişlerdi 37). Eski A n a d o l u kitaplarında da, Arap - Fars kültürünün *uspust* veya *katt* sözleri Türkler tarafından açıklanırken, *"kuru yonca"* karşılığı veriliyordu 38). Asım Efendi, Arapların *katt* deyişini açıklarken ise, şöyle diyordu: *"Yonca dedikleri nebata denür... usfust gibi kurusuna denür"* 39). Bu Türk büyüğü, Arap-Fars deyişlerini kendi bildiğine göre değil; eski Anadolu Türklerinin, yazdıkları kitaplardaki, bilgileri derleyerek karşılamıştı.

YONCA ÇEŞİTLERİ

Her yerde söylediğimiz gibi bu eser, bir botanik veya agro-botanik kitabı değildir. Biz Türk kaynaklarında, ne gibi bilgiler var ise, onları değerlendirerek, okuyucularımıza sunmağa çalışıyoruz. Kaynaklarda bulunmayanlardan ise, hiç söz açmıyoruz.

Ayrıca milletlerarası Botanik tâbirleri de, henüz daha tek bir terminoloji sistemi içinde toplanmış değildir. Biz burala eski araştırmalar içinde bulduğumuz, biraz da eskimiş botanik deyimlerini de yazmak zorunda kaldık. Fakat ziraatçı ve botanikçilerimiz, bunları kolaylıkla yeni deyimler ile birleştirebileceklerdir.

I. YONCA (MEDİCAGO)

1. Yonca veya kaba yonca, (Medicago sativa): Bundan önceki araştırmalarımız, temel bakımından bu yonca çeşidi üzerine dayanmıştı. Bu sebeple, daha önce söylediklerimizi, burada yeniden tekrarlamıyacağız. Bu yonca, Avrupalıların, "alfalfa" dedikleri, yonca çeşididir. Azerbaycan Türkleri de buna geniş olarak, *kaba yonca* derler 40). Eski Anadolu kitapları da diğer yoncalardan ayırabilmek için bunu, yine *kaba yonca* adı ile tanıtmışlardı 41). Ancak Anadolu köylerinde yonca denince, hatıra yoncanın yalnızca bu çeşidi gelir. Eski Anadolu'da yazılmış İbn Baytar tercümelerinde ise buna, yalnızca *yonca* denilmek yolu ile geçilmiştir 42).

2. Kara yonca, (Med. lupulina) :

Kara yonca, (Med. lupulina) : *Kara yonca* deyişini, Çağatay Türk kültür çevresinde de görüyoruz 43). Ancak bu deyişin Ortaasya'ya, Osmanlı ve Ortaasya Türkleri arasındaki kültür alışverişi sebebi ile Anadolu'dan gitmiş olması, bizce çok kuvvetli bir ihtimaldir. Çünkü *yonca* sö-

zü, bir Anadolu deyişidir. Redhouse'a göre *kara yonca,* eski Anadolu'da bu çeşit yonca için söylenen, en doğru bir ad idi 44). *Kara yonca,* tırfıl karşılığı olarak da gösterilmiştir. *Tırfıl*'ı, (Trifolium) bölümünde inceleyeceğiz. Ruslar bu çeşit yoncaya, *burunçik* diyorlardı. Laufer'e göre bu söz Rusçaya, türkçeden gelmemişti 45). Laufer'i, âdeta bir Türk korkusu sarmıştı. Biz burada yalnızca, Rusların yonca çeşitleri için söyledikleri, *burkun, burunduk, burunçik* gibi sözlerin, Islav köklerine ne kadar uzak olduğuna işaret etmek ile yetineceğiz. Kırgızlar ise, diğer yonca çeşitlerini, *İnek* yoncası *(uy bede), koyun yoncası (koyun bede)* gibi, adlar ile birbirlerinden ayırıyordu 46). Fakat bu yonca adlarının, çeşitlerini tesbit etmek çok güçtür.

3. Arı otu, (Med. arborea) :

Arı otu, (Med. arborea) : Bu bitkinin, yonca ile pek fazla bir ilgisi yoktur. Ancak kaynaklarda "medick" adı ie yer aldığı için, fişlerimiz arasına vaktiyle, bu bilgileri de yerleştirmişiz. Eski İbn Baytar tercümelerinde, *"arı otıdır, ak olur"* diye tanıtılıyordu 47). Asım efendi ise, şöyle diyordu: *"...Bal arısı otlayıp, ondan bal yapar. Kassas (Ar.) balı dedikleri budur. Müfredatta, bunu arı otı dedikleri nebat ile beyân eylediler ki, beyaz ve sarı ve kırmızı olur. Arı kovanlarını koydukları yerlerde, (bu bitkiyi de) ekerler"* 48). Bu bilgiyi de buraya alıyoruz ki, bu konuda kimsenin bize bir sözü olmasın. *İbn Baytar*'ın orijinal metinlerine göre bu, *Dioscorides*'in *(Cytisus)*'u idi 49). Fakat Türkler-

de, *salkım, sarı salkım* olan Cytisus bitkisinin, a r ı -o t ı ile, bir ilgisi olmasa gerektir. Konuyu daha fazla derinleştirmeyelim.

II. KOKULU SARI YONCA (MELİTOTUS)

(Melilotus) bitkisine, *"kokulu sarı yonca"* başlığı ile başlıyoruz. Eski U y g u r Türklerinin kitaplarında *yıpar yorunçka,* yani *"kokulu yonca"* adı ile geçen yonca da, belki bununla ilgili idi 1). Bu konularda, açık olarak konuşamıyacağız. Ancak Türk kültürü ile ilgili bütün bilgileri de, burada vermekten, geri durmayacağız. Yeni Türkçe kitaplarda bu yonca, -Avrupa dillerinden çevrilme yolu ile-, *taş yoncası* adı ile adlandırılmıştır: Dr. Mirza Hacızade (Gökgöl)'ün, *(Taş yoncası,* İstanbul, 1930) adlı, değerli bir kitabı da vardır. Jukovskiy de, bunu *taş yoncası* adı ile adlandırmıştı 2). Bu yoncanın da, *"beyaz çiçekli, sarı çiçekli"* gibi, birçok çeşitleri vardır. Biz burada kaynaklarımızda ne var ise, onları sunmağa çalışacağız.

Azerbaycan Türkleri buna, bazan *sarı yonca* ve bazan da *ballı yonca* diyordu. Ö z b e k Türkleri ise, bu yoncayı, *çumruşka* gibi, çok güzel bir türkçe ad ile adlandırıyordu. Kazan'dan güneydoğuya doğru uzanan Türklere gelince onlar bu yoncaya, *kandala uleen.* yani *kandala otu* adını veriyordu 3).

Eski A n a d o l u 'da yazılmış olan türkçe kitaplarda ise bu yonca çeşidi çok geniş olarak ele alınmıştı. A y d ı n o ğ u l l a r ı ve diğer Anadolu

Beyliklerinden beri gelen bu gelenek, Osmanlı Türkleri tarafından da çok geniş olarak açıklanmıştır. Tabiî olarak bu izâhların bir çokları da yanlış olmuştur. Biz burada yalnızca, bu yoncaya verilen Türkçe adları, bir sıraya koyarak, gözden geçirmeğe çalışacağız. Bu sıramız, alfabetik olmaktan çok, değer sırasına göre dizilecektir:

1. Buga, koç boynuzu:

Anadolu'da yazılan ilk türkçe kitaplarda bu yoncaya, *"Boğa ve koç boynuzu"* deniyordu. Sonradan ise, yalnızca *koç boynuzu* olarak adlandırılmıştı. *Buga koç boynuzu* deyişi, *İbn Baytar*'ın Anadolu'daki ilk tercümelerinde görülüyordu 4). Eski Anadolu Türkleri, Arapların *iklil ül-Melik* deyişlerini, "koç boynuzu" ile karşılamışlardı. Bu arapça deyiş, birçok araştırıcılar tarafından geniş olarak incelenmiştir 5). Bu iş, bizim ihtisas sahamızın dışında kalmaktadır. Eski Anadolu kitaplarında bu yonca, hem boğa ve hem de koç gibi, çok eski bir yazılış ile yazılmışlardı.

2. Koç boynuzu :

Eski Anadolu kitaplarındaki ikinci gelişme, yalnızca *koç* boynuzu adı ile görülür. Bu, bir *(Melilotus officinalis)* idi. Redhouse ile yakın arkadaşı Ahmed Vefik Paşa, bu taş yoncası çeşidini, *koç boynuzu* adına bağlamışlardı 6). Sultan Murad çağında yazılmış tıb kitaplarında da artık bu yonca, yalnızca *koç boynuzu* diye adlandırılmıştı 7). Asım

Efendi de bu çeşidi, koç boynuzu adı ile bağlıyordu 8).

3. Sarı yonca :

Sarı yonca deyişi, Anadolu'da iki gelişme gösteriyordu. Bu söz, eski İbn Baytar tercümelerinde bir ara görülüyordu 9). Ondan sonra kayboluyordu. Sonradan fransızcadan tercüme yolu ile, türkçemizde yeniden görülüyordu. Çünkü bu bitkinin çiçekleri sarı idi.

4. Kokulu sarı yonca :

Bu deyişin görülüşü Osmanlılarda, artık botanik ilminin kurulduğu çağlara rastlar 10). Bu çeşit bir yonca olan ve U y g u r Türklerinde görülen *yıpar yorunçka,* yani *"kokulu yonca"* örneğini de vermiştik.

5. Dağ yoncası, kara yonca, yaban tirfili :

Aslında bu yonca çeşidi, yani *tirfil,* bizim *(Trifolium)* bölümümüzde bir inceleme konusu olmuştur. Ancak Löw, Arapların *habâkâ* bitkisinin bir *(Melilotus)* olduğunu belirtmişti. Asım Efendi, bu Arap deyişini açıklarken şöyle diyordu: *"Türkîde yabanî tirfil ve kara yonca ve dağ yoncası tâbir olunan nebattır".* Bu yonca ile *melik otu (Angelica), eğrice otu, beg börkü* gibi bitkileri karıştıranlar da vardır. Şimdi bu yonca ile, en çok karıştırılan *(Lotus)* çeşidine geçelim.

III. YABAN TİRFİLİ

(Lotus corniculatus)'a hemen geçmek zorundayız. Çünkü Türklerin, *"kokulu sarı yonca"*sı ile en çok karıştırılan bitki, bu idi. Arapların *handekuk* veya *hendekuka* dedikleri bitki, Türklerin ilgilerini çok çekmişti. *İbn Baytar*'ın en eski nüshâlarından biri olan, Topkapı Sarayı kitaplığındaki yazmadaki bu arapça söz, *"yaban sarı yoncası"* olarak tanıtılmıştır 1). İbn Baytar'dan sonra tercüme edilen, büyük tıp kitaplarında ise aynı söz, yalnızca *yonca* olarak tanıtılmıştır. Asım Efendi, *endekûkâ* maddesinde, *"Hendekuka'dır ki, yabanî tirfil tâbir olunur. Yonca nev'indendir"* 2), diyordu. Ahmed Vefik Paşa, *"Hindikuk, kokulu sarı yonca"* demişti 3). Paşa'nın çok yakın arkadaşı Redhouse ise bunu, çok haklı olarak *(Lotus corniculatus)*'a bağlamıştı 4). Sonradan yazılmış olan Türk sözlüklerinde görülen, *acı bakla, yahudi baklası* gibi deyişler ise, ya benzeştirme veya Avrupa dillerinden tercüme yolu ile dilimize girmişlerdir. Bunu yapanlar, farkında olmayarak bu yonca çeşidini, *(Lupinus terminus)* ile karıştırmışlardır 5).

IV. ULAMA YONCA

(Lotus major) veya yine *(L. Corniculatus)*'a verilen bu türkçe ad, Türk kültürünün eski bir karakterini de, taşır. Bu yonca da, yine ilk defa Ahmed Vefik Paşa tarafından değerlendirilmiştir

1). Ona göre bu bir *hindikuk,* yani *(Lotus Corniculatus)* idi. Biz de aynı görüşteyiz. Çünkü Boissier 2). ile Krause (S. 84) bu yonca çeşitlerini, Anadolu'da çok yaygın olarak bulmuşlardı. Fakat Redhouse, *ulama yonca* için *(Lotus major)* karşılığını, daha uygun görmüştü 3). Redhouse'a karşı olan derin saygımızdan dolayı. biz bu geleneği, bozmamak istedik. Aslında bu konuda Redhouse'un görüşü de, pek açık değildi. Pırasa mânâsına gelen *kurt* sözünü de, bir *(L. major)* olarak göstermişti). Halbuki Asım Efendi bunun, -Türkiye'de bulunmayan-, *"Mısır dikeninden başka bir şey olmadığını",* açık olarak söylüyordu 5).

V. ÜÇLEME VEYA KIZIL YONCA

(Trifolium) konusuna şimdi gelmiş oluyoruz. Milletlerarası deyimler karmakarışıktır. Botanikçiler de bunu inkâr edememektedir. Türk kültür tarihi araştırmalarında Rus kaynakları, elbette ki çok değerli bir yer tutmaktadırlar. Ruslar ise milletlerarası terminolojiye, -çoğu zaman-, bağlı kalmamışlar ve kendilerine göre, bir düzen kurmuşlardır. Bizim bu konularda ne gibi büyük güçlükler ile karşılaştığımız, bu kısa açıklamadan da kolaylıkla anlaşılacaktır. Ama bir defa, bu işe girmiş bulunuyoruz. Bu sebeple biz, yalnızca kaynaklarda gördüğümüz botanik deyimleri koyacağız. Bunları değerlendirip ayırd etmek de, botanikçi ve ziraatçılarımıza düşmektedir.

1977 — Birinci Basılış — F. 24

Bu sebeple sıralamamızı çeşitlere göre değil; türkçe sözlere göre yaptık:

1) Al yonca: Azerbaycan Türklerinde: *(Tr. hibridum)*.

2) Ak veya beyaz yonca: Osmanlı Tıb kitaplarında, *"beyaz yonca tohumu"*, ilâç olarak tavsiye edilir 1). Farslarda *semen*, bir *(Tr. repens)*, beyaz yonca idi 2). Asım Efendi semen için şöyle diyordu: *"... Üç yapraklı bir gül ki, buna Van gülü, Mısır gülü ve Peygamber çiçeği de derler. Bazılarına göre beş yapraklı bir güldür ki, buna Sakız gülü de derler..."* 3). Van ve Mısır güllerini tanımıyoruz. Ancak Peygamber çiçeği, *(Convallaria Majalis)* idi 4).

3) Kızıl yonca: Yine Azerbaycan Türkleri, *(Tr. pratensa)* için, *kızıl yonca* adını veriyorlardı. Ahmed Vefik Paşa'ya göre, *"Kızıl ve kara yonca"*. *tırfıl*, yani *(Trifolium)* idi 5). Redhouse ise *kızıl yonca*'nın, kesin olarak *(Tr. incarnatum)* olduğu kanaatında idi 6).

4) Tavşan ayağı: *Tavşan ayağı* deyişi, arapçadan türkçeye tercüme edilme yolu ile girmiştir. Geniş olarak *(Trif. arvense)* olarak kabul edilmiştir. *İbn Baytar*'ın türkçe tercümelerinde de, *"Tavşan ayağı, yoncaya benzer"* gibi, açıklamalar yapılmıştır 7). Yine İbn Baytar'da bu yonca çeşidi, *Lagopus* adı ile de geçer 8). Bu sebeple Hezarfen Çelebi, *tavşan ayağı* sözüne, *lagobus* deyişini de ilâve etmiştir 9). Ahmed Vefik Paşa, *"Üçleme tirfil, tavşan paçası nev'i"* diye şuurlu bir giriş yapmıştır 10). Buna dayanan Redhouse ise *tavşan ayağını, (Trif. arvense)* çeşidine bağlamıştır 11). Aslında Araplarda bu deyişin anlayışları daha geniştir 12).

5) Tavşan paçası : Türkler arapların *"ayak"* sözlerini *"paça"* diye çevirerek, böyle söylemişlerdir. Bu sebeple *tavşan ayağı* ile *tavşan paçası* sözleri Türklerde aynı anlayışı karşılarlar. *(Trif. arvense)*, eski osmanlı kitaplarında, *"tavşan paçası yoncası"* adı ile de tanıtılıyordu 13).

6) Tırfıl veya tirfil : *Tırfıl* veya tırfıl sözleri, türkçemize rumcadan girmiştir. Biz burada *tırfıl* veya *tirfil* sözlerini, kaynaklarda bu adın arap harfleri ile yazılışlarına göre, kalın veya ince olarak okumağa çalıştık. Yonca adı olarak *tirfil* sözü, türkçemize Beylikler çağında yapılan Dioscorides ve İbn Baytar tercümeleri yolu ile girmiştir. Tirfil sözünün ikinci bir defa türkçeye, kâğıt ve yaprak anlayışı ile nasıl girdiğini ise, Ahmed Vefik Paşa bize, açık ve seçik olarak anlatmıştır 14). *Tırfıl* veya *tirfil* sözleri, eski (Trifolium) deyiminin türkçedeki bir karşılığıdır. Eski Osmanlı kitaplarında bu yonca çeşidi çoğu zaman, *tırfıl otu* adı ile geçiyordu 15). *Tırfıl otu*, bir (Trifolium)'dan başka birşey değildi 16). Türkler tırfıl yerine, bazan "Itırfıl" da diyorlardı. Eski Osmanlı tıb kitaplarında, "ıtırfıl mâcunı" gibi ilâçlardan sık sık söz açılıyordu 17). Ahmed Vefik Paşa ise, *"üçleme tirfil"* deme yolu ile tirfil sözünü, (Trifolium) ile karşılayan bir deyiş olarak kullanıyordu.

7) Üçleme yonca : Bu çok güzel deyişi, yalnızca Ahmed Vefik Paşa'nın kitabında görüyoruz. Paşa kitabını yazarken, halk ağzına da büyük bir değer vermişti. Bu sebeple *üçleme*, uluslararası *(Trifolium)*, yani "üç yapraklı" deyişi, Türkler tarafından yaratılmış en güzel bir karşılıktır. Paşa bu sözü kullanırken hep, *üçleme yonca* diyordu 18). Bazan buna, *üçleme tirfil* dediği de

oluyordu. (L 0,853). Paşa'nın çok yakın bir arkadaşı olan Redhouse'a göre ise, *üçleme yonca,* bir (Trif. repens) idi 19). Bu da, bir *"beyaz yonca"* çeşidi dir.

8) Yaban yoncası: Bu konuda, elimizde fazla bir bilgi yoktur. Biz burada yalnızca Redhouse'un görüşünü vermek ile yetineceğiz. Ona göre, Türklerde *yaban yoncası, "zikzak yonca",* yani (Trif. medium) mânâsına da söyleniyordu 20). Tabiî olarak yaban yoncası sözü, bundan başka birçok bitkileri de tanıtıyordu.

yaygın deyişlerinden biri idi. Ahmed Vefik Paşa'da *ufak yonca* deyişine değer vermişti 21). Redhouse ise bu *yonca* deyimine önem vermişti 21). Redhouse ise bunun, *"küçük ve sarı üçleme",* yani (Trif. procumbens) olduğunu ileri sürmüştü 22). Bu iddiayı kontrol edebilmek için elimizde hiç bir imkân yoktur.

Ortaasya Türklerinin bu çeşit yonca hakkındaki bazı bilgilerini de elde edebildik. Özbek Türkleri, (Trif. arvense) için, *seberge* veya *severge* diyorlardı. Gümüşhane ve Erzincan dolaylarında, "bir çeşit yaban yoncası veya tirfil otu" için *korunga* deniyordu 23). Bu Anadolu deyişi çok eski bir Türk özü taşımaktadır. Çankırı civarlarında yonca için söylenen *ırkı* sözü de Türk hususiyeti taşır.

ONOBRYCHİS SATİVA: Yonca araştırmalarında bu bitkinin de bir yeri vardır. Jukovskiy'e göre, Erzincan'da bu bitkinin yerli bir kültürü de vardır 24). Vavilov da, bunun Afganistan'da ekilmekde olduğunu görmüştü. Eski Anadolu kaynaklarında bu yonca, yaygın olarak *kaba yonca* veya *yaban yoncası* adı ile anılırdı 25). İ.H. Akyol ise, bu bitkiyi *merkeb otu* veya *karunka* adları ile anmaktadır (S. 99). Ortaasya'da bu bitkinin ekimi, Ruslar tarafından teşvik edilmiştir. Bu sebeple Özbek Türkleri bu bitkiyi, Ruslardan aldıkları *esparset* adı ile adlandırırlar 26). Esparset sözünün aslı ise, fransızcadır.

ÇAYIR, ÇİM VE AYRIK

ÇAYIR VE GÖKLÜK :

Çayır olmadan hayvan beslenilemez. *Çayırlık,* hayvan besleyecilerin en değerli mülküdür. Bu, eskiden de böyle idi, şimdi de böyledir. Eski Türklerde olduğu gibi, Osmanlı devletinde de bunun için, yazılı olan olmayan pekçok töreler ve kaideler vardı. Bunların araştırılmasını Osmanlı tarihçilerine bırakarak kendi konumuza gelelim. Çayır ve çim alanları, bugün Batı memleketlerinde, ayrı olarak gübrelenir ve derin bir bakım ile geliştirilirler. Eski Türklerde de böyle bir bakımın, yapılıp yapılmadığını bilmiyoruz. Buna gerek bile yoktu. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi eski Türk topluluklarının otlakları, *orun ve üüş* kaidelerine göre, devletin sıkı bir kontrolu altında idi. Osmanlılardaki yurtluk sistemleri de, artık derin olarak araştırılmalıdır. Buna rağmen bugün bile, otlak kavgalarının bitmiş olduğunu da söyleyemeyiz.

Çayır ve çim, aslında bir *göklük* ve yeşilliktir. Bugün bile Anadolu'nun birçok yerlerinde çayır ve çimen için, *"göğeri, göğerti, göklen, göv"* derler. Hele Kula'daki *göklen* sözü kendisinde, Türk kültürünün çok eski hatıralarını toplar. Bugün Ortaasya'da bile birçok topluluklar, *Köklen* yani *Göklen* adını taşımaktadırlar. Konya'da da, çayırlık ve çimenlik yerlere, *göklen* derler. Buna *göklük* diyen de olur Bahar gelince hayvancılar hayvanlarını *"çayıra salmak"* zorundadırlar. Çayır, gerçi hayvanları

ishal eder ama; içlerindeki kötülükleri de temizler. *"Yeşil ve gök yemek"*, insanlar için de bir ihtiyaçtır. Denizli'nin, Çivril civarlarında, insan ve hayvanların sebze ve yeşile düşkün olmalarına, *göksemek* derler. Yeşilova ve Akseki'de de, *"domatesi göklen yemek daha iyi olur"* sözü, derleme sözlüğünde yer almaktadır.

Eski Türklerde *kök* veya *gök*, göğün maviliğini gösteren bir deyiş idi. XI. yüzyılda, yani Kutadgu Bilig'in yazıldığı zamanlarda ise artık göğe, *yaşıl kök*, yani "mavi gök" denmeğe başlanmıştı. *Yaşıl* veya *yeşil* sözü ortaya çıkmıştı ama, Türkler bu ikisini, birbirine karıştırmadanda edemediler. Anadolu'da halâ insanlar için bile, hayvanlara benzetilerek, *"gök görmemiş"* denilmektedir. Eski Türkler ormana *yış* derlerdi. Sonradan tazelik ve yeşillik de, *yaş oldu*. Oradan da, *yaşıl, yeşil* sözlerimiz türedi.

ÇİM VE AYRIK :

Ayrık otunun bolluğu, hayvancılarda sevinç; ekincilerde ise korku doğurur. Bu sebeple Anadolu'nun bazı yerlerinde, ayrık otu için boşuna *saban kıran* dememişlerdir. Gerçi ayrık, ekilen bir bitki değildir. Ancak her çağda olduğu gibi, şimdi de hayvancılar *"ayrıklı otlaklar"*a, ayrı bir değer vermişlerdir. Hatta bugün Batı memleketlerinde ayrık otunun bazı çeşitlerinin, hayvan yemi veya otlak olarak ekildiklerini de biliyoruz. Bu sebeple, hayvan besleyen kavimlerin günlük hayat ve geleneklerinde, ayrık otunun ayrı bir değer kazanmış olması normal görülmelidir. Ayrıca ayrığın ekinci kavimlerin söz-

lüklerinde de, geniş bir yeri olması gereklidir. Çünkü ayrık, hayvanlar için ne kadar faydalı bir ot ise; ekinler için de, kadar zararlıdır.

XI. yüzyılda Ortaasya'da çeşitli Türk bölümleri vardı. Bunların Batıya ençok kaymış olanları da, Oğuzlar idiler. Kendilerine göre bir kültür gelişmesi yapmış olan *Oğuzlar,* ayrığa artık *ayrık* demeğe başlamışlardı. Onların doğularında kalan ve Ortaasya'nın içlerine doğru uzanan diğer Türkler ise, ayrık için henüz daha, *adhrık* diyorlardı. Aslında Türk dilinin eski kaidelerine göre, *adhrık* sözünün gelişerek *ayrık* olması da, çok görülen ve olağan bir gelişmedir. Aşağıda da göstermeğe çalışacağımız gibi, *bayrak* ve *bayram* sözleri de böyle bir gelişme sonunda meydana gelmişlerdi. Mühim olan nokta *ayrık* sözünün, *Batı Türkleri* ile A n a d o l u 'da, bu kadar çok yayılmış ve anlayış bakımından da, gelişmiş olmasıdır. Fakat Ortaasya Türklerinde bu Türk kültür deyişi, yavaş yavaş unutulmağa başlanmıştır. Biz aşağıda bunun sebeplerini, *"Batı Türklerinde ziraat ve hayvancılığın gelişmesine"* bağlamak isteyeceğiz.

"Çim ve *çimen",* yani eski Türklerin, *çümgen* sözleri ile anlayışları üzerinde de, aşağıda geniş olarak duracağız. Türklerin *Çim* sözünü, kök bakımından Ç i n tesirlerine bağlamağı biz de uygun gördük. Yine Türklerin *Çümgen* sözü ise, Türk dilinin açık ve belirli kaidelerine göre, *çim* sözünden türemiştir. *Çim* aslında, yine bir *ayrık otu* idi. Çümgen ise, Farsların *çemen* sözünün bir karşılığı idi. Mânâsı ise, "Çimenlik, çimenli park veya bahçe" demek-

ti. Aslında Farsların *çemen* sözü, belirli bir bitkiyi değil; çimenli bahçe ile çimen evleğini tanıtıyordu. Ayrıca eski Farsçada çemenin kökü olan *çim* sözüne de, kimse rastlıyamamıştır. Anlaşıldığına göre Uygurlar gibi büyük şehir hayatına girmiş olan Türklerde, Çinlilerin *"Ev ve bahçe kültürü"*. derin tesirler yapmıştı. Bu sebeple de Türkler, *çim* sözünü Çinlilerden almışlardı. Çimen mânâsına gelen *çümgen* sözünü de, kendi kendilerine yaratmışlardı. Çim ve çimen Türklerde bir kültür geleneği haline gelmişti. Bu sebeple de eski Türk kaynaklarında, *çim biçmek* deyişlerini görebilmek bile, artık normal ve olağan birşey haline gelmişti.

*"Yeşil alanlar"*da, Türklerde mühimdi. Yeşillik bölgelerde kurulan, şehirlere de eski Türkler, *Çimkent* veya *Çimbay* gibi. adlar vermişlerdi. Bugün de Yeşil Bursa dediğimiz gibi. Ancak şu da unutulmamalıdır ki, Türkler için ağaçlardan çok, çayır ve çimenli otlaklar daha değerliydi. Bu gelenek Anadolu'da da devam etmiştir. *"Çim, çimlenmek, çimeç, çimek"* gibi sözler ile ilgili eski Türk gelenek ve anlayışları, Anadolu'da devam edegelmiştir. *"Çayır, çayırlama, çayıra çıkarma"* gibi, eski Türklerin *"Hayvancılık kültürü"* ile ilgili deyişleri üzerinde de, geniş olarak durulmuştur. Eski Türklerin, -şimdi olduğu gibi-, *"Konak ve yarış yerleri"* de, çayırlarda kurulurdu. Bu sebeple Çimlik ve çayırlık yerlerin, eski Türk geleneklerinde ayrı bir yeri olmuştu. Hayvancı Türkler için karın altındaki çayırın da ayrı bir değeri vardı. *"Çim otu"* sebebi ile, aşağıda *(Festuca)* ve *(Lolium perenne, L. italicum)* çayır çeşitleri üzerinde durulmuştur.

Anadolu Türkleri -ve eski Osmanlı tıb kitapları-, *(Cynodon)* çeşitlerine *ayrık* demişlerdi. *(Triticum repense)* çeşitlerine ise, ayrıktan ayırmak için, *"ayrık otu"* adını vermişlerdi. Bu sebeple Türklerin, *"büyük ve küçük ayrık"* anlayışları üzerinde de durulmuştur. Türkler *"kaba çayırları"* ise, başka adlar ile anmışlardı. *(Andropogon)* gibi. kaba çayırlara veya çayıra benzeyen su bitkilerine, *tonguz ayrığı,* yani *domuz ayrığı* demişlerdir. Türkler *(Butomus umbellatus)* için ise, *ayrık çiçeği* demişlerdi. Bu gelenek Ortaasya'da da, -aşağı yukarı-, yaşamıştı. *(Agrostis)*'in bazı çeşitlerine de Türkler nedense, *beyaz ayrık* veya *sığır otu* adı vermişlerdi. *Ayrık kökü,* ilâç ve yakacak olarak da, Türkler arasında ayrı bir değer kazanmış ve köklü gelenekler yaratmıştı. Bunu da *(Radix graminis)* başlığı altında inceledik. Şimdi bu konuları vesikaları ile sunmağa ve incelemeğe başlayalım:

A. BÜYÜK AYRIK :

(Cynodon dactylon), büyük ayrık otunun botanikteki adıdır. Bazıları da buna, *(Panicum dactylon)* derler. Eski Anadolu Türkleri büyük ayrık otuna, yalnızca *ayrık* derlerdi. Yalnızca *ayrık otu* ise, *"küçük ayrık otu"* demek idi. Türkler, böyle küçük bir incelik ile, ayrığın iki çeşidini birbirinden ayırabilmişlerdi. Türklerdeki bu deyiş ve düşünce inceliğini görenler ise, Ahmed Vefik Paşa ile Redhouse olmuşlardı 1). Radlof, bu inceliğin farkına varamamıştır. Aslında bizim ayrık sözümüzün kökleri de, çok eskilere dayanıyordu.

1. "Adhrık" ve "ayrık" sözleri :

Oğuzlar bu konuda da, -az doğularında yayılan diğer Türklere göre-, ayrı bir kültür ve dil gelişmesi yapmışlardı. Kaşgarlı Mahmud'a göre Oğuzların dışında kalan diğer Türkler, -tabiî olarak Doğu Türkleri- ayrığa, *adhrık* diyorlardı 2). Oğuzlar ise, eski *adhrık* sözünü, artık *ayrık* diye, söylemeğe başlamışlardı 3). Bu çok değerli bilgi, bize Türk kültürü ile dil tarihinin gelişmesi hakkında da birçok şeyler öğretmektedir. Oğuz Türkleri, Batıya kaydıkça kendi yeni kültür hususîyetlerini geliştirmişlerdi. Bu sebeple eski Türklerin *bedhrek* sözü, Batı Türklerinde *bayrak* ve *bedhrem* sözü de, *bayram* haline girmişti. Şunu söylemekte de büyük bir fayda vardır: Batıya doğru kaydıkça *"Oğuzlar, şehir ve ziraat hayatına daha çok girmiş"* ve yeni bir hayat biçimi geliştirmişlerdi. Tabiî olarak yeni görüş ve bilgiler ile! Oğuzların bu söyleyişleri Anadolu'da da devam edegelmiştir Ayrıca Çağatay Türk kültür çevresinde de, Batı'da olduğu gibi bu söz, *ayrık* söylenişi ile yayılmıştır. Çağatay kültür çevresinde de çoğu zaman hayvanı semirtmek için verilen lapaya bile, *ayrık* denmiştir 4). Bu anlayışın da, "ayrıca verilen bir yem" olmasından ileri gelmesi, çok muhtemeldir. Görülüyor ki eski *"Türk hayvancılık kültürü"*nün çok değerli bir geleneği olan *adrık* veya *ayrık* sözü, Anadolu'nun dışında, hemen hemen bütün Türklerde kaybolmuş veya unutulmuştu. Bunu da biz Anadolu Türklerinin, hayvancılık kültürü bakımından daha gelişmiş olmalarına bağlıyoruz. Bugün

Batı Memleketlerinde, ayrığın hususi olarak ekilmiş olması da bunu göstermektedir. Bunun da dört çeşidi vardır. Ancak biz burada yalnızca, Türk kaynaklarında bulunan bilgileri aktarmak ile vazifeliyiz. Çim ve çümgen üzerinde de durduktan sonra, bu konuya yeniden döneceğiz.

2. Çim ve çümgen :

Çim sözünü, XI. yüzyıl Türklerinde görebiliyoruz. *Çümgen* ise, Türk dilinin kaideleri ile, yine çim sözünden türemiştir. Tabii olarak Türklerin *Çim ve çümgen* sözlerini duyunca, Farsların *çemen* deyişini hatırlamamanın da imkânı yoktur. Ancak şunu da önceden söylemek gereklidir ki, farsçada *çemen* vardır. Fakat bunun kökü olan *çim* yoktur. 1969 yılında, *"Eski Türk Dilinin Sözlüğü"* adlı gerçekten çok değerli bir kitap yayınlayan Rus Akademisi, *Çim* sözünün Türklere, "Çinceden gelmiş olması" ihtimali üzerinde durmuştu 5). Bizim bu görüşe çok yatkın ve taraftar olduğumuzu hemen bildirelim. Gerçekten Çinlilerde *(Panicum frumentaceum)* karşılığı olarak söylenen, *ch'en, ch'im* veya *şam* sözleri de vardır. Konuyu, biraz daha başka bir yönden ele almak gereklidir. *"Bahçe ve süs çimeni veya çimi"*, botanik anlayışdan ayrılıp, estetik bir yöne doğru yönelmiştir. Nitekim XI. yüzyılda Türk büyüğü Kaşgarlı Mahmud da, *çim* sözünden türemiş olan *çümgen* deyişini, *"çimenlik, çimenli yark veya bahçe"* karşılığı olarak, arapça *ravz* sözü ile açıklamıştır 6). Bu sebeple *"ev ve bahçe kültürü"* konusunda, Türkler üzerindeki Çin tesirleri, hiçbir zaman inkâr edilemez.

Çim ve *çümgen,* Türklerde aynı zamanda *"ayrık"* idi. Bunlar da, eski Türk sözlüklerinde, arapça *sîl* sözü ile karşılanmışlardı 7). Türklerin *çim* sözü, eski Mısır ve Kıpçak Türk kültür kesimlerinde de yaşamıştı 8). Ancak XIV. yüzyılda çim sözünün, "ayrık" anlayışı da kalmamıştı. Yalnızca, çim ve çayır anlayışına söyleniyordu. Mühim olan nokta, Radlof'un büyük Türk sözlüğünde de görüldüğü gibi yalnızca Anadolu'da yaşayan bu sözlerin, diğer Türklerde kalmamış veya unutulmuş olması idi. Yalnızca Kırım Türklerinde görülüyordu. O da Anadolu tesiri ile. Asım Efendi, Arapların *sîl* sözünü açıklarken şöyle diyordu: *"Farsçada bîdgiyâh, ve türkçede ayrık tâbir olunur. Bol idrar vermede, eşi yoktur. Bu söz, bazılarına göre arapça ve bazılarına göre de süryanicedir"* 7). Löw, bu sîl sözünü çok derin olarak incelemiştir 10). Görülüyor ki Osmanlı Türkleri bu konuda, çok bilgili idiler. Tabiî olarak Arap ve Türk ülkelerinin, ayrı bitki örtüleri de göz önünden uzak tutulmamalıdır. Ayrıca, Ortaasya'daki bitki örtüsü ile gelenekler de, bazı noktalarda Anadolu'dan ayrılıyordu.

Kaşgarlı Mahmud, Türklerin *adhrık* ve Oğuzların *ayrık* dedikleri otu açıklarken, arapça *idhhir* sözünü karşılık olarak verir. Halbuki bu, daha çok *(Andropogon schoenanthus)* denen, dikenli ayrıktır 11). Bunların kökleri, yakacak olarak da kullanılırdı.

Çim sözünü açıklayan Kaşgarlı Mahmud ise, şöyle diyordu: *"Yerden, yarı köklü olarak kesilip, alınır. Kurutulduktan sonra, ateş yakarken, ateşi tutuşturmak için kullanılır"* 12). Kanaatımızca bu

ayrık otları, -belki de yalnız kök bakımından-, daha büyük idiler. Aslında *"küçük ayrık otu"* da köklüdür. Görülüyor ki bunları, birbirinden açık olarak ayırabilmek, hem çok güç ve hem de çok tehlikelidir. Yine a y r ı k karşılığı olarak Osmanlı kitaplarında geçen arapça *necîl* sözü için Asım Efendi, şöyle diyordu: *"Ayrık otudur... Bununla tefsir ederler. Bütün müfredat ve sözlükler, ayrık otu ile beyân ederler... ve ılgın yemişidir* 13). Görülüyor ki Asım Efendi, Osmanlı tıb kitaplarını da gözden geçirmiştir. Ilgın yemişi karşılığı yanlış olsa gerektir. Bunu, Löw düzeltmiştir 14). Çim, denince hayvancı Türklerin hatırına, ilk önce ayrık geliyordu.

"Çim biçmek", XI. yüzyıl kaynaklarında da görülmektedir. Bu çağdaki Türkler, "çayır biçen" herhangi bir kimse için, *çim bıçtı* diyorlardı 15). Ayrık biçilebilir miydi? Böyle bir iş, oldukça güçtür. *Çim bıçma,* bir "ç a y ı r b i ç m e" işi de olabilirdi. Ocakta yakmak için, ayrığın köklerinin biçilmiş olduğu da düşünülebilirdi. Çim ve çimlik için zaten Anadolu'da, çoğu zaman *"çayır otu"* adı veriliyordu.

"Yeşillik ve yer adı" olarak *çim* sözü, Türklerde sembolik bir deyiş haline gelmiştir. XI. yüzyılda bile Türkler, Sayram veya İsficâb şehirlerine, *Çimkent* adı veriyorlardı 16). Yeşillik ve çayırları bol olan şehirlere Türkler, yaygın olarak böyle adlar veriyorlardı. Bunu bir kaide gibi kabul eder görünen Şeyh Süleyman Efendi, Batı Türkistan'daki *Çim* ve *Çim - Bay* şehir adlarını da, bize birer örnek olarak vermekteydi 7). A n a d o l u 'da, Susurluk, Emet ve Ayaş gibi birçok yerlerde, "sebze fidelerinin umumî

adı" bile, *çim* idi. Bor, Ermenek, Akşehir gibi yerlerde ise, çimen veya kısa otlara *çimeç, çimeş* adı veriliyordu. Çivril'in Işıklı civarlarında ise, çimenli tepelere, *çimek* deniyordu. *"Çimlenmek"* sözünün anlayışı ise, hepimizce çok iyi bilinmektedir.

"Çim ve çemen" arasındaki ayrılık üzerinde, burada kısa olarak durmak gereğini de duyuyoruz. Ahmed Vefik Paşa gayet şuurlu olarak, *"Çim, çemen otudur"*, diyordu 18). *Çemen* veya *çimen* ise ona göre, *"çim ile örtülmüş ova veya ince otluk"* idi 19). Gerçi farsçada *çemen* sözü çok yaygındır. Fakat Asım Efendi, elindeki eski kaynağa göre, bunu şöyle açıklıyordu: *"Çemen, bahçe ve süslü bostan"* demektir 20). Paşa'nın dediği gibi, buna *"çim evleği"* de katılmalıdır. Görülüyor ki biz kaynakların dışında, -kendi bildiğimize göre-, herhangi bir tefsire gitmek istemiyoruz.

"Çimotu" (Festuca), yeni ve modern bahçecilikte ekilir. Yenidir ve ıslah edilmiş bir çim tohumudur. Anadolu'da buna *yumak otu* derler. Yem değeri çok yüksektir. İ.H. Akyol buna *çayır otu* demişti 21). *"Çim veya çimen otu"*nun diğer bir çeşidi de *(Lolium perenne ve L. italicum)* idi. Yine İ.H. Akyol'a göre bu çayıra Anadolu'da *kara-çayır* adı verilmektedir 22). Bu çayır çeşitleri, bizim otlaklarımızda her zaman ve bol olarak vardı. Hayvancı ve bahçeciler, bu çayırların yem değerini de, çok iyi biliyorlardı. Bizim Osmanlı kitapları da bu süs çimlerine zaman zaman, *güvercin* veya *gögerçin otu* demişlerdi 23). Ancak *gögerçin otu*'nun başka anlayışları bulunduğunu da unutmayılım.

"Çayır ve çayır otu", at ve hayvan besleyen Türkler tarafından yem değeri yüksek olan otlara verilmiş umumî bir addır. Nitekim Ahmed Vefik Paşa, *"Çayır, ata mahsus merâ ve otlak"*, gibi bir tanıtmaya doğru gidiyordu. Yine Paşa'ya göre, *"Çayır otu, atlara verilen çayır"* idi 24). Görülüyor ki çayır denince, Türklerde ilk hatıra gelen şey, at oluyordu. *"Çayırlamak, çayıra çıkarma"* gibi hayvancıların en mühim işlerini de Paşa, gözden uzak tutmuyor ve kitabına alıyordu. Derleme Sözlüğüne göre Kütahya'nın İnköy yakınlarında, "otlak ve çayır" için, *yaygan* diyorlardı. Çünkü çayır, hayvanların yayıldığı bir yerdir. Yine Derleme Sözlüğüne göre, Ceyhan gibi bazı yerlerde, "otlak ve çayır"a *yılkı* deniyordu. Bilindiği üzere *yılkı* sözü, Anadolu ve Ortaasyada, *"at sürüsü"* mânâsına geliyordu. Yine bu kadarcıkla yetinelim.

"Ölen", Amasya yakınlarında "çiçek açmış çayır" mânâsına söyleniyormuş. Bunu, eski Derleme Sözlüğünden öğreniyoruz. Herhalde bizden sonraki nesiller, Türklerin bu çok değerli kültür sözünü, Anadolu'nun daha bir çok yerlerinde bulabileceklerdir. *Öleng* sözü Ortaasya'da da, *"Bitki ve çayır"* karşılığı olarak çok yayılmıştı. Çağatay Türk kültür çevresi ile, ekinci Tarançı Türkleri ve Doğu Türkistan Türklerinin çoğu, ziraatçi idiler. Bütün bu Türk çevrelerinde *öleng* sözü, yalnızca çayır anlayışına geliyordu 25). Radlof'a göre sözün kökü, -bugün Anadolu'da da söylenen-, *öl*, yani "ıslak ve rutubetli, yaş" anlayışından geliyordu. Şeyh Süleyman Efendi ise *öleng* deyişini "çayır, çimen" sözleri ile açıklıyordu 26).

"Konak, tören ve yarış çayırı": Dede Korkut kitabından birşeyler okumadan, elbette ki böyle bir konu bitirilemezdi: *"Kan Turalı bakdı gördi bu kondığı yirde kığı kuşları, turnalar turaçlar, keklikler uçarlar. Sovuk sovuk sular, çayırlar çemenler.. Selcen Hatun bu yeri görklü gördi, begendi"* 27). Bu sözlerden de anlaşılacağı gibi "çayır çemen" deyişi, Batı Türklerinde de yerleşmişti. Yukarıda yeşillik denince, Türklerin bunu, *"gök"* sözü ile tanıttıklarını göstermiştik. Dede Korkut kitabında gür ve taze çayırlıklar ise şöyle anlatılıyordu: *"...Gök-çayırun üzerine kırmızı bir otağ dikilmiş"* 28). Dün olduğu gibi, bugün de güreşler, yarışlar, tozlu topraklar üzerinde değil; çayırlar üzerinde yapılırdı.

"Kar altındaki çayır", hayvan besleyicileri için büyük bir değer taşıyordu. Karın altında göğerip, duran, çim veya çayırlar, hayvanlar için hazır ve yeşil bir yem oluyorlardı. Hayvanlar, karı ayakları ile tepip, altından çayırları çıkarıyorlardı. Kırgız Türkleri karın altında saklanan bu gür çayıra, *tebin* diyorlardı. Bu sözün, hayvanların ayakları ile *tepinerek*, çayırları karın altından çıkarmış olmaları sebebi ile söylenmiş olması çok muhtemeldir 29). Ruslar da kar altında kalmış olan çayırlara, -belki de türkçeden alınmış olarak-, *tebenevka* diyorlardı.

"Kıyak", Ortaasya Türklerinde, çim ve çayırın çeşitleri için kullanılan, bir sözdür. Moğollarda *kiyak* ve Çuvaş türkçesinde ise *heyak* şeklinde görülür 30). Kütahya'nın birçok köylerinde de sazlık yerlerde biten çayır otunun bir çeşidine, *kıyak* dendiğini görüyoruz 31).

B. "KÜÇÜK AYRIK" :

(Triticum repense) : Türkler buna yaygın olarak *ayrık otu* diyorlardı. Gerek Ahmed Vefik Paşa ve gerekse Redhouse, bu inceliğin farkına varmış ve *ayrık otu*'nu, *ayrık* deyişlerinden ayırmışlardı. 32). Yine aynı araştırıcılar, botanik icâblara uyarak, büyüğüne *"büyük ayrık otu"* demişlerdi. Aslında Arap ve Sâmi dillerinde de bu ayırış, açık olarak yapılamamıştır 33). Türkiye'deki Arabistlerimiz, lütfen bizi kınamasınlar. Çünkü Arap ülkelerinin bitki örtüleri ayrı idi. Bu sebeple de arapça deyimler arasında da, bir birlik kurulamıyordu. Yukarıda açıklamalarını verdiğimiz *sîl* ve *necîl* gibi arapça deyişler, türlü Arap ülkelerine göre değişiyorlardı. Hem büyük ve hem de küçük ayrıkları içlerine alıyorlardı. Belki Türklerdeki *çim* sözü de, *"küçük ayrık otu"*nu içine alan bir deyiş idi. Bu sebeple Türklerin ayrık çeşitleri hakkındaki bilgilerini, kaynaklarımızda geçen, ayrık adlarına göre sıralayacağız. Bu yol bize daha yararlı görünmektedir.

C. "TONGUZ AYRIĞI" :

(Andropogon schoenanthus) : Kaynaklarımızda sık sık adı geçen bu ayrık çeşidi hakkında, fazla bir bilgi verilmemektedir. Redhouse'a göre bu, *büyük ayrık* (Cynodon) idi 34). Fakat Ahmed Vefik Paşa ile diğerleri, arapça *idhhir* karşılığı üzerinde ısrarla duruyorlardı 35). Bu söz, *İbn Baytar* tercümelerinin en eski nüshalarında da geçer. Leclerc'e göre bu bir *(Andropogon)* çeşidi idi 36). En iyisi Türk

kaynaklarında bu ayrık çeşidi ile ilgili olarak verilmiş olan bilgileri değer sıralarına göre, aşağıda okuyucularımıza sunmaktır:

1. Batak sazı veya çayırı :

"Bir nevi batak sazı" tanıtması, Ahmed Vefik Paşa'nındır. 37). Yukarıda, Kırgız ve Kazan Türklerinin ayrık için, *kıyak* dediklerini belirtmiştik. K ü t a h y a 'da, Zemme, Altıntaş ve Kurtköy çivarlarında da bazı çayır otlarına, *kıyak* dendiğini biliyoruz. Derleme Sözlüğü bu çayır otunu şöyle tanıtıyordu: *"Sazlık yerlerde biten, hayvanların çok aç kalmadıkça yemedikleri, kalın ve kuruduğu zaman, yanları keskinleşen bir çayır otu"* 38). Kazan ve Kırgız bölgelerindeki bitki örtüsü, elbette ki Anadolu ile aynı değildir. Burada mühim olan, deyişler ile anlayışların benzerlikleridir. Bilindiği üzere İ b n B a y t a r tercümeleri, Anadolu Türkleri ile Türk dilinin ilim alanında yaptığı ilk sıçramalar idi. Topkapı Sarayı kitaplığındaki nüshada, bunun bir *kamış* olduğu söyleniyor 39). *Kûlân* adlı kamışa çok benziyormuş. Asım Efendi ise şöyle diyordu: *"...Hasır ördükleri ottur ki, koğalık ve hasır otu derler"* 40). Fars kültür çevresindeki anlayış da böyle idi. Ancak Leclerc'in verdiği bilgilere bakılırsa, her Arap memleketinde bu söz ayrı bir kamış veya çayırotunu karşılıyordu 41). Ama bunun bir su bitkisi veya çayırı olduğu da, bir gerçek idi. Kaşgarlı Mahmud XI. yüzyıl Türklerinin, *kamgak* dedikleri kamışa benzer yüksekçe bir ottan söz açıyordu: *"Kamgak, evlerin açık yerlerine örtülen yüksekçe*

bir ot" 42). Kaşgarlı Mahmud Türklerin bu *kamgak* otunu da, arapça *semâm* veya *sumâm* sözü ile karşılıyordu 43). Yine *İbn Baytar*'ın türkçe tercümelerinde, "bu otun, hayvanların beslenmesinde" kullanıldığı da, söylenmektedir. Ayrıca bu otun, *(Panicum dichotomum)* ve evlerin damlarının kapanmasında kullanıldığı da, Leclerc ve Forskal tarafından ilâve edilmektedir 44). Bu da bize gösteriyor ki, yalnızca Anadolu Beyliklerindeki Türklerin değil; Kaşgarlı Mahmud'un da, o çağdaki ilim kolları ile derin ilgi ve bilgileri vardı. Asım Efendi ise *sumâm* sözünü şöyle açıklıyordu: *"Sumâm, ... Yaban darısı dedikleri ottur ki semer otu dâhi derler... Darı başı ve darı ve darı sapı gibi olur. Yabanda biter. Döküp suyunu göze sıkarlar. Bedevîler ... bu otu havud, semer ve yastık içine tıkarlar"* 45). Görülüyor ki bu otların, her memlekete göre ayrı bir tefsiri vardır. Ama bu tefsiri yapanlar da, yine Türklerdir. En doğrusunu Redhouse yapıyordu. Bu arapça sözü, Osmanlı Türklerine göre *"çayır"* diye açıklıyor ve konuyu uzatmıyordu 46).

2. Boya otu :

Boya otu (?) sözü, yalnızca Ahterî ve Ahmed Vefik Paşa'nın kitaplarında görülüyordu. Ahterî, *idhhir* sözünü açıklarken, *boya otu* deyip geçiyordu 47). Paşa ise, *"Donguz ayrığı, idhhir, boya otu, bir nev'i batak sazı"*, diyordu 48). Bilindiği üzere Paşa'nın, hazine değerindeki bu çok mühim eserinde en büyük güçlük, noktasızlıktan doğuyor-

du. Bu açıklamayı doğrulamak için, şimdilik başka bir bilgi de bulamadık.

3. Mekke ayrığı :

Osmanlı kitaplarında, en çok geçen deyişlerden biridir. İbn Baytar'ın ilk türkçe tercümelerinden, Asım Efendiye kadar Türklerin yaptıkları izâhlar gelenek ve inanışlarına dayanır. Asım Efendi: *"... Arapçada idhhir ve türkçede Mekke samanı ve mekke ayrığı dedikleri nebattır... Sakıza dahi denür"* 49). Diyordu. Aslında ayrık, bol üsâreli ve hafif yapışkan bir bitkidir. Ama Ahmed Vefik Paşa daha ihtiyatlı olarak, *"Mekke ayrığı, mekke samanı, bir nevi izhir"*, diye söylüyordu 50). Aslında *Mekke samanı, (Andropogon muricatum, A. stratum)*, idi 5). Bunlar, Mekke'den gelen tohumlar idiler. Türkiye'de yoktur.

Mekke ayrığı konusunda, bizce en açık ve yerli açıklamayı yine Asım Efendi yapıyordu: *"Kûm,... Mekke ayrığı dedikleri ot adıdır. Arapça idhhir denür. Bazıları sürülmüş tarlalarda biten ota derler. Kökü ve lifi kamışa benzer. Bazılarına göre de bu kandıra otudur..."* 52). Bu izâhla da, yukarıda adı geçen, kaba "domuz ayrığı" çeşitlerine gelmiş oluyoruz. Görülüyor ki bu açıklamalara göre, bir sonuca varabilmek çok güçtür. Benzer bitkiler, birbirine karıştırılmıştır. Asım Efendi bunlara, bir açıklık getirmek istemektedir. Ama kendinden önce söylenmiş olanları da, dile getirmek zorunda kalmıştır. *Kandıra otu,* kamış *(Calamagrostis epigeios)* çeşidinden bir bitkidir. *"Künk otu"*, yalnızca Ahmed Vefik Pa-

şa'nın kitabında görülmektedir 53). *Kâbe samanı* veya *idhhir* gibi bitkilerin, türkçe adı olarak verilmiştir. Kırgız Türkleri ise, *(Andropogon schoenanthus)*'a, *"tarak-baş"* diyorlardı 54).

D. "AYRIK ÇİÇEĞİ":

(Butomus umbellatus): "Ayrık çiçeği" veya "ayrık otu çiçeği", Ahmed Vefik Paşa'ya göre, arapça *fukkâh* demekti 55). Redhouse bu arapça sözün, *(Andropogon muricatus)* çiçeği olduğu kanaatındadır 56). Bu bitki üzerinde yukarıdaki *Tonguz ayrığı* başlığı altında, geniş olarak durmuştuk. Bu iki âlim, çok bilgili kişiler idiler. Ayrıca kendi çağlarındaki ilim dallarını da çok iyi tanımışlardı. Fakat yine Redhouse, *ayrık* başlığı altında açtığı bölümde, *ayrık çiçeği* deyişinin *(Butomus umbellatus)* olduğunu yazmıştır 57). Aslında (Butomus), *çiçekli hasır otu* idi. Başkurd Türkleri de bu bitkiye, *sesekli kamış,* yani "çiçekli kamış" adı veriyorlardı 58). Yukarıdaki *tonguz ayrığı* ile ilgili bölümümüz okununca, Redhouse'un haklı olduğu görülür. İbn Baytar tercümelerinde ise, yalnızca, "bir çiçek" denilip geçiliyordu 59).

E. "BEYAZ AYRIK" VEYA "SIĞIR OTU":

(Agrostis alba, L): Delice Buğdaya yakın bir çayır otu veya ayrıktır. İbn Baytarın eski türkçe tercümelerinde, *sığır otu* ve agrostis adları ile geçer 60). *Argostis* deyişi, Arap ve Fars dillerine de girmiştir. Asım Efendi bu deyişi şöyle açıklıyordu: *"...Rumî lûgattır... Türkîde ayrık tâbir olu-*

nur..." 61). Aslında büyük ve küçük ayrık ile Tonguz ayrığı da, bu çeşit ayrık ile karıştırılmıştır. Ortaasya'da Özbek Türkleri bu bitkiye, "*suvotu, su otu*" diyorlardı 62). Altayların kuzeyindeki Şor Türkleri ise buna, *kışkın* gibi çok orijinal bir ad veriyorlardı 63).

(Agrostis canina) çeşidi için, kuzeydeki Başkurd Türkleri, *kındırak* veya *kondırak* adını verirlerdi 64). Bu bitki adı, bize Anadolu'daki "*kındıra, kandıra otu*" nun eski Türk köklerini hatırlatmaktadır. Konuyu uzatmıyalım. Çünkü Agrostis'in çeşitleri çoktur. İbrahim Hakkı Akyol, bunların hepsine birden *ayrık çimi* demek ile, en doğru işi yapmıştır 65).

F. "AYRIK KÖKÜ":

(Radix graminis): Bu, ayrığın köküdür. Ayrık kökü, birçok konularda değer kazanmış olduğundan, böyle bir lâtince ad ile anılmıştır. Bu sebeple, bazı Anadolu köylerinde ayrık otuna, boşuna *Saban kıran* dememişlerdir. Ekincileri ayrığın, kendisinden çok kökleri meşgul etmiştir. Bundan, bazı ilâçlar da yapılıyordu. Azerbaycan köylüleri, *büyük ayrık* köklerini toplayıp, yakıyorlardı. Ayrık kökünü yakacak olarak kullanma, Türklerin eski bir işleri idi. XI. yüzyılda bile Türkler, *Çim* dedikleri ayrığın, kökleri ile ocaklarını tutuşturuyorlardı 66).

NOTLAR

1. YONCA : 1). Rahmeti, *Uig. Heilkunde,* II, 2, 8. 2). *Suvarna.,* 475, 21. 3). Kaşg. Mahmud, III, 433. 4). Ayni esr., I, 431. 5). Aynı esr., III, 375. 6). *Mukad. ül-Edeb,* 299 a. 7). *Babürnâme,* 175, 8. Radlof, III, 424. 8). Aynı esr., III, 418. 9). Aynı esr., III, 417. IV, 95. 10). *Senglâh,* 242, 17. 11). Aynı esr., 144. Şeyh Süleyman, 90. 12). *Kırgız Sözlüğü,* 104. 13). Şeyh Süleyman, 309. 14). Laufer, ayn ıesr. 214. 15). İbn Mühenna, 182. 16). *Lehç. Osmanî,* 853. 17). Radlof, III, 547. 18). Laufer, 208. 19). *Bürhan,* 60. 20). Aynı esr., 446. 21). Löw, 67. 22). Leclerc, aynı esr., 1684. 23). *Malayesa terc.* (Topkapı), III, 204. 24). *Kamus,* I, 269. 25). Tomaschek, *İndo-Skyt. Studien,* 792. 26). Şeyh Süleyman, 90. 27). *Senglâh,* 144, 15. 28). *Özbek bitki adları,* 118. 29). *Kırgız Sözlüğü,* 104. 30). Redhouse, 1456 a. 31). Leclerc, 1801. 32). *Kamus,* II, 1204. 33). Kaşg. Mahmud, I, 431. 34). *Lehç. Osmanî,* 853. 35). *Senglâh,* 144. 36). Laufer, aynı esr., 209. 37). *Mukad. Edeb,* 299 a. 38). *Malayesa terc.,* III, 204 b. 39). *Kamus,* I, 598. 40). Hüseyneva, *Azerbaycan bitki adları,* II, 409. 41). Redhouse, 224 b. 42). *İbn Baytar terc.,* 209b/216b; (Leclerc, 1682). KARA YONCA : 43). *Senglâh,* 271. 44). Redhouse, 2221. *Lehç. Osmanî,* 853. 45). Laufer, aynı esr. 219. 46). *Kırgız sözlüğü,* 104. — ARI OTU: 47).

İbn Baytar terc., 222a/228b. 48). *Kamus*, II, 395. 49). Leclerc, aynı esr., 1081.

2. KOKULU SARI YONCA VEYA TAŞ YONCASI, (Melilotus) : 1). *Suvarna*, 475, 21. 2). Jukovskiy, 425. 3). *Tatar Sözlüğü*, (Rusça), I, 259. 4). *İbn Baytar terc.*, 23a/21b. 5). Löw, 96. Leclerc, 128. 6). *Lehç. Osmanî*, 642. Redhouse, 413, 481. 7). *Zah. Muradiye*, 245 a. 8). *Bürhan*, 74. 9). *İbn Baytar terc.* 87a/89a. 10). *Lehç. Osmanî*, 853. Redhouse, 2221.

3. YABAN TİRFİLİ, HENDEKUKA : 1). *İbn Baytar terc.*, (Topk.), 107. 2). *Bürhan*, 80. 3). *Lehç. Osmanî*, 753. 4). Redhouse, 809. 5). *Lehç. Osmanî*, 186.

4. ULAMA YONCA : 1). *Lehç. Osmanî*, 755. 2). Boissier, II, 165. 3). Redhouse, 2221 b. 4). Aynı esr., 1446 a. 5). *Bürhan*, 455. Löw, 227.

5. ÜÇLEME VEYA KIZIL YONCA, (Trifolium) : 1). Hezarfen, aynı esr., 258 b. 2). Redhouse, 1078 b. 3). *Bürhan*, 362. 4). Redhouse, 466. 5). *Lehç, Osmanî*, 853. 6). Redhouse, 2221. 7). *İbn Baytar terc.*, 216a/218b. 8). Leclerc, 2002. 9). Hezarfen, aynı esr., 267 b. 10). *Lehç. Osmanî*, 853. 11). Redhouse, 966b. 12). Löw, 221. 13). *Lehç. Osmanî*, 853. Redhouse, 2221a. 14). *Lehç. Osm.*, 294. 15). Hezarfen, 262 a. 16). Redhouse, 1237. 17). Hezarfen, 253 b. 18). *Lehç. Osmanî*, 162. 19). Redhouse, 2221b. 20). Aynı esr., a. yer. "UFAK YONCA" : 21). *Lehç. Osmanî*, 853. 22). Redhouse, 2221. 23). *Derleme S.*, VII, 2929. 24).

Jukovskiy, aynı esr., 423. 25). Redhouse, 2221. 26). *Özbek bitki adları*, 123.

ÇİM VE AYRIK: (BÜYÜK AYRIK), (Cynodon dactylon) : 1). *Lehç. Osmanî*, 58. 2). Kaşg. Mahmud, I, 98. 3). Aynı esr., I, 118 4). Şeyh Süleyman, 50. "— ÇİM VE ÇİMEN": 5). *Drevne Tyurskiy slovar*, 146. 6). Kaşg. Mahmud, I, 443. 7). Aynı esr., I, 338, 443. 8). Abu Hayvan, 46. 9). *Bürhan*, 197. 10). Löw, 183, 11). Löw, 168 12). Kaşg. Mahmud, I, 338. 13). *Bürhan*, 589. 14). Löw, 71. 15). Kaşg. Mahmud, I, 338. 16). Aynı esr., I, 30. 17). Şeyh Süleyman, 164. 18). *Lehç. Osmanî*, 574. 19). Aynı esr., 353. 20). *Bürhan*, 224. 21). İbrahim Hakkı Akyol, 268. 22). Aynı esr., 266. 23). *Lehç. Osmanî*, 734. Redhouse, 1597b. "—ÇAYIR VE ÇAYIR OTU": 24). *Lehç. Osmanî*, 342. 25). Radlof, I, 1246. 26). Şeyh Süleyman, 38. 27). *Dede Korkut*, 191-3. 28). Aynı esr., 76-4. 29). Radlof, III, 1120. 30). Radlof, II, 710. 31). *Derleme S.*, VIII, 2854.

KÜÇÜK AYRIK VEYA AYRIK OTU: (Triticum Repense) : 32). Redhouse, 293b. 33). Löw, 71, 84. — "TONGUZ AYRIĞI VEYA DOMUZ AYRIĞI": 34). Redhouse, 293b. 35). *Lehç. Osmanî*, 58. 36). Leclerc, 451. 37). *Lehç Osmanî*, 58. 38). *Derleme S.*, VIII, 2854. 39). *İbn Baytar terc.*, (Topkapı), 6. 40). *Bürhan*, 503. 41). Leclerc, 29. 42). Kaşg. Mahmud, I, 475. 43). Aynı esr., I, 395. 44). Leclerc, 453. 45). *Kamus*, IV, 208. 46). Redhouse, 629. "4. BOYA OTU VE MEKKE AYRIĞI": 47). *Lehç Osmanî*, 31. 48). Aynı esr., 58. 49). *Bürhan*, 345. 50). *Lehç. Osmanî*, 776. 51). Redhouse, 1185. 52). *Bürhan*, 508, 53). *Lehç. Osmanî*, 738. 54). *Kırgız Sözlüğü*, 709.

"AYRIK ÇİÇEĞİ": 55). *Lehç. Osmanî*, 58. 56). Redhouse, 1391b. 57). Redhouse, 293. 58). *Başkurd Sözlüğü*, (Rusça), 9. 59). Leclerc, 1692. "— BEYAZ AYRIK VE SIĞIR OTU": 60). *İbn Baytar terc.*, (Topkapı), 77. 61). *Bürhan*, 69. 62). *Özbek bitki adları*, 117. 63). Radlof, II, 836. 64). *Başkurd Sözlüğü*, 7. 65). İbrahim Hakkı Akyol, aynı esr., 267. "— AYRIK KÖKÜ": 66). Kaşg. Mahmud, I, 338.

XIV.

BÖLÜM

KÜMES HAYVANLARI

Anlaşıldığına göre tavuk ve horoz gibi hayvanlar, süt ve et hayvanlarından biraz daha geç bir çağda evlileştirilmişlerdi. Yumurta ihtiyacı için tavuk beslemek, -biraz da hareket hâlinde olmayan yerli çiftçilerin ekonomik bir mecburiyeti idi. Türkler, kümes hayvanlarını beslemeğe ne zaman başladılar? Tabiî olarak bu suale hemen bir cevap bulmak, hem güç ve hem de gereksizdir. Hele bu konu üzerinde, daha önce hiç kimse tarafından durulmamış ise. Dünyada ilk olarak, kümes hayvanı beslenmesi nerede başladı? Veya Türkler kümes hayvanlarını beslemeği kimlerden öğrendiler? Bu gibi suallerin hâlledilmesine şimdiden girmek, bizce ilmî bir yol ve metod değildir. En iyisi, bilinenlerden bilinmeyenlere doğru gitmektir. Ana konu üzerinde hiçbir bilgiye sahip olmadan, -bazı batılı bilginlerin yaptıkları gibi-, hemen köklere inme, bizim metodumuz ve yolumuz olmayacaktır. Aslında bu meselenin derin olarak ele alınma yeri de burası değil; *"Türklerde ev hayvanları"* adlı geniş eserimiz olacaktır.

I. TAVUK VE HOROZ :

1. Türklerin tavuk hakkındaki ilk bilgileri :

Türkçe yazılmış kaynakların görülmesi ile birlikte, tavuk'tan söz açılmağa başlanmıştır. Tabiî olarak Göktürk yazıtları gibi devlet âbideleri konu bakımından, tavuk ile ilgilenmemişlerdi. Konuya girmeden önce, burada Ahmed Vefik Paşa'nın büyük kişiliğini anmağı da bir vazife sayıyoruz. Bugün bile Türkiyemizde Ortaasya köklerine kadar inme metodlarımız henüz daha gelişmemişken, Paşa o çağda bu jenetik metodu nasıl tatbike cesaret edebilmiştir? Bu, Ahmed Vefik Paşa'yı büyülten ve ebedileştiren bir sebepdir. Ahmed Vefik Paşa, *"Lehçe-i Osmanî"* sinde, *"Kadim Türk, tahaku"* dedikten sonra, *"Takuk, taguk"* şekillerinden yola çıkarak, bugünkü *tavuk* sözümüze erişmektedir (S. 519). Çünkü Paşa, eski Anadolu'da yazılmış türkçe kitaplarda da *tavuk*'a, eski Türklerde olduğu gibi *dakuk, taguk* dendiğini çok iyi biliyordu. Paşa'nın, bugünkü Tarama Sözlüğü'nün erişemediği, kaynak ve deyişlerden de haberi vardı. Aslında Çağatay sözlükleri birçok kaynaklardan, eski Anadolu Türk Kültürü'nün tesiri altında kalmış eserlerdi. Buna örnek olarak *"Senglâh Sözlüğü"*nü verelim. Gerçi bu eser, şimdiye kadar bir Ortaasya Çağatay sözlüğü şeklinde tanıtılmıştı. Halbuki bu kaynağın *"İlâç bitkileri"* ile ilgili bölümleri incelenirse, - çok derin ve köklü olarak -, Eski Anadolu Türk kültürü ile tesirlenmiş olduğunu görebiliriz. Bu sebeple aynı sözlüğün içinde, Batı Türklerinin *tağuk* ve

Doğu Türklerinin ise, *tahakuy* sözleri, yanyana görülüyorlardı (S. 152, 157). Bu sebeple Ortaasya Anadolu'dan uzakta kalmışolsa bile, eski Anadolu ile Mısır ve İran Türkleri arasında sıkı kültür bağları devam etmişti.

Eski Türklerde tavuk sözünü, *Taguk, takuk, takagu* ve *takigu* diye söylüyorlardı. Anlaşıldığına göre *Taguk* ve *takuk* sözleri, biraz daha geç çağlarda, -gelişme yolu ile- olmuş bir şekil idi. Uygur Türklerinin yazılı kaynaklarında tavuğa, daha çok *takıgu* adı veriliyordu. Elbette ki Uygur eserlerinin de, eski ve yeni olanları vardı. Fakat Uygur yazısı ile yazılmış bütün eserlerde, tavuğa *takıgu* denmiş olması, Doğu Türkleri'nde *"Kümes hayvanları kültürü"* içinde bir birliğin var olduğunu gösterir.

"Çin Kümes hayvancılığı ve Türkler" :

"Arıcılık ve bal" ile ilgili bölümümüzde, Türklerin Çin ile olan münasebetleri üzerinde durmuştuk. Buda dinine göre, diğer hayvanlar gibi tavuğu kesip yemek de yasaktır. Fakat Uygur Türkleri Beş Balık yaylasında, Buda dininin bu kaidesine pek fazla uymamışlardı. Nitekim M.S. 983-85 yılları arasında, Uygur Kağanı'nın otağına giden Çin elçisi Wang Yen-t'ê bu durumu görmüştü. Çünkü Uygur kağanı, ona, günde bir koyun kestirmişti.

Ama Buda dini ile ilgili türkçe kitaplarda, Uygur Türkleri veya din adamları, bir tavuk öldürüp yediklerinden dolayı, duydukları üzüntüyü de

dile getirmiyor değillerdi: *"Takıgu ölürgüçi boltım erser"*, "Eğer tavuk öldüren bir kişi oldu isem" 1).

XI. yüzyıl Türklerinde durum biraz daha değişiyordu. Türkler, tavuğa *takagu* demeğe başlıyorlardı. Kaşgarlı Mahmud'un eserinde sözü geçen Türkler, daha çok Ortaasya Türkleri idiler. Bunları Selçuk Türkleri ile karıştırmak doğru değildir. Zaten Kaşgarlı Mahmud, *"Batı Türkleri"* bölümünde, Oğuz ve Türkmeu kesimlerinde durumun nasıl geliştiğini, bize açık olarak göstermektedir 2). Batı Türkleri'nin güçlü ve soylu bölümü olan Oğuzlar bu çağda bile, tavuğa *takuk, taguk* diyerek. diğer Türklerden ayrılmağa başlamışlardı.

"Tavuk sözünün kökleri" üzerinde burada derin olarak durmayacağız. Ama bir gerçeği söylemeden de geçemiyeceğiz: Moğollar da tavuğa *takiya* derlerdi. Örnek olarak, Moğol dili ile kültürünün en eski kaynağı olan "Moğolların Gizli Tarihi"nde de bu sözü görüyoruz. Fakat mühim olan nokta şu idi: Tavuk, Moğolların bu eski kaynağında bir kümes hayvanı olarak değil; bir takvim devresi olarak geçiyordu. Bu kaynakta *Takiya cil* sözü, yani "Tavuk yılı" anlayışı ile görülüyordu 3). Moğolların bu eski söyleyişleri, Çingiz Han'dan sonra çok daha batıya yayılmalarına rağmen, unutulmamıştı. Harezmşah devleti çağına ait eserlerde, -o çağın türkçesi ile yazılmış- *tişi tavuk* sözünü görüyoruz. XVI. yüzyılda ise, bu türkçe deyişin karşısına moğolca, *eme taki*'a sözü konmuştu 4).

"Tawuk, ta'uk" şeklinde, bir yazılış ve söylenişin ilk defa, H a r e z m ş a h l a r Türk kültür çevresinde başlamış olmasının da ayrı bir değeri vardır. Çingiz Han'dan sonra A n a d o l u 'ya büyük kitleler halinde gelen *"Harezm göçmenleri"*nin, Anadolu üzerinde yaptıkları kültür tesirleri üzerinde ise hiç durulmamıştır. A n a d o l u ile H a r e z m ş a h Türk kültürleri arasındaki bu yakın benzerliğin sebepleri nelere dayanıyordu? Türk kültür tarihinin, çözülmesi gereken en mühim meselelerinden biri de budur.

A n a d o l u 'da *tavuk* şeklinde gelişen bu söyleyişi, yalnız Anadolu ile sınırlamak da doğru değildir. *Tavuk, tauk* deyişi, Çağatay türkçesinden başlıyor, kuzey-doğuda Altay Türklerinde gelişerek, Kırgız ve Kazan Türklerine kadar uzanıyordu. Bu geleşmeyi, R a d l o f 'un sözlüğündeki örneklerden açık olarak öğrenebiliyoruz 5). *Touk* şeklinde olgunlaşan diğer bir gelişme ise, çok kuzeydeki Türklerden başlıyor ve Azerbaycan Türklerinde, *toyuk* deyişine bürünüyordu. Kuzeydoğu A n a d o l u 'da ve E r z u r u m 'da ise bu söyleniş, *"Soyuk-toyuk"* gibi tekerlemelerde bile görülüyordu. Bu gelişmeyi de Radlofun sözlüğünden rahatlıkla izleyebiliyoruz 6).

Eski A n a d o l u 'da söylenen *takuk, dakuk,* sözleri ise herhalde başlangıçlarını, U y g u r yazısı ile yazılmış *"Oğuz Kağan destanı"* ile birlikte, aynı kaynaklardan alıyordu. Bilindiği üzere O ğ u z K a ğ a n, oğulları arasında ok atışı yaptırırken, bir direğin başına bir *"kümüş takuk"*, yani gümüşten yapılmış bir tavuk figürü veya heykeli koydurtmuştu 7).

Taguk sözü, Anadolu Türkleri ile çok yakın kültür bağları olan, Mısır Türklerinde de görülüyordu. Bunun yanında Avrupa'daki Kuman Türkleri arasında da tavuk sözü, yine Anadolu'da görüllüğü gibi, *tavuk, tavox* şeklinde gelişiyordu 8).

Netice olarak diyebiliriz ki, tavuk bütün Türk kavimlerinde, tavuk idi. Kırgız Türkleri bile, *"Bununla tavuğu bile korkutamazsın"*. diye söyledikleri atasözlerinde tavuğa, yine *took* diyorlardı 9). Bunun yanında ünlü hükûmdar Babür *Vekâyi* adlı eserinde, tavuk çeşitlerine geniş bir yer verirken, tavuğa, yine *tavuk* diyordu 10). Tavuk üzerinde daha fazla durmadan, onu tamamlayan horoza geçelim.

2. "Horoz" ve Türkler:

Aslında Horoz, Fars köklü bir sözdür. Bu deyişin Türkler arasına ne zaman ve hangi yol ile girdiğini, biraz daha aşağıda açıklamağa çalışacağız. Anlaşıldığına göre Türkler başlangıçta kümes hayvanları, ile kaz, ördek ve keklik gibi kanatlı hayvanları, *"erkek"* veya *"dişi"* cinsiyetlerine göre, birbirlerinden ayırd ediyordu. Örnek olarak Harezmşahlar çağında keklikler de, *er* ve *tişi keklik* diye, cinslerine göre ikiye ayrılıyordu 11). Aynı kaynaklarda *tişi tavuk* deyişi de sık sık görülüyordu. *Tavuk* sözü horoz, *dişi tavuk* da bizim bildiğimiz tavuk mu idi? Görülüyor ki, ister tavuk, veya isterse civciv olsun, tavuk cinsini tanıtan ve en başta gelen söz, Türklerde *tavuk* idi. *Horoz*, daha sonraki Batı Türkleri

tarafından benimsenmiş ve alınmış bir Fars deyimidir. Daha çok Oğuz ve Türkmen kesimleri arasında yayılmıştır. Nitekim Kaşgarlı Mahmud da bu gerçeği belirtmişti. Yine aynı kaynak, diğer Ortaasya Türklerinin Horoza, halâ *erkek takagu* dediklerini yazmaktan, kendini alamamıştır 12). Aynı anlayışı, bugünkü Tarançı Türkleri de benimsemekte ve horoza şimdi bile *erkek tauk,* yani erkek tavuk demektedirler 13). Bilindiği üzere Türkler hayvanların erkeğine *aygır* derlerdi. Bu sebeple bazı Kırgız Türkleri de Horoza, *aygır tauk* demişlerdir 14). Acaba Kırgız Türkleri bu deyişi, benzeştirme yolu ile mi yapmışlardı? Yoksa bu söyleyiş de, bir tarih temeline mi dayanıyordu? Çünkü Türkler, yaygın olarak *aygır* sözünü, kuşlar ve kanatlılar için kullanmazlardı. Nitekim Altay ve Teleüt Türkleri horoz için, -yine aynı Türk anlayışına dayanmakla beraber-, başka bir söz türetmişlerdi. Onlar ise horoza, *kuştung erkeği,* yani, *"Kuşun erkeği"* diyorlardı 15). Moğol kavimlerinin söyledikleri de, Türklerinkinden pek ayrılmıyorlardı. Onlar da Horoza, *ere takiya,* yani *"er-tavuk"* diyorlardı. Görülüyor ki konu deşildikçe, genişlemektedir.

Ama Oğuz ve Türkmen kesimleri, Batı ile ilişkiler kurduktan sonra, *horoz* deyişini alıp kullandılar. Bu, daha önce Türklerin horozu tanımadıkları hakkında bir bilgi olarak gösterilemez. Tavuğu tanıyan bir kavim, nasıl olur da horozu tanımazdı!

1977 — Birinci Basılış — F. 26

3. Batı Türklerinde, "er-tavuk" yerine "horoz" denmeğe ne zaman başlandı?

Batı Türkistan veya sınırlarında yerleşen Oğuz ve Türkmenler, yerli halktan yeni Fars, yani, *"Soğd ve Tacik"* kültür unsurları almağa başlamışlardı. *Horoz* sözü de, Türklerin batıya kayma sıralarında öğrenip, söylemeğe başladıkları bir kültür sözü olmalıdır. Fakat bu bölge İran toprağı değil; Ortaasya içinde bulunan kültür çevrelerinden biri idi. Ortaasya'da farsça konuşan yerli Taciklerin *horoz* sözü, türkçeye girince Türkler tarafından, *koroz* veya *koras* şekline sokulmuştu. Kırgız Sözlüğü'nü türkçemize çeviren sayın Abdullah Taymas, Yudahin'in *horoz* veya *koroz* sözünü farsça bir köke bağlamasına üzülmüş ve yazdıkları bir notta da, şöyle demişlerdi: *"...Farsçada bir hurus sözü varsa da, bu durum, türkçedeki koroz'un türkçe olmasına engel olamaz. Kimbilir, belki farsçadaki hurus, türkçedeki koroz'un bozulmuş bir şeklidir. Delillerimiz şunlardır:*

1) İdil boyunda yaşayan ve farsçanın tesirlerinden çok uzakta bulunan Mişer Türkleri de horoz için, koraz demektedirler.

2) Radlof sözlüğünde de bir koras sözü vardır ki, Baraba ve Uygur ağızlarında da bunun, horoz anlayışına kullanıldığı yazılmaktadır 16).

Sayın Abdullah Taymas'ın bu duygusuna hak veriyoruz. Fakat Türklerde *Koros,* sözü biraz daha geç zamanlarda görülmüştü. *Koras* ise, *"Uygur-*

ca-Çince Sözlük, 29b" de bile, görülen bir sözdür. Fakat bu sözlük, oldukça geç zamanlarda yazılmış bir kaynaktır. Radlof'un da gösterdiği gibi, bu sözlüğün bazı yerlerinde horoz sözü, yanlış olarak *kolas* şeklinde de yazılmıştır: (2,552). Ayrıca bu sözlükte bütün erkek kuşlar da, *kolas* deyişi ile tanıtılmıştır (2,590) Kırgız Türkleri sülün'e *kırguul* adı verirlerdi. Erkek sülün için ise, *Koroz kırguul* derlerdi 17). Kara Kırgızlarda ise sülüne, yalnızca *koros* denirdi 18). Görülüyor ki Türk ülkelerinin derinliklerine gidildikçe, deyiş ve tanıtmaların pek fazla incelikleri kalmamaktadır. Tabiî olarak dışarıdan gelmiş olan kültür sözlerinin! Bizim *horozlanmak,* yani kurum satmak, kendini beğenmek gibi deyişlerimiz, Kırgız Sözlüğü'nde de vardır (S. 489).

Bizce önemli olan nokta daha başkadır. Harezmşahlar çağının bir sözlüğü olan *Mukaddimet-ül-Edeb*'de, horozun daha çok *er-tavuk* sözü ile karşılandığını yukarıda belirtmiştik. Harezmşah kültür çevresinin, sonradan Anadolu'ya gelen Harezm göçmenleri sebebiyle büyük bir değer taşıdığını da yukarıda belirtmiştik. Öyle anlaşılıyor ki bu kaynağa, başka kaynaklar ve daha çok Tacik kültür tesirleri altında kalmış Türk kesimlerinin sözleri de karışmıştı. Aynı kaynakta, *tavuk* ve *er-tavuk* gibi öz türkçe sözlerin yanında şöyle bir cümle de görüyoruz: *Horos tezgendi makianiga,* "Horoz, tavuğu için döndü" 19). Burada hem *horoz* ve hem de *makian* yabancı sözlerdir. Burada tavuk karşılığı olarak kullanılan Tacikce söz *makian,* sonraki çağlarda, örnek olarak Kırgız Sözlüğü'nde de görü-

lecektir. Fakat *makian,* Anadolu'ya kadar uzanamıyacaktır.

Türkler Horoz ile çok ilgilenmişlerdir. İbikli birçok kuşlara da, bu adı vermişlerdir. Babür de, *Vekâyi* adlı eserinde horoz çeşitleri üzerinde durmuştur 20). Batı Türkleri ise *horoz* deyişini iyice benimsemişlerdir. Avrupa'daki Kuman Türkleri, Anadolu gibi *horoz* deyip geçmişlerdi 21). Mısır Türkleri ise, bazan *horoz* ve bazan da kuzeydeki Kıpçak kardeşlerine uyarak *horaz, horas* demişlerdi 22). Yalnız *koraz* sözünün, Anadolu'ya kadar inip inmediği konusunda, biraz şüphemiz vardır. Derleme Sözlüğünde "gururlanma" karşılığı olarak kullanılan *korazlanmak* veya *kerezlenmek* deyişleri de ayrıca incelenmelidir.

Kümes hayvanlarının sonraki çağlarda, dışarıdan gelen ve verimli birçok çeşitleri de vardır. Altay Türklerinde görülen ve horoz için söylenmiş olan, *petik ve pödük* sözleri ise, rusçadan girmiş sözler olmalı idiler 23). *Kuçat* da, Türklere rusçadan girmiştir 24). Kitabımızın yayınlanmasından sonra herhangi bir iddia ile karşımıza gelinmemesi için, bunları burada söylemekte bir fayda görüyoruz. Çünkü bütün kaynaklar, bizim kontrolumuzdan geçmiştir. Fakat Karaim Türk ağzında görülen ve horoz karşılığı olarak kullanılan, *kogut* sözü hakkında, burada fazla birşey söyleyecek durumda değiliz 25).

Anadolu Türkleri kültür çevresinde ise horoz, her zaman için horoz idi. Derleme Sözlüğü'ndeki sözlerin çokluğu da bizi aldatmamalıdır. Örnek

olarak Anadolu'da bir yaşındaki horoz için kullanılan *bıdanaz* sözü, diğer acemî hayvanlar için de söylenen bir söz idi. Fakat Anadolu'da söylenen sözler arasındaki ö t e ç deyişi gerçekten çok güzeldir ve üzerinde durulması gereken bir Türk kültür sözüdür.

4. "Horoz ötüşü":

Anadolu'da ve diğer Türklerde de horoz ötüşü, bir kuş ötüşüdür. Ancak Derleme Sözlüğü, "h o r o z ö t m e s i" için sık sık, bir *banlama* sözü derlemiştir. Bu değerli sözlüğe göre *banlamak, bannamak,* sözleri, A n a d o l u 'da epey geniş bölgelerde yaygın olarak söylenmektedir. *Banlama*'nın ne demek olduğunu öğrenmek isteyenler, lütfen D e d e K o r k u t 'un şu sözlerini hatırlasınlar: *"Sakallı Tat eri banladukta"*. Öyle anlaşılıyor ki Türklerin Ortaasya'da iken, islâmiyeti kabul etmelerine rağmen, e z â n ı yine de Tacikler okuyorlardı. Türklerde sakal bırakma geleneği bulunmadığından, Tacik müezzinlerinin sakalları da, Türklere biraz garip geliyordu. *Banlamak,* O ğ u z çağında, ezân okumak mânâsına kullanılıyordu. Ama Anadolu Türklerinde, horozun çıkardığı başka sesler de vardı. Anadolu'da görülen *kığırmak* veya *kakkılamak* gibi deyişler, biraz da benzeştirme ve yakıştırma yolları ile yapılmıştır. Bununla beraber Ortaasya'daki Tarançi Türkleri de, horozun çıkardığı bu seslere, *kışkır, kışhir* diyorlardı 26).

5. Horozu enemek ve iğdiş yapmak :

Horozu, niçin ve nasıl iğdiş yapar ve enerler? Bu konuda hiç bir bilgimiz yoktur. Mütercim Asım Efendi *Kamus*'da arapça *el-ma'l* sözünü açıklarken şöyle der: *"... enemek; insanda hadım etmek ve horuzda ımlık etmek tâbir olunur". Imlık* ve *emlik* sözleri üzerinde, ayrıca duracağız. Bizim için önemli olan *Derleme Sözlüğü*'ne göre, Anadolu'nun bir çok yerlerinde de enenmiş horozlara *ıblık* denmesidir. Böylece, Anadolu'daki bir kültür sözünün olsun, Türk kökleri üzerine eğilmiş oluyoruz.

6. Horozun ibiği ve mahmuzu :

Ibik sözünün de aslı türkçedir. Harezmşahlar Türk kültür çevresindeki kaynaklar, horozun ibiği için, *horos yüpügi* diyorlardı 27). Azerbaycan Türklerinde ise bu, *pipik* olmuştur 28). Kaşgarlı Mahmud ise, XI. yüzyılda Türkler arasında horoz ibiğine, *takuk yalığı* dendiğini yazmaktadır 29). Yalnız bu çağdaki Türklerde *yal, yalıg* sözleri, at veya arslan yelesi için kullanılan deyişlerdi. Ayrıca horozun kâkülleri ile ibiğini de, birbirine karıştırmamak gereklidir. Nitekim Harezmşahlar Türk kültür çevresine ait kaynaklar, horozun alın saçları için şöyle diyorlardı: *"Alın saçı töküldi korosnıng"*, yani, horozun alın saçları döküldü 30). Yine aynı kaynak yukarıda belirttiğimiz gibi, horozun ibiğine *horos yüpügi* diyordu. Aynı kaynağa daha sonra yapılmış ilâvelerde ise ibik karşılığı olarak, moğolca *bokta* deyişi veriliyordu. Bilindiği üzere Moğol kadınlarının başlarına giydikleri *bokta, bok-*

tak, içleri ağaçla desteklenmiş, uzun şapkalardı. *Mukaddimet ül-Edeb*'de verilen *boktatu horos* sözü, horoz ibiği değil de; "ibikli horoz" anlayışını karşılamış olması, daha doğru olsa gerektir 31). Anadoluda ibik için söylenen *kakart, kalpak* gibi deyişler kanaatımızca, yakıştırma sözlerdir. Eski türkçede *yübük* şeklinde görülen i b i k, Çağatay türkçesinde de *öbük* idi. Nitekim Şeyh Süleyman ve Radof Sözlüklerine göre, başlarında tac bulunan *hüdhüd* kuşuna da, *öbük* denirdi 32). *İbibik* kuşu da, adını buradan almış olmalı idi. Ahmed Vefik Paşa bu gibi tepeli tavuk ve kuşlara, *depelü* deyip geçmiştir 33). Derleme Sözlüğü'nde i b i k anlayışında görülen *kunkul, kukul* gibi Anadolu sözleri ise, farsça *kâkül* sözünden bozulmuş olmalıdır.

"Kepez" de, kuşların başlarındaki perçem için Türkler tarafından çok söylenen bir sözdür. Mütercim A s ı m Efendi, farsça *pub* sözünü açıklarken şöyle diyordu: *"Kâkül-ü murgan (kuşlar kâkülü) mânâsınadır. Yani kuşların tepesinde perçem tarzında olan bir tüy ki, türkîde kepez derler".*

"Tulga, tugulga" da, kuşların tepesinde bulunan tüyler için söylenmiş deyişlerden biridir. Ortaasya'nın oldukça kuzeyinde bulunan bazı Türk kesimlerinde i b i ğ e, *toulga* dendiğini de yine Radlof'un sözlüğünden öğreniyoruz 34).

"Horozun ayağındaki mahmuz" da, konumuz içindedir. Kümes hayvanları hakkında bu kadar geniş ve ayrıntılı bilgileri olan Türklerin, herhalde derin bir kültür geçmişleri olmalı idi. *Mahmuz* sözü,

dilimize çok sonradan girmiş, yabancı bir sözdür. Kaşgarlı Mahmud, *suyagu* sözünü açıklarken, *"Horozun ayağındaki mahmuz"* diyordu 35). Görülüyor ki Türkler, XI. yüzyılda horozun mahmuzu için söylenen bir deyişe bile sahip idiler. *Derleme Sözlüğü*, Anadolu'nun bir çok yerlerinde "Av kuşlarının mahmuzu" için, *soya* dendiğinide belirtiyordu. (B. Bk.). Kırgız Türkleri ise, -"çam ağaçlarının dikenleri ile keçe bizine", - *soyan* diyorlardı. Paassonen, *Çuvaş Sözlüğü*'nde, Çuvaş Türk kesiminin horoz mahmuzuna, *avdan-kaçı* dediklerini ve bunun da türkçe "kanca" sözünden gelmiş olma ihtimali üzerinde durmuştu 36). Bu sonuncu iddiayı, biraz şüpheli görsek bile, verdiğimiz diğer örnekler bize göstermektedir ki, Türk dünyasında bu konuda da bir benzerlik vardı.

II. KÜMES, KULUÇKA, CİVCİV :

1. Türklerde "tavuk kümesi" ve "tüneği anlayışı" :

Aslında tavuk kümesi bir nevi kuş yuvasıdır. Gerçi bizim *yuva* sözümüz, Ortaasya'da da *uya* şeklinde, çok yayılmış ve yerleşmiştir. Fakat her kuşun yuvası, bilhassa alıcı kuşların yuvası, aynı deyişle adlandırılmamıştı. Örnek olarak Kırgız Türkleri, alıcı kuş yuvasına *tuur* derlerdi. Harezmşahlar çağında, ağaçtaki kuş yuvalarını, *"yıgaçta kuş evi"* diye tanıtan belgelerimiz de yok değildir. Çok daha başka bir anlayış karşılığı olarak, Anadolu'da da *kuşevi* deyişi kullanılırdı. *Kuşevi*, bir kümes değildir.

Güvercin ve buna benzer kuşların beslendiği bir yerdir ve kuşlar için yapılmıştır. Görülüyor ki yalnızca kümes hayvanları beslemek de, Türklerin eski bir tutkusu idi. Mısır Türklerinde de *kuşçuluk* çok yaygın idi. Bu kültür çevresinde yazılmış kaynaklarda, "kuşların yuvalarını bırakıp gitmelerine, yani tezmelerine", *keynedi* ve kuşevlerindeki kuş pisliklerine de, *arık* adı veriliyordu 37).

"Kuşçuluk", kümes hayvancılığının ayrı bir koludur. Bu sebeple konuyu çok daha geniş olarak ele almak gereklidir. Belki de kümes hayvancılığının kökleri kuşçuluğa dayanıyordu.

"Kümes" sözü kanaatımızca türkçedir. Nitekim Dede Korkut kitabında da, düşman tarafından talan edilmiş Oğuz beyinin yurdu için, şöyle deniyordu: *"Tavık kümesine, sığır tamına dönmüş..."* Sığır damı, burada "sığır ahırı" aniayışında kullanılmıştır. Dede Korkut kitabı, insan ile hayvanın oturak yerleri arasındaki ayrılığa da işâret ediyordu. Kümes sözü üzerinde burada daha fazla durmayacağız.

"Tünek", Türklerde kümes karşılığı olarak kullanılmış, en yaygın bir deyişdir. Tünek, *tün*, yani gece sözünden yapılmış, "geceyi geçirecek yer" anlayışınadır. Bu söz, eski Anadolu'da yazılmış türkçe kitaplarda daha çok, *dünek* şeklinde geçmektedir. Tarama Sözlüğü'nde dünek ile ilgili çok geniş ve seçme örnekler bulabiliyoruz 38). XV. yüzyılda yazılmış Hayat ül-hayvan'ın türkçe tercümesinde, *"tavuk korkaklığından yüksek yerde düner"*, deniliyordu. XVI. yüzyılda yazılmış bir başka türkçe

kitapta da, *"Dünle düneğinde, kaba avazlu horoz öttükte"*, deniyordu. Gece anlayışına gelen *dün* ile *dünek*, burada şuurlu olarak birbirinden ayırd edilmişlerdi. Kuş yuvası: *"Kuş konduğu ve dünediği yer"*. Yırtıcı hayvan ini: *"Yırtıcı canavarlar düneği"* idi. İnsanların konup geceledikleri yer: "Dünek konak" idi. Eski Anadolu'da yazılmış eski türkçe kitaplarda, bunlara benzer farsça ve arapça yakın karşılıkları da bulabiliyoruz. *Tünek* eski Türkçede zindân anlayışına geliyordu 39). Gerek Kaşgarlı Mahmud ve gerekse Kutadgu Bilig'de, *tünemek* ise, eski türkçedeki, "gecelemek" karşılığı olarak söylenmekte idi. Görülüyor ki Anadolu'da kümes anlayışı ile olgunlaşan tünek sözü, biraz daha geç çağlarda gelişmiş ve genişlemişti.

"Tavukluk", -kuzeylerde yaşayan Tobol Türklerinde-, kümes için açık ve seçik bir söz halinde söyleniyordu 40). Altay dağlarının kuzeylerinde yaşayan Türkler ise, kümese daha açık bir dil ile, *kuş kerpezi* diyorlardı 41). Bunların yanında, Çağatay türkçesindeki *ketek* sözü ile, Kazan ve Tobol Türklerinin kümes karşılığı olarak söyledikleri *kitek* sözleri de vardır ki, bunları açıklığa kavuşturabilmek için, henüz daha yeterli bir bilgiye sahip olamadık 42).

Anadolu'da kümes için söylenen *çivlik, kötez, tülenk* ve buna benzer sözler, kök bakımından türkçe görünmektedirler. *Pin ve pinez* gibi deyişleri ise, yabancı kültür tesirlerinde aramak gereklidir. Elbette ki her kültür, dışarıdan birşeyler alıp,

onları kendine benzeştirdikçe daha çok gelişme imkânı bulabilmiştir.

2. Kuluçka ve folluk :

Hayvan adları ve kümes gibi şeyler, kültür ve gelenek sahibi olan kavimlerin, araştırma konuları arasındadırlar. Fakat bunların ayrıntılarına inildikçe, bilgiler azalmaktadır. Bu sebeple, açık neticelere gitmek de güçleşmektedir. Aslında Türkler de diğer kavimler gibi, beslenme ile ilgili bu vasıtalarda, - daha yeni ve daha verimli olanları seçme konusunda -, çağdaşlarından geri kalmamışlardır. Bu sebeple komşu kültürlerden edindikleri yeni bilgiler, Türklere yabancı ad ve deyişler ile birlikte gelmişti.

"Kuluçka" ne demektir? Radlof'a göre *kuluçka* sözü türkçeye, I s l a v dillerinden gelmişti 43). Belki Kazan gibi Türklerin kuzey kesimlerinde, Islav tesirleri düşünülebilirdi. Fakat Anadolu'da böyle bir tesirin söz konusu olabilmesi, oldukça güçtür. Eski A n a d o l u 'da yazılmış türkçe kitaplarda, *kulaçka, kuluçka* sözlerini görmüyor değiliz. Bunların yanında kuluçkayı, *gülükse, külükse* diye yazan türkçe kitaplarımız da yok değildir. Bu deyişler ile ilgili örneklerin çoğu, Tarama Sözlüğünde hep bir araya getirilmiştir. (B. Bk.). Bundan da anlaşılıyor ki, eski Anadolu'da kuluçka ile ilgili yerli bir gelenek vardı. Fakat bu konuda bir sonuca varabilmek için burada yeterli bilgimiz yoktur. Çoğu zaman Anadolu'nun tesirleri altında kalan Kırım Türkleri de, kuluçkaya, *kulosa* diyorlardı 44).

Anadolu'da söylenen *gurk, gürk, gülk, kurk* gibi sözlerde ise, İran kültürünün izleri görülüyordu. Çünkü farsçada kuluçka, *kürük* demektir. Fakat *Derleme Sözlüğü*'ndeki, *kulluk, küllük, külük* sözleri üzerinde de ayrıca ve dikkatle durulmalıdır. Çünkü eski Anadolu'da görülen *gülükse, külükse* sözleri ile bir ilgisi bulunabilirdi. Burada Folluk hakkında da, fazla birşey söyleyecek durumda değiliz. Anadolu'da folluk karşılığı olarak kullanılan *pingel, pindek, pungal* gibi sözlerde, Ortaasya'daki Tacik ve İran kültürünün izleri hissedilmektedir. Derleme Sözlüğü'ne göre Anadolu'da, "tavukların tünemesi için kümese uzatılan ağaca", *düneklik (tüneklik);* tavuğun tüneğe çıkmasına da *tarlanmak* deniyordu.

3. Tavuk yavrusu, civciv ve piliç :

Bala sözü, Türkçenin en eski çağlarından beri, kuş ve hayvan yavrusu karşılığı olarak kullanıla gelmektedir. Hatta Kaşgarlı Mahmud, bize şöyle bir atasözü bile vermektedir: *"Kuş balası kusınçıg, ıt balası ohşançıg"* 45). Başka bir yerde de, *bala tarmaklandı,* yani "kuş yavrusunun pençesindeki tırnaklar iyice olgunlaştı ve belirlendi", diyordu 46). Diğer bir yerde ise, *kuş balaladı,* yani "kuş yavruladı", diyordu 47). Görülüyor ki XI. yüzyıl Türklerinde *bala* denince, ilk hatıra gelen şey kuş yavrusu oluyordu. Bu deyişlerin olgunlaşmasında, alıcı kuşların evde beslenmesinin de, mühim bir rolü olmalı idi. Uygur Türklerinde nedense *bala* sözüne rastlamıyoruz. Bu sebeple *bala*'nın, Or-

taasya Tacik kültür tesiri ile olup olmadığı hakkında, şimdiden açık olarak birşey söyleyemiyoruz. Daha sonra Avrupa'da yayılıp, yaşamış olan Kuman Türkleri de, civciv ve piliç için *balaçuk* diyorlardı 48).

"Tavuk palazı", daha yaygın bir Türk deyişi idi. Altaylardaki Teleüt ve Lebed Türkleri bile civciv için, *taak palazı* diyorlardı 49).

"Civciv" sözünü de daha eski Türk köklerine indirebileceğimiz kanaatı bizde doğmaktadır. Gerçi Yudahin, *Kırgız Sözlüğü*'nde, Kırgız Türklerinde civciv ve piliç karşılığında kullanılan *çöçö* deyişinin, Fars kökünden gelebileceğini düşünmüştür 50). Fakat Fars ve İran deyişleri, Ortaasya kültür tarihi bakımından karanlık tanıtmalardır. Biz bunları Soğd ve Tacik kültür çevreleri diye tanıtmayı daha doğru buluyoruz. Çünkü İran, Ortaasya'dan çok uzakta kalıyordu. Harezmşahlar Türk kültür çevresinde de, "tavuk civcivledi" karşılığı olarak, *cöcöledi tavuk,* diyorlardı 51). Bazan da, *cöce çıkardı tawuk,* deniyordu. Bu çağda Türkler civcive, *cöce* diyorlardı. Aynı kaynağa sonradan yapılan ilâveler de ise, civcivin moğolca karşılığı, *culcagan* sözü ile tanıtılmıştır. Bugünkü türkçemizde bile dilimizden düşürmediğimiz, *cüce, cücük* sözlerimiz de hatırlanırsa, bu konu daha iyi anlaşılmış olur.

Anadolu'da, Gölpazarı, Bilecik ve Arıcaklar da civciv için söylenen *cuku* sözünü, Moğol dilindeki piliç için söylenen, *çogho, şokhu* sözleri ile karşılaştırma eğilişi, bizde de ister istemez doğmak-

tadır. Aslında Derleme Sözlüğü'nde yapılmış derlemelerde, birçok yanlışlıklar vardır. Yine aynı esere göre, Bilecik Gölpazarı'nda civcive *corka* da deniyordu. Ahmed Vefik Paşa ise, Anadolu'da büyük piliçlere *yorga* dendiğini yazıyordu 52). Kökbakımından *Yorga* ile *corga* arasında da bağlar aranabilir. Öyle sanıyoruz verdiğimiz bu ipuçları, bizden sonra daha iyi ve kesin olarak değerlendirilecektir. Yine Derleme Sözlüğü'ndeki *tülük* sözü de, -Dede Korkut'taki *tülü kuş* sözünün hatırası-, olarak değerlendirilmelidir.

4. Tavuğun çıkardığı sesler ve tavuğu çağırma:

Tavuğu çağırma da, kümes hayvanı besleme kültürünün ilk işâretlerindendir. Kümes hayvanı ile insan arasında, ses yolu ile bir anlaşma kurulması, epey gelişmiş kümesçilere mahsus bir gelişme olmalıdır. Tavuğu çağırmak için çıkarılan sesler konusunda, Anadolu'da yaygın olarak bir birlik vardır. *Gıdaklamak,* daha çok yazılı dilimizde gelişmiş ve yayılmış bir sestir. Biz burada yine Derleme Sözlüğü'nde görülen, *gakkılamak, kakkılamak* sesleri ile, *gıtgıdak* ünleri üzerinde durmak istiyoruz. Moğollarda da tavuğun gıdaklaması için, *gaglahu, kokoklahu* denmekte idi. Radlof Sözlüğüne göre ise, -oldukça kuzeyde bulunan Türk kesimleri de-, tavuğun gıdaklamasını veya *gıtgıtgıdak* demesini, *kıtkıldamak* benzetmesi ile taklid ediyorlardı 53). Hayvanları çağırma sesleri, belirli bir tarihe ve köke sahip olan kavimlerde pek değişmiyordu. Bu sebeple Türk Dünyasında, hayvanları çağırmak için çıkarılan sesleri

yeri geldikçe verip, ve birbirleri ile karşılaştırmağa çalışacağız. Yine Anadolu'da görülen, *"pine, pine!"* gibi tavuk çağırma sesleri ise, ya Ortaasya'da S o ğ d, T a c i k tesiri ile veyahut da İran kümes kültürünün tesirleri ile doğmuştur.

III. TAVUK ÇEŞİTLERİ :

Kümes hayvanlarında olduğu gibi, inek ve koyun gibi ev hayvanlarında da, bugünkü Türkiyemizde durmadan bir değişme olmaktadır. Eskilerin yerlerini yeni ve verimli cinsler çoktan almış durumdadırlar. Bu sebeple bugünkü tavuk cinslerini incelemek, bu kitabımızın konuları dışında kalır. Hem de hergün uçakla yurt dışından yeni civcivler getirilen bir memlekette. Bizim konumuz, yalnızca türkçe yazılmış eski kitaplardaki bilgileri bir araya getirip, onları değerlendirmektir. Türkler de tavuk hakkında birşeyler biliyorlardı, diyebilmektir veya dedirtebilmektir. Gerçi, bu bölümde kullanacağımız kaynaklarımızın çağında da, Avrupadan yeni tavuk cinsleri getirilmeğe başlanmıştı. Bu sebeple vereceğimiz bilgilerin hepsi yerli ve eski bilgiler olmayacaklardır:

ALACA TAVUK: Hem tavuk ve hem de *(Lanius excubitor)* (Red. 180a). Ahmed Vefik Paşa'ya göre, *Çoban aldatan* (?) (L0,358).

ARAP TAVUĞU: A.V. Paşa, tiplerinden söz açmıyor (10,519).

BEÇ TAVUĞU : İstanbul'a *Beç*'ten getirilmiş olmalı (L0,519). Şemseddin Sami, *Nemçe tavuğu* ve

kümes kuşu ile karıştırıyor (Kam. Türkî, 872). Fr. *Pintade.*

ÇAKŞIRLI TAVUK: Bk. L0,519 İng. *Bantam* (Red. 1229). Bk. Paçalı, yabalı tavuk.

ÇİLLİ TAVUK: Anadolu'da *konga* deniyor (DS).

ÇİN TAVUĞU: İng. *Cochin fowl* (Red. 1229b).

GERZE TAVUĞU : (L0,519). İng. *Dorking* (Red. 1229).

GÜDÜK TAVUK: Küçük cins tavuk (10,519).

İSPENÇ TAVUĞU: Güvercin büyüklüğünde bir tavuk.

KARA TAVUK: Daha çok yaban tavukları için kullanılır: 1). *Bednos kuşu,* dağ tavuğu (L0,519). 2). Al. Perlhuhn (Rad., 2, 135). 3). Al. Drossel (Rad., a. yer). 4). Tarkıldak *(Turdus)* (Yudahin Kırg. Sözlüğü, 713).

KUYRUKSUZ TAVUK: Anadolu'da *gömbül* (DS).

MISIR TAVUĞU: (L0,519). Bk. Hindî. NEMÇE TAVUĞU: (?) (L0, a. yer).

SUDAN TAVUĞU: *Decâc ül-Hâbeşî* (L0,198).

TEPELİ TAVUK: (L0,519). İng. *Polish fowl* (Red. 1229).

YABALI TAVUK: Bk. Çakşırlı tavuk (DS).

IV. TAVUĞUN FİZYOLOJİSİ :

Böyle bir konuda, bu kadar derin bir inceliğe girmek doğru mudur, diye bir soru sorulabilir. Tavuk hakkındaki, bilgiler, Türklerin bu konudaki kültür gelişmesine belirten belgelerdir. Eğer bir şeyin adı var ise, o şey de, araştırma konusu olan o kültürde var demektir. Bu sebeple Türklerin tavuk hakkındaki bilgilerini, -elimizde ne kadar varsa-, o kadarı ile vermeğe çalışacağız.

Tavuğun gagası: Hiç şüphe yok ki diğer kuşların gagaları gibidir. Bu sebeple de aynı adla adlandırılmışlardır. Eski türkçede gaga için söylenen en yaygın ve köklü deyiş, *tumşuk* idi. Bazan *tumsuk* ve bazan da *tumsık* denirdi. Örnek olarak, eski U y g u r yazılarında, *"Öpkesin, bagırın tumşıklarınta tuta"*, yani, "Öfkesini ve bağrını gagalarında tutarak" 1), denmişti. Henüz daha iyice anlaşılamamış olan bu sözlerde, korkunç bir kuşun gagalarından söz edilmektedir. Yine mitolojik *Sümurg* kuşundan söz edilirken, şöyle deniyordu: *"Semirgük atlıg kuş... ulug tagıg tumşukı üze kötürüp....* "S e m i r g ü k adlı kuş... ulu bir dağı gagasının üzerinde götürüp 2)". Görülüyor ki ilk çağlarda D o ğ u T ü r k kesimlerinde *Tumşuk* sözü, daha çok korkunç ve mitolojik kuşların gagaları için söylenen, bir deyiş idi. Fakat sonradan, yani XI. yüzyılda bu deyiş, bütün kuş gagalarını içine alan bir deyiş haline gelmişti. U y g u r Türkleri, "f i l h o r t u m u" için bile, *"yanganıng tumşukı"*, yani "filin hortumu" derlerdi 3). Bundan bozulmuş ve gaga anlayışına gelen, başka deyişler de vardı 4). *Kakmak* kökünden yapı-

lan *kakaç* da, gaga karşılığı olarak kullanılan yaygın deyişlerden biri idi 5).

"Tavuğun kanadı" da, diğer kuş kanatlarından açık olarak ayrılan bir anlayış değildir. Kanada, eskiden de şimdi olduğu gibi *kanat* denirdi. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud, *"Kuş kanatın, er atın":* "Kuş kanadı ile er atı ile" veya "kanat kuş için veya at erkek için" diye, bir atasözü bile derlemişti 6). En eski türkçe belgelerde yalnızca mitolojik kuşlar için kullanılan kanat, sonraları ayrıntıları ile anlatılmağa başlanıyordu. Kanat, yalnız kanat olarak söylenmiyor, *kanat yüki,* yani kanat tüyü ile birlikte söz konusu ediliyordu 7).

"Eret boldı begler kanatı yüki,
"Kanastız kuş uçmas ey Beglerbegi!"

"Asker, beylerin bir kanat tüyü,
"Kanatsız kuş uçmaz, ey Beglerbegi!"

Zaman ilerledikçe kaynaklarımız, daha da zenginleşiyordu. Harezmşahlar çağında kanadın ön kesimini tanıtmak için *kanatnıng pıçagı,* "kanadın bıçağı" deniyordu 8). Anadolu'da kanat ucuna ise, *çeleği* deniyordu. Yavrularda henüz daha yeni olarak çıkmağa başlayan tüyler için ise, *dibcik* adı veriliyordu. Ortaasya Türklerinde kanat konusuna, biraz mitoloji de katılmıştır. Kırgız Türkleri, henüz daha tüylerin kökleri ile kaplanma-

ğa başlayan kuş palazlarına, *"Temir kanat"* derlerdi. Bu adın köklerinin nereden geldiği, pek anlaşılamıyor. Anadolu Derleme Sözlüğü'nde bulunan, *çelek, telek, yelek, yelki* gibi sözler, hep eski Türk karakterini taşıyan deyişlerdir. *Tülek, tülemek* ise, Türklerin anlayışlarına, biraz da moral kattıkları sözlerdir.

"Tavuğun kursağı", Türkleri her zaman ilgilendirmiştir. Eski Türkler yalnızca kuş, tavuk midesine değil; insan midesine de *kugursak*, yani "kursak" demişlerdi. Örnek olarak, Uygur Türklerinin yazdıkları tıb kitaplarında, şöyle deniyordu: *"Kugursaktın önmiş kart:* Kursaktan çıkmış çıban 9)". Bu, bir tek örnek değildir. Bazı Türkler bu deyişi biraz değiştirerek *kurugsak* da demişlerdir 10). Biraz geç olmasına rağmen, *taşlık* da Türklerde yaygın olarak söylenmiştir. Derleme Sözlüğü'ne göre, Anadolu'da kuşların kursağında su toplanan yere ise, *suluk* deniyordu. Bütün bunlar bize gösteriyor ki, Türkler her konuda pek çok şeyler biliyorlardı. Bunların yanında, henüz daha iyice derinleşemediğimiz konular da vardır. Harezmşahlar çağına ait kaynağımız, şöyle diyorda 11): *Bötegesini toldurdı ta'uk,* "tavuk kursağını doldurdu". Bu kaynakta verilen moğolca karşılıkta da tavuk kursağına, *böteke* denmektedir. Bu kültür sözünü Moğolların Türklerden aldıklarından hiçbir şüphemiz yoktur. Eski

Türklerin p i s l i k ve tezeğe, *bütgü* dediklerini de biliyoruz 12). Ayrıca Kırgız Türklerinde de, kuş midesi karşılığı olarak söylenen *bötögö* sözünün, atasözlerinde bile pis kokan şeyler için bir sembol olduğunu görüyoruz 13).

V. "YUMURTA" VE TÜRKLER :

Yumurta da mühim bir kültür gelişmesi sonunda, meydana gelmiş bir bilgidir. Gerçi ilk kavimler de, -toplayıcılık yolu ile-, yumurtayı bir yiyecek olarak tanıyıp ve biliyorlardı. Kuş yuvalarını gezerek yumurta toplayıp, günlük yiyeceklerini sağlıyan geri kavimler yok değildir. Fakat herhalde Türkler, bu gelişmeyi çoktan geçmişlerdi. Çünkü Türklerin, yumurta toplayıcıkları ile ilgili en ufak bir belgeye bile rastlamıyoruz. Yuvalardan yumurta toplamak başka; kendisine yumurta yumurtlayacak tavuk gibi bir ev hayvanı beslemek ise, başka bir şeydir. Türkler, bu ikinci devreyi yaşıyorlardı. Bununla yumurta sözünün köklerine ve doğuşuna inebilecek olsaydık, herhalde tarihten çok önceki Türklerin, toplayıcılık çağlarına kadar derinleşebilecektik. Eski Türkler, yumurtaya *yımırtga* derlerdi.

"Yumurtga" ile *"yımırtga"* sözleri arasında da eski türkçede, bir ayrılık gözetilmekte idi. Nitekim Kaşgarlı M a h m u d, bu iki deyiş arasındaki anlayış ayrılığını, açık olarak belirtmiştir. Y u m u r t a, yani *yumurtga, yumurtka* sözünü açıklarken,

şöyle diyordu: *"Bütün kuşların yumurtası. Hayvanlar ile insanların hayası, taşağı"* 14). Görülüyor ki 900 yıl önceki Türk düşüncesi ile, bugünkü anlayışımız arasında mühim ayrılıklar doğmamıştır. Yine bu büyük Türk bilgini, *yımırtga, yımırtka* sözleri için ise, şöyle bir açıklama yapıyordu: *"Yımırtga-yaş: İçinde damar bulunmayan, ıspanak, karnıbahar gibi, taze ve gevrek olan sebze. Hıyar gibi gevşek olana da, yımırtga denir"* 15). Yumuşak ve taze anlayışına gelen *yımırtga yaş* sözü, Uygur Türk yazılarında, *yumşak yımırga* şeklinde geçiyordu. Örnek olarak, Buda dininin mukaddes bitkilerinden söz açılırken, onların tazelik ve güzellikleri anlatılıyor ve *"Yumşak yımırka... arıg, süzüg..."* diye, güzel sözler veriliyordu 16). *Yumurtka* ile *yımırtka* arasında kök ve anlayış bakımından ne gibi yakınlıklar olabilirdi? Bu soru, bizim buradaki konumuzun dışında kalmaktadır. Bu iki ayrı Türk deyişi hakkında yaptığımız bu kısa girişten sonra, asıl konumuz olan tavuk yumurtası'na gelebiliriz:

Uygur türkçesinde yazılmış olan tıb kitaplarında sık sık tavuk yumurtası, yani *"takıgu yumurtası"*, ilâç olarak tavsiye edilmektedir 17). Uygur türkçesinde zaman zaman yumurta sözü, *yumurka* şeklinde de söylene gelmiştir. Tıpkı yukarıda taze ve yumuşak anlayışına gelen, yımırka ve yımırtka sözlerinde olduğu gibi. Uygur Türklerinin yazdıkları tıb kitaplarında, gözümüzde çıkan küçük çıbanlar, için "tavuk yumurtasını öd ile karıştırıp,

çıbana sürerseniz iyi olur", deniyordu: *"Özte uşak kart önser, takıgu yumurkasın öt birle sürtser, edgü* 18)." Fakat burada, -bilhassa "tavuk yumurtası" diyerek- yumurtayı, diğer yumurtalardan ayırıyorlardı. Nitekim B a b ü r Şah da *Vekayi* adlı ünlü eserinde sık sık "kuş yumurtası" demek yolu ile ayrı bir tanıtma yapıyordu (S. 166).

A n a d o l u 'ya gelen *Harezm Türk göçmenleri,* Anadolu'daki Türk kültürünün gelişmesinde çok derin tesirler yapmışlardı. Çünkü bu göçmen akınında gelen Türklerin çoğu, yerleşik ve k e n t l i T ü r k l e r idiler. Bu çağın ve Türk kültürünün en değerli kaynaklarından biri olan *Mukaddemet ül-Edeb*'de, yumurta ile ilgili geniş ve ayrıntılı tanıtmalara girişilmiştir: "Y u m u r t a a k ı", *yumurtkanıng akı;* "Y u m u r t a s a r ı s ı", *yumurtkanıng sarıgı,* gibi 19). Bunun yanında, insan ve hayvanların hayâlarını, tavuk veya kuş yumurtalarından ayırmak için, ayrı bir tanıtma yapma gereği de duyulmamıştı. Hayâ *(testiculi)* için de, yumurtka denip geçiliyordu. Tıpkı daha önceki, Kaşgarlı Mahmud'un dediği gibi. Bu ayrılığı, aynı kaynakta verilen, arap, fars ve moğol karşılıklarından da, açık olarak anlıyabiliyoruz. Yine aynı yerde "Yumurta derisi", *yumurtkanıng terisi* diye, geçen bir deyişin de "y u m u r t a k a b u ğ u" olup olmadığını, anlayamıyoruz 20). Bu değerli kaynağın her yerinde tavuğa *ta-*

vuk dendiği halde, bir yerinde de farsçadan gelme *makiyan* sözü kullanılmıştır. *Yumurtkaladı makiyan*, yani "tavuk yumurtaladı" örneği, bu kaynakta tavuk yerine makiyan sözünün söylendiği tek yer gibidir. Görülüyor ki Harezm Türk kültürünün gelişmesindeki T a c i k tesiri veya komşuluğunu da, unutmamak gereklidir. Eski Türklerin yumurtka sözü, bugün Ortaasya'da, örnek olarak Kırgız Türklerinde *cumurtka* olarak yaşamaktadır 21). Aynı zamanda yumurta, güzellik, temizlik ve şekil düzgünlüğü için de, bir sembol haline gelmiştir. A n a d o l u 'da ise, Derleme Sözlüğüne göre "yumurta biçimi" için, eski türkçede çok görülen *söbü* deniyordu.

Eski A n a d o l u 'da yazılmış türkçe kitaplarda, *yumurda, yumurta* için, çok şey söylenmiştir. *İbn Baytar tercümesi*'nde, yumurtanın çeşitleri ve tıb bakımından faydaları, türkçe ile anlatılmıştır 22). Bu eser bizce öz dille; fakat çok bilgili olarak, türkçeye tercüme edilen ilk eserlerin başında gelir. Bu konu üzerinde, fazla durmayacağız.

"Yumurta ile yapılan yemekler", 4. kitabımızda ayrı bir bölüm olarak yer almıştır. İ s t a n b u l mutfağında dış tesirler ile girmiş yumurtalı yemekler bir yana itilerek, hemen A n a d o l u içlerine inilmelidir. A n a d o l u 'nun bir çok yerlerinde, "h a ş l a n m ı ş" yumurta için *söğürme* denmekte-

dir. En eski ve en anlayışlı *söğürme* deyişinin, Anadolu'da hala yaşamakta olması bile, Anadolu'daki Türk kültürünün Ortaasya kökleri ile nasıl geliştiğini, bize gösteren en açık bir vesikadır. Yine Anadolu'da "yağda pişmiş yumurta" için ise, *ilitme* denir. Bu da Türk kültürünün ayrı ve değerli bir örneğidir. Bu konuları, *"Türklerde beslenme ve yemek kültürü"* adlı 4. cildimizde geniş olarak ele alacağız.

NOTLAR

I. TAVUK VE HOROZ: 1). *Uigurica,* II, 84, 8. 2). Kaşg. Mahmud, I, 286. II, 114. 3). *Moğolların Gizli Tarihi,* (YCPS), 141, 264. 4). *Mukad. ül-Edeb,* 123b, 153b. 5). Radlof, III, 773, 986, 1144. 6). Aynı esr., III, 1144, 1175. 7). *Oğuz Kağan destanı,* 24, 365. 8). *Codex Comanicus,* 238. 9). *Kırgız Sözlüğü, "Mış"* maddesi. 10). Babür, *Vekayi,* 295, 317. 11). *Mukad. ül-Edeb,* 153b. 12). Kaşg. Mahmud, I, 447. 13). Radlof, I, 777. 14). Radlof, III, 773. 15). Aynı esr., I, 777. III, 1022. 16). Radlof, II, 552. 17). *Kırgız Sözlüğü,* 459. 18). Radlof, II, 554. 19). *Mukad. ül-Edeb,* 161b. 20). Babür, *Vekâyi,* 179. 21). *Codex Comanicus,* 193. 22). *Tuhf. Zekiyye,* 15b. 23). Radlof, IV, 1248, 1304. 24). Radlof, II, 1009. 25). Radlof, II, 517. 26). Radlof, II, 879. 27). *Mukad. ül-Edeb,* 121b. 28). Radlof, IV, 1357. 29). *Kaşg. Mahmud,* III, 13. 30). *Mukad, ül-Edeb,* 233a. 31). Aynı esr., 121b. 32). Radlof, I, 1383. 33). *Lehç. Osmanî,* 519. 34). Radlof, III, 1144. 35). Kaşg. Mahmud, III, 174. 36). Paassonen, *Çuvaş Sözlüğü,* s. 57.

II. KÜMES, KULUÇKA VE CİVCİV: 37). Abu Hayyan, 76. 38). *Tarama S.,* II, 1317. 39). Kaşg. Mahmud, I, 408. *Kutadgu Bilig,* B. 389, 15. 40). Radlof, III, 773. 41). Aynı esr., II, 1012. 42). Aynı esr., II, 1129. 43). Aynı esr., II, 981. 44). Aynı esr., II, 979. 45). Kaşg. Mahmud, III, 232. 46). Aynı esr., a. yer. 47). Aynı esr., a. yer. 48). *Co. Comanicus,* 48. 49). Radlof, III, 778. 50). *Kırgız Sözlüğü,* 282. 51). *Mukad. ül-Edeb,* 210-211. 52). *Lehç. Osmanî,* 812. 53). Radlof, II, 789. 54). IV. TAVUĞUN FİZYOLOJİSİ: 1). Kaşg. Mahmud, I, 467. 2). *Suvarna.,* 694, 14. 3). *Uigurica,* III, 24, 10. 4). *"Kum-*

şum" sözü için bk. Radlof, II, 1052. 5). Aynı esr., II, 57, 59. 6). Kaşg. Mahmud, I, 34. 7). *Kutadgu Bilig*, B. 221, 12, 8). *Mukad. ül-Edeb*, 290b. 9). Rahmeti, *Uig. Heilkunde*, II, 17. 10). Kaşg. Mahmud, I, 502. 11). *Mukad. ül-Edeb*, 123b. 12). Kaşg. Mahmud, I, 430. 14). *Kırgız sözlüğü*, 140.

V. YUMURTA VE TÜRKLER: 14). Kaşg. Mahmud, III, 433. 15). Aynı esr., a. yer. 16). *Suvarna*, 499, 17. 17). Rahmeti, *Uig. Heilkunde*, II, 1, 88. 18). Aynı esr., II, 1, 69. 19). *Mukad. ül-Edeb*, 276 b. 20). Aynı esr., 123. 21). *Kırgız Sözlüğü*, 233. 23). *İbn Baytar terc.*, 55b/54b : (Leclerc, 392).

XV.

BÖLÜM

TÜRKLERDE ARICILIK

B a l en geri insanların bile tanıdığı ve faydalandığı bir yiyecek maddesi idi. Herhalde onbinlerce yıl önce bile, insanlar balı arıyor, buluyor ve büyük bir istekle yiyorlardı. Çünkü bal, bakım istemeyen, ağaç ve kaya kovuklarında, arıların çalışmaları ile meydana geliyor ve hazır bir gıda olarak, onu tanıyan ve arayanları bekliyordu. Aslında balı, hayvanlar bile tanıyorlardı.

"Arıcılık kültürü", bal arısını tanımakla başlar. Arıyı da, koyun, keçi ve diğer ev hayvanları gibi bakım altında tutmak, bu kültürün başladığını gösteren en mühim bir işârettir. Koyun ve keçilerine ağıl ve ahırlar yaparken, arılarına da gömeç ve petekler düzen kavimler, bu kültürün eşiğine ayak basmış sayılırlardı. Bize göre *arıcılık kültürü*, diğer bölgelerde olduğu gibi, at, koyun ve sığır kültüründen biraz daha geç çağlarda meydana gelmiş ve gelişmeğe başlamıştı. Çünkü, *"toplayıcılık"* yolu ile yiyecek bulmak, herhalde Türklerin de bal ihtiyaçlarının yerine gelmesine imkân veriyordu. Avcılık da, bal toplama için bir sebep oluyordu.

I. TÜRKLER VE BALARISI :

Balarısı *(Apis)*, arıcılık ve balcılık kültürünün temelidir. Mısır ve Kıpçak Türklerinin sözlük ve gramerini yazan ünlü dilci Abu Hayyan'ın da dediği gibi, *"arı sözü, bal arısı ile eşek arısını hep birlikte anlatan, müşterek bir deyişdir"*. Türklerde *arı* sözü, yalnızca balarısını karşılayan bir deyiş değildir. Arı sözü, bütün arı çeşitlerini içine alıyordu. Bütün Türk Dünyasında durumun böyle olduğunu, Radlof da kendi sözlüğünde göstermek istemişti 1).

Türkler her zaman için, arı ve bal sözlerini söylemişlerdir. Fakat bizim taramalarımıza göre, Türklerin *"balarısı"* demeleri, ancak Anadolu ile Harezmşahlar Türk kültür çevrelerinde başlamış olmalı idi. Zemahşerî'nin *Mukaddimet ül-Edeb* adlı eserinde, Anadolu'da söylendiği gibi, *balarısı* sözü yazılmakta idi 2). Harezmşahlar çağına ait olan bu eserin, Moğolca bölümü daha sonraki çağlarda düzenlenmişti. *"Moğollarda arıcılık kültürünün bulunmadığını"* da, yine bu eserden öğreniyoruz. Çünkü bu eserin moğolca karşılıklarının, XVI. yüzyılda yazılmış olmasına rağmen, türkçe *balarısı* karşısına, *balun ari* yazılmıştı. Moğollar, türkçe kültür sözlerini kendi deyişleri ile moğolcaya benzetmişlerdi. Aslında Moğollar arı için, geniş olarak *cögö* derlerdi. "Arı balı" karşılığı olan *Cögin bal* gibi, moğolca sözler de görülmüyor değildi. Fakat bu sözler, çok daha geç ve Kalmuk çağında başlıyorlardı 3).

Arı cinslerini göstermek için, *Arı* ve *balarısı* şeklinde ikili deyiş kullanma isteği, Anadoluda olduğu gibi, diğer Türklerde de görülmekte idi. Örnek olarak Kırgız Türklerinde *arı* sözü, yaygın olarak "yaban arıları" için söylenirdi. Balarısı için ise, *bal aarı* denirdi. Ama bunun yanında *eşekarısı* için *capan aarı,* yani "yaban arısı" demekten de, geri durmazlardı. Yudahin'in Kırgız Sözlüğü'ünde bu konular, bütün ayrıntıları ile belirtilmişitr.

Ahmed Vefik Paşa ile Redhouse, Osmanlı kitaplarındaki arı çeşitlerini Arap ve Fars karşılıklarına göre tesbit edebilmek için, çok vakit harcamışlardır. *Taon* ve *vespa* çeşidinden olan, *"sarı arı, sarıca arı, at arısı, eşek arısı"* ve buna benzer daha bir çok arı çeşitlerini, yukarıda adı geçen büyük âlimlerin eserlerinde bulmak mümkündür. Tabiî olarak bu arı çeşitleri, burada bizim konumuzun dışında kalmaktadırlar. Aynı deyiş ve anlayışlar diğer Ortaasya Türklerinde de vardır. Altay dağlarının kuzeyinde yaşayan Teleüt Türklerinde, *adaruu* adını taşıyan bir arı çeşidi görülür. Bunun *at-aruu,* yani *atarısı* olduğunu, Radlof da sözlüğünde görebilmiştir 4).

"Balarısı" yani *(Apis mellifer),* yalnız Türklerce değil; İranlılarca da *Zenbûr-ı 'asel* denmek yolu ile, diğer arı çeşitlerinden ayrılmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, eskiden olsun, şimdi olsun *arı* sözü, bütün Türklerce bilinen tek ve birleşik bir deyişdir. Fakat arı, Türklerce ipekböceği gibi faydalı işler yapan, bir *kurd* çeşidi idi. Türkler yaygın olarak, kanadlı kanatsız bütün böceklere, *kurd* derler-

di. Bu sebeple Altay ve Teleüt Türkleri, *arı* sözünü bildikleri ve kullandıkları halde, balarısına zaman zaman, *bal kurtu* demişlerdi 5). Kazan Türkleri de balarısını, *bal korto* adı ile anmışlardı 6). Türklerin uzak bir dalı olan Çuvaşlar ise, -herhalde Kazan Türklerinin tesirinde kalarak-, arıya yalnızca *hort* demişlerdi.

Türklerin daha sapada kalmış uç kesimlerine gidilince balcılık ile ilgili bilgiler biraz daha azalıyordu. Buna rağmen balarısını, türkçe deyişler ile anıyorlardı. Oldukça kuzeyde kalan Tobol Türkleri, Radlof'un sözlüğüne göre balarısına, *"bal sirkesi"* yani, *bal sirkeyi,* diyorlardı 7). Aslında *sirke,* küçük, yavru böcek veya sinek demektir. Kıpçak ve Mısır Türkleri ise balarısına, çoğu zaman *balarısı* deyip, yazıyorlardı. Yine bu kültür çevrelerinin, balarılarına bazan da *övüz,* yani *üvez* dediklerini, aynı kaynaklarda görmüyor değiliz 8). Bu da *üvez* veya *üğez, üyez* çeşidinden kanatlı böceklerin, balarısı ile benzeştirilmesinden başka birşey olmasa gerektir.

Milez de, eski Anadolu'da yazılmış olan türkçe kitaplarda, balarısını anlatmak için çok kullanılan deyişlerden biri idi. Bu, komşu kültürlerden gelen bir söz olmalı idi. XV. yüzyılda Anadolu'da yazılmış kitaplarda, *"Nazar et ki, Hak taâlâ mileze nice vahyettì ki, dağlarda, ağaçlarda ev yaptı; ağız yârından mumla bal çıkardı"* gibi, çok içten yazılmış sözler de görebiliyoruz. 9).

1. Balarılarının huyları ve çeşitleri :

Arı yetiştiren ve arılar ile uğraşan Türkler, peteklere girip çıkan arıları tanımışlar ve bunlar ile, bir arkadaş gibi içli ve dışlı olmuşlardı. Anadolu'daki balarısı çeşitleri ile ilgili adlar arasında, türkçe olmayanlar da yok değildir. Hepsinin türkçe olduğu hakkında bir iddiamız yoktur. Ancak Derleme Sözlüğündeki, sözlerin birçokları yanlış derlenmiş, yanlış yazılmış veyahut da yanlış basılmıştır. Bunlar, zaman ile ayıklanacaktır. Yoksa bu konuya, ilk olarak adım atma cesaretini bulmuş böyle bir araştırmadan, herşeyi beklemek elbette bir haksızlık olur. Derleme Sözlüğü'ndeki arı çeşitlerini, şöyle sıralayıp, değerlendirebiliriz:

1) Arı beyi: Beg, bey-arı. 2) İyi bal yapan arı: Boğa. 3) Bal vermeyen arı: Göde, köde 4) Çalışkan arı: Köstengi, kılınç. Burada "kılmak" mânâsına değer verilmelidir. *5) Deli ve tembel arı: Börenek.* Sondaki *-nek* eki üzerinde durulmalıdır. *6) Erkek arı: Paları, saka arı. 7) İğnesiz büyük arı: Dongulca. 8) Yabancı arı: ilinti. 9) Yavru arı, beyaz kurd şeklinde: Yardım, ve diğerleri.* Yukarıda, eski Anadolu'da yazılmış türkçe kitaplarda, balarılarına *meliz* dendiğini söylemiştik. Aynı söz, Anadolu'nun türlü yerlerinde de *meliz* şeklinde söylenmiştir. Derleme Sözlüğünde yer alan, bazı değerli Anadolu deyişlerini seçerek, bir araya getirmiş bulunuyoruz. Anadolu'da, eski Türk karakterini taşıyan deyişlerden, ancak birkaç tanesini yukarıda verebildik. Daha geniş ve ayrıntılı bilgiyi *"Türklerde ev*

hayvanları ve hayvancılık kültürü" adlı eserimize bırakalım.

2. Balarısı ve bal :

Bal denince, hepimizin hatırına ilk olarak arı gelir. Batı Türkleri, eskiden olduğu gibi artık bala, *arı yağı* demiyorlardı. Balı, arıdan ayırarak; bala, bal demeğe başlamışlardı. Kaşgarlı Mahmud çağında, yani XI. yüzyılın ikinci yarısında ise durum böyle değildi. Oğuz, Suvar ve Kıpçak gibi, Batı Türklerinin dışındaki diğer Ortaasya Türkleri, *"bal"* için, *"arı - yağı"* diyorlardı. *Arının yağı,* gerçekten güzel ve tabiî bir deyiş idi. Ancak bunu Türkler, *bal* sözünü bilmediklerinden dolayı mı, böyle diyorlardı? Bunu bilemiyoruz. Aynı konuya az sonra yeniden gireceğiz.

II. "BAL" SÖZÜ VE TÜRKLER :

1. Balsözü:

Bu, çok mühim bir meseledir. Bal, komşu kültürlerden gelen yabancı bir söz mü idi? Tabiî olarak bu sorulara şimdilik açık olarak cevap verebilecek bir durumda değiliz. Türklerin, bal gibi tabiatta kendi kendine olan ve arayanlar tarafından, kolayca ve bol miktarda elde edilebilen bir yiyecekten, haberlerinin olmamasına imkân yoktur. Arıcılık yapmasalar bile.

"Arı - yağı", öyle anlaşılıyor ki başlangıçta, Türklerin en çok söyledikleri tabiî bir deyiş idi. *Arı-boku, arı-südü* gibi arı mahsüllerine, Türkler tarafından verilen diğer adlar da, bize bunu anlatmak-

tadır. Bundan da anlaşılıyor ki Türkler, başlangıçta yaygın olarak bala, *arıyağı* demişlerdi. Oğuz, Kıpçak ve Suvar gibi Batı kesimlerinde oturan Türkler zamanla, diğerlerinden ayrılarak, *arıyağı* yerine *bal* demeğe başlamışlardı. Kaşgarlı Mahmud'un açıklaması da, bize bunu açık olarak göstermektedir 10). Herhalde Batı Türkleri de *arıyağı* deme geleneğini, büsbütün kaybetmemişlerdi. Fakat nedense kaynaklarda görülmüyordu.

Bal sözü, Kaşgarlı Mahmud'a göre, Oğuz, Suvar ve Kıpçak gibi Batı Türk kültür çevrelerinde başlıyordu 11). Yine *bal*, Harezmşah kültür çevresinde de, yaygınlaşarak, Türkler arasında dağılıyordu 12). *Bal* deme geleneği, Avrupa'daki Kuman Türk kültür çevresinde de görülüyordu. 13). XIX. yüzyılda ise artık *bal* sözü, bütün Türkler arasında yayılmış ve tek bir deyiş haline gelmişti. Bu gelişmeği Radlof sözlüğünde, bütün örnekleri ile birlikte, görebiliyoruz 14). Tabiî olarak Türklerin *bal* sözü de, bazı Türk ağızlarında, küçük değişikliklere uğruyordu. Yine Radlof sözlüğüne göre Altay Türkleri, *bal* yerine, *pal* diyorlardı 15).

Bilhassa batıya gelen Moğollar arasında da Türklerin tesirleri ile, *bal* sözü yerleşip yayılıyordu. *Mukaddemet ul-Edeb*'in moğolca örneklerinde bunu, açık olarak görebiliyoruz 16). Aynı Türk tesirinin, Kalmuk Moğolları arasına girmiş olduğunu ise, Ramstedt'in değerli *Kalmuk Sözlüğü*'nden öğreniyoruz 17).

2. Uygurlar ve bal :

Uygurlar ile ilgili görüşlerimizi, ayrı bir başlık altında toplama ihtiyacını duyduk. Ziraat ve madencilik kültürünün en üst derecesine erişmiş olan, ünlü ve usta Uygurların, *"arıcılık"* işlerinden habersiz olmalarına imkân yoktur. Ne yazık ki, bize Türkçe yazılı kaynakların en çoğunu vermiş olan Uygurlardaki arıcılığın durumu hakkında, hiç bir bilgimiz yoktur. Üstelik, şimdiye kadar yayınlanmış kaynaklarda, *bal* sözüne de rastlamış değiliz. Bundan sonra yayınlanacak belgelerde, yeni bilgiler bulunacağından, hiçbir şüphemiz yoktur.

Uygur tıbbına ait belgelerde bal, *bal* olarak değil de, *mır* veya *mir* sözleri ile karşılanmakta idi. Uygurların bu *mır, mir* sözü, çince bal karşılığı olan, *"mi"* sözünden alınmış olmalı idi. Bundan da hiçbir şüphemiz olmamalıdır. Çince bal karşılığı olan *mi* sözü, Rusçaya da *myed* şeklinde girmişti. Çince *mi* sözünün eski telâffuzu, *miet* şeklinde söyleniyordu. Çincedeki son *"-t-"* sesleri, yaygın olarak türkçede, *"-r"* haline girerdi. Sinoloji ile en ufak bir ilişkisi olan herkesin, bunu bilmesi geen ufak bir bağı olan herkesin, bunu bilmesi geliştirilmiş olduğunu da kısaca anlatmış bulunuyoruz.

3. "Çin arıcılığının Türklere tesirleri" :

Anlaşıldığına göre Uygurların bal karşılığı olarak söyledikleri *mır* ve *mir* deyişleri, günlük konuşma dilinden olmalı idi. Tıb kitaplarının yazıldıkları X. yüzyılda, yazanlar tarafından ilâve edilmiş yaban-

cı bir söz olması düşünülemezdi. Bu kanaatdayız. Çünkü çince *mi* veya *miet* sözlerinin, Türkler tarafından alınıp, *mır, mir* şeklinde geliştirilebilmesi için, aradan epey bir zaman geçmiş olması gerekmektedir. T i b e t dillerinde de bal kültüründe Çin tesirlerini görebiliyoruz. T i b e t l i l e r de çince *mi* sözünü, dillerine *mbir* şeklinde almışlardı.

"Çin arıcılığı" nasıl idi? Belki de burada bu konuya ayırabilecek fazla bir yerimiz bulunmayacaktır. Fakat mühim olan U y g u r l a r ı n, *"Çin arıcılığı"*nı, nasıl benimsemiş olmalarıdır. Yukarıda adı geçen U y g u r tıb kitaplarını, rahmetli hocamız R a h m e t i Bey yayınlamıştır. İlâçlar tarif edilirken, *"mirke"* veya *"mırka yogurup"*, yani *"bal içinde yoğurup"* ve yenmesi tavsiye edilmektedir. Bu ilâç reçetesi içinde, *priangu* ve *li* gibi Çin âlet ve ilâçlarının adları da geçiyordu. Bu cümlenin içinde, bal karşılığı olarak kullanılan *mir, mır* sözleri, alışılmış bir türkçe ve deyişle söylenmekte idi.

III. BAL ÇEŞİTLERİ :

Yukarıda A n a d o l u'daki a r ı çeşitlerini incelerken, *"beyaz bal ve gömeç yapan titiz arılar, bal veren ve bal vermeyen arı, çalışkan ve tembel, deli arılar"* üzerinde durmuştuk. *Arıcı,* elbette ki arıları çok iyi tanıyan bir kimse idi. B a b ü r'ün *Vekâyi* adlı eserinde, bir *"padişah bal"*ından da söz edilmekte idi 18). *Padişah balı* denen bal çeşidinde, herhalde bazı üstün vasıflar bulunmalı idi.

1. Koyu bal :

Arı çeşitleri ile değişik iklim ve çevreye göre yapılmış iyi bir bal cinsidir. H a r e z m ş a h Türk kültür çevresinin, en değerli bir kaynağı olan *Mukaddimet ül-Edeb*'de, o çağın türkçesi ile *koyuk bal,* yani *"koyu, kesif ve yoğun bir bal"* çeşidinden söz açılmakta idi 19). Aynı kaynakta, bunun moğolca karşılığı olarak da, *"beteken bal"* deyişi konmuştu. Burada, *beteken* deyişi üzerinde de, biraz durmak gereklidir. *"Petek"* sözümüzün karşılığı olan bir *betek* deyişinden, söz açılmış olması muhtemeldir. Belki de moğolların *"beteken bal"* sözü ile, *"Petek balı"* denmek isteniyordu. Bu konu üzerinde az sonra *"arı kovanı ve peteği"* ile ilgili bölümümüzde yeniden duracağız.

2. Ak bal :

Modern balcılıkta, bir ak veya kara bal ayırmasının, yapılıp yapılmadığını bilmiyoruz. Herhalde balın rengi, her bölgenin bitki ve çiçek örtüsü ile ilgili olmalı idi. Buna rağmen *Derleme Sözlüğü*'nde, *"beyaz petek"* yapan arı çeşitlerine, A n a d o l u 'nun bazı yerlerinde, *kılınç* adı verildiğini de, görmüyor değiliz. Ayrıca, XIV. yüzyılda A n a d o l u 'da yazılmış türkçe kitaplarda, *"Bir kesek ak bal gömeci"* gibi sözler de görüyoruz 20). Çok iyi bir bal çeşidine *ak bal* adı verilmiş olması da mümkün görülebilir.

3. Gömeç balı :

Eski A n a d o l u 'da yazılmış olan türkçe kitaplarda görülen, *gömeç balı,* herhalde diğer ballar-

dan ayrı bir çeşit olmasa gerekti. Bu söz petekten alındığı gibi, gömeci ile beraber duran ve eritilmemiş bal için de söylenmiş olabilirdi. *Tarama Sözlüğü*'nde *"gömeç"* sözü için, *"bal peteği veya petek"* karşılığı verilmiştir 21). Görüşümüze göre, karşılık, yanlıştır. Kovan ve petek başka ve balmumundan arının yaptığı gömeç ise, başka şeylerdir. Nitekim eski Anadolu kitaplarında, *"Şol bal gömecinin deliklerin gör.., nice müseddestir"*, denmekte idi 22). XIV. yüzyıldan başlayan bütün Türk kaynaklarında, *"gömeç ve gömeç balı"* ile ilgili şu sözler geçmektedir: *1) "Birkaç aru bal gömeçleri". 2) "Bir kesek ak bal gömeci var, bir eliyle sundu, andan ağzına koydu". 3) "Gömeç balı, mumlu bal". 4) "Mumda, yani gömeçte olan bal".* Tarama Sözlüğünde toplanmış olan bu değerli bilgiler, bize gömeç balı ile ilgili kâfi delilleri vermekte idiler 23). *"Kül ekmeği"* manasına gelen diğer gömeçler için de, bu kitabımızın yemekler ilgili 4. cildinde ayrıca duracağız.

4. "Delibal" ve arı kovanındaki acı tortular :

Anadolu'da çok tanınmış olan *delibal* hakkında, tarih kaynaklarında birşey bulamıyoruz. Bu çeşit balın meydana gelmesinde her yerin ayrı bitki ve çiçek örtüsünün, mühim bir rol oynadığı inkâr edilemez. Ancak arıların, bal gömeçlerinin birkaç gözüne doldurdukları, bazı *"acı maddeler"* de vardır. Burada bunların kimya bakımından tahlillerini yapacakda değiliz. Ayıntaplı mütercim Asım Efendi, *Burhan-ı Katı*'nın farsça *akber* maddesinde şöyle diyordu. Bu çok değerli açıklamaları, bugünkü türk-

çemize hafifçe uydurarak, vermeği faydalı görüyoruz: *"Bir nevi çiçektir... ve bazılarına göre akber, balarısı kovanında bulunur. Az bal ile karışmış birşeydir. Gayetle acı olur. Şiraz'da ana, d â r u derler. Türkide ise, d e v a l tâbir ederler."*

Derleme Sözlüğü'nde ise *deval* sözünün karşısında başka anlayışlar yer almaktadır. Bu esere göre, A n a d o l u 'nun birçok yerlerinde *deval* sözü, daha çok *"bal gömeci"* karşılığı olarak kullanılıyordu. Kanaatımızca bu, acı balın Anadolu'daki en yaygın adı idi. Aynı eserin *acıman* maddesinde, bunu açık olarak görüyoruz. *Zehirli bal,* Anadolu'nun bazı yerlerinde, *basıra* adı ile de anılır ki, bu söz de kök bakımından türkçe değildir.

5. İlâçlarda kullanılan bal çeşitleri :

Yukarıda U y g u r Türklerinin, eski t ı b kitaplarında görülen, *mir* veya *mır* balından söz açmıştık. O çağdaki geliştirilmiş arıcılık tekniği sebebiyle, Çin'den alınan mır veya mir sözleri herhalde, normal baldan başka birşey olmamalı idiler. Eski A n a d o l u 'da, A r a p t ı b kitaplarından tercüme edilen eserlerde ise durum, daha geniş ve daha derin olarak ele alınmıştır. *İbn Baytar tercümesi*'nin, İstanbul Üniversitesi Kitaplığı ile, İsmail Saib Hoca kitapları arasında bulunan, en eski nüshalarını vaktiyle taramıştık. *İbn Baytar* veya *Müfredat tercümesi*'nin bu nüshalarının, 190b ve 196a sahifelerinde, bal hakkında geniş bir bilgi bulabiliyoruz. T o p k a p ı Sarayı kitaplığı'nda bulunan *Malayesa tercümesi*'nin 3. cildinin 102a sahifesinde ise, türkçe

olarak bal hakkında daha geniş bilgi verilmiştir. *Davud balı* adı verilen bal çeşidi üzerinde de, ayrıca durulmalıdır.

6. Balmumu ve eğir mumu :

Bal mumu, XI. yüzyıldan önce de Türkler tarafından tanınıyordu. Kaşgarlı Mahmud, Bulgar Türklerinin balmumuna, *avus* adını verdiklerini yazmıştı 24). Eski Türklerce *balmumu* ile *mum* arasında, nasıl bir ilgi görüldüğünü bilmiyoruz. Ancak yine Bulgar Türklerine yakın, Kıpçak Türk dilinin değerli hazinesi *El İdrâk*'te de, *uwus* deyişini görebiliyoruz. Bu söz de, *"mum"* mânâsına geliyordu 25). Bu konuyu biraz daha genişletebiliriz: Tobol ve Kırgız Türklerinde ise, Balmumu'na, *balauz* adı veriliyordu. Radlof, büyük sözlüğünde bu deyişin, *"Bal"* ve *"yağız" (Bal-yağız)* sözleri ile meydana geldiği görüşüne varmıştı 26). Herhalde Radlof daha önce, Bulgar türkçesinde balmumu veya mum karşılığı olarak kullanılan *awuş* ve Kıpçak türkçesindeki *awus* sözlerini bilseydi, elbetteki bu görüşünü, değiştirecekti. *Anadolu*'da da, Derleme Sözlüğüne göre balmumuna *balağız, balavız* adı veriliyordu.

"Mum yapımı" da, öyle anlaşılıyor ki birçok Türk kültür çevrelerinde, yine balmumuna dayanıyordu. Türkler birçok yerlerde, gece yaktıkları mumları, bal mumundan yapıyorlardı. Harezmşah Türk kültür çevresinde mum için hazırlanan bal tortusu veya bal mumuna, *mumluk bal* dendiğini de, *Mukaddimet ül-Edeb*'den öğreniyoruz 27). Ay-

nı esere sonradan yapılan notlarda ise, *"mumluk bal"* türkçe deyişinin karşısına, moğolca *labtu bal* karşılığı konmuştu.

Ekir, egir, eğir, eyir de, kökleri çok eskilere dayanan, bir Türk sözüdür. Anadolu ile diğer Türk dünyasında, çok yaygındır. Anadolu'nun birkaç yerinde eğir için söylenen, *kirebalı* ve *kire bolu* gibi yabancı deyişlere bakarak, Türk kültürünün büyüklük ve yaygınlığını bozmak isteyenlerin, sözlerine değer verilmemelidir. Ahmed Vefik Paşa, Türklerin yerli ve köklü *eğir* deyişinin yanında *arı boku* karşılığına da değer vermiştir 28). Redhouse da onu izlemiştir 29). Bu söz de, Türklerde çok yaygındır.

IV. ARI KOVANI VE BAL SAĞMA :

1. Arı kovanı veya peteği :

Mutfak eşyaları ile ilgili 4. cildimizde *kova, koğa* ve *koğan, kovan* üzerinde ayrıca duracağız. *Petek* sözü üzerinde burada geniş olarak durmak biraz zor olacaktır. Ancak ortaçağ Türk kaynaklarında *bitek* şeklinde bir deyişe rastlıyoruz. Radlof sözlüğünde bunu, *"ağaçtan yapılmış arı kovanı"* diye açıklamıştır 30). *Mukaddimet ül-Edeb*'in moğolca ilâvesinde ise, *beteken bal* deyişi geçmektedir (S. 118a). Bunun da *"petek balı"* karşılığında kullanılıp kullanılmadığını bilmiyoruz. Memlûk ve Kıpçak kültür çevresinde, *"un veya diğer şeyleri koymak için, topraktan yapılan, altı delik kaplara, bitek"* adı veriliyordu 31).

"Arı evi" sözü, arı kovanı karşılığı olarak, Anadolu'da yazılmış ilk türkçe kitaplarda da görülüyordu. Tarama Sözlüğü'nde, *Kelile ve Dimne tercümesi*'nden alınmış bir parçada ise, şöyle deniyordu 32). *"... gördü kim bir arı evi var, bir kesek bal var..."* Ancak bu deyişin o çağdaki Türkler arasında yaygın olup olmadığını iyice bilmiyoruz. Bu, arıcılıktan anlamayan ve kitabı çeviren kişinin, bir benzetmesi de olabilirdi.

Kova ve *kovan,* Ortaasya Türklerinde de birbirine karıştırılmıştır. *Kırgız Sözlüğü*'ne göre Kırgız ağızlarındaki *çelek* sözü, hem kova ve hem de *"arı kovanı"* anlayışında kullanılıyordu 33). Bal arısı besleyen *"arıcı"* için de Kırgız Türkleri, *Bal çelekçi,* yani "Bal kovancı" diyorlardı.

Bal gömeci ile *arı peteği* de, Anadolu'da sık sık birbirine karıştırılmıştır. Bu konu üzerinde az önce durmuştuk. Derleme Sözlüğü'nde Anadolu'nun bazı yerlerinde, balsız arı peteklerine de *gömeç* dendiği görülmüştür. *Yapı* sözü de bunlar arasındadır. Tarama Sözlüğü'nde de buna rastlıyoruz 34).

Ceç, çeç deyişleri, türkçeye farsçadan girmiş sözlerdir. Aslında farsçada *çeç,* "büyük saman kalburu" veya buna benzer mânâları karşılayan bir söz idi. Derleme Sözlüğü'ne göre çeç sözü Anadolu'nun bir çok yerlerinde de, petek karşılığı olarak kullanılmaktadır. Görüşümüze göre bu, derlemelerde yapılan bir yanlışlık da olabilirdi. Doğu Anadolu'da *"çeç* ve *çeçli bal",* gömeç içinde duran eritilmemiş baldır. Bir gömeç bal için ise, *dalak* adı

verilirdi. Yine Anadolu'da gömeç balı için söylenen, *çağış* deyişi üzerinde de ayrıca durulmalıdır.

Arı kovanı ile ilgili konumuzu bitirirken, işlenmesi gereken şu iki yeni bilgiyi vermeği de faydalı görüyoruz. Radlof Sözlüğü'ne göre Altaylardaki Şor Türkleri arı gömecine *kilis* adı veriyorlardı 35). Moğolların arı kovanı için kullandıkları *sarhinal* sözünün kökleri hakkında da, şimdilik bir neticeye varamadık. Yine Anadolu'da arı kovanı için söylenen *kızman, kotarga* ile; üst üste konmuş petek dizilerine verilen *küren* sözlerinin, eski Türk kökleri üzerinde de, ümitle durulabilir görüşündeyiz. Ancak bu kitabımızda, yeterli yerimiz olmadığından şimdilik dikkatleri, bu sözler üzerine çekmekle yetiniyoruz.

2. Kovandan bal sağma ve bal alma :

Türklerde *sağmak* deyişi, daha çok memeli hayvanlardan süt sağma için kullanılırdı. Bunun yanında, arı kovanındaki balları alma işine de Türkler, *sağma* demişlerdir. Harezmşahlar kültür çevresinde ise, "bal sağma" işine, *"bal dermek"* yani bal toplamak demişlerdi. *Mukaddimet ül-Edeb*'de bu iş için, *balnı terdi,* yani *"balını aldı ve derledi"*, deniyordu. Aynı kaynağa XVI. yüzyılda ilâve edilmiş olan moğolca karşılıkta ise, *bali tüübe* yazılmıştı 36).

Eski Anadolu'da yazılmış Türkçe kitaplarda ise, *"bal sağanlar, bal sağan kimse, bal sağacak ağaç"* gibi deyişlere, Tarama Sözlüğünün *"Bal sağ-*

ma" maddesinde sık sık rastlamaktayız. Bal sağma da, ayrıca bir bilgi ve tecrübe gerektiren bir iştir. Bu konuları da, aşağıdaki bölümümüzde inceleyeceğiz.

3. Bal sağma işi ve âletleri:

Kovandan arıları ürkütüp, öldürmeden bal alabilmek için de, bazı âletler kullanılıyor ve eski gelenekler tatbik ediliyordu.

a) Bal sağma elbisesi: Bal sağanlar yaygın olarak deriden veya kalın kumaştan, palto gibi bir elbise giyinirlerdi. Mütercim Asım Efendi, arapça *el-harfe* maddesini *Kamus*'ta açıklarken, şöyle diyordu: *"Meşinden dikilmiş bir cübbedir ki, kovandan bal sağanlar giyinirler"* 37).

b) Bal sağmak için başa giyilen maske: Derleme Sözlüğü'nde, bal sağarken başa giyilen bir maskeye, Anadolu'nun birçok yerlerinde, *gözene* dendiğini öğreniyoruz 38). *Gözene* eski Türk karakterini taşıyan bir deyişdir. Doğu Anadolu'da ise küçük bir kalbura, başa geçebilecek ve boynu örtebilecek şekilde bir bez dikilir. Böylece kalbur, gözü ve yüzü koruyan bir gözlük ve koruyucu olarak kullanılırdı.

c) Bal alma eğişi: Arı kovanlarından bal almak için kullanılan ucu eğri demire, yaygın olarak Anadolu'da, *eğiş* adı verilir. Maalesef Derleme sözlüğü, daha çok hiç duyulmamış ve kültür ehemmiyeti

olmayan, birçok uydurma sözlere, daha çok değer vermiştir. Bununla beraber aynı kaynakta, *eğdi* şeklinde derlenmiş olan âlet de, ayrı bir değer taşır. Bazan bal eğişinin ucu, keskin olur ve gömeci keserek alabilirdi. Nitekim Ayıntaplı A s ı m E f e n d i *Kamus*'ta, arapça el-mişvar sözünü açıklarken, "kovandan gömeci kesip balını alan âlete", *anış* dendiğini söylemekte idi 39). El-Mihbaz maddesinde ise şöyle diyordu. *"Bal sağan kimsenin, bal sağacak ağacına denir. Aynı mânâda, sağarken arıları kovacak âletine denir"* 40). A s ı m E f e n d i 'nin bu açıklamaları, Ayıntab'ın öz bir *Türkmen yurdu* olması sebebi ile, Türk kültür tarihi bakımından da büyük bir değer taşır.

d) Arı ve kovan tütsüsü: Kovanların hemen önünde yapılan bu tütsüler, türlü sebepler ile yapılırdı. Bazıları, hastalık ve salgınları önlemek için tütsü yakarlardı. Doğu Anadolu'da ise tütsüler, "s a ğ ı m z a m a n ı "nda, arıların hücûmunu önlemek için yapılırdı. Tütsü, iki yol ile uygulanıyordu. Bazı yerlerde tütsü yapmak için, ayrı bir kap kullanırlardı. *Derleme Sözlüğü*'ne göre, A n a d o l u nun bazı yerlerinde buna, *tütsü bardağı* adı da verilir. Bazı yerlerde ise kaba olarak, bir *"ağaç yakılır"* ve kovanlar böylece tütsülenirdi. Aynı kaynağa göre tütsüye *kavrak* adıda veriliyordu. Bu sonuncu deyişi, şimdilik kontrol edemedik. Çünkü aynı kaynakta aynı deyişin kovan anlayışına kullanıldığını da görüyoruz. Tabiî olarak burada, ancak birkaç örnek verme yolu ile yetindik.

V. BALLI YİYECEK VE İÇKİLER:

Bu konuya başlamadan önce, eskiden "şeker" dediğimiz şeyin bulunmadığını da hatırlatmakta, büyük bir fayda görüyoruz. Bu sebeple eskiden tatlıların çoğu, bal ile yapılırdı. Türlü içki ve şerbetlerin çoğu da, yine bal ile tatlandırılırdı. Bu mühim noktayı hatırlattıktan sonra, esas konumuza girebiliriz:

1. Un ve bal ile yapılan yiyecekler (Helva?) :

Çok değerli meslektaşım Prof. Dr. Faruk Sümer'in uzun yıllar önce zevkle anlattığı, büyük Selçuklu hükûmdarı, Tuğrul Bey'in bir helva yeme olayı vardır. Tuğrul Bey Rey'i zaptettiği zaman, ona helva ikrâm etmişler. Yeni bir İmparatorluğun kurucusu ve büyük bir Türk olmasına rağmen, helvayı tanıyamamış. Helva için, *"Bu, güzel bir tutmaç ama, tuzu yok"*, demiş. Bununla ilgili kaynaklar üzerinde, sonradan da durulmuştur. Bal ile söze başlamış iken, bu konu üzerinde biraz daha duralım. Aslında helva hakkında ayrı bir bölümümüz vardır. Selçuk devletini kuran Türk beylerinin sosyal durumlarını incelemek, bizim iş ve ihtisasımızın dışındadır. Ancak yaylacı ve şehirli Türkler bu çağda da vardı. Tuğrul Bey, bu Türk zümrelerinin, hangileri içinde kalmakta idi? Biz burada geniş çapta değil de; elimizdeki birkaç bilgiyi değerlendirme yolu ile, konuya girmek istiyoruz. Aslında helva denince, tek bir pişirme usûlü ile yapılan bir yemek

tipi, hatıra gelmemelidir. Elbette ki İranlılar ile Arapların helvaları arasında bile, ayrılıklar vardı ve şimdi de vardır.

Mukaddimet ül-Edeb'de şöyle bir söz var: *"Talkanı bal birle bulgan"* 41). Bu sözleri derin olarak tahlil etmek gereklidir. Bu eserde Arap ve Fars cümlelerinin, türkçe ile karşılanmış olduğunu biliyoruz. Bunlar, Arap ve Fars yemeklerinin türkçe tercümeleridir diye, belki bizi tenkid edecek arkadaşlarımız da çıkabilecektir. Ancak *talkan* gibi Türklere mahsus, yerli ve köklü bir Türk deyişinin, burada yer almış olması, bu tenkidleri, biraz haksız kılacaktır. *Talkan nedir?* "Buğday kavutu" ile ilgili 4. bölümümüzde bu konu üzerinde, geniş olarak duracağız. *Talkan* Türklerce, Kaşgarlı Mahmud'un da söylediği gibi, *"kavrulmuş buğday (veya arpa) unu"*, demek idi. Talkan bildiğimiz üzere, h e l v a n ı n ana maddesidir. Yine aynı kaynak, *"Ol talkanka yağ katturdı"*, yani *"O, buğday veya arpa kavuduna yağ kattı veya karıştırdı"*, diye başka bir örnek de veriyordu 42). Kırgız Sözlüğü'nde de "y a ğ l ı k a v u t" için ise, *may talkan* deniyordu. *Talkan*'ın diğer çeşitlerini ise, Radlof sözlüğünde, daha geniş olarak bulabiliriz 43).

"Kavut'a bal ve pekmez katma" işi, *Mukaddimet ül-Edeb* dışında, Kaşgarlı Mahmud'un derlemeleri arasında da görülmektedir: *"Kavutu olan pekmeze katar, aklı olan ise öğüt tutar"* 44). Örnekleri daha fazla uzatmayalım. Pekmezi olanlar, elbette

ki kavutuna pekmez katar. Olmayanlar da yağlı kavutuna, bal katar ve *"Türklerin bal helvası"* olurdu. *Bulgama,* yani *"bulama yolu ile pişirme"* için de, 4. kitabımızda ayrı bir bölüm bulacaksınız.

Türmek de, içine bal konan bir lokma ve yemektir.

NOTLAR

I. TÜRKLER VE BALARISI: 1). Kaşg. Mahmud, I, 265. 2). *Mukad. ül-Edeb,* 111a. 3). Ramstedt, *Kalmuk,* 477. 4). Radlof, I, 48. 5). Aynı esr., II, 944. 6). Aynı esr., II, 678. 7). Aynı esr., IV, 705. 8). *Tuhf. Zekiyye,* 36b. 9). *Tarama S.,* bk. *Milez* maddesi.

II. BAL SÖZÜ VE TÜRKLER: 10). Kaşg. Mahmud, I, 87. III, 150. 11). Aynı esr., II, 354. 12). *Mukad. ül-Edeb,* 110a. 13). *Cod. Comanicus,* 48. 14). Radlof, IV, 1489. 15). Aynı esr., IV, 1161 16). *Mukad. ül-Edeb,* 11a. 17). Ramstedt, *Kalmuk,* 477.

III. BAL ÇEŞİTLERİ: 19). *Mukad. ül-Edeb,* 110a. 20). *Tarama S.,* III, 1741. 21). Aynı esr., aynı yer. 22). Aynı esr., a. yer. 23). Aynı esr., a. yer. 24). Kaşg. Mahmud, I, 59. 25). Abu Hayyan, 25. 26). Radlof, IV, 1491. 27). *Mukad. ül-Edeb,* 232a. 28). *Lehç. Osmanî,* 332, 334. 29). Redhouse, 405a.

IV. ARI KOVANI VE BAL SAĞMA: 30). Radlof, IV, 1618. 31). Abu Hayyan, 28. 32). *Tarama S.,* III, 1741. 33). *Kırgız Sözlüğü,* 260. 34). *Tarama S.,* I, 318. 35). Radlof, II, 1371. 36). *Mukad. ül-Edeb,* 111a. 37). *Tarama S.,* bk. *Bal sağma.* 38). *Derleme S.,* bk. *Gözene.* 39). *Tarama S.,* bk. *Anış.* 40). *Tarama S.,* bk. *Bal sağma.* 41). *Mukad. ül-Edeb,* 339b. 42). Kaşg. Mahmud, I. 440. 43). Radlof, III, 899. 44). Kaşg. Mahmud, I, 440.

XVI.

BÖLÜM

TABİAT HÂDİSELERİ VE TÜRKLER

RÜZGÂRLAR

Rüzgârlar, herhalde insanoğlunun en çok ilgilendiği tabiat hâdiselerinin başında geliyordu. Çünkü, sıcak ve soğuk havaların habercisi olan, yağmur getiren, kar yağdıran hava kımıldayışları, hep düzgârlar idiler. Bir çok kavimler, rüzgâr çıkaran bir Tanrının bulunduğuna inanırlardı. Onlara göre, iyi ve kötü rüzgârların hepsi de, bu Tanrının isteğine göre eserlerdi. Fakat Türkler, çok daha değişik ve gerçekçi olarak düşünmüşlerdi. Onlara göre, *"Rüzgârlar yaz ve kış mevsimlerinin, dönüşmelerinin bir neticesinden başka bir değil idi."* Bu sebeple Türkler için, ayrıca bir "Rüzgâr Tanrısı" düşünmenin gereği yoktu. Çünkü, *"Yaz ve kış Tanrısı"* olan Türklerin atası, rüzgâr çıkarma ve yağmur yağdırma gücüne de sahip idi. İşte Türk düşüncesi bu yolda, G ö k - t ü r k efsanelerinden itibaren, kendisini gerçekçi bir anlayış düzeni içinde gösteriyordu. Efsaneye göre, *"Türklerin ilk atalarından birinin iki kızı varmış. Bu kızları, Yaz Tanrısı ile Kış Tanrısı'na vermiş"* ve bu yolla da, tabiatta olanları, kendi eli altına almağı başarmış.

1977 — Birinci Basılış — F. 29

Eski Türk düşüncesi, Dünya milletlerinden hiç birinde görülmeyen, böyle gerçekçi bir görüşle başlıyordu. Eski Türklerin kendileri, "Tanrılar dünyası" na girmiyorlar ve onların içine karışmıyorlardı. Onların deyişi ile, *Kişioğlu,* yani insanoğlu, *kişi* olarak yaratılmıştır ve kişi olarak kalacaktır. Ama Türklerin atası, Tanrının överek yarattığı bir kişi idi. Bu sebeple de, Tanrılar dünyasına ancak bir akrabalık yolu ile, uzak bir bağ kurabilirdi. Türklere göre kız, her iki dünyada da geçer bir kişioğlu idi. Kurt ve ayı gibi güçlü hayvanlar bile, güzel bir kızla beraber yaşamak için, onu alıp götürmeği göze alabilirdi.

Görülüyor ki Türk düşüncesi daha başlangıçta bile, mevsimler, yağmurlar ve kar gibi rüzgârları da, insan gücünün ötesinde görmüşlerdi. Ama insanoğlunun, kendisinin üstünde ve ötesinde bulunan bu güçlerle ilgi kurup, rüzgâr ve yağmur istemesi de, yasak edilmemişti. Bunun için, "suya taş atma" ve *Yada taşı* gibi inanışlar da buradan geliyordu. Aslında bu inanışlar, İnsanoğlunun "ümit ve dilek dünyasından" doğan ve gelişen isteklerdi. İnsan bugün nasıl ümit ile yaşıyorsa, dün de öyle idi.

A. MEVSİM RÜZGÂRLARI :

A h m e d V e f i k P a ş a, "Türkler hafif rüzgârlara *yel,* mevsimlik; diğer büyük rüzgârlara da *"Baş yeller"* derler" diye, kendi geniş görgü ve bilgisine göre, bir giriş yapmıştı 1). Bunu Radlof

da, kendi sözlüğüne almıştır 2). Tabiî olarak böyle deyişleri, bütün Türkler için umumîleştirmek, doğru bir şey değildir. Fakat, *"yeller"* ve *"baş yeller"* sözleri, hem güzellik ve hem de mantık bakımından güzel kurulmuş deyişlerdir. Bilindiği üzere rüzgârlar umumî olarak başlıca iki bölüme ayrılmışlardır: Bunlardan birincisi, *"değişen ve kısa sürekli rüzgârlardır"*. Bunlar, günlük hava değişmelerine göre başlarlar ve ne kadar sürecekleri de belli olmaz. Diğerleri ve en mühim olanları ise, *"mevsimlik ve sürekli rüzgârlar"* dır. Bu ikinci çeşitten olan rüzgârlar, insanlar ile içtimaî toplulukların, hayat ve ekonomik düzenlerine de tesir ederler. Bu sebeple mevsimlik rüzgârları, iki bölüm içinde gözren geçirmeğe çalışacağız :

1 Bahar rüzgârları ve ılık rüzgârlar :

Kıştan sonra mevsimin dönmesi ve rüzgârların yön değiştirerek ılık ılık esmeğe başlaması, baharın en şaşmaz bir habercisidir. Bu rüzgârlarla birlikte, halk da harekete gelir. Bu kitabın bir çok yerlerinde de söylediğimiz gibi, *"Türklerin yılbaşı, bahar ile başlardı"*. Baharla birlikte, hayvan besleyen Türkler yaylaya gitmek ve ekinci Türkler de tarlaya gitmek için, hazırlığa başlarlardı. Evlerde *"kavurmalar"* biter, taze et bulmak veya küpleri doldurma zorluğu da baş gösterirdi. Zaten baharın gelmesi ile hayvanlar ile kuşlar da göç eder ve Türklerin yaylaları, yeni yeni av hayvanları ile dolardı. Dede Korkut Kitabında, bu hayatın şiir gibi yazılmış ve söylenmiş bir çok anlatışlarını okuyoruz.

Şunu da hatırlatmak gereklidir: Türkler kavurmalarının çoğunu, kendi sürülerinden değil; av hayvanlarından temin ederlerdi.

"Yeşil renk", Türk düşüncesinde baharın bir sembolü idi. Türkler, yaşlarını ona göre hesaplar ve yaşayışlarını da, her gelen yeni bahara göre düzenlerlerdi. Türkçemizdeki *yaş* sözünün de buradan geldiğini, bu kitapta sık sık söylemiştik. Anadolu'da Bahar rüzgârları için bir çok yerlerde, *ağaç kabardan, yaprak açan* gibi, anlayışı da, kendisi de güzel deyişler kullanılmıştır. Bunların Anadolu'da ne kadar yaygın olduğunu görebilmek için, Derleme Sözlüğüne şöyle bir göz atmak yeterlidir. *Eski Türk*lerde olduğu gibi, Anadolu Türkünde de, ağaç ile bahar rüzgârları, birbirinden ayrılır şeyler değillerdi. Ayrıca Anadolu'da *arıyeli* şeklinde, dikkatsizce derlenmiş bir deyiş de vardır ki, bunun üzerinde de başka bir zaman duracağız.

Anadolu'da bahar rüzgârları, daha çok güneyden veya güney-batıdan eserler. Önceleri, yani Türkler henüz daha Ortaasya'da iken, *Doğu rüzgârları* daha mühimdi. Onlara göre, bahar rüzgârları ilk defa doğudan esmeğe başlarlardı. Tabiî olarak her bölgeye göre, bu rüzgârların yönleri de değişiyordu. Fakat Türklerin, yaygın olarak Doğu rüzgârlarına değer vermelerinin, herhalde çok eski ve derin sebepleri olsa gerekti.

İlkbahar için eski Türkler çoğu zaman *öngdin*, yani *"önden gelen"* deyişini kullanmışlardı. Bu da ilkbaharın, "ilk mevsim" ve bir *"yılbaşı"* ol-

duğunu gösteren bir inanıştı. Bahar rüzgârlarına ise, bir çok eski Türk kitaplarında, yine *öngdin yeli*, yani "ilk ve önden gelen mevsim rüzgârı" deniliyordu. Tabiî olarak bu gibi deyişleri, bütün Türkler için umumileştirmek doğru değildir. Biz, burada vesikasız konuşmuyoruz. Bizim burada kullandığımız kaynaklarda, yalnızca böyle bir deyiş kullanılmıştır. Bizden sonra bulunacak başka bir bilgide de, başka bir deyiş elbette bulunacaktır. Fakat bizim kanaatımıza göre mühim olan, eski Türklerin mevsimler konusundaki anlayış, inanış ve tutumlarıdır. Bu fikrimizi desteklemek için, *Kutadgu Bilig*'de geçen, aşağıdaki şiir parçasını verelim:

"Togardın ese keldi, öngdin yeli"
"Doğudan ese geldi, baharın yeli 3)".

Şunu da unutmayalım ki, eski türkçede *öng* sözü, aynı zamanda "d o ğ u" mânâsına da gelirdi. Yönler ile ilgili bölümümüzde de açıkladığımız gibi Türkler, yüzlerini doğuya dönerler ve yönlerini böylece belirtmeğe çalışırlardı. Bu yolla doğu *ilgerü*, yani "i l e r i" veyahut da *öng*, yani "ö n" olurdu. Yukarıda da söylediğimiz gibi, anlayış ve deyişlerde, çağ çağ yeni değişiklikler oluyordu.

İ l k b a h a r için Anadolu'da kullanılan *göklem, köklem* deyişleri de, yukarıdan beri açıklamağa çalıştığımız, eski Türklerin bahar anlayışını desteklemektedir. Yine Anadolu'da bahar rüzgârları için söylenen, *ağaç kabartan, yaprak açan* gibi, aynı anlayış ve deyişler üzerinde de durmuştuk.

2. Yaz, baharın devamı :

Eski Türk takviminde yaz ayları, bahar aylarından açık olarak ayrılmıştır. Fakat Türk kavimlerinin günlük inanışlarında çoğu zaman, yaz ile bahar birbirlerinin devamı olarak görülmüştür. Aslında soğuk bölgelerde, bahar diye bir mevsim düşünmek de, oldukça güçtür.

Anadolu'da da bu sebeple olacak ki, bahar için çoğu yerlerde *yazağzı, yazbaşı, karacayaz* gibi deyişler kullanılmıştı. Derleme Sözlüğünde, bu konu ile ilgili epey bir bilgi bulabiliriz. Bazı yerlerde de bahara, doğrudan doğruya *dölayı* deniyordu.

B. "SICAK" VE "SOĞUK" RÜZGÂRLAR :

1. "Sıcak" rüzgârlar :

Sıcak rüzgârları da iki grup içinde gözden geçirmek gereklidir: *"Ilık rüzgârlar"* için Anadolu'da, *ılım yel* gibi, çok güzel deyişler kullanılır. *Yalın yel* deyişi ise, bazan ılık ve bazan da çok sıcak rüzgârlar için söylenirdi. Fakat asıl köylüyü korkutan ve ekinleri kurutan sıcak ve kuru rüzgârlar, *çanakkurutan* adı verilenlerdi.

Ilım yellerin, mânevî ve m i t o l o j i k bir anlayışı vardır. Şimdi bile, *"içimden bir ılık (veya sıcak) rüzgâr esti"* sözü, hiç bir zaman bize, gerçek bir *rüzgâr veya lodosu hatırlatmaz. Eski Türk masallarında savaşta, "bazan savaşçılar yaralanırlar veyahut da düşman karşısında yavaş yavaş güçten düşmeğe başlarlardı. Ölüm ve yenilme kendini gös-*

terince, yapacakları tek şey kalırdı. O da Tanrılarına sığınmak ve Tanrılarından güç ve başarı dilenmekti. Tanrı onların dileklerini kabul eder ve bundan sonra ılık bir rüzgâr esmeğe başlardı. Ölümün eşiğine kadar gelmiş olan bahadırlar, bu ılık rüzgârın, yavaş yavaş içlerine kadar işlediğini ve işledikçe de güç bulduklarını hissederlerdi. En sonunda Tanrının verdiği bu güçle düşmanı yenerler ve başarıya ulaşırlardı." Bundan sonra da artık destanların sonu, Tanrının büyüklüğünü belirten mersiyelerle biterdi. *"Türk Mitolojisi"* adlı eserimizde, bu Türk destanlarının bir çoklarından söz açmıştık. Aslında bu, Altay destanlarında da en çok görülen motiflerden birisi idi.

Anadolu'da, *"Yel sözü, iyi veya kötü ruh anlayışına"* nasıl ve niçin gelmişti? Elimizde Anadolu'dan, buna benzer daha pek çok örnekler vardır. Fakat konuyu, daha çok uzatmıyacağız.

2. Soğuk rüzgârlar ve "Kara-yel" :

Anadolu'da soğuk rüzgârlar daha çok kuzeyden gelirlerdi. Ortaasya'da ise, kuzey kadar, batı rüzgârları da havayı soğutma bakımından, bir değer taşıyorlardı. En kuzeydeki Yakut Türklerinde en mühim soğuk rüzgârlar, Batı rüzgârları idiler. Gerçi biz de şimdi batıdan esen rüzgârlara, *"Batı karayelleri"* diyoruz. Fakat bu deyişimizde, artık eski mânevî ve mitolojik anlayışın izleri, yalnızca sözlerde kalmıştır 4).

"Kara-yel" deyişinin kökleri Türklerde çok eski çağlara ve mitolojik temellere dayanır. Bu görüşü

güçlendirmek için bunun yanına, benzer bir Türk deyişini daha katalım: O da, *"Kara-kış"* tır. Yaz veya ilkbahar için, böyle bir *kara* tanıtması yapıldığını, türkçemizde kimse görmemiştir. Tabiî olarak, bunun eski ve derin sebepleri vardı. Aslında *karayel* deyişi, Türklerde yalnızca kuzeyden gelen, dondurucu rüzgârlar için kullanılmıştır. Bu rüzgârlar, soğukla beraber, hastalık, açlık ve hayvan kırımı gibi, türlü felâketler de getirirlerdi. Karakış da bunu belirleyen, diğer bir sözdü. Ortaasya Mitolojisinde, *"Zaman zaman ölüm getiren, herşeyi yok ederek kurutan ve tıpkı tufan gibi dünyayı varlıksız bırakan, kara yeller de görülüyordu 5)."*

"Kara" deyişi ve rengi aslında, "karanlığın ve kuzeyin bir sembolü" idi. Yukarıda yönleri de incelerken, *kara ve karanlık* sözlerinin, "gece ve kuzey" ile olan ilgileri üzerinde durmuştuk. Derleme sözlüğünde de, batıdan esen soğuk rüzgârlar için Anadolu'da, *"Dün yeli"* dendiği görülmektedir. Eski türkçede *tün* sözü, geceyi olduğu kadar, karanlığı ve kuzeyi de ifade eden bir söz idi. Nitekim İslâm dünyası ile Osmanlı kitapları ise, Kuzey için *"Zûlmet diyârı"* sözünü kullanırlardı.

"Yel" sözü eski ve yeni Türkçede, cin ve kötü ruhları karşılayan bir söz olarak da geçerdi. Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*'sinde yel sözünün, Anadolu'da kullanılan bu anlayışına, mühim bir yer ayırmıştır. Selçuk çağının başlangıçlarında yazılan kaynaklarda da, *"oglanıg yel kapdı"* 6). Yani, "oğlanı cin kaptı, kötü ruh dokundu", şeklinde geçen bu sözler, Anadolu'da da ufak

farklarla söylenmektedirler. Eski Türkçede *yel,* hem rüzgâr ve hem de kötü ruh anlayışına kullanılıyordu. Meselâ Kaşgarlı Mahmud'un verdiği *"Anıng yeli küçlüg"* sözünde, hem "o yerin rüzgârı kuvvetli" ve hem de "O yerin veya o kişinin kötü ruhları güçlü" anlayışı yaşıyordu 7).

Anadolu'da soğuk rüzgârlar, *Batı Kara Yeli, Yıldız Kara Yeli* gibi, yönleri de belirtilerek söylenmiştir 8). Ayrıca Anadolu'da her mevsim ve hatta her ay esen kara yeller için de, *Oğlak kıran, yaka yeli* gibi adlar verilmiştir. Derleme Sözlüğünde bulduğumuz bu karayellerin yönleri, henüz daha iyice tesbit edilmemiştir. Yine Anadolu'da soğuk kuzey rüzgârları için söylenen *"Domuz çömelten, Sarak, Sazağan Sır"* gibi, eski Türk özlüğünü taşıyan sözleri de görüyoruz. Derleme Sözlüğünde yer alan *Sarak* sözü üzerinde, kasırga ile ilgili bölümümüzde meşgul olacağız. *"Sazağan, Sazan, Sazak"* gibi, rüzgâr adları ise, daha çok hafif ve kuvvetli esen rüzgârlar için verilen adlar idiler. Meselâ aynı adı taşıyan, ayrı bir kuzey-batı rüzgârı da vardır. Ayrıca Anadolu'da Kuzey rüzgârları için söylenen, *"Bakır sattıran, Çullu poyraz, Semrik, Tolengi"* gibi eski Türk özelliğindeki sözler üzerinde de durmak lâzımdır. *"Barhal, Barhar, depere"* gibi, henüz daha doğru olarak derlenmemiş veyahut da yabancı bir kökten gelmesi muhtemel olan rüzgâr adları için de, ayrıca durulmalıdır.

Kuzey-batı rüzgârlarından Anadolu'da kullanılan, *"Aykırı yel Sarı-macak, sazak"* deyişleri de, Türk kültür tarihi bakımından üzerinde duru-

lacak ayrı değerde sözlerdir. Kuzey-doğu rüzgârları için söylenen *"Azak, Korum yeli"* gibi sözler ise, coğrafya yönleri bakımından Azak denizini veyahut da kuzeyle ilgili "korum" sözlerini içlerinde toplamışlardı.

C. DİĞER YÖN RÜZGÂRLARI :

1. Batı Rüzgârları :

Ortaasya'da Batı rüzgârlarının, en soğuk karayeller olduklarını söylemiştik. Anadolu'da ise böyle bir hususiyet, bâhis konusu değildir. Anadolu'da Batı rüzgârları için kullanılan deyişlerin başında *Akça-yel* sözü gelir. Bundan sonra *"Gün-batı, Gökyel"* gibi gerçekten mânâlı ve Türk kültür tarihi bakımından değerli, bazı birleşik Türk deyişleri görülür. Aynı yön rüzgârları arasında, *"Sürtük, Tez-yel"* gibi deyişler üzerinde de ayrıca durmak lâzımdır. Çünkü bunlar değişik yönlü ve sür'atli rüzgârlardır.

2. Doğu rüzgârları :

Bugün meteorolojide doğu rüzgârları için söylenen deyişler, daha çok İstanbul'da yerleşmiş olan dar yönlü ve karışık anlayışlı sözlerdir. Aslında İstanbul'un rüzgârları, bütün Anadolu'nun rüzgârları demek de değildir. Derleme sözlüğünde yer alan *"Gün doğusu, Doğu yeli, Gün doğrusundan, Çakmak yeli"* gibi, Türk kültürü bakımından birinci derecede değer taşıyan deyişler öne alınmalıdır. Bunlar arasında, *"Gömeç, Çem yeli, Baltalar"* adlı doğu rüzgârları üzerinde de ayrıca durulmalıdır. *Kızıl yel*

ise, hem doğu ve hem de *Kıble* rüzgârı anlayışına geliyordu. Aslında, Derleme Sözlüğüne göre *Kıble rüzgârı* da, tam bir güney rüzgârı demek değildir. Daha çok estiği tarafı belli olmayan rüzgârlara, kıble adı veriliyordu. Yine doğu rüzgârları için kullanılan, *"Geis, perik, pişik"* deyişlerinin ise hem kökleri ve hem de ne derece doğru olarak derlendikleri belli değildir.

3. Güney rüzgârları :

Güney esintileri, Anadolu'da yaygın olarak ılık ve sıcak rüzgârlardır. Bunlar arasında, *"Akça kanat, Aşağı yel, Kıble"* deyişleri, en çok kullanılan sözlerdir. Anadolu'nun bir çok yerlerinde güney rüzgârlarına *Herav* adı da verilir ki, bu deyiş türkçe olmasa gerektir. Bunun üzerinde ayrıca duracağız. Derleme Sözlüğünde yer alan, güney-doğu rüzgârlarından *Kaymaz* esintisi, daha çok büyük bir fırtınadır. Anadolu'da birdenbire çıkan fırtınalar için kullanılan, *Kamaz, Kanaz* gibi sözler de vardır ki, bunların "kaymaz" sözünden bozulmuş olması çok muhtemeldir. Yine aynı yönden esen, *Aylak* adlı rüzgâr da, hızı değişik bir esintidir. Derleme Sözlüğüne bakılırsa bu deyiş, bildiğimiz aylak sözünden gelmektedir. Güney-batı rüzgârlarından, *Azman yeli* de üzerinde durulacak rüzgârlardan biridir. *Çörez* esintisinin ise, burada geniş olarak üzerinde durabilmemiz için, ne yerimiz ve ne de zamanımız müsait değildir.

D. "KASIRGA" VE FIRTINALAR :

1. "Kasırga" sözü:

Türkler hortum yapan büyük fırtınalara kasırga derlerdi. Selçuk çağlarının başlarında kasırga sözü, *kasırgu* şeklinde söylenirdi 9). Moğolların tabiat ile ilgili deyişleri, Türklerden ayrılmakta idi. Meselâ Moğolların, kasırga için kullandıkları *"Kuyi, kuyi-la"* deyişini, Türkçede bulabilmek oldukça güçtür.

Bugün Anadolu'da kasırga ve hortum karşılığında kullanılan, *"Boruk, buruk, burkuntu, burutkam"* gibi deyişler de, çok eski bir Türk karakteri gösterirler. Eski türkçede *"Bur-"* fiil kökü, "döndürmek ve çevirmek" mânâsına gelirdi. Kırgız Türkleri, büyük kasırgalar ile kar fırtınalarına, *Burganak* derlerdi. Aynı Türklerde, *Burgumak* sözü de, "buram buram yükselen dumanlar" için kullanılan bir deyiş idi 10). Çağatay türkçesindeki, kar veya yağmur fırtınaları anlayışına gelen *Boragan* 11) ile moğolcadaki *Boraan* sözleri de, türkçedeki bu kök ve eklerle ilgili olsa gerektir.

Sorak sözü de Anadolu 'da "kasırga" mânâsına gelir. Eski ve yeni türkçedeki *sormak* fiili de yaygın olarak, "emmek" anlayışına kullanılan bir sözdür. Bu bakımdan sorak deyişinin, hortum ile bir ilgisi bulunduğu düşünülebilir. Çünkü diğer Türk ağızlarında, *Sorok* veya *Soroymak* gibi sözler, "bir hortum şeklinde sivrilip yükselen baca dumanları" için de kullanılan sözler idiler 12). Ayrıca yine

aynı mânâya gelen Moğolca *Şurgan* ve *Sigurgan* deyişleri üzerinde de durmak, bu bakımdan mühim olacaktır kanaatındayız 13).

"Dalaz, talas, talaz, talaza" gibi, Anadolu'da yine "kasırga" mânâsına kullanılan sözlerin de, en eski bir Türk karakteri taşıdığından hiçbir şüphemiz yoktur. Anadolu'nun bazı yerlerinde, buna *Körtalaz* da denir. *Talaz* sözü, Çağatay Türkçesinde de aynı anlayışa söyleniyordu. Fakat bu sözün ek ve kökleri hakkında, burada inandırıcı açıklamalar yapabilecek bir durumda değiliz 14). Anadolu'daki *esirgin, eskin, esürgün* sözlerini de bunlara katalım.

Yine Anadolu'da "kasırga ve hortum" karşılığı olarak kullanılan *"Dönegeç, dönelge, dönemez, evran, kaçık, kaçırık, kan yeli, kükrek, tozanak, tulumba, yelen, yelevlen"* sözleri de, türkçe kök ve eklerden meydana gelmiş sözlerdir. Yabancı köklerden gelen deyişler ise, bunların yanında çok az kalır.

2. Yağmurlu rüzgârlar ve fırtınalar :

Bu konu üzerinde daha çok, yağmurla ilgili bölümümüzde duracağız. Anadolu'da "yağmur getiren" rüzgârlara yaygın olarak, *Boz yel* ve *Yağar yeli* gibi, gerçekten çok güzel deyişler kullanılır. Anadolu'daki, *"boğanak, boyanak, boran, çavgun, doburcuk, gıcıklı, güldürümlü, yavıs"* gibi, rüzgârlar ve dolu ile beraber yağan yağmur adlarının hepsi de, en eski Türk kökleri ile açıklanabilirler. Bu örneklerimiz bile, bize yeterli bir fikir verebilirler kanaatındayız.

3. Karlı rüzgârlar ve "tipiler":

Eski Türkler tipiye, *Tüpi* derlerdi. Tipi bilindiği üzere karla birlikte esen, soğuk rüzgârlar için söylenen bir deyişdir. Eski Türkler, *Tüpi* sözünden genişleyen daha birçok deyişler de yapmışlardı. "Çok karlı, rüzgârlı ve tipili yerlere", *"Tüpçil yer"* derlerdi 14). Selçuk çağının başlarında söylenmiş olan ve tipi sözü ile ilgili şu güzel atasözünü, kitabımıza almadan geçemiyeceğiz :

"Kalın bulutıg tüpi sürer,
"Karangu ışıg, urunç açar!"

"Kalın bulutu tipi sürer,
"Karanlık işleri rüşvet açar 15)."

Buna benzer, fakat *yel* sözü ile söylenmiş Selçuk çağının başlarına ait diğer bir atasözü daha vardır. Bu atasözün de de *yel* ile *il,* yanyana getirilerek, bir kafiye yapılmıştır:

"Kalın bulutu yel açar,
"Rüşvet verirsen il açar 16)."

Yukarıda yalnızca bugünkü dilimize çevirdiğimiz bu atasözünde de görüldüğü gibi, rüşvetle tipi ve yel sözleri çoğu zaman yanyana getiriliyorlardı. Eski Türkler tipi sözünden de, *Tüpürmek,* yani "tipilemek" fiilini yapıyorlardı. Bunun için de tipinin esmesine, *"Tüpi tüpürdü",* yani "tipi tipiledi" derlerdi 17) Bu deyiş için de, yine Selçuk çağının başlarında derlenmiş diğer bir atasözü verelim 18):

"Tütüşmegince tüzülmes,
"Tüpirmegince açılmas!"

"Kavgasız, tutuşmasız düzen olmaz,
"Tipi, tipilemeyince de hava açılmaz!"

Anadolu'da bazı yerlerde tipiye, *esgin* de denir. Aslında tipi sözü, bütün Anadolu'da yaygın olan ve tek sözdür. Tabiî olarak tipinin birçok çeşitleri de vardır. Bu sebeple, araştırıcılar, çok az ve belirli yerlerde kullanılan, *besege, fişan, puşkun* ve *pük* gibi deyişlere bakarak şaşırmamalıdırlar. Ana ve yaygın söz, tipidir. Bunun kökü de Ortaasya'dır.

Sabah ve akşam rüzgârları ile meltem hakkında söylenmiş, eski Türk atasözleri ile şiirleri de ayrı bir bâhis teşkil ederler. Bu kitapta bunlardan yalnız birisinin tahlili, birkaç sahife tutmuştu. *Yelpindi,* yani "serinledi" sözü ile gelen örnekler ile *"yelpaze"* de ayrı bir konudur. Bu sebeple yukarıda verdiğimiz bilgilerle yetinip, konuyu Selçuk çağının başında derlenmiş olan eski bir Türk atasözü ile kapıyalım:

"Yıgaç uçunga yel tegir,
"Körklüg kişige söz kelir!"

"Ağaç ucuna yel değer,
"Güzel kişiye söz gelir 19)."

Buna benzer, yine eski bir atasözü daha vardır:

"Erlere keder değer,
"Dağ burnuna yel değer 20)."

YAĞMURLAR

Her kavimde olduğu gibi Türklerde de yağmur, bulut ve yıldırımlar ile gök gürlemeleri, birbirlerinden kolaylıkla ayrılamayan, tabiat hadiseleridir. Bu tabiat hâdiselerinin, oluş bakımından birbirinden ayrılmamalarına rağmen, Türkler bunların herbiri için ayrı ayrı adlar vermişlerdi.

Yağmur sözü, en eski Türkçe metinlerden itibaren görülen ve bu anlayışı karşılayan tek sözdür. Bu kitapta daima söylediğimiz gibi ana deyişler ile ikinci derecedeki deyişleri daima birbirinden ayırmak lâzımdır. Meselâ, *çisenti, çesinti* gibi yağmur çeşitlerini belirten yan deyişler, oldukça geç zamanlarda meydana gelmişlerdir. Eski Türkler bu gibi deyişleri, isim ve fiilleri çekme yolu ile cümle içinde belirtmişlerdi. Meselâ eski Türkler *çisenti* gibi, benzetme yolu ile meydana getirilmiş, belirsiz bir söz yerine, *damlamak* fiilinden, *"yagmur tamçurdı"* demişlerdi 21). Bu da, "yağmurun hafif bir şekilde damlaması serpelemesi" ve çisentisi idi.

Eski Türkler kuvvetli yağmurları da *"katı yağmur"* deyişi ile açık bir şekilde diğerlerinden ayırarak, adlandırmışlardı 22). Bu deyiş, bugün Anadolu'da da söylenen bir sözdür. Derleme Sözlüğü meydana getirilirken, böyle ana sözlere değer verilmemiş ve yalnızca hiç duyulmamış sözler derlenmiştir. Bu sebeple ana sözler aranırken, bunlardan bir yığın halk benzetmesini de ayıklamak gerek-

mektedir. Bununla beraber, *boğanak, boran* gibi rüzgâr ve fırtınalar ile birlikte gelen en eski Türk yağmur çeşitlerini, *Anadolu Derleme Sözlüğünde* görmüyor değiliz.

Türkler çok eski çağlardan beri, yağmurun dinmesine *"tındı, tınmak"* sözlerini kullanırlardı. Meselâ, *yağmur tındı,* "yağmur dindi", demekti 23). Derleme sözlüğünde görülen *seknimek* gibi sözler ise, "sâkinlemek" gibi yabancı sözlerin halk ağzında bozularak, ikinci derecede bir deyiş hâlinde kullanılmasından başka bir şey değildir. "Yağmur dindi" gibi sözler, Türkiye'nin her tarafında söylenilen ve anlaşılan ana deyişlerdir.

Yağmur mevsimi için Anadolu'nun bir çok yerlerinde *yağaşlık* derler. Yağmur, bütün tabiatı yeşerten ve herşeye hayat veren bir tabiat hadisesidir. Eski Türkler, yeşerten yağmur için, *yaşartgan* da derlerdi 24). Babarla yağmurların gelişi, bütün hayatın yeniden başlayışı demekti. İnsanlar da bu yeşilliklerle beraber, bir yaş daha hayattan almış olurlardı. *"İnsanların yaşı, yaş sözü, yeşil ve yeşillik arasındaki ilgiler"* üzerinde bu kitapta sık sık durmuştuk. Bahar yağmurları ile yeryüzünün yeşillik ve çiçeklerle donanması, eski Türkler için çok mühimdi. S e l ç u k çağının başlarında derlenmiş olan, şu eski Türk şiirinde şöyle deniyordu:

"Yağa tursu yagmur, yazılsu çiçek,
"Kurumuş yıgaçtan, salınsu küjek!"

"Yağa dursun yağmur, yayılsın çiçek,
"Kurumuş ağaçtan, salınsın çiçek 25)."

Yukarıdaki şiirden de açıkça anlaşılıyor ki, eski Türkler otların çiçeklenmesi ile ağaçların çiçek açmalarını, açık olarak birbirlerinden ayırıyordu. Bunun için de yaylaların çiçeklenmesi ile ağaçların çiçeklenmesine, ayrı ayrı adlar vermişlerdi.

Aşağıdaki Türk şiiri ise, göğe de bir kişilik veriyordu. Bu şiiri söyleyen eski Türklere göre, "gök bir üzüntü duymuş, kaşlarını çatmış ve bundan dolayı da, ağlamağa başlamıştır". *Yağmuru, göğün gözyaşlarına benzetmek",* bu da ayrı bir inanıştır. Buradaki *kalık* sözü, tam mânâsı ile gök değildir. Eski Türkçedeki kalıg veya kalık sözü, *"kuşların uçuştuğu ve yaşadığı, hava"* idi. Bu konuyu, 1000 Temel eser serisinden çıkan, "Türk Mitolojisi" adlı eserimizin ikinci cildinde geniş olarak incelemiştik. *"Yağmur getiren bulutları, kuşların yaşadığı hava tabakası içinde düşünmek"* de, ayrı ve güzel bir düşünce idi:

"Kalık kaşı tügdi, közi yaş saçar!"
"Gök kaşını çattı, gözü yaş saçıyor 26)."

Anadolu'nun bazı yerlerinde, sicim gibi yağan yağmura, *şişli yağmur* derler. Bu deyişi, Derleme Sözlüğünde görüyoruz. Yağmurun altında kalan da, onun atışlarından kurtulamazdı. Eski Türkler, yağmuru en iyi bir atıcı gibi görmüşlerdi:

"Yağmurun atışı şaşmaz,
"Bilgin kişi yanılmaz 27)."

Yağmur ile bilginde, aynı hususiyeti görmek, eski Türk kültürünün ayrı bir anlayışı idi. Tabiat hâdise-

leri ile bilgiyi yanyana getirip, gerçek bir düşünceye doğru yolalmak, eski Türk düşüncesinin ana bir gelişme ve yapısıdır.

Yağmur, bütün suların ana kaynağı ve ilk maddesidir. Bu sebeple *Yağmur subı,* yani "y a ğ m u r s u y u", eski Türk sözlüklerinde değerli bir yer tutmuştur. Hayatı devam ettirebilmek için, en son olarak başvurulacak iki şey vardı: *"Yagmur subı, ot köki",* yani, *"yağmur suyu ile ot kökü"* idi 28).

Ahmak ıslatan dediğimiz hafif yağmurlar için, Anadolu'da söylenen ve Derleme Sözlüğünden topladığımız şu güzel örnekleri de vermeden geçemiyeceğiz: *"Çakal yağmuru, karaçilenti, ahmak hölünden."* Buradaki *höl* sözünün, eski türkçede ıslatmak ve rûtubet mânâsına gelen *öl* ile bir ilgisinin bulunup bulunmadığını, iyice bilemiyoruz. Çünkü çocukların altını ıslatmamaları için, ateşte kavrulup, kundağın içine konan toprağa eski Türklerde *öllük* denirdi. Anadolu'da ise, bu toprağa *höllük* dendiğini görmekteyiz.

BULUTLAR

Kitabımızın bu bölümüne, ilk önce yağmur ile başlamıştık. Aslında, yağmurları doğuranlar, bulutlardır. Fakat şu da unutulmamalıdır ki, biz burada tabiat bilgisi değil; bir "Türk kültür araştırması" yapıyoruz. Yağmur, insanlara daha yakın; bulutlar ise, onlara çok daha uzakta idiler. Bu sebeple kültür tarihi araştırmalarının dayandığı temel nokta, insan ve onun alâkalarıdır.

Türkler, bulutları bazı hayvanlara benzetmişlerdi. Bunun için bulutların da bir sesi olduğuna inanmışlar ve zaman zaman, *"Bulut kükredi"* gibi deyişler kullanmışlardı 29). Bu inanış daha çok, mitoloji araştırmaları ile ilgilidir. Bu sebeple böyle konular, *"Türk Mitolojisi"* adlı eserimizin, ikinci cildinde ele alınacaklardır. Bunlar arasında, *"deve sesli"* bulutlar, mühim bir yer tutacaklardır. Fakat buna örnek olarak, Selçuk çağının başlarında derlenmiş olan, *"kükreyen bulutlar"* ile ilgili bir örnek verelim. Tabiî olarak bulutların bu kükremeleri, daha çok gök gürlemeleri ile ilgili idi 3).

"Ağdı bulıt kökreyü, yagmur tolı sekriyü,
"Kalık anı ügriyü, kança barır belgüsüz!"

"Bulut kükreyip çıktı, yağmur dolu seğirtti,
"Gök de toplayıp itti, nerye gider belirsiz!"

Bu şiirde de görüldüğü gibi bulut, sonsuzluğa uzanan göğün değil; kuşların uçuşup yaşadıkları hava, yani *kalık* tarafından itiliyor ve hareket ettiriliyordu.

1. "Yağmur bulutu" :

Anadolu'nun bir çok yerlerinde, *ağbulut* adı ile adlandırılır. Derleme sözlüğünde, *ağbulut* karşılığı olarak, yağmur bulutları için kullanılan *çadır-eteği* deyişini de görüyoruz. Bu güzel deyişler arasında, *sağmalı-bulut* deyişini de sayabiliriz. Bunların yanında *zafuk* gibi, yabancı dillerden gelmiş deyişleri de görmüyor değiliz. Anadolu'nun bazı yerle-

rinde bu yağmur bulutlarına, *gavga-bucağı* gibi adların, niçin verilmiş oldukları pek anlaşılamıyor. Hiç şüphe yok ki Anadolu Türkleri arasında, yağmur bulutları hakkında bilinen, bazı eski mitolojik inanışlar da vardı. Bulutlar da adlarını bu düşünceden alıyorlar ve halk ağzında böyle söyleniyorlardı. Deyişlerin öz türkçe olduklarına bakılırsa, inanışların da yabancı kökten olmamaları gerekir.

2. "Seyrek bulutlar" :

Anadolu'da yaygın olarak *yazbulutu* adı ile adlandırılırlar. *Ağca,* "yayvan bulut"; *sazak,* "ince ve beyaz bulut" gibi deyişler de, eski Türk özleri taşırlar. Bunlar arasında, *kazgöğsü,* "parça parça kümeli bulut"; *kaysaklı bulut,* "kızıl renkli bulut"; *tala,* "dağınık bulut" gibi, eski Türk özlerini gösteren bulut adlarını da saymadan geçemiyeceğiz. Bulut adları arasında, farsçadan gelmiş bazı deyişler de yok değildir. Fakat şunu da söylemekte fayda vardır: Anadolu'daki bulut adlarının büyük birkısmı ilk görüşte eski Türk hususiyetlerini, göstermektedirler. Fakat bunların hepsinin tahlili, bu kitabımızın dışında kalmaktadır. Bu sebeple açık olarak incelenmesine girilemeyen bazı bulut adlarını ise, burada sıralamada bir fayda görmedik.

3. "Kara bulutlar" :

Türk düşüncesi ile Türk mitolojisinin, bir bölümünü meydana getirirler. Gökte görülen *"bir parça kara bulut, Tanrı'nın bir elçisi veya bir belirtisi"* olarak kabul edilirdi. Eski Türk mitolojisinde, *"Büyük*

kahramanlar ile hükümdarların başlarının üzerinde, onlarla birlikte, bir kara bulut gezerdi". Gerçi bu inanışa, İslâmiyette de rastlamaktayız. Fakat bu inanışa, Altay kültürüne bağlı bir Proto - Moğol kavim tarafından Çin'in kuzeyinde kurulmuş olan H ı t a y devletinde de rastlıyoruz. Meselâ, *"ünlü bir Hıtay imparatoru doğarken, kara bir bulut gelerek, çocuğun doğduğu çadır üzerinde durmuştu".* Bu inanışlara, Türk Mitolojisi ile ilgili eserlerimizde geniş bir yer verdiğimizden, aynı konu üzerinde yeniden duracak değiliz.

Eski Türklerde, her tarafın kara bulutlarla kaplanması da, "bir felâketin habercisi" olarak sayılırdı. Bu motife, Anadolu masalları ile edebiyatında da rastlamıyor değiliz. Aslında bu inanışı, insanlığın müşterek bir düşüncesi olarak kabul etmek daha yerinde olur. Bu yolla da böyle inanışların, "Türklerden mi başkalarına, yoksa başkalarından mı Türklere geldi" diye, bize hiç bir faydası olmayan münakaşalarına girmemiş oluruz.

Anadolu'da, kara bulutlar için, *yapık* ve *yağdıran* deyişleri kullanılır. Buradaki *yapık* sözü, Türk kültür tarihi bakımından üzerinde durulması gereken mühim bir deyişdir.

Bu konuyu da, halk ile rüzgârlı bulutlar arasındaki bağları gösteren S e l ç u k çağının başında derlenmiş, şu şiir ile bitirelim:

"Keldi esin esneyü, kadhka tükel esneyü,
"Kirdi budun kasnayu, kara bulıt kökreşür".

"Esin geldi eserek, tipiye benzeşerek,
"Halk kaldı titreyerek, kara bulut kükreşir 31)".

ŞİMŞEKLER VE YILDIRIMLAR

Aslında bulutlardan sonra, hemen gök gürlemeleri ile ilgili bölümümüze geçmek isterdik. Fakat gök gürlemelerine ait Türk deyişleri, yıldırım ve şimşek için söylenen deyişlere bağlı idiler. Bu sebeple mevzuu önceden şimşeklerle bağlamayı daha uygun bulduk.

Bu kitapta bizi, daha çok bu gibi tabiat hâdiselerine ait, eski Türk deyişleri ilgilendirmektedir. Anadolu ile eski Türk bağlarını bu yönden kurmak istiyoruz. Şimşeğin Türk düşüncesindeki yeri ise, diğer eserlerimizde ayrıca yer almış olacaktır.

1. "Yaşın" sözü ve yıldırım :

Eski Türkler hem şimşek ve hem de yıldırıma, yaygın olarak *yaşın* adı verirlerdi. Aynı zamanda onlar bulutların kendi içlerinde, şimşek ve yıldırımları topladıklarını da bilirlerdi. Bu sebeple şimşekli bulutlara da, *"yaşınlıg bulıt"* derlerdi 32). Bu deyişlerden de açık olarak görüyoruz ki, eski Türkler içlerinde elektrik toplamış dolu bulutlar ile normal bulutları birbirinden ayırd edebilecek kadar, bir bulut bilgisine sahip idiler. Bu sebeple, bulutlardan yere düşen veya bulutların yere attıkları yıldırım için de, *"yaşın attı"* diyorlardı 33). Bugün Anadolu'da da bir çok kimseler *şimşek çaktı* yerine, *şimşek attı* derler. En doğru ve eski deyiş de budur.

Aslında eski türkçedeki yaşın sözü ile bundan çıkan diğer sözler, "parlak, parlaklık ve par-

lamak" anlayışlarını karşılayan sözlerdi. Bu sebeple eski Türkler, bazan "yaşın attı" demeyip, onun yerine *"yaşın yaşnadı"*, "şimşek parladı" gibi, sözler kullanıyordu. Çünkü eski türkçede, *yaşımak, yaşumak,* "parlamak", *yaşutmak* ise, "parlatmak" anlayışına geliyordu 34). Bugün kullandığımız *ışık* sözü de kök ve anlayışını, bu eski sözlerden alıyordu. Bizim görüşümüze göre eski türkçedeki *yaşın attı* deyişi, "y ı l d ı r ı m" ve "yıldırım attı" gibi bir anlayış karşılığında söylenmiş olsa gerekti. Ş i m ş e k için de doğrudan doğruya, *yaşın yaşnadı,* yanı "şimşek parladı veya çaktı" denmiş olabilirdi.

2. "Yıldırım" sözü ve kökleri :

Bugünkü türkçemizde kullandığımız *yıldırım* sözünün kökleri de, eski türkçenin yapı ve anlayışlarından gelmektedir. Eski türkçede *yalımak* sözü, "parlamak ve alev alev yanmak" anlayışına söyleniyordu 35). Yine aynı kökten türeyen *yalın* sözünün de, Anadolu ve Ortaasya ağızlarında "âlev" mânâsına kullanıldığını biliyoruz. Bazı Türk ağızlarında *yalın* ve Anadolu'da ise *yalım* sözü, bugün bile şimşek veya yıldırım için kullanılmaktadır 36).

Yıldırım sözünün, yine aynı kökten gelen, *yaltıramak, yaldıramak, yıldıramak* köklerinden çıkmış olması çok muhtemeldir. Bu sözlere, Anadolu'nun bir çok yerlerinde rastlamak mümkündür. *Derleme Sözlüğü,* bu gibi deyişlerle doludur. Eski Anadolu kitaplarında da, *yaldıramak* sözü, yalnızca "parlamak" mânâsına gelirdi. A l t a y Türk

ağızlarında ise aynı fiil kökü, *"parlamak"* anlayışına söylendiği gibi, *"zaman zaman yanıp, sönme"* hâlinide, karşılardı. Bizce bu deyişin en orijinal mânâsı da, zaman zaman parlayıp sönme hâli olsa gerekti. Çünkü parlamak anlayışını karşılayan, daha başka ana deyişler de vardı.

Anadolu'da, yıldırım veya şimşek karşılığı olarak kullanılan *yaldırak, yaldırık, yaldırayık* sözleri de, bu eski Türk köklerinden geliyorlardı. Aslında yıldıramak kökü de, ta eski Uygurlardan beri yaşayan bir Türk deyişi idi 37). Anadolu Türkleri, *"Merih yıldızı"* na da, yine aynı eski kökten gelen, *yaldırık* sözünü kullanırlar. Bu bakımdan, *"Anadolu Derleme Sözlüğü"*, gerçekten bir hâzinedir.

3. "Çakın" sözü ve şimşek :

Çakın sözü de bu bakımdan üzerinde durulması gereken, mühim bir deyişdir. Bilindiği üzere Çakın sözü de gerek eski Ortaasya Türklerinde ve gerekse bugünkü Anadolu ağızlarında, şimşek ve yıldırım karşılığı olarak kullanılır. Türkçedeki kökleri ve mânâsı açıkolan bir sözdür. Anadolu'da *"çakmak, çakar, çakı, çakın, çakırıntı"* gibi, çok eski özelliklerle görünen bu deyiş, Derleme Sözlüğünde görülen Türk kültür tarihinin değerli bilgilerinden biridir.

Çakın sözünün, türkçedeki *çakmak* fiili ile ilgili olduğunu biliyoruz 38). Bu türkçe deyiş, türkçeden moğolcaya da geçmiştir. Türkçeden moğolcaya giden bu söz Türk kökleri ile, *çakılgan* ve buna benzer şekillerde görülür. 39). Aslında Budizm ve

Lamaizm gibi yabancı dinler, Moğol mitolojisine çok derin tesirler yapmış ve dolayısı ile bu gibi moğolca deyişlerini de ortadan kaldırmışlardır.

Çakmak sözü de, *yıldırım* sözünde olduğu gibi şimşeğin yaptığı iş ve görüntüye göre söylenilmiştir. Ayrıca diğer Türk ağızlarında, şimşeğin sesine göre verilmiş adlar da vardır. Meselâ, Ortaasya Türk ağızlarında görülen ve şimşek ile yıldırım için kullanılan, *şagırt* ve *şagırdamak* gibi yan ve ikinci derecedeki sözleri, ana deyişlerden ayırmak gereklidir 40). Bunlar daha çok, ses taklidi yolu ile meydana gelen sözlerdir. Anadolu'da görülen deyişler ise, daha çok şimşeğin çıkması ve ışığı ile ilgili olarak düzenlenmişlerdir.

4. "Yalabık, yalabuk, yalamuk, yalabık atmak, yalabımak" :

A n a d o l u Derleme Sözlüğünde görülen bu sözler de eski Türk karakterini gösterirler. Bilindiği üzere eski türkçede *yalab* sözü ile bundan türeyen diğer deyişler de, *"parlak ve parlamak"* mânâsına geliyorlardı. Kalmuk Moğolları da, yıldırım ve şimşek karşılığı olarak, *cilib, cirib* gibi deyişler kullanırlardı. Bazı dil araştırıcılarına göre, bu deyişler, yıldırım ile şimşeğin sesini taklid etme yolu ile meydana gelmişlerdi 41). Fakat moğolca *çayilab* ile

Moğol Kalmukçasındaki *çelab* sözleri de, yıldırım ve şimşek karşılığı olarak kullanılan sözlerdir 42). Yukarıda verilen moğolca örneklere bakılınca, türkçedeki *yalab* sözünün hatıra gelmemesinin önüne geçilemez.

Görülüyor ki Anadolu'da kullanılan deyişler, söz bakımından çok derin mânâlara sahip oldukları gibi, Ortaasya kültür tarihi bakımından da, ayrı bir değer taşımaktadırlar.

5. "Şimşek" ve "yıldırım" ile ilgili diğer Anadolu sözleri:

Anadolu'da şimşek ve yıldırımla ilgili olarak kullanılan, *"baldız, baldız çakmak, baldız oynatam, balkır, balkamak, balkımak, balkır ürülmek, güdümen"* ve bunlara benzer deyişler de, Türk Kültür Tarihi bakımından, her biri ayrı bir değer taşırlar. Bunlar üzerinde şimdilik dikkatleri çekmekle yetiniyor ve tahlillerini ise, başka bir araştırmamıza bırakıyoruz. Yıldırım ve şimşekle ilgili sözlerin araştırılması, bundan sonraki gök gürlemesine ait bölümümüzde de devam edecektir.

GÖK GÜRLEMELERİ

Bu mevzulara girmişken, bu mesele üzerinde de kısa olarak bir kaç not vermeği faydalı buluyoruz.

Eski Türklerde, yıldırımlar ile gök gürlemeleri hakkında kullanılan sözleri birbirinden ayırabilmek oldukça güçtür. Bugünkü Ortaasya Türk ağızlarında yıldırım karşılığı olarak söylenen sözler, gök gürlemesi için de kullanılmaktadır 43). Yine bunun gibi, eski Türklerde "gök gürlemesi" karşılığı olarak söylenen, *kükürö* 44), *kükürt, kükrek* 45) gibi deyişler ise, aynı zamanda "yıldırım" için de kullanıla gelen sözlerdi. Bununla ilgili bazı sözler ise, yıldırım ile şimşeğin sesini taklid etme yolu ile meydana getirilmişlerdi. Meselâ Altay türkçesindeki "yıldırım" karşılığı olarak söylenen, *küngür* ve *küngürt* sözlerini, buna birer örnek olarak verebiliriz 46). Altay Türkleri "Yıldırım Tanrısı" na da, *Küngürçi* adını verirlerdi 47). Yine aynı Altay Türkleri, "şimşek" için ise, ayrı bir deyiş kullanırlardı. Onlara göre "şimşek", *küygek* 48); "Şimşek Tanrısı" ise *Küygekçi* adlarını taşıyorlardı 49). Bunlar da türkçedeki, *küimek, küymek* gibi, "yanmak ve parlamak" mânâsına gelen köklerden türemiş olmalı idiler 50).

Anadolu'da *"yanmak"* mânâsına kullanılan *"göyünmek, gövünmek, göynük"* sözleri üzerinde durmak da, bu bakımdan gereklidir. Yine Anadolu'da şiddetli yağmurlar için ise, *güldürümlü* deyişi kullanılmaktadır. *Gürleme* sözümüzün kökleri de, yeni Ortaasya'ya dayanır. İyi bilinen bu konular

üzerinde daha fazla durmağı, gereksiz ve faydasız görüyoruz.

Diğer Anadolu Türk inanışlarının kökleri için ise, "Türk Mitolojisi" ile ilgili kitaplarımıza bakılmalıdır.

NOTLAR

1). *Lehç. Osmani,* s. 835. 2). Radlof, III, s. 345. 3). *Kutadgu Bilig,* (Radloff yayını), 13, 17; (R. Arat yayını), S. 63; Radlof, *Wörterbuch,* III, s. 345. 4). Radlof, aynı eser, III, s. 345. 5). Radlof, *Proben,* I, s. 20 ve 21. 6). Kaşg. Mahmud, III, s. 268. 7). Aynı esr., II, s. 154. 8). Radlof, *Wörterbuch,* III, s. 345. 9). Kaşg. Mahmud, I, s. 489; Radlof, II, s. 352. 10). Yudahin, s. 147. 11). Radlof, IV, s. 1662. 12). Yudahin, s. 661. 13). Ramstedt, *Kalm. Wörterbuch,* s. 370 a. 14). Radlof, III, s. 883. 15). Kaşg. Mahmud, III, s. 216. 16). Aynı esr., III, III, s. 268. 17). Aynı esr., III, esr., III, s. 56 ve 57. 18). Aynı esr., II, s. 71. 19). Aynı esr., I, s. 319. 20). Aynı esr., III, s. 360. 21). Aynı esr., II, s. 175. 22). Radlof, III, s. 55. 23). Kaşg. Mahmud, II, s. 28. 24). Aynı esr., III, s. 436. 25). *Kutadgu Bilig,* (R. Arat yayını), s. 28 (80). 26). Aynı esr., s. 25 (80). 27). Kaşg. Mahmud, III, s. 380. 28). Radlof, III, s. 310. 29). Kaşg. Mahmud, I, 125, 142 v.b. 30). Aynı esr., I, s. 43. 31). Aynı esr., II, s. 223. 32). Aynı esr., III, s. 51. 33). Aynı eser., I, s. 236 34). F.W.K. Müller, *Uigurica,* II, s. 37. 35). Radlof, III, s. 165. 36). Aynı eser, III, s. 166. 37). Aynı esr., III, s. 490. 38). Aynı esr., III, s. 1834. 39). Ramstedt, *Kalm. Wörterbuch,* s. 420a, 424b. 40). Radlof, (Teleüt, Kazan), IV, s. 938. Anadolu'daki, *"Şimşek şakımak, ıldıramak"* deyişleri için bk. *Tarama Sözlüğü,*

IV, s. 882. 41). Ramstedt, aynı esr., 109b, 112a.' 42). Aynı esr., s. 425b. 43). Radlof, (Tobol ağzı), III, s. 490. 44). Radlof, (Altay), II, s. 1423. 45). Aynı esr., (Altay, Kırgız), II, s. 1424. 46). Aynı esr., II, s. 1430. 47). Abdulkadir İnan, *Şamanizm*, s. 43. 48). Aynı esr., s. 34. 49). Aynı esr., aynı yer. 50). Radlof, (Altay, Teleüt), II, s. 1418.

TÜRK KÜLTÜR TARİHİNE GİRİŞ II

İ N D E K S

KISALTMALAR : —(ar.): Arapça. —b.: Boy ve kabile. —(B. Bk.): Bu maddeye bakınız. —(ç.): Çince. —d.: Dağ. —(f.): Farsça. —g.: Göl. —ır.: Irmak. —(k.a.): Kişi adı. —Krşl.: Karşılayınız. —(mo.): Moğolca. —(Skr.): Sanskritçe. —ş.: Şehir. —(tü.): Türkçe. —vd.: Ve devamı

I. B O T A N İ K İ N D E K S

— A —

Abrus precatorius, 161, 399.
Aegle marmelos, 285.
Aegylops ovata, 176.
Agrostis, 377.
A. alba, 589.
A. canina, 390.
Alfalfa (yonca),
Allium altaicum, 253.
A. ascalonicum, 248, 255.
A. caspicum, 253.
A. cepa, 249.
A. fistulosum, 249.
A. nutans, 253.
A. porrum, 254.
A. scorodoprasum, 253.
A. ursinum, 254.
Amygdalus amara, 287.
A. communis, 286.
A. dulcis, 287.
A. scoparia, 28..
Andropogon, 377.
A. muricatus, 388.
A. schoenanthus, 380-3, 389.
A. sorghum, 380.
A. stratum, 388.
Angelica, 367.
Aquilaria, 359.
Aspoasti, 359.
Atriplex halimus, 272-3.
A. hortensis, 271.
Avena fatua, 177.
A. sativa, 177.

— B —

Balsamodendron mukul, 309.
Beta vulgaris, 239, 241-4.
B. " , var. cicla, rapa, rubra, 239-40, 271.
Boa pratensis, 173.
Bocchus sorgum, 214.

1977 — Birinci Basılış — F. 31

Brassica, 241-4.
Br. napus, var. oleifera, 341.
Bromus christatum, 173.
Br. danthome, " .
Br. oxydon, " .
Br. tectorum, " .
Butomus umbellatus, 377, 389.

— C —

Calamagrostis epigeios, 388.
Cannabis, 341-2.
C. indicae, " .
C. oleum, " .
C. sativae semen, " .
Capsicum annuum, 347.
C. cerasiforme, " .
Castanea vulgaris, 306.
Cerasus avium, 312.
C. lauro-cerasus, 310-2.
C. lusitanica, " .
C. vulgaris, 310.
Chenopodium Bonus-Henricus, 373.
Ch. vulvaria, 272.
Chondrilla graminae, 276.
Chlorodendron verbenaceae, 159.
Cicer arietinum, 264.
Cichorium endivia, 274.
C. intybus, 274-5, 340.
Citrullus colocynthis, Schred., 227.
C. vulgaris, 221.
Citrus aurantium, 320-2.
C. decumena, " .
C. limeta, " .
C. medica, " .
C. ', var. limonum, " .
C. vulgaris, 323.
Cnips calicis, 238.
Cocos nucifera, 288.
Convallaria majalis, 370.
Coriandrum sativum, 313.
Cornus mascula, 308-9.
C. sanguinea, " .
Corylus avellana, 294-5.
C. colurna, " .
C. tubulosa, " .
Cratoegus azarolus, 279.
C. oxiacantha, " .
Crepis sibirica, 145.
Cubeba officinalis, 347.
Cucumis indicus, 285.
C. sativus, 230.
Cucurbitacea, 227.
Cucurbita maxima, 221.
C. pepo, " .
Cydonia indica, 285.
C. japonica, " .
C. vulgaris, 283.
Cynodon dactylon, 377, 385.
Cytisus, 264.

— D —

Daucus carrota, 243.

— E —

Elaeagnus angustifolia, L., 301.
Elymus holcus, 198.
Ervum lens, 262.

— F —

Fagopyrum esculentum, 163.
F. tataricum, 164.
Festuca, 376, 382.

Ficus carica, 303-5.
Fraxinus, 309.

— *G* —

Gallae tinctorium, 238.
Galla di Turchia, 238.
Gum-Bdellium, 310.

— *H* —

Holcus sorghum, 179-190.
Hordeum distichon, (L.), 142.
H. hexasticon, " .
H. murinum, 154.
H. vulgare, 143.

— *J* —

Juglans regia, 287.

— *L* —

Lactuca sativa, 275.
Lagopus, 370.
Lathyrus, 260.
L. aphaca, 172.
L. cicera, " .
L. odoratus, " .
L. pratensis, " .
L. sativus, " .
Leontodon taraxacum, 293.
Linum usitatissimum, bk. keten.
Lens esculentum, 262.
Lolium perenne, 276.
L. italicum, " .
L. temulentum, 175.
Lotus, 367.
L. cornuculatus, 368-9.
L. major, " .
Lupinus termis, 227, 230, 258, 368.

— *M* —

M. sativa, " .
M. lupulina, " .
Melilotus, 350, 352, 359, 365.
M. officinalis, 366-7.
Mespilus, 280.
M. germanicus, 314.
Morus alba, 390.
M. nigra, " .

— *N* —

Nigella indica, 340.
Nux vomica, 224.

— *O* —

Olea europea, 330.
Oleifera, 245.
Onobrychis sativa, 372.
Orobus ervilia, 170.
Oryza briza, 209.

— *P* —

Panicum dactylon, 377.
P. dichotonum, 195, 387.
P. frumentaceum, 379.
P. miliaceum, 179.
Penicillaria spicata, 194.
Phaseolus caracalla, 166.
Ph. max, 167, 171.
Ph. vulgaris, 260.
Phoenix dactylifera, 290.
Pinus pinea, 297.

Piper longum, 347.
P. nigrum, " .
Pirus communis, 282.
P. sinensis, " .
Pistacia, 295.
P. lenticus, 296.
P. terebinthus, " .
P. vera, " .
Pisum sativum, 259.
Prunus amygdalus, 286.
Pr. armeniaca, 306.
Pr. cerasus, 310.
Pr communis spinosa, 292.
Pr. divaricata, Led., 279.
Pr. domestica, 290.
Pr. institia, 293.
Pr. mahaleb, 312, 393.
Pr. padus, " .
Pr. persica, 318.
Pr. spinosa, 292.
Punica granati flores, 318.
Punica granatum, 316.
Pyrus sorbus, 323.

— *R* —

Radix graminis, 377, 390.
Raphanus maritimus, 247.
R. raphistrum, " .
R. sativus, 244-5.
Rhus coriaria, 235.
R. cotinus, 236.
Ricinus communis, (kene otu).

— *S* —

Secale cereale, 172.
Seldanium, 154.
Sonchus oleraceus, 275.
Sorbus aria, 324.
S. aucuparia, " .
S. domestica, 303.
Spinacia oleracea, 269.
Sp. tetranda, Stev., 270.

— *T* —

Taba sativa, 257.
T. vulgaris, " .
Tragos, 154.
Trifolium, 350, 364-9.
Tr. arvense, 370.
Tr. hibridum, " .
Tr. incarnatum, 370-2.
Tr. medium, " .
Tr. pratensa, " .
Tr. Procumbens, " .
Tr. repens, " .
Triticum repense, 377, 385.
Tr. spelta, 170.
Vicia, 165, 264-5.
V. ervilia, 171.
V. narbonensis, 170.
V. sativa, 166, 170, 350.
Vitis vinifera, 325.

— *Z* —

Zea mais everta, 197, 214.
Zea mais indendata, " .
Zea mais mindurata, " .
Zizyphus jujube, 299.
Z. vulgaris, " .

II. TAHLİLİ İNDEKS

— A —

AĞI : *(Açıg, açık), 281.* A . badem, 281. A. bakla, 258, 368. A. elma, 227, 281.

Acıgıcı (Acı-gıcı?), 274. A. günek, 274. A. kiraz, 293, 312. A. marul, 340.

ACUR, 231. Acırga, acurga, 246.

AĞAÇ : *(Yıgar).* A. dikme, 17. A. kavunu, yağı, 320-2. A. mürveri, 285. Ağarsız yer, 67.

AĞIZ, 49. *-Ağız, a. vur-, 55. Bk. arık.*

AHLAD : A. ağacı, 324. A. armudu, 282.

Ahmed Yesevî, 109.

AK : A. ağaç, 324. *A. badyan, 314. A. baş (darı), 197.* A. burçak, . A. darı, 194, 197. A. diken, 280, 312. A. Harman, 32. Ak-Kerman, 32. Ak-Melek, 65. A. pazı, 240. A. toprak, 67. A. yazı, 51. A. yer, 65-7. Bk. Beyaz.

ALIÇ, ALUÇA: Alıç, 279-80. *Aluç, halıç, 316. -ALIÇA, 279. Aluça, 293.*

ALMA : *(Almıla),* 280-2. Alma-Ata, 281. Dağ a. sı, 281. *Kımız* (ekşi) a., orman a. sı, yaban a. sı, 281.

ANADOLU : (Beylikler çağı), 231, 242, 273, 317.

ANBAR : Arpa a. ı, 152. S a. ı, 56

ANIZ : *(Angız, angdız),* 12, 54. A. ı ateşleme, 30. A. biçme, a. bozma, *kısır a., 29-30.* A. zamanı, 53. *Anız-la-ma, 29.*

ARI ÇEŞİTLERİ : *At a. sı, bey, boğa, börenek, dongula, eşek, göre, ilinti, kılınç, köde, köstengi, saka, sarı, sarıca, yavru arılar, 429-31.*

ARI KOVANI : Bk. *Arı evi, kogan, kömeç, 440-1. Arı otu, 441.*

ARICILIK KÜLTÜRÜ : 364-5, 392, 427.

ARK, ARIK ; 49-55. Arıkrı, 51. Arıklıg -yer, 50.

ARIŞ : *A. ücümü* (çavdar), 173.

Argu Türkleri, 25, 296.

ARMUD : Ahlad, aşılı, bahçe, kertme, 282-3. *Armutlan-, 282.*

ARPA : *Arba* ve arpa, 155, 161, 177. Arpa arpa, 155. A. alması, 157. Altı sıralı a., 142. A. anbarı, 152. A. armudu, 157. A. aşı, 147. Aşlık a., 143. A. ve at, 150 A. bilezik, A. boyu, 155. *A. bölen, 153.* A. bulguru, 147. Büyük a., 142.*Cırım a., 154.* Çorba a. sı, 149. a. çöreği, 146. *Evinli a., 154. A. -fulu, 159.* Gömleksiz a., 154. İki sıralı a., 142. Kara kılçık a., 154. A. kavudu, 146. *A. kestirme, 151.* Kılçıksız a., 154. Kuskun a. sı, 154. Küçük a., 142. -ARPA KÜLTÜRÜ, 142. A. lapası, 147. A. mevsimi, 157. *A. nâibliği, 153.* A. nışastası, 146. *A. orağı (zamanı), 157.* A. ölçüsü, 155. Özlü a., 154. Peygamber a. sı, 177. *A. salıcı, 158. A. salma (fal), 158.* Sekiz sıralı a., 142. Siyes a., 154. Sulanmış a., 149. A. -şarabı, suyu, 149, 192-3, 328. Şeytan a. sı, tay a. sı, 177. Topbaşı a., 154. Topuz a., 154. A. -unu, 146. Üç sıralı a., 142. *A. -vakti, 157. A. -yarması, 156-7.* Yassı a., 154. A. -yıldızı, 157. *Arpacı,* (falcı).

ARPACIK : 1). Âletlerde. 2). Şehriye. 3). Nakışlarda. 155. 4). Sivilce. 5). Tüfekte: 157.

Arpacık soğanı, 157, 249-50. Arpaça, 155.

ARPAĞAN : 158, 177-8, 188. Bromus mânâsına, 173.

Arpala-, arpalan-, arpalı, 152-3.

ARPALIK : *A. lığı silmek, 153. A., 152. A. dişi, arpalırak, 152-3.*

ASMA : A. çardağı, 259. Yaban a. sı, 326.

Asmacık, 314. Bk. Badıç- Aspasti, aspastu, aspast, uspist, 359.

AŞ : Dügü a.ı, 208. A. enezi, 145. Aşı boya, a. toprağı, 75-6.

AŞLIK : 1. Arpa, 145. 2. Buğday, 161. *Aşma 306.*

AT : A. otu, 360-1. A. sürüsü, 383. A. yemi, 380, bk. Yonca.

Atız, etiz: a. itmek, 53, 54. Göktürklerde. Bk. Anız.

AY ÇİÇEĞİ : 340.

Aydınoğulları, 365.

AYRIK : Ak a., 377, 389. Büyük a., 377, 385. A. çiçeği, 377-81, 389. A. çimi, 390. A. ilâcı, 377-80. A. k ö k ü, 377, 390. K ü ç ü k-a., 381, 385. *Mekke a.ı, 390. A. otu, 377-385. Tonguz a.ı, 385.* Ayrıklı o t l a r, 374.

AYVA : *(Awya). Ekşi, açıg a., 283.* Çin a. sı, Hind a. sı, 285.

— B —

Babür, 227, 286, 302, 305, 319, 321, 400, 435. Babürnâme, 25.

BADEM : *(Badam, badham, bayam).* Acı b., dağ b. i. 287. B. içi, 286. *Koşa b., b. pusı, taşlı, tatlı, yaban b. i, 287. Badamça,* 256.

Badıç: Bk. ASMA, ÇARDAK.

BAĞ : Bk. Üzüm, 167, 329. B. bozumu, 31 B. pırasası, 255.

BAĞCI, BAĞCILIK : 329.

BAHÇE : Bahçe kültürü, çimenli süs bahçesi, 375. -BAHÇIVANLIK, 24.

BAKLA : 2571259. Acı b., 258, 368. *Delüce b.,* Hind, koyun, kum b. sı, 258. Yahudi b. sı, 368.

BALÇIK TOPRAK : 71-2. Balıkesir, 72.

BAL : *(Arı yağı, arı südü, mır, mir, 397, 432).* B. arısı *(Apis mellifer),* 364, 428. Acıman b., 438. Ak-bal, Basıra b., 436-8. Çeçli b., dalak b. lı, 441. Davud b. lı, deli b., 437-8. B. eğiri, 441. *-B. EĞİŞİ, 443. -B. GÖMECİ, 438.* Gömeç b. ı, 436. *-B. HELVASI, 445. -İLÂÇ b., 438. Ballı kavut, 446. Kire b. ı, 441.* -B. KOVANI (Bk. Koğan), 440. Koyu b., 436. *B. kurdu (balarısı), 438. Bal-övüz* (balmumu), 430. Padişah b. ı, 435. -PETEK b. ı, 436. -B. SAĞMA, 442. Bal sirkesi, 430. *B. termek (derme), 443. Ballı-yonca, 365.*

BALMUMU : *Balağız, balauz, mumluk bal, bal-övüz, 439.*

BAŞAK : *Başşak atla-, başak et-, b. toplama, b. yap-, 32. BAŞAKÇI, Başakla-, 30.* Barsgan ş., (Karahanlı çağı), 160-1.

Batak: B. sazı, 405. Bk. Balçık.

BATI TÜRKLERİ : 5, 17, 161, 181, 188, 206, 229, 239, 240-3, 252, 283, 286, 294, 302, 305, 307, 310, 319, 321, 327; 330, 353, 356, 374, 378, 398, 400, 405.

BEG, BEY : *Beg-arı, 431. Beg-börkü, 367. Bege, begi, 281.*

Beguda, 318.

Bel orağı, bk. Tırpan, orak, 25.

BEŞ : Beş-balığ ş., 213. Beş-bıyık, 316.

BEYAZ : B. ayrık, 389, b. çögen, 271. B. Havuç, 243. B. kızılcık, 309. B. pancar, 240. Bk. Ak.

BEYLİKLER ÇAĞI: (Eski Anadolu'da). 291, 297, 310-3, 319-23, 339-40, 347, 360-3, 365-6, 382, 387, 389.

BEZELYE : B. kabuğu, 260.

BEZİR : B. yağı, Çiğ b., 342.

BIÇMAK, BİÇMEK, *biçin, 25 biçme yonca 354-61.*

BİBER : *(Bıtmul, batmıl, pippala, bibli..)*, b. ağacı, Batı Türkistan biberi, 345-7. *Issı-ot, kara b., murç, ot-yem, 347. Birinç, brinç, 210.* Bk. Pirinç, tuturkan. *Bitmek, bütmek, 22.*

BOĞA : *Boğa-arı, 431.* Boğa-boynuzu, b.- koç boynuzu, 366.

Bor I : (Şarap), bk. *B. bekili, bekini, bekni, 193, 328.*

BOR II : B. tarla, b. yer, 67. Boragan, 460, bk. Yağmur *Borak, boraz, borlak, 67-8.*

Borlug, borluk: (Bağ, üzüm bağı), 329.

BOSTAN : B. bozumu, 31.

BOYA : B. otu, 378. B. toprağı, 75.

BOZ : B. darı, 176, 182. *B. tiken, 276. Bozlag, bozluk, 67-70.*

BOZA : 150, 191-3, 328. -BOZACI, 192.

BÖĞRÜLCE : 261-2. Kara b., 264. Yaban b.si, 167. 260.

BUDA DİNİ ve Budizm: (Türklerde), 24.

BUDAK : ağaç ve hurma b.ı, 299.

BUĞDAY : *(Budgay), 160-177. B. azıntısı, 179. "Türklerin buğday çağı", 143. Delüce b., Kara b., 163.* -BUĞDAY KÜLTÜRÜ, 179. Mısır b.ı, 197, 214. -B. MÜHÜRÜ, 42-43. *Buğday satkuçu, 162.* -B. ŞARABI, 328. *B. tokurcunu, 41.* -B. TİCARETİ, 162. *Türk buğdayı, 214. Türkmen b.ı, 164.* B. yığma *(b. öküldi),* 63. -B. ÇEŞİTLERİ, 162. *"Aşlık" b., 161. Buğdaycık, 176.*

BULGUR : 162. İnce b., b. unu, 184. B.- dibeği, 12.

BULUT : *Ağ b., çadır eteği, kaysaklı, kaz göğsü, kükredi, tala, yaşınlıg, sazak b., 468-9.*

BURC, BURÇ : (Bk. murç, marica, biber), 339, 347, 350.

BURÇAK : *(Burçuk, burçuk), 165-72, 258-65:* Ak b., 169, 261. Burçak-lan-, 261. *Enetkek (Hind) b.ı, 166, 262.*

Hind b. ı, 165-7. B. -k a b ı, 260. Kara b., 166-9, 261. *Kayıma b., kıyma b., kundu b., 165-7. B. otu, 169. Torna b. ı, 166. Yaban b. ı, 165.*

Burma yonca, 356, 361.

BÜĞE-, BÜĞET : Büğet, büve-, büvet, 54-6.

— C —

Candolle, A. de, (botanikçi), 221, 227, 254.

Carma, bk. Yarma, 162-8.

Cazdık, bk. Yazlık ekin, 18.

CEVİZ : *(Koz, yıngak, yagak),* Cevizgiller *(yangaksımanlar),* 287. Cevizlik, *(kozluk),* 288, 294.

CİVCİV (TAVUK): *Balaçuk, cöcü,* kuş, tavuk palazı, 413. *Temir kanat, 419.* Krşl. *Mo. Coghu.*

CULBAND : 169-70, 177, 262.

— Ç —

Çağala, ç. ağacı, 287.

ÇAĞATAY TÜRK KÜLTÜRÜ : 30, 231, 290, 295, 315. 319-20, 342, 347, 350, 356, 360-63, 378, 399, 407.

ÇAM : Ç. ağacı, 298. -Ç. FISTIĞI, 297. Ç. kozağı, 297-8.

Çankırı, 77, 372.

ÇAPA : Bk. Yaba, 45.

Çatalağaç, bk. Tırmık, yaba, 44.

ÇAVDAR : 172, 176, 199.

ÇAYIR : *Çayır-la-ma, ç. çıkar-. ç. a sal-, 373-84. Ç. biçme, 381.*

ÇAYIR ÇEŞİTLERİ : Çiçekli ç., 383. Gökçe, 384. Kaba ç., 377. Kara ç., 382. Kar altındaki ç., 384. Konak ç. ı,

384. Ç. otu, 381. YARIŞ ç. ı, 384. Ayrıca bk. *Kıyak, tebin ç. ı, 384.*

Çeç, harman yığını, 37-8, ç. et-, 38.

ÇENGEL SAKIZI, 276.

ÇİÇEK : Ak çiçekli yonca, 365. Hurma ç. i, 299. Nar ç i, 318. Sarı ç. li yonca, 365.

ÇİFT, 11. Ç. Sür-, 8. -ÇİFTÇİ-, ÇİFTLİK, 12.

ÇİLEK, 310. bk. *Çiğelek.*

ÇİM : 373-80. Ç. otu, 376. Çim ve çimen, 375. Çim veya çimen otu *(Lolium), 382. Ç. biç-, ç. evleği, Çimkent, Çim-bay ş., çimeç, çimek,* Ç i n-çimeni, -BAHÇE ÇİMENİ, *Çimlen-, Çimeş, 376-82.*

ÇİN : Ç. bahçeciligi, 379. Ç. kümesi, 397.

Çingiz Han, 287, 329, 398.

ÇİTLENBİK, 296.

Çivril, 255.

ÇORBA : Erişte ç. sı, 187.

Çor-: Çorag-lan-, çorak, çorlak, çorlu, 69.

Çögen: Beyaz ç., 271.

ÇÖL : 6. Ç. nohudu, 166.

— D —

DAĞ : D. erügü, 291. D. pancarı, 240. D. pırasası, 255. D. yoncası, 367.

Dalbastı, 311.

DAMGA : Harman d. sı, 43.

DARI : 143, 161, 263. D. çeşitleri, 194. Ak d, *ak-baş, ak-konak, arnavud, boz d., 194-8. Buhara d. ı, 189. Câvers d. ı, 194-8.* -D. EKMEĞİ, 179. *Gumay* d. ı, 198. Güneş d. sı, 262. Hind, İtalyan, *it-konağı d. sı, 201.* -D. LAPASI, 182-8.

Kaba d., 199. -D.- k a b u ğ u, kepeği, kabuğu çıkarılmış d., 185. Kara d., karataara, karaca d., 198. Konak d. ı, 186 - 201. Mısır d. sı, 198. D. ö z ü, 191. *Saru (sarı) d., 194. Sorgum d. sı, sûret d. sı, 194, 199.* -D. ŞARABI, 191-2. Temizlenmiş d., 184. T ü r k- d. sı, 195. Yaban d. sı, 195, 387. -D. YARMASI, 191.

Dede Korkut kitabı, 86, 236, 286.

DELİCE, DELÜCE : Bk. Karamuk, 175. D. bakla, 258. D. buğday, 162. D. nohud, 266.

DEĞİRMEN : El d. i, 147.

Dikmek: ağaç ve fidan, 17.

Dioscorides, bk. İbn Baytar ve türkçe tercümesi, 307, 364, 371.

Dip, 246.

DİŞBUDAK: Ağacı, 237.

Diyarbakır, 77.

DOĞU TÜRKLERİ : 188, 239, 252, 284, 289-90, 296, 302, 319, 331, 342-3, 350, 353, 397, 417.

Dokurcun, bk. Tokurcun, 37.

DÖĞEN, DÖVEN : D. bıçağı, çakmak taşlı d., demirli d., 38-40.

DÖĞME : 1. Buğdayı ve pirinci döğüş. 2. Aşlık d., 162.

DÖGÜ : Bk. Dügü, *Tögü, tügü, tögi, 207-8.* D. ve çeltik, 209.

Dönek yeri: Harman, 36.

Dört unsur: 127-130.

Döşek pirinci, 211.

DUT : D. ağacı, beyaz d., kara d., d. -r a k ı s ı, Dutçuluk ve İPEKÇİLİK, 289-90.

DÜGÜ : Bk. Dögü, tügü, 145. Düg, dügü aşı, Düğü pilâvı, 182-4.

Düğlek: Karga d.i, 225.

DÜNYA : Dünyanın, 7, 9, 12 bölümü, 106.

Dürülü, yağlı d., 276.

— E —

Eberhard, W., 290.

Ebucehil karpuzu, 227.

Eğrice otu, 367.

EKİN : 15, 28. E. biçme, 27. E. demeti, 28. E. düğmesi, 49. -EKİN VERGİSİ (E. döküşü), 43. E. ekme, 16. *E. -mekin, 18. E. organ, orarla-, 24.*

EKİNCİ : (Ziraatçı). *Ekinci-Beg (ad), 2.*

EKİNLİG : (Tarla), 3, 5, 17.

Ekiş-, ekit-, ektür-, 17.

EKMEK : 145. Arpa etmegi, arı buğday etmegi, 146, Darı e. i, 18.

Endekuka, 368.

Engler, A., (botanikçi), 222.

Enetkek (Hind, Hindistan) (tü.), 166.

ERIK : *(Erüg, erük),* 279, 291, 318. Çakal e. i, e. çekirdeği, dağ e. i, ekşi e., gögem e. i, 291-3, 311. İLÂÇ e. i, 290. *Kara e., sarı, sarıca, sarıg e., 305, 318. E. ŞARABI, e. suyu, tülüg (tüylü) e., E. ZAMKI, 291-3, 305.*

ERİKÇİ : (arıkçı, hendek kazan), 51.

ERİŞTE : E. çorbası, 187. Bk. *Kıyma ögre, 188. Ügre, 189.*

ER, ERKEK : Er-tavuk (horoz), 400. Erkek (Bromus), 173. E. incir, 305. *Erkek takagu (horoz), 400.*

Erzincan, 372.

Eşek turpu, 247.

EŞMEK : (Tarlayı), 61. *Eşilen, eşilgen, 62. Eşkin toprak, 61.*

Evin, evinlig, e. zeytin, 21, 331.

EYLÜL AYI : Göç ve hasad çağı, 36.

— F —

FASULYA : 261-2, 330. F. asması, çardağı, 330. Batı Türkistan f. sı *(Hu-tou),* Güney f. sı, 257-9. Müslüman f. sı, 259. Fergana, 51.

FINDIK : *(Kosık, bunduk),* 294. -F. KÜLTÜRÜ, 294-5. -F. BAHÇESİ, 294. Bk. *Kosıklık.*

FISTIK : 295-8. Antep f. ı, 295. Çam f. ı, 297. Bk. *Çitlenbik.*

FİG : 170, 264. Kara f., 165-7, 170. Koca f., 170.

Finler, 24, 280.

FRENK : F. arpası, 154. F. taflanı, 312.

— G —

Garibnâme, 9.

Gene otu, g. tohmı, 343.

Germeç, (su bendi), 55. Bk. *Büğet.*

GOBİ : G. çölü, 7. Krşl. *Govu, kovu-k.* Gombocz, Z., 23.

GÖK (renk): *Göğeri, göğerti, 373. Göğdün, gökdü, 342. Göğem,* g. eriği, 292-3, 311. Krşl. *Gövem e. i. Gögüm, 293. Gök görmemiş, 374. Göklem (ilkbahar), Göklen* g. (yemek adı), 373-4. *Göklük, göksemek, 373-4.*

GÖKTÜRKLER : 111-4, 161, 221-2, 280, 288, 290, 396, 449.

GÖL : *Göllen-, 81.*

GÜL : Beş yapraklı, Mısır, Sakız, van g. ü, 370.

Gülnar, 318.

Gömeç : Bal g. i, g. balı, 437.
Gümüşhane, 372.
Günebakan, 340.
Güneş darısı, 262.
Güneyik, günevik, 274, 340.
Güvercin, gögerçin otu, 382.
GÜZ EKİNİ : *Güzlük, güzdük, 19, 21.*

— H —

Hami kavunu, 223.
HAMUR : 146. Erişte h. u, h. kesme, 188. Nişasta h. u, 146. H. lu yemekler, 188-9.
HAREZMŞAHLAR DEVLETİ : 2, 7, 18, 24, 25, 36, 43, 161, 298, 317, 339 342, 398-9, 413, 418, 428. H. GÖÇMENLERİ : 399, 422.
HARMAN : H. ayı, 136. H. ayaklama, 39. H. ı damgalama, 42, H. döğeni, 38, *H. döğme, 35-9. H. issi, 32.* H. mührü, 43. H. kalburu, H. kalburlama, 37. *H. savurma ve savurguç, 34, 40-1. H. sapır-, h. suz-, 41. H. tepme, 39.* H. terekesi, 40. H. tınazı, 41. H. yığını, 41, bk. *Çeç, tokurcun. H. yeri, 36. Yoksul h. ı, 32. H. zamanı, 31.*
Hasır otu, çiçekli h., 386-9.
Hatayî, 64, 110.
HAVUÇ : Beyaz ve sarı, 343.
Hehn, V., 164, 249, 311.
Henning, (İranist), 298.
Hezarfen Çelebi, 370.
Hıtay devleti:: (Liao), 222-3.
HIYAR VE SALATALIK : H. suyu, susuz h., (bk. *Acur*), tohumu, uzun h., Urus h. ı, 230-31.
HİND : (Eski türkçe: *Enetkek*), 166. H. ayvası, 284. H. baklası, 166. H. burçağı, 165, 262. H. darısı, 262. H. kavunu (karpuz), 225. H. kozu (cevizi), 288. H. limonu, 34. H. mâşı, 171, 262. H. -yağı, 342-3.

HİNDİBA : Bostan h. sı, ekili h., yaban h. sı, 274-5, 340-1.

Hirth, F., 251, 303.

HOROZ : 395-400. H. alın saçı, 406. *Depelü h., 407. H. u enemek, H. u iğdiş etmek, 406. Kaba avazlu h., 419. Kepezli h.*, h. mahmuzu, bk. *Suyagu*, 408. *H. yüpügi (ibiği), 406. Hotan, 360.*

Hu Chiao, (seyyâh), 222.

HUNLAR : 160, 290.

HURMA : H. budağı, çiçeği, h. dişi, kapçuğu, koruğu, şarabı, 298-9.

HÜNNAB : *(Zizyphus)*, 299-301.

— I —

Ilgın, I. yemişi, 381.

ISPANAK : Kuzu ı. ı, I. yaprağı, yoğurtlu ı., 269-71. Bk. *İsfenah, ispenah.*

Irk-Bitig: (Göktürkçe bir kitap), 85.

— İ —

İBN-BAYTAR : (Türkçe tercümesi), 242, 258, 265-6, 273, 288, 300, 307, 313, 319, 320, 331, 360, 363, 366, 368; 370, 385, 386-8, 423, 438.

İÇKİLER : Arpa, buğday, üzüm içkisi, 328. -İ. İÇME protokolu, 193.

İĞDE : *Ak, bar, büyük i., i. talkanı, i. unu, 302. Yaban i. si, 320.*

İLKBAHAR : *Döl-ayı, göklem, karaca-yaz, köklem, öng, yazağzı, yazbaşı, 454.*

İmece: 62.

İNCİR : 303-305. Bk. *(Baba, erkek, iğlek, ilek i., 305).* Kuru, yaş i., i. südü, *i. yıgaçı, 304.*

İndo -İran kültürleri, 360.

İPEK BÖCEĞİ : 289.

İsığ-göl, 353.

İŞÇİ : 3, i. tutma, 33.

İT : İ. hıyarı, 201. *İ. konağı, 227. İt purdu (i. burnu), 312. İ. -siyi, 255.* İt-üzümü, 329.

— J —

Jitenev, 220.

Jukovskiy, (Rus agro-botanikçisi), 220, 242, 250, 280, 312, 372.

— K —

KABAK : 220-21. *Asma, bal, bektaşi, çakıldak, helva, özlü,* pestil, sakız, su k. ı, 221. -K. TARLASI (kabaklık), 220, yenür k., k. yaprağı, 221.

KÂĞIT : K. yapımı, 290. K. ve dut ağacı, 289-90.

KANAL : 49, k. kazma, 54, bk. *Ark, kaş.*

KANAT : *K. bıçağı, k. çeleği, tüyü, yükü, 418.*

Kandıra otu, 390.

Kanturalı (Dede Korkut'ta), 191, 384.

Kapçuk, 299, bk. Kab. 154.

KARA : K. ağac. 321. *K. bassak, başak, 164. K. -başak (çavdar), 173.* K. böğrülce, 264. K. buğday, 162-4. K. buhur. 176. K. darı, 198. K. erük. 291. K. fig, 167. K. günlük, 176. K. -Harman, 32. K. kavak, k. kavluk, k. kavuk, 275. K. -mug, 175. K. nar, 318. K. nohud, 166. K. pancar, 240. K. pazı, 270-2. Kara-tara, 199. K. vazı, 271. K. yemiş, 312. K. yemiş, 312. K. yonca, 263-4, 367.

KARACA : K. darı, 198. Karacaoğlan, 235-6.

KARGA : *K. büken, k. düğleği, 225.*

1977 — Birinci Basılış — F. 32

KARAMUK : (Lolium), 175-6, karamık, 175. K. kökü, 236.

KARPUZ : 221-7. Hami ve Hind kavunu, 223. Bk. Büken.

Kasırga, kasırgu, 460.

Kasnı, 275.

Katagan, 274.

KAUÇUKLU : bitkiler, 277.

KAVUN : Bk. *Kagun, 228.* Ağaç k. u, 322. Batı Türkistan k. u, 223. Keçeleşmiş k., 229. Sarı k., *-K. TARLASI, (kagunlug), k. tohumu, k. urugı, 229-30. K. portakalı, 321. "kagun", kagun-lan-, kagun-sa-, kagun-lug, 229.*

KAVURMA : *Kavurmaç, 214.*

KAVUT : Buğday k. u, 162. Darı k. u, 187.

Kayın ağacı, 284.

KAYSI : 279, 291-2, 305.

Kazayağı, 273-4.

KAZMA : Âlet, 61. Kazmak, 11, 61.

Kedi otu, 154.

"Kak" bk. Kuru.

KEL : *Kel yer, 7. Kel-kel (Gel-gel) limon, 322.*

Kem ır., 147.

Kençek Türkleri, 353.

KENE otu, K. yağı, 343, bk. *Gene.*

KENDİR : *(Kentir, 341). Yaban k. i (Keyik k.), 341. K. tohumu, urugı, yağı, 341-2.*

KEPEK, 47, bk. *kavuz, 184.*

Kertme armudu, 282-3.

Kesmik, kesmük, bk. Saman.

KESTANE. 306-8.

KETEN : K. tohumu, 342. Bk. *Kuma, yitim.*

KIZIL : K. çalkan, kızılca, kızılça, 241.

KIZILCIK : Beyaz, çalı, dişi, erkek k., 308-9.

KIPÇAK TÜRKLERİ, 6, 23, 161, 206, 282-4, 289, 298, 302, 304-5, 310, 319, 330, 347, 404, 430, 432.

Kırgızlar, 64, 290.

KIRMIZI : K. pancar, 240. K. toprak, 75.

KİL : *Fars, Ermeni, Girid, Horasan, Kıbrıs, kırmızı, Limni, Mısır, Rumeli, Sakız, k. i, 75.*

KİLLİ TOPRAK : *Doyla, gebik, gebiz, geriş, gevin, keşmek, kerem, sagas, salım, 72. Kil-şâh, 71.*

KİRAZ : (Kilas, kiras, kires). Acı k., 293. Dalbastı, ekşi, Giresun, iri k., 310-11. Köpek k. ı, 293.

Kuş-k. ı, yaban k. ı, 293, 312.

KİŞİ-OĞLU (İnsanoğlu), 93-5, 314.

KİŞNİŞ : *bk. Kişmiş, kişnic, kişniş, kişniz, 313-4.*

Kitan'lar, 22-3.

Koç boynuzu, 366, bk. Boğa.

Koğa, koğalık otu, 386.

Kokoroz, bk. Mısır.

Kokulu sarı yonca, 367-8.

KONAK : (Darı çeşidi). *K. tögisi, 184, 199, 203. Krşl. Honok (mo.).*

KORUK : Bk. *Korık, kuruk, kuranuk, 329-30.*

Koroz, bk. horoz.

KOYUN : K. sarmaşığı, 271-2. K. yoncası, 361.

KOZ : Krşl. Koz, koza, kozak, kozluk (cevizlik), 288-90.

Kögem, bk. Kögen, köken, göğem, 292.

Kök-Tengri, 93-5.

KÖPEK kirazı, 293.

Köppen, W., (Botanikçi), 292, 295, 297, 306-7, 311, 324-6.

Kuduz otu, 258.

KULUÇKA : 408. Krşl. *Kulaçka, gülükse, külükse, 411.* Kumlu toprak, 61.

KUMAN TÜRKLERİ : 17, 263, 276. 289, 291, 304, 307, 310, 318-9, 327, 331, 413.

Kundu-burçak, 166.

KURD : (Arı), 429.

KURMA : Hurma, 298. Krşl. *Korma (?), 298.*

KURU *(kurug, kuruk):* K. incir, 304. Kuruk otun, 7. Kurug-öl, 80. Kuruk üzüm, 302, 326. Kuru yüzüm, 327. kuruk yer, 7. K. yonca, 355. Kurug yorunçka, 355, 362. Bk. *kak, kak çaptol (kuru şeftali), basmacık, 319.*

KURAK *(kurgak) :* 7.

KUŞ : *K. balası, 412, Kuş evi, 408,* bk. kümes. K. kirazı, 312, 393. Kuş üvezi, 324. Kuş üzümü, 314, 329. *Kuştung erkegi, 400.* -KUŞÇULUK, 409.

KUZU : K. ıspanağı, 270. K. kürkü, 276.

Kürek, bk. yağrın.

KÜMES : *Tavuk k. i, tavukluk, tavuk kerpezi,* **bk.** *dünek, tünek, tüneklik, 410.*

KÜNCÜ (susam): *Künci, künçi, künçüt, 339-40.*

KÜŞNE : Küşüne, 165, 326. Öküz k. si, 260.

— L —

LAPA : Bk. darı l. sı, 183.

Laufer, B., 159, 220-3, 251, 259, 269, 290, 280, 286. 295-8, 303, 313, 312, 317-8.

Leblebî, 241.

Liao devleti, bk. Hıtay, 222.

LİMON : *Büyük l., 322. Hind l. u, 320. Ekşi l., kel-kəl l. u, nısfiye, misket, tatlı l., 322. L. suyu, 320. Bk. Leymû, lim, limû, 321-2.*

Lobya, 361.

Löw, İ., 171, 258, 303, 367, 380-1.

Lûbya (a.), 261.

— M —

Macarlar, 24.

MALA : Sıva vs. için, 15.

Mançular ve mançuca, 5, 158, 172, 223.

Beş dilli Mançu sözlüğü, 32.

MANDALİN, 320.

Manggır, manggirsun (mo.), 253.

Mansuroğlu, Mecdut, 13.

Mantık ut-tayr, 126.

Maraş, 211.

Marko Polo, 164.

MARUL : Acı m., 274. M. içi, s ü d ü, yaprağı, 275. Yaban m. u, 276.

Marmaris, 185.

MAZI, 237. Bk. *Mazî,*

MEMLÛK TÜRKLERİ (Mısır'da): 23, 36, 161, 206-7, 251-3, 282-4, 286, 288-9, 291-4, 304-6, 310, 321, 327, 358, 397, 400, 404, 409, 428, 430, 438.

Meneviş ağacı, 310.

Mercan ağacı, 324.

MERCİMEK : 260-4. Bk. *Marcumcık, merdümcek, 260.*

MEŞE AĞACI : 236-7, bk. *Mîşe.*

Mete, Büyük Hun İmparatoru, 160.

MISIR : *At dişi m., 214. M. baklası, 258. Beyaz m., 214. M. buğdayı, 197, 202, 213. M. darısı, 197. M. dikeni, 369. M. -mumyası, 310. Patlak m., 214. M. -sapı, 214. Sarı, sert m., 214. Mısır* Memlûkleri, bk. Memlûk.

Misket limonu, 322.

MOĞOLLAR ve Moğol kültürü, 5, 7, 48, 159. 225, 280, 327, 455.

Muğla, 185.

Muhyiddin Abdal, 109.

Murdar ağacı, 321.

MUŞMULA : 314-6. Aşılı, bahçe, yaban m.sı, 315-6.

— N —

NAR : 316-8. Acı n., n. çekirdeği, çiçeği, deve dişi n., ekşi n., feyz n.ı, hafız n.ı, kara n., n. k a b u ğ u, talı n., 317-8. Krşl. *N'r'k (soğdca), 317.*

NARENC : 322-3. Krşl. *Nâreng, 203, 322.*

Narın ır., 360.

Nemçe arpası, 154.

NOHUD, 264-6. N. -y a ğ ı, 169, 265. Ak n., 266. Çöl n.u, 166. *Delüce, kara, kızıl, yavacı n., 166, 266. Krşl. Nokut, nukut, 265.*

— O —

OĞUZLAR : 5-6, 23, 109, 147, 161, 181-2, 207, 243, 250, 289, 340, 352-3, 357-8, 374, 378, 398, 399-402, 405.

ORAK : (Krşl. *Orgak),* 23-4. *Orak ayı, orak baş, 25. Orağa gitme, o. sonrası, o. sinirli at, 27. Orak şarkıları, orok ubağı, 27-8. O. -zamanı, 27, 157.*

Or-mak, orul-mak, 23.

ORAKÇI, (krşl. *Orgakçı),* 25.

Orak-laş-mak, 28. Orak-lı, 25.

Orgak, (bk. Orag), organ ekin, orgaktı, 24-5.
Oru-ş-mak, oru-m ot, 28.

Orhun ır., 223.

ORTAK : *Ortak tutma, 33. Ortakçı, 3. Ortakçı başakçı, 32.* Bk. çoban, otlak, tarla, sürü.

ORUN VE ÜLÜŞ, 373.

OTLAK : ayrıklı o., 374. Yaygan o., 383.

OT : *Ot or-. 24. Ot-yem, 347.*

Otman-Baba, 109.

— Ö —

ÖZBEK TÜRKLERİ : 225, 231, 247, 371, 384, 356, 360, 365, 372.

Özlü toprak, 71.

— P —

Palamut, 236.

Pamir lehçesi, 360.

Panbuklu sumak, 235.

PANCAR : *Beyaz, dağ p. ı, kara p., 240. Kırmızı p., 240-4. Su p. ı, 240. Sülüklü p., 273. Yaban p. ı, 240.*

Pangola, (Rus botanikçisi), 227. Kavun ve karpuz üzerinde çalışmıştır.

P a y, 3.

Payam, 286, bk. Badem.

PAZI : 241, 270-1. Ak p., 240. Bk. *Pezük, 273.*

Pehlevî, (İran lehçesi), 304.

PEKMEZ : Bk. Dut, üzüm, 290.

Pelid, 257.

PESTİL: 290. Bk. Dut, üzüm.

BAL PETEĞİ : Bk. *Beteken, beteken bal, gömeç, 436-7.*

Peygamber çiçeği, 370.

Pezük, 273, bk. Pazı.

PIRASA : 255, 369. Bağ, dağ, Şam, yaban p. sı, 255. Krşl. *Parısa.*

PİLAV : Bk. *Düğü p. ı, 184.* Ayrıca bk. bulgur, pirinç.

PİRİNÇ : 143. P. aşı, 206. Döğülmüş p., bk. *döğü, düğü, 184, 206-7. Döşek p. i, 211.* P. suyu, 206. P. -ş a r a b ı, 192-3. Bk. *Döğü, düğü, tögi, tuturkan.*

Piyâz: Song-piyaz, 255.

PORTAKAL : 322. Sevilla p. ı, bk. Ağaç kavunu, portugal, 322.

— R —

RAKI : Krşl. Tü. *Arak.* Dut r. sı, 290.

RÜZGÂRLAR : *Baş yeller, mevsimlik r. lar, 450. Sürekli r. lar, 451. R. tanrısı, 449.*

RÜZGÂRÇEŞİTLERİ : *Ağaç kabardan, 455. Akça kanat, 459. Akça yel, 458. Arı yeli, 455. Aşağı yel, 459. Aykırı yel, 455. Aylak, 459. Azak, 458. Azman yeli, 459. Boğanak, 461. Borağan, 460. Boran, 461. Boz yel, 461. Bakır sattıran, 457. Baltalar 458. Baş yeller. 450. Batı kara yeli, 458. Çakmak yeli, 458. Çanak kurutan, 454. Çavgun, 461. Çam yeli, 458. Çörez, 459. Çullu poyraz, 455. Dalaz, 461. Doburcuk, 461. Doğu yeli, 458. Dün yeli (Tün y.), 456. Gök-yel, 458. Gömeç, 458. Güldürümlü, 461. Gün-batı, gün doğusundan, gün doğusu, 458. Ilım yel, 454. Kamaz, 459. Kanaz, 459. Kara-yel, 455. Kaymaz, Kıble yeli, 459. Kızıl-yel, 458. Koram yeli, 458. Oğlak kıran, 457. Önden gelen, semrik, 455. Sorak, 460. Sürtük, 458. Sarak, 457. Sarımacak, 455. Sazağan, sazak, 457.*

— S —

SABAN : 8-35.

SABANIN BÖLÜMLERİ : *S. ağacı, s. bıçağı, s. burnu, s. demiri, s. ekeneği, s. eneği, s. kılıcı, 13. S. kıran, 374. S. kulağı, s. kulpu, s. oku, s. ökçesi, s. sapı, s. sırt demiri, s. tabanı, s. tahtası, s. takımı, 11-3.*

Saban zamanı, 35.

Sabanla- (sabanda-), 8-9.

Saçmak: (Tohum), 18.

SAKIZ, 388. Çengel s. ı, 276.

Sakız ağacı, 296-7. Sakızlık a. ı, 279.

Salkım (cytisus), 365.

SALKIM : Hurma s. ı, 299. Bk. Üzüm.

SAMAN : 33, 48-50. -SAMANLIK, 48. S. çöpü, S. irisi, 48. *Kâbe s. ı, 389. Mekke s. ı,* 388. S. rengi, s. sapı, *s. uğrusu, 48.*

Sap : saman ve ekin sapı, 31.

SARI : (Krşl, *sarıg): Sarı ağaç, 236. Sarı-ağaç, 194. Sarıg erük, 291, 305. Sarıca erük, 291. Sarı havuç, 243.* Sarı-köl Tacikleri, 360. *S. kök, 236. Sarı salkım, 365. Sarıg-turma, 243. Sarı-yaprak, 236. S. -yer, 76. S. -yonca, s. çiçekli yonca, 365-7.*

Sarıca: bk. Sarıca erük, 291.

SARMISAK : 251, 254. *Açıg (acı) s., 251-2.* Tatlı s., 254. Yaban s. ı, 251-4. *-SARIMSAK OTI, 251. Bk. Samırsak, kömürgen, gömürgen, göwürgen. Satun, sutun (mo.), 252-4.*

SATIŞ SENEDİ : 188.

Savurguç: (Savurma âleti), ayrıca bk. *Sapırgıç, sapıruuçı, 41.*

SAZLIK : Batak sazı, 386-7. *Seselkli (çiçekli) s., 389.*

SEBZE : Sevzi, 244.

SEL : Sel, selinti, 56.

Seki, sekü, 56. p

SERPMEK : (Tohum vs. yi.). Scpmek, sepkiç (sepici âlet). 18.

SEPİ VE TABAK BİTKİLERİ : 235.

SOĞAN : *(Bk. sogan, sogun, suan (ç.)), 249-51. Sogono (mo.), 249.*

SOĞAN ÇEŞİTLERİ : Arpacık, başlı, Batı s. ı, bücür s., 249-50. Ekilen s., kaba s., 249-52. Kabalak, kalık, kevürgen, k ı ş, kodarcık, küvürgen, Müslüman s. ı, 250. Soğan seven kavimler, 249. Türkistan s. ı, 253. S. uşağı, yaban s. ı, 249-50.

Soğd, 321. Eski Batı Türkistan.

SOĞD-TACİK KÜLTÜRÜ : (Ve Türkler): 222-8, 288, 296-8, 313, 321, 339, 345-6, 360, 402, 413-5.

SOĞD-TÜRK KÜLTÜRÜ : 246, 254, 283, 288, 316-7, 328.

SOĞD DİLİ : 192, 210-3.

Soğdiana, 295.

Sok-mak, sokı-, SOKKU, soku, soku: (Büyük bulgur dibeği), 12.

SORGUM : 197. Sorgum darısı, 182, 194, 213. Krşl. Sorghum.

Soya, 409.

Sığır otu, 389.

Sığır tamı (sığır damı), 409.

Sıska, (küçük soğan), 250.

Sıvas, 244.

SİRKE : ".

S U : Su anbarı, 56. S. göllenmesi, 81. S. hendeği, 54. Su pancarı, 240. Su s a r n ı c ı, 56. Su s e d d i, 54. Bk. ayrıca, *kaş,* 55-6. Su sugar-, 56. Su turpu, 247. Su a r k ı, s. yolu, 49

SU VERME (suvarma): Suarma, sugarma, su sugardı, suvarma, suvgarma, 56.

SULAMA : 56. S. hendeği, 53. Sulanmayan yer, 8.

SUMAK : 235. Panbuklu s., 253.

Suret darısı, 194.

SUSAM : S. yağı ve susam, 246, 339-40. Bk. *Süsem, künçüt.*

Susurluk, 231.

Susuz hıyar, 231.

Suşen'ler, Proto-Moğol kavmi, 159.

SÜR-, SÜRMEK : (Çift vs. yi), sürek, 15.

SÜD : İncir s. ü, 304.

S ü t l â ç, 207.

— 'Ş —

ŞALGAM : 244, 239-41, 245. Bk. Şalkan.

ŞALKAN : 245, küpşen ş., 246-7. Bk. Şalgam.

Şam pırasası, 255.

ŞARAP : 190-194. Hurma ş. ı, 298. Bk. darı, pirinç, üzüm.

ŞEFTALİ : 279, 291, 318-20. Şeftalû, 318. Ş. çekirdeği, *durrakî ş., tülüg erük,* tüylü erik, yaban ş. si, ş. yağı, 318-9. Kuru ş., bk. *Kak.*

ŞEHİR-YAYLA HAYATI : (Müşterek ekonomi), 1.

Şen hıyar, 227-30.

Şeytan arpası, 177.

Şıvei (Shih-wei)'ler: Proto-Moğol kavmi, 159.

Ş İ M Ş E K : Ş. çakması: *Çakı, çakılgan, çakın, çakırıntı, 473.* Ş. yaşını: *Yaşıma, Ş. yaşın attı, yaşnadı, 472.*

Şiraz, 360.

Şiratori (Shiratori), k., Japon âlimi.

— T —

TABAK VE SEPİ BİTKİLERİ, 235.

Taban, tapan, 12.

TACİK-TÜRK: (Kültür münasebetleri): 362. 401-3, 413-5.

Taflan, F. taflanı, 312.

Talaşmalaş, elma çeşidi, 281.

Tana, tene (tane), 22.
Tamga, bk. damga.

TANİN : 238.
Tara-mak, (tarlayı), 15.
Targak (tarak), (tarla için), 24.
Tarançı Türkleri, 290.
Tar-mak, 2, 15.
Tarı: (Bk. Darı, tarıg), *tan t., 181.*
Tarı-mak: (Ziraat yapmak), 2, 17, 181. *Tarıt-, 5. Tarı-daçı, 2. Tariyacin (mo.), 2. Tarançı, 290.*
Tarıg: Bk. *Tarı, 181. Tarıg (tohum), T. ekme, 27. Tarıg (tarla ve bahçe?), 329. Tarıg bişti (ekin olgunlaştı), 25.*
Tarıg-la-: (Ekin ekme): *Tarıgla-, tarıglan-, 5. Tarıglan-, 5. Tarıggan agaş (ekilmiş ağaç), 175. Tarıglag, (tarla), 5.*
Tarıgçı, tarıkçı: (Ziraatçı), *2. Tarıkçı-Beg* (kişi adı), 2.

TARLA : Bor t., 68. T. işleri, 61. -T. Kirası, KİRALAMA-, MUKAVELESİ, 33. -T. ORTAKÇISI, bk. *Tat-ekinci, 3. T. tabanı, 3, 12. Ayrıca bk. Tarlag, tarlagu, tarıglag, gömek, gömürşen, bulatalık.*
Taş yoncası, 365.
Taşkend, 259-60.
Taşlık yer, 419: (Tavuk kursağı, a. yer.)

TAT : Batı Türkistan'nın farsça konuşan yerlileri. Bk. *Tat eri, 405. Tat-ekincisi, 3.*

TATLI : T. nar, 318. T. sarmısak, 254, vb.
Tatsız ot (pazı), 272.

TAVŞAN : *T. ayağı (ot), T. paçası, 370-1.*

TAVUK : *Bk. Tavuk, tauk, ta'uk, 399. Taguk, takuk, 396-9. Takuk yalıgı, 406. Takagu, takıgu, 397-8. Tişi takagu, 400. Takiya-cil (tavuk yılı, takvimde), takiya, taki'a (mo.), 398. Tahaku, tahakuy, 396-7. Touk, toyık, 399.*

TAVUĞUN, gagası, 417. Kanadı, kursağı, 418.

TAVUK CİNSİ : Dişi (dişi) t., 398-400:: Tavuk. Er-, erkek- t.: Horoz, 400.

TAVUK ÇEŞİTLERİ : *Alaca, arap, beç t. u, 415. Çakşırlı, çilli, Çin, Gerze, gömbül, güdük, ispenç, kara, kuyruksuz, Mısır, Sudan, tepeli yabalı, 416.*

Tavuk yılı: (Eski Türk takviminde), 398.

Tay-arpası, 177.

Tezme: Kuş, tavuk ve arı için, 409.

Tırfıl, *(Trifolium),* 364, 370-1, T. otu, üçleme t., 371.

TIRMIK : (Tarla tırmığı). 15, 16. Krşl. *Tar-, tara-, tır-ma-la-, tırmoo, 15.*

TIRPAN : 16,25. Krşl. *Bel orağı.*

TİPİ : (Kar tipisi), krşl. *Tüpi, tüpürme, 462.*

Tirfil, 367. Bk. Tırfıl.

TOHUM : Bk. *urug. Tohum ekme, 16-18. Tohum, çekirdek mânâsına, 342.*

Tokurcun: Ot ve ekin yığını, 37, 41.

Tonguz ayrığı, 385-7, 389.

Tonyukuk, Göktürk veziri, 120.

TOPRAK : Türklerin toprak çeşitleri hakkındaki bilgileri geniştir. Bk. 62, 70-81. Ayrıca bk. *Tofrak, toprak, tovrag, dört unsur, 126, 129.*

Topraktan dışarı, 16.

Toprak dondurma *(tongdurma), 19.*

Toprak kazma ve eşme, 61.

TOZ : *T. koparan, tozlu, t. kopdı, tozardı, t. tozgırdı, 88. Tozantı, tozlurak, Tosn tobrag (mo.), toz kıl-, t. buz et-, T. ol-, 92.*

— U —

Ulama yonca, 301, 309.

Uluborlu, 263.

Umay, Türk tanrılarından biri, 120.

U N : Arpa u. u, 140-1., Buğday u. u, 162. Bulgur u. u, 184. Un değirmeni, 147. iğde unu, 302.

Unluça, (unluca), 271.

Urus hıyarı, 231.

U Y G U R L A R : 23, 184, 200, 220-3, 228, 251-2, 270, 280, 288-9, 290, 299, 302, 313, 316-7, 321, 328-30, 341, 350-3, 397, 399, 402, 417, 421.

Uzun hıyar, Bk. Acur, 231.

— Ü —

Üçleme: ü. tırfıl, 370. Küçük üçleme, büyük ü., sarı ü., 372. Ünnab, 301.

ÜVEZ AĞACI : Bk. *üyez, 283, 330, 323-4, Kiyik ü., 323. Kuş ü. i, 324. Yaban ü. i. üvez yımırtı, 324.*

Ü Z Ü M : 325-33. Bk. *Üjme, üjüme, 289-290.* Ü. asması, 329, 359. Ü. bağı, bk. borluk, 328. Ü. çardağı, 330. İt ü. ü, 329. Kara ü., 329. Ü. koruğu, 329.*Kuru (kuruk) ü., 302, 326.* Ü. kurutma, 326. Kuş ü. ü, 314, 329. Üzüm k ü l t ü r ü (Viticultur), 326. Mesiç ü. ü, 329. Ü. -p e k m e z i, ü. -r a k ı s ı, 330. Sık ü., 329. Ü. - s i r k e s i, 330. Ü. -ş a r a b ı, 328. Ü. teveği, tıkma ü., 329-30. Ü. toplama, 327.

— V —

Vambery, H., 350.

Vavilov, (Rus agro-botanikçisi), 220, 227, 231, 270, 290, 312.

VERGİ : 45.

Viticultur: (Üzüm kültürü), 326.

VİŞNE : 310.

— Y —

YABA : 37, 44, 47, bk. Çapa.

Y A B A N : Y. alması, 281. Y. asması, 326. Y. bademi, 287. Y. böğrülcesi, 167, 260. Y. burçağı, 165. Y. darısı, 195, 387. Y. iğdesi, 321. Y. kabağı, 227. Y. kendiri, 341. Y. kirazı, 293, 312, 315. Y. pırasası, 255. Y. sarmısağı, 252-4. Y. soğanı, 252-3. Y. tirfili, 367-8. Y. üvezi, 324. Y. yoncası, 37, 372. Y. sarı yoncası, 368. Y. yulafı, 176.

Y A Ğ L A R : Arı y. ı, 432. *Bezir (Kuma) y. ı, 342.* Esrar y. ı, 341. *Gene (kene) otu y. ı, 342.* Hind y. ı, 342. Kene otu yağı, 342. Kendir yağı, 341. Keten tohumu yağı, 342. *Kuma (Bezir yağı, 342.* Yağ turpu, 240-43. *Yağ üğürü, 340.* Yanmış yağ, 342).

Yağız-yer, 93-5.

Y A Ğ M U R L A R : *Ahmak hölünden, çakal y. u, 467. Çisendi, 460. Kara çilenti, 467. Katı y., tamçurma, 460. Yağmurçıl, 56.*
Yapışkan, 308.

YARICI : (ortak), 3.

Y a r ı ş çayırı, 384.

YARMA : Bk. *Carma, 162, 165.* Boz y., 165, 166. Darı y. sı, 191. *Yarmaça, 306.*

YAŞ : 7, 19. Bk. *Yaşıl (yeşil), yaşıl kök (gök), 374.* Yaş incir, 304. Yaş şeyler ve toprak, 80. Bk. Öl, höl.
Yavru arı, 431.

YAZ : Yaz Tanrısı, 449. -YAZLIK EKİN, 18, 19.

YAZI : 67. Yazı-kır, 6. Yazı-tarla, 6, 7. Yemşen, 280. Bk. Yemişen, 281, Yemişgen, yemişken, 315.

Y E R-I : 93-95. *Yer derisi, 97. Y. direği, 112. Yer kırtışı, y. sağrısı, 97. Y. yüzü, 96-7.*

YER-II : (Ülke). *Ata yeri, Kıtan yeri, Mısır ve Urus yeri, 106.*

YER-III : (Mukaddes yer): *Türk yeri ve suyu, 115. Yer ve kut, 120. Yer ve su, 118-21.*

YER-IV : *Yer aklığı, 8. Yer ve ecel, 124. Yer-Tengri, 121.*

YER-V : Barası yer, turgu y., 110. Türk ıduk-yeri, 106.

YER-VI : Ağaçsız yer, *ağlak y., 65. Ak yer., 65. Arıklıg y., 51. Bıçgıl y., 68. Bor y., 68-9. Boz y., 68-70. Çakıllıg y., 69. Y. çilanı, 301. Çorak y., 70. Çökerik y., 69-70. Daz y., 69. Düz y., 65. Gen y., 7. Kıraç y., 70. Kara y., 98-102. Kel y., 7. Y. kırtışı, 97. Kırgak (kurak) y., 7. Kuruk (kuru) y., 7. Sarı y., 77. Tapluk y., 68. Taşlı y., 69-70. Taz (daz) y., 7. Tuzlu y., 68-9. Yer uskunu (Soğanı), 252. Yağız y., 93-5.*

YILBAŞI : 451.

Y I L D I R I M : *Yalab, yaldıra-, yaldırak, yaldırık, yalı, yaltıra-, 472 -475.*

Yılkı, 383.

Yoksul harmanı, 32.

Y O N C A KÜLTÜRÜ :: Oğuzlar ve Batı Türklerinde, 353. Doğu Türklerinde, 353: At yemi, y. ekimi, ilâç y. sı, Uygurlarda y., 347-50.

YONCA ADLARI : (Eski türkçe): *Yonçga, 357-8. Yonguçga, 356-60. Yonuçka, 355. Yorınca, 357. Yorunça (Oğuzlarda), 351-2, 347.* Y o n c a l ı k, 347. *Yorunçga, yorınçka, 351-4. Yundça (?), 351.*

YONCA ÇEŞİTLERİ : *Ak (beyaz) y., 370-2 Ak çiçekli y., 368. Al y., 370. At otı, 360. Allı y., 365. Y. biçme, 360. Biçme y., 354. Burma y., 356, 360. Dağ y. sı, 367. İlâç y. sı, 370. İnek y. sı, 364. Kaba y., 358, 372, 363. Kara y., 358, 370. 367, 363. Kızıl y., 370. Kokulu y., 365. Kokulu (yıpar) y., 353, 365. Koyun y. sı, 364. Kuru y., 355-9, 360-2. Sarı y., 368. Sarı çiçekli y., 368. Yaban Sarı y. sı, 368. Taş y. sı, 368. Tavşan paçası y. sı, 371. Üçleme y., 369-71. Ufak y., 372. Ulama y., 368. Yaban y. sı, 372. Yaban sarı y. sı, 368. Yeşil y., 355. Y. y ı ğ ı n ı, 355. Yıpar yorunçka, 352, 365.*

YULAF : 178. *Kara y., 177-8. Yaban y. 176-8.*

Yumak otu, 382.

Yumgak tene: 313.

Y U M U R T A : Bk. *Yımırtga, yumurka, yumurtka, 420.* Y. akı, y. derisi, 422. İ l â ç olarak y., 421. Y. ilitmesi, 424. Y. haşlaması, 423. Y. kabuğu, 422-3. Kuş y. sı, 422. Y. söğürmesi, 423. Yağda pişmiş y., 424.

Yumurt: Üvez, 324.

— Z —

Zamahşarî, 298.

ZERDALİ : Bk. *Aşma, berge, tombak, yargaç, yarmaçe, zerd-âlû, 306.*

ZEYTİN : Bk. *Acaca, çakılca, 331. Çekiçge, çekişte, çıtlak, delice, evin, koruk zeytin, 339.*

1977 — Birinci Basılış — F. 33

III. ARAŞTIRILAN SÖZLERİN İNDEKSİ

— A —

Âbî, (ayva), 285.
Abırtku, (bira), 150.
Acık-, acuk alma, 281.
Acımık, acımuk, 175.
A-ci (Ç.), 303.
Ağarşak, 65-6.
Ağıt, 56.
Ağlak, 67.
Ağzı kara, 69.
Âhsüme, 192.
Aktar-mak, 12-15.
Albalı, 312.
Alca (vişne), 311.
Almıla (elma), 280.
Âlû- bâlû, 311.
Amaç, 15.
Amal-bîd, 321.
Angdız, 12.
Angıç-, 38.
Angız, 28-30.
Arba, arba-, 158.
Arpağan, 158, 177-8, 188.
Arpağcı (falcı), 158.
Arwe (arpa), 143.
Atız, etiz, 53-4.
Avrak (soğan), 250.
Ayda-, ayda-la-, 18.
Aymak, 53.
Ayman (ceviz), 289.
Ayrı, adhrı, 44.
Ayrık, adhrık, 53, 375.
Ayrış, a. tuuş, 45.
Azmak (kanal), 54.

— B —

Badamca, 286.
Badham (Badem, bayam), 286.
Badıç, 259, 330.
Badıçlıg yıgaç, 259.
Bâdreng, 231.
Bağla, bağlağu, 56, 175.
Bakra, bakıra, 176.
Bala, 412.
Baldır, bıldır, 19.
Balun ari (mo.), 428.
Baştan kara, 246.
Banlama, 405.
Bar yigde, 302.
Basmacık, 319.
Basturak, 56.
Batmul (biber), 346.
Bayam (badem), 286.
Bazik (f.), 273.
Bede, bide (f.), 356-7.
Bege, begi, 281.
Begili, 192-3.
Begni, bekni, bekini, 192-3.
Beguda, 318.
Beh, behî (f.), bey, 284.
Bekili, 193.
Bekini, 328.

Bekni, 328.
Bekinti, 56.
Belûd, bellût, 237.
Ben (a-f.), 297.
Bendek, 176.
Berensi, 68.
Bercimek, 263.
Berge, 360.
Bersiyâna, 273.
Bersiyâman, 273.
Bıçgıl yer, 68.
Bıdanaz (horoz), 404.
Bıdbul (biber), 346.
Bıldır, 19.
Bıtmul (biber), 346.
Bıttîh Hindî (karpuz), 224.
Bibli (biber), 346.
Biçin, 25.
Bîdgiyâh (f.), 380.
Birinç, brinç, 207-10.
Bişe, 237.
Bitrik, 296.
Bodaan, bodagan (mo.), 191.
Bokta (mo.), 406.
Boor (mo.), 189, 191.
Bor (tü.), 328.
Bor bekni, 193.
Boragan, 460.
Borak, 67.
Boraz, 68.
Borlag, 67.
Boruk, 460.
Bozlak, bozluk, 67, 70.
Bögömek, 55.
Böğet. 56.
Böğenti, 56.
Börenek-arı, 431.
Bötege, 410.
Böyö-, böye-, 55.
Bukursı, 12.
Bunduk (fındık), 294-5.
Burkun, 364.
Burkun, 364.
Burkuntu, 460.
Burunçik (rus.), 364.
Burunduk, 364.
Butka, 207.
Buturgak, 296.
Buursun, 12.
Buyulu, 12.
Büğe-, büğet, 55.
Büken, 225.
Büsteli, büstüli, 271.
Bütür-mek, 22.
Büve-me, 56.
Büvet, 55-6.

— C —

Caba tırmak, 45.
Camgur, cangur, 244.
Carma (yarma), 162-5.
Câvers (f.), 194.
Cazdık (yazlık), 18.
Cevârî (f.), 197.
Cezar, 243.
Cezer, 243.
Cînaka (skr.), 179.
Ciger-mek, 82.
Ciide (iğde), 302.
Cilim, 82.
Cöce (civciv), 413.
Cögö (n) (mo.), 428.
Cögin-bal (mo.), 428.
Cua, cuva (soğan), 250.
Cugan, 214.

Culbân, 170, 260.
Culband, 165, 169-70, 177, 262.
Cuva, bk. Cua, 250.
Cügeri, cügörü, 214.
Cülnar, 318.
Cüves (üvez), 323.
Cüzüm (üzüm), 327.

— Ç —

Çaç, çaş, 38.
Çağala, 287.
Çağıllık, 69.
Çagmur, 240.
Çalagan, 69.
Çalkan (şalgam), 240, 245, 247.
Çamgur, 240, 243.
Çapa (yaba), 45.
Çaşur, 243.
Çatlaguç, çatlakuç, 297.
Çeç, bk. Çeç, 37-8.
Çekelevüz (sincab), 289.
Çekiçge, 331.
Çekişte, 331.
Çeklevük, 289.
Çegen, 214.
Çegender (çügündür), 243.
Çelek, 419.
Çemru, 243-5.
Çetin. bk. yitim, 323.
Çetlek, 297.
Çetlevük, 294-5.
Çetiik otı, 154.
Çevder (çavdar), 172-3.
Çıpıkan, çıpkan, 300.
Çıtlak, 297-9.
Çıtlık, 277.
Çibagan. çibgan (mo.), 300.
Çiğelek, 310.
Çilan, yer ç. ı, 301.
Çilek, 310.
Çilemcek, 82.
Çim, 373.
Çimen (çümgen), 375.
Çimeç, 376.
Çimek, 376.
Çimeş, 382.
Çiriş, 255.
Çitlenbik, 296.
Çitlevük, 295.
Çivlik, 410.
Çiyde, 310.
Çiye, 300-2, 310-2.
Çogan, 240.
Çogur, 240, 244.
Çokan, 214.
Çokundur, 241.
Çomur, 241-4.
Çomgur, 240.
Çongur, 241.
Çoraglan, 69.
Çorlak, 69.
Çöçö (civciv), 413.
Çögen, 271.
Çökecik, 71.
Çökeri, 189.
Çökündür, 241-4.
Çörög, çörüg (mo.), 292.
Çubakan, 300.
Çuğundur, 240.
Çulbant (culband), 260.
Çumruşka, 365.
Çumur, 245.
Çundur, 243.
Çü, 312.
Çügündür, çükündür, 241-2.

Çüküntdürük, 241.
Çümgen, bk. Çimen, 375-80.
Çüsüm (üzüm), 289.
Çüzdük (güzlük), 19.

— *D* —

Dabız, bk. Debiz, 81.
Dâdî (ar.), 177.
Dakuk (tavuk), 396, 399.
Dalbastı, 311.
Dâna (nar), 316.
Tane, bk. yumgak tene, 313.
Danı (tane), 22.
Darı, tarıg, 143.
Daşağır, daşağırı, 79.
Delüce, 175.
Demirselik, 12.
Derdâr, 324.
Deste, 28.
Dhanîka (skr.), 316. Bk. Nar.
Danyâka (skr.), 316, bk. Dâna, nar.
Digren, diren, 45.
Dirsik, dırsık, 21.
Dokurcun, bk. Tokurcun, 37.
Dolono (mo.), 280.
Donğdurma, 19.
Doyla, 71.
Dögü, 207.
Dölene, 280.
Döngel, 316.
Drzul (skr.), 47.
Duhn (a.-f.), 194-5.
Durra (ar.), 195.
Durrâ Mısrî, 202.
Dûser (f.), 178.
Dügü (tügü) 182.
Düğlek, 225.
Dünek (tünek), 409.
Düneklik, 412.
Dürülü, 276.

— *E* —

Eğren, 309.
Ekenek, 12.
Eme taki'a (mo.), 398.
Emlik, 406.
Enar (nar), 317.
Encir (incir), 304.
Enek, 12.
Enetkek (Hind), 166, 262.
Erdeni honok (mo.), 201.
Eren, 309.
Ergil (ezgil), 315.
Ergen, 309.
Erlik 116.
Esparset (Rus.), 372.
Etiz, bk. atız.
Eyren, 309.
Ezgil (ergil), 315.

— *G* —

Gaglahu (mo.), 414.
Garagı, 290.
Gebik (Gebiz), 7.
Gedilcèn, 258.
Gelgel limon, 322.
Gen yer, 7.
Gendene (kendene), 254.
Geren toprak, 77.
Geriş, 71.
Germeç, 55.
Germeşik, 309.

Geşir (keşür), 243.
Gezer, 243.
Gilas, 311.
Giren, 309.
Girik, 309.
Girifterî (f.), 27.
Gizri, 243.
Goçuk, 70.
Goşniz (kişniş), 314.
Gova (kavun) (mo.), 229.
Govu (Gobi), 7.
Göde arı, 431.
Göklen (köklen), 455.
Gömü, 246.
Gömürgeç, 53.
Gömülgen (soğan), 250-3.
Gömürgen (soğan), 250-5.
Gömürsen, (soğan), 250.
Gören, 373.
Göver (soğan), 250.
Gözene (kalbur), 443.
Gubâriyye, 303, 324.
Gumay darısı, 198, bk. Kumay.
Gun (mo.): Kavun, 229.
Gurk (gürk), 412.
Gücim, 293.
Gülcer, 176.
Gülükse, 411.
Gülür, 260.
Güren, 309.
Gövem (göğem), 293.
Güvem (göğem), 311.

— *F* —

Fecel (ar.), 343.
Fecâ (ar.-f.), 31.
Fesfesa, fesfese, 359, 362.
Fıska (soğan), 250.
Filfil (biber), 245.
Fizet agacı, 236.

— *H* —

Habâkâ, 367.
Halıç (alıç), 279, 316.
Hara-örög (mo.): Kara erik, 292.
Hanzal (ar.), 227.
Hasek, 290.
Has, hass, 275: Marul.
Hayva (ayva), 284.
Hazık, 290.
Handekuk (Hendekuka, hindikuka), 368-9.
Herbuz, 225.
Hermen (harman), krşl. Hırmen, 32.
Hıyarze, 231.
Hindustanî harbuzâ, 225.
Hirûl (f.), 119, 260.
Honok (mo.): Konak, 201.
Xora-töle (çuvaş), 164.
Höllük, bk. öllük.
Hsi-kua (ç.), 223.
Huller (f.), 260.
Hulu (mo.): Kabak, 221.
Hung-tou (ç.). Burçak, 166.
Hu-suan (ç.), 253.
Hu-tou (ç.), 257.
Hui-hui tou, 259.

— *I* —

Iblık, 406.
Ilgıncar (ulgıncar), 312.

Indır, 36.
Irgaş, (çavdar), 173.
Irdın, 36.
Itrıful, 371.

— *İ* —

İdhir (ar.), 380.
İdhhir (ar.), krşl. İzhir, 186-88.
İdris, 312.
İğlek (incir), 305.
İklil ül-melik, 366.
İlek, bk. iğlek, 305.
İlinti arı, 431.
İmen (emen), 237.
İnek yoncası, 364.
İnnab, 301.
İrmek, 23.
İrpe-mek, 23.
İsfenah, 269.
İsfenah-ı Rûmî, 271.
İsfist, 359, 362.
İskordiyon, 254.
İspenah, 269.
İssi-ot (ıssı-ot), 347.
İzhir (idhhir), 388.

— *K* —

Kabalak (Soğan), 250.
Kadhag, 54.
Kadh-mak, 54.
Kagıl, 330.
Kahî, 275.
Kak, bk. Kuru.
Kak şaptol, 319.
Kakkı-la-ma, 405.
Kakrak, 8.
Kâkül, 407.
Kalbu, 254.
Kalembek, kalambuk, 213.
Kalık (soğan), 250.
Kalma, 254.
Kamçı kuyruk, 231.
Kamgak, 252, 286-7.
Kandala otu, 365.
Kandıra otu, 288.
Kant-kızılça, 241.
Kantarma, kanğtarma, 9-10.
Karagı, 290.
Karam, 54.
Karâsîya, 310.
Kârdû-şeftali, 319.
Kargı dalı, 214.
Karkavut, 275.
Karunka, 372.
Kâsâs, 360.
Kassak, 290.
Kassas (ar.), 364.
Kaş, 56.
Kaş (sed), k.vur-, 55.
Kaştan, kaştana (kestane), 307.
Katt (ar.), 359-62.
Kastış, 260.
Ka'un (kavun) (mo.), 229.
Kavcar, 185.
Kavrak, 444.
Kavsak, kav-sa-, 185.
Kavuk yür, 187.
Kayan, 62.
Kayır, 61.
K. eşmek, 61.
Kaymış, 71.
Kayrak, 8, 62, 70.

Kayrak-giren, 70.
Kalecerî, 176.
Keler kırı, 69.
Kelüçer, 176.
Kendene, 254.
Kerem, 71.
Kermen, 32.
Kertme (armud), 282-3.
Kesik, 53.
Kestan, 307.
Kestene, 307.
Keşir, keşür, 244.
Keşman, 241.
Keşnek, 71.
Keşür, 243.
Kette-vaş (bromus), 173.
Kevren, 309.
Kevek (kevük, küvük), 47.
Kevürgen (soğan), 250-5.
Keyik-kentir, 341.
Keynemek, 409.
Kığırmak, 404-5.
Kındıra otu, 390.
Kındırak, 390.
Kıra, 6.
Kırguul (kuş adı), 403.
Kırman (harman), 32.
Kıska (soğan), 250.
Kışkın, 390.
Kışkır (?), 405.
Kıtkıl-da-ma, 414.
Kıyak, 384-6.
Kıyma burçak, 166.
Kidhiz, kiyiz, 229.
Kidhize kagun, 229.
Kilâs, 311.
Kiran, 309.
Kirâs, 225.
Kiren, 68, 309.
Kirik, 309.
Kiriş, 255.
Kitleyik toprak, 77.
Kiyak (mo.), 384.
Kiyik-yüves, 323.
Kizil, 309.
Ko'aasun yorunçka, 355, 362.
Koçur, 6.
Kodarcık (soğan), 250.
Kogon (Kavun), 229.
Kogun (") , 229.
Kogun bahçesi, 230.
Kogut (horoz), 404.
Kokaz, 255.
Kokok-la-hu (mo.), 414.
Kokoroz, bk. Mısır, kukuruza, 214.
Kolas, 403.
Kolza, 245, 341.
Konur-vaş, 175.
Kondırak, 390.
Koras, 402. bk. Horoz.
Koras-lan-ma, 404.
Korunga, 372.
Kosık, kosuk, 294-7.
Kosıglıg (cevizlik), 294.
Koş, koş-, 11.
Kovun (kavun), 229.
Koy bede, 364.
Köde arı, 431.
Köklem, 455.
Köklen, 373.
Köken (göğem), 292-3.
Körmen, 253-4.
Köstengi-arı, 431.
Tötez, 410.
Kugursak, 419.

Kukuruza (R.), 189.
K'u-lu-ma (Ç.), 298.
Kuma (keten), 342.
K. yağı, 342.
Ku-mang (Ç.), 298.
Kundıgu, 30.
Kundrul, 276.
Kurgak, (kurak), 7.
Kurmaç, 211.
Kurt (pırasa), 369.
Kûzbere (f.), 314.
Kuzuk-ağaç, 297.
Küç (küncü), 340.
Küllük, 412.
Külükse, 411.
Külür, 260.
Kümüş takuk (tavuk), 399.
Künçit, 246.
Künde, 56
Künk otu, 388.
Küpşen şalkan, 246.
Küren, 309.
Kürşek, 191.
Kürt (ayva), 284-5.
Kürük (f.), 412.
Küte, 231.
Küwij, 246.
Küwürgen (soğan), 250.

— *L* —

Laymu (limon), 321.
Lim (limon), 322.
Limû (limon), 322.
Lûbya (ar.), 261.

— *M* —

Makian (horoz), 402.
Mancur, 276.
Mangel, 27.
Marica (murç), 345.
Maricel(murç), 347.
Marcumak, 263.
Matulung, matulunga, 321.
Mazü, mazı, 237.
Media (gr.), 359.
Medick (gr.), 364.
Medicke (gr.), 359.
Melbîd, 321.
Melengiç (menengiç), 297.
Melik otu, 367.
Meliz 431.
Merdıvnen (merdiven), 38.
Merdümek, 260, 264.
Meriçe (murç), 347.
Merkeb otu, 372.
Merlengeç ağacı, 297.
Mestek, 176.
Meşe, mîşe, 236-7.
Meşeng (f.), 169.
Mışmış, 306.
Mırçak (burçak), 265.
Mırçak özüm, 166.
Mırmırık, 192.
Milez (arı),
Moyul, 312.
Murç, 345-6, 347.

— *N* —

Nadas, 29.
Nahlî. 360.
Nârâk, N'r'k (soğdca), 317.

Nardan, 318.
Narenc, nareng, 322.
Necîl, (ar.), 381.
Nemergin, 82.
Nıbırt, 362.
Nokut, nukut, 265.

— O —

Ok ağacı, 321.
Olong (arpa), 154.
Orak, orgak, 24-5.
Orgak ay, 35.
Orok ubağ, 27.
Or-, or-ul-, 23-4.
Organ, 24.
Orgaktı, 25.
Orum (oru-m), 28.
Orun, 373.
Oruş-, 28.
Oryza, 205.
Ot-yem, 347.
Ovaz ağacı, 324.
Ovus (çavdar), 173.

— Ö —

Ögre (ügre, yügür), 147, 183, 189.
Ök-, ökül-, 63.
Öküm, ökün, 63.
Öl (höl), 126, 383, bk. Üöl.
Ölen, öleng, 383.
Öng, öngdin, 455.
Ören, 7.
Örög. örök (erik), 292.
Örtkü tepmek, 39.
Örtkün (harman), 335.
Örtmen, 36.

— P —

Pal (bal), 433.
Parısa (pırasa), 255.
Pastèque, 224.
Pâyâ, pâye, 38.
Pekinti. 56.
Perza (çuvaş.), 265.
Petik (rus.), 404.
Peygamber arpası, 154.
Peygamberî, 214.
Ptpdi, pıtpdi. 346.
Pıtrak. 296.
Pilpil (biber), 345.
Pin, pinar (kümes), 410.
Pippala (Biber), 346.
Pippalî (Biber), 345.
Pistak (?), 296
Piste (f.), 296· (Fıstık).
Pödük (rus.), 404
Pürtük (soğan). 250.
Püsteli (büsteli), 271.

— R —

Rathb (ar.), 359.
Roş (rus.), 173.
Rugl (ar.), 272.

— S —

Saban-kıran, 374.
Saçratku, 274.

Sagas, 71.
Saka arı, 431.
Sakal otı, 258.
Saksagaci (Gürcüce), 297.
Salkan, 365, bk. Şalgam.
Samursak, 251.
Sapırguç, 41.
Sapıruuçı, 41.
Saragaç, 236.
Sarıg erüg, 305.
Sarkaç (karamuk), 175.
Satun (mo.), 252, bk. Sarmısak.
Savurguç, 41.
Severge (f.-t.), 360.
Se-berke (f.), 360.
Seğrek, seğerek, 342.
Seki, sekü, 56.
Sele, 177.
Selintı, 56.
Semâm (ar.), 195, 387.
Semen (f.), 370.
Semirguk kuşu, 417.
Semsek, 251.
Sengeç, senkeç, 281.
Sepkiç, 18.
Sergen, sergin otu, 271.
Sermak (ar.-f.), 272.
Sermek (ar.), 271.
Sesekli kamış, 389.
Seutla, 240.
Sıçratku, 274.
Şîlîn, şîlâne, 301.
Sılk. sılkîye, 273.
Sızlık. 6.
Sia, siya, 311.
Sîl (ar.), 380.
Silk, 240.
Sirgen ve sirken otu, 271-2.
Sha-mu-lu (ç.), 307.
Sogono, sogun, 249, bk. Soğan.
Sokı, sokku, soku, 12.
Song-piyaz, 255.
Sorgan, 53.
Sorgum darısı, 213.
Sög, sök, 189.
Suan (ç.), 249.
Suçık, 330.
Sugan, 249.
Sula, sulı, 159.
Sulı, suli, sulu, 177.
Sumâm (ar.), 387.
Suret darısı, 194.
Sutle, 271.
Sutun (mo.), 252.
Suv öl, 79.
Suarma, sugarma, suvgarma, suvarma, 56.
Suvotu (su-otu), 390.
Suyagu, 408.
Suzmak, 42.
Sülüklü pancar, 273.

— Ş —

Şabalut, 307.
Şabdalı, 319.
Şah-balut, şah-belit, 307.
Şalkan, 245-7, bk. Küpşen salkan, 246.
Şaptol, şaptul, 319.
Şawalyut, 307.
Şekirtük, 296.
Şelcem, 240.

Şemâme, 230.
Şetlevük, 295.
Şeylem, 175-8.
Şilek, 323, bk. Çilek.
Şorak, 7.
Şügldr, 243.

— *T* —

Tarlag (tarla), 3, 17.
Tarlagu, 5.
Tat, Tat-eri, 405.
Tavuk, 299.
Tauk, ta'uk, 399.
Taguk, takuk, 396-9.
Takuk yalığı, 406.
Takagu, takıgu, 397-8. bk. tişi takagu, 400.
Taki'a, takiya (mo.), 398.
Takiya-cil (yıl), 398.
Tahaku, tahakuy, 396-7.
Tez-mek, 409.
Tırmık, 15-6.
Tırmoo, 15.
Tırpan, 16, 25.
Tokurcun, 37, 41.
Tonguz ayrığı, 385-9.
Tofrak, tovrak (toprak), 126, 129.
Touk, toyuk (tavuk), 399.
Toz, 88-92, bk. tog.

— *U* —

Ucme, uçma, 290.
Ugh (havuç), 243.
Uksım, uksum, 249.
Ulama yonca, 309.
Unluça, 271.
Urlug, 21.
Urug, 16. U. ekme, 17.
Urus hıyarı, 231.
Usbust, uspus, uspust, 359, 362.
Uskım, bk. uksım, 252.
Uskum (soğan), 249.
Uskun, 252.
Uta-, utrul-, 24.
Utruc, 322.
Uvaz ağacı, 324.
Uy bede, 364.

— *Ü* —

Ügmeç, 63.
Ügre (ögre), bk. darı, kıyma ü., 188.
Ügür, ügürlüg, 187.
Üjme, 289, bk. Üzüm.
Üjüme (üjme), 290.
Ürtkün (harman), 33.
Ürtün (" "), ü. ay, 33, 36.
Ürük (erik), 292.
Üyez (üvez), 430.
Üz-, 327.
Üzüş-, 327.

— *V* —

Vadam (f.), 286.
Verenja, vrinji, 210.
Vika ot, 166.
Vişinya, (Islav), 311.

— Y —

Yaçmen, 159.
Yada taşı, 450.
Yadıgan, yatkan (çavdar), 173.
Yadıgan arış, 173.
Yafışgu, yafışku, 308.
Yagak, (yangak), 287-8.
Yagaklık (cevizlik), 288.
Yagaşlik, 56.
Yağmurçıl, 56.
Yağrın küreği, 45.
Yal, yalıg, 406.
Yalmen, 159.
Yamaan honok (mo.), 201.
Yangak, 287.
Yangaksımanlar, 287.
Yargan, 53.
Yarma (carma), 162-5.
Yarmaça, 366.
Yarıntı, 53.
Yasmık, 263, bk. Yosmuk.
Yasımuk, 263.
Yatkan (çavdar), bk. yadıgan, 173.
Yava (soğan), 255.
Yavacı nohud, 166.
Yâvers (f.), bk. Câvers, 194.
Yaygan, 383.
Yelek, 419.
Yelengeç, 291.
Yelpeneg, yelpenek, yerpeneg, 231.
Yemişen, yemişgen, 315.
Yemişken, 308.
Yemşen, 280.
Yen-ci (incir), (ç.), 303.
Yerpeneg, bk. yelpeneg, 231.
Yesimuk (yasımuk), 263.
Yıgaç (ağaç), bk. Badıç yıgaç (asma), 330.
Yelki, 419.
Yımırt. 312. bk. Yumurt.
Yımırt üvez, 324.
Yırım, 53.
Yıvas, 323.
Yıylıgıç (yaylaguç), 300.
Yiğde, (yikte), 302.
Ying (ceriha), 352.
Yitim (keten), 342.
Yosmuk, 263, bk. Yasmık.
Yonçga (yonca), 357, 358.
Yonguçka (") , 354, 360.
Yonuçka, (") , 155.
Yorınca, yorunca, (yonca), 351-2, 357.
Yorınçga, yorunçka, (") , 351, 354-5.
Yıpar yorunçga, 365.
Yoz, 7.
Yömen (emen), 237.
Yumgak tenz, 313.
Yımırka, yımırtka, 420.
Yumurga, 308-315.
Yumru, 53.
Yumrut, yumurt, 312.